DE ESKATOLOGISKA FÖRESTÄLLNINGARNA I SVERIGE

UNDER REFORMATION OCH MOTREFORMATION

AV

HENRIK SANDBLAD

UPPSALA OCH STOCKHOLM
ALMQVIST & WIKSELLS BOKTRYCKERI-A.-B.

942

DE ESKATOLOGISKA FÖRESTÄLLNINGARNA I SVERIGE

UNDER REFORMATION OCH MOTREFORMATION

AKADEMISK AVHANDLING

SOM MED VEDERBÖRLIGT TILLSTÅND AV VITTBERÖMDA FILOSOFISKA FAKULTETENS I UPPSALA HUMANISTISKA SEKTION FÖR VINNANDE AV FILOSOFIE DOKTORSGRAD TILL OFFENTLIG GRANSKNING FRAMSTÄLLES Å UNIVERSITETETS LÄROSAL N:R V PINGSTAFTON DEN 23 MAJ 1942 KL. 10 F. M.

AV

HENRIK SANDBLAD

FILOSOFIE LICENTIAT AV GÖTEBORGS NATION

UPPSALA 1942

ALMQVIST & WIKSELLS BOKTRYCKERI-A.-B.

Digitized by the Internet Archive
in 2026

https://archive.org/details/IA41548007_0017

LYCHNOS-BIBLIOTEK

STUDIER OCH KÄLLSKRIFTER UTGIVNA AV
LÄRDOMSHISTORISKA SAMFUNDET

STUDIES AND SOURCES PUBLISHED BY THE SWEDISH HISTORY OF SCIENCE SOCIETY

ÉTUDES ET SOURCES PUBLIÉES PAR LA SOCIÉTÉ SUÉDOISE D'HISTOIRE DES SCIENCES

QUELLEN UND STUDIEN HERAUSGEGEBEN VON DER SCHWEDISCHEN GESELLSCHAFT FÜR GESCHICHTE DER WISSENSCHAFTEN

5

HENRIK SANDBLAD

DE ESKATOLOGISKA FÖRESTÄLLNINGARNA I SVERIGE

UNDER REFORMATION OCH MOTREFORMATION

Tryckt med bidrag från
Kungl. och Hvitfeldtska stipendieinrättningen

DE ESKATOLOGISKA FÖRESTÄLLNINGARNA I SVERIGE

UNDER REFORMATION OCH MOTREFORMATION

AV

HENRIK SANDBLAD

UPPSALA 1942
ALMQVIST & WIKSELLS BOKTRYCKERI-A.-B.

R. UNIV.
BIBLIOTHEEK
LEIDEN

FÖRORD

Med *eskatologiska föreställningar* menas i denna avhandling föreställningar om händelseförloppet i den yttersta tiden intill världens undergång. Om dem gäller — i varje fall under den tid och inom det område, varom här är fråga — att i den mån de äro starkare levande, den yttersta tiden uppfattas som nära förestående eller redan innevarande. Termen *apokalyptiska föreställningar* användes huvudsakligen i samma bemärkelse, dock att därmed särskilt avses de eskatologiska föreställningar, som härröra ur den bibliska apokalyptiken och den därav påverkade litteraturen.

Den tid, som avhandlingen omfattar, sammanfaller i stort sett med vad som i svensk kyrkohistorieskrivning kallats reformationstidevarvet. En särskillnad mellan reformation och motreformation förefaller åtminstone ur det här behandlade ämnets synpunkt vara mera adekvat. Med reformationen avses då den egentliga reformationstiden, till framemot 1500-talets mitt. Under det senare 1500-talet och det nya seklets början präglas de eskatologiska föreställningarna i hög grad av de kyrkopolitiska konflikter, som sammanhänga med den romerska reaktionen, vilket förhållande således blivit antytt i avhandlingens titel. — Gränsen framåt i tiden är måhända tvivelaktig. Dess berättigande är något diskuterat i slutkapitlet; det är angeläget att understryka, att de där berörda problemen kunna fullt tillfredsställande lösas endast i den mån den tidigare stormaktstidens idéhistoria blir närmare utforskad. Slutpunkten för en historisk framställning som denna måste ju i varje fall bli mer eller mindre godtyckligt vald.

Vid citat ha abbreviaturer utan vidare upplösts. En del formella inadvertenser i notapparaten ha ej kunnat undvikas; de torde dock knappast vara till sakligt men. På grund av åtgärder för evakuering ha vissa handskrifter på senare tid ej varit tillgängliga för kontroll av citat och hänvisningar.

*

Den akademiska seden bjuder, att man på denna plats upptänder tackoffer till alla dem, som på något sätt bidragit till arbetets fullbordan.

Jag ämnar icke följa denna sed. Vad min lärare, professorn d:r Johan Nordström, betytt för min avhandlings tillkomst, kan ändå förstås blott av den, vilken som jag såsom ung student av hans personlighets kraft dragits in på den svenska lärdomshistoriens marker, till så stor del obrutna; som där under hans ofta hårdhänta tuktan fått medverka till röjandet och svedjandet; som under långa sköna vardagsmödor på Carolina rediviva ständigt fått utnyttja hans förunderliga vetande; som ständigt, och i synnerhet under det senare avhandlingsarbetets aetate ferrea, på skilda sätt värmts och livats av hans personliga välvilja och omvårdnad.

Flera vore väl de, som kunde förstå vad det betytt att ha haft en arbetsplats på Uppsala universitetsbibliotek, berömt ej blott för sina enastående skatter från den tid denna avhandling omspänner, utan även för den älskvärdhet och hjälpsamhet, varmed forskaren bemötes av dess personal, alltifrån överbibliotekarien d:r Anders Grape ned genom hela den bibliognostiska hierarkien.

Fil. lic. Sten Lindroth, Göteb., har givit många råd och anvisningar och särskilt bidragit att göra det sista kapitlet mera godtagbart. Trista värv ha fullgjorts av fil. kand. Sten Lindberg, Östg., som upprättat personregistret, och fil. stud. Lars Svensson, Göteb., som läst två korrektur på hela avhandlingen. Dessa tre ha därmed givit nya prov på det fullödiga kamratskap, som rått bland den Carlbergianska lärostolens alumner från begynnelsen för $8\,^1/_2$ år sedan.

Här tackar jag icke heller min hustru Ebba Sandblad, f. Hultgren, som med uppoffrande renskrivningsarbete och på många annat sätt rikligen kompenserat den tid vi gemensamt förslösat på andra ting.

Uppsala Olavi Petri dag 1942.

Henrik Sandblad.

INNEHÅLL

Sid.

INLEDNING: DET MEDELTIDA ARVET

1. Medeltidens allmänna eskatologiska idéer. Den augustinska åskådningen. Antikristföreställningarna. Aetas ferrea och aetas aurea. — De reformatoriska rörelserna: Joachim och franciskanerna, Wiclif och Hus 13

2. Den svenska senmedeltiden. Birgittinsk apokalyptik. Revelationerna; Die burde der welt. Pseudo-Methodius. Profetian om de femton tecknen 17

I. REFORMATIONEN

ELIAS OCH ANTIKRIST

1. Den utgående medeltidens strömningar. Apokalyptik och astrologi i de kyrklig-sociala reformsträvandena 27

2. Luthers eskatologi. Identifikationen av påvedömet och Antikrist. Antikristbegreppets utveckling under den reformatoriska kampen. Luthers slutliga åskådning 29

3. Den lutherska Antikristuppfattningens spridning och popularisering. Luther den återkomne Elias 39

4. Den astrologiska spekulationen; planetkonjunktionen 1524. Spiritualism och 'svärmiska' rörelser. Bondekriget. Det politiska läget i Europa 42

DEN SVENSKA REFORMATIONEN

1. Reformationens begynnelse. Det politiska läget 47

2. Melchior Hofmann. Hans tidigare verksamhet. Hans vistelse i Stockholm och där författade skrifter 48

3. Olavus Petris Antikristbegrepp. Stridsskrifterna. Postillorna. — Olaf Suenssons apokalyptiska psalmer 56

4. Olavus Petri efter brytningen med Gustav Vasa. Apokalyptiska predikningar: anklagelseaktens uppgifter, predikan mot svordomar 65

OM WERLDENNES STÖRSTA FÖRWANDLINGAR OCH ÅLDER

Senectus mundi. Eliaordet om världens 6000 år. Inflytande från Carion och Andreas Osiander. Kronologien. De fyra monarkierna. — Sammanfattning 72

II. MOTREFORMATIONEN

Sid.

ECCLESIA MILITANS

Det senare 1500-talets kyrkliga konflikter. Motreformationens begynnelse; den liturgiska striden. Den svenska ortodoxien och dess historiesyn. Olaus Petri Medelpadius' påvehistoria; hans övriga skrifter. Olaus Luth. Martinus Olai Gestricius. »Satansbrevet» och dess motskrift. Abraham Angermannus. Visan om »Stenen i grönan dal». Lucas Osianders skrift mot jesuiterna. Anonym skrift om Antikrist. — Sammanfattning 87

OFFICINA ARMORUM

Den vetenskapliga odlingens tillstånd i Sverige under det senare 1500-talet 115

Nicolaus Ringius. Hans utländska studier. Prognosticon theologicum: dess exegetiska och astrologiska innehåll, dess källor. Dissertationen om kometer. Slutord 116

Georgius Olai. Historia Ioannis Hussi. Calendarium duplex: dess exegetiska, astrologiska och meteorologiska innehåll, dess källor. Georgius' mystiska, kabbalistiska orientering. Slutord 146

Övrig lärd litteratur. Draconites' Danielkommentar. Astrologiska prognostika. Jacobus Gislonis' Chronologia 169

Sammanfattning 175

PROPAGATIO FIDEI

Den populära litteraturens omfattning och spridning 177

Populär eskatologisk litteratur. Petrus Petri Helsingus. Johannes Petri Gothus. Hieronymi, Sibyllae och Petri Apostoli profetior. Jesper Marci 178

Andakts- och uppbyggelselitteratur. Mårten Helsing. Avenarius. Petrus Benedicti Upsaliensis. Petrus Pauli Gothus. Petrus Johannis Gothus. Nicolaus Balck. Torstenius Johannis. — Predikningar: Brandmüller 191

Sammanfattning 201

PRESSURA GENTIUM

Den folkliga eskatologiens förutsättningar. Den nedärvda kristna apokalyptiken. Inhemska traditioner: Helge broder Staffan, Herr Anund i Sveg. Järteckentron. De materiella förhållandena. — Religiös likgiltighet och kyrklig propaganda 203

Vittnesbörden om de folkliga föreställningarna. Joen Petri Klints järteckensamling. 1580-talet: berättelser från utlandet; järteckensyner; Jöns Andersson och profeten i Stockholm 1585—86; föreställningar kring år 1588. 1590-talet: järteckensyner; judaismen; berättelserna från Stralsund; stämningar kring Stångebro slag. 1600-talets första årtionde 210

Sammanfattning 235

AVSLUTNING: VID STORMAKTSTIDENS GRÄNS Sid.

1. Uppsala universitets återupprättande. Nicolaus Olai Botniensis. Laurentius Paulinus Gothus. Det eskatologiska intressets avtagande inom den segrande kyrkliga ortodoxien 241

2. Den oppositionella, mystiskt orienterade strömningen. Johannes Bureus. Sigfrid Aronus Forsius, hans prognostiska författarskap och konflikt med kyrkomakten. Den nya motsättningen *inom* lutherdomen 258

Åberopade skrifter

Handskrifter 273

Källpublikationer och äldre litteratur 274

Nyare litteratur 281

Personregister 290

INLEDNING:

DET MEDELTIDA ARVET

I.

Den kristna historieuppfattningen fick sin för hela medeltiden auktoritativa utformning av Augustinus, som uppställde den fullständiga och oförsonliga motsatsen mellan civitas Dei och civitas diaboli, invecklade i ständig kamp om den andliga makten. Genom de skilda tidsåldrarna, av kyrkofadern själv tecknade i en storslagen konstruktion, skrider världsförloppet fram mot sin dramatiska höjd i den yttersta tidens händelser, som profetiskt skildrats i de bibliska skrifterna.[1]

Sedan den kristna kyrkan nått makten i det västerländska samhället, förlänas i denna åskådning en ny innebörd åt den gamla tanken på ett fridens och rättfärdighetens rike här på jorden. Enligt den förhärskande uppfattningen är det nämligen kyrkan själv, i dess egenskap av civitas Dei, som utgör detta fridens millennium, fattat i andlig måtto och utan närmare bestämning i tiden. I och med ett sådant betraktelsesätt, omhuldat av den kyrkliga maktens utövare, bli den yttersta tidens händelser och världens slutliga undergång förskjutna till en mera avlägsen framtid, där de icke längre äga någon påträngande och oroande aktuell verklighet.[2]

Ingen officiell kyrkolära förmådde likväl hindra, att de eskatologiska föreställningar, som präglat den kristna religionen från dess begynnelse och varit ett med dess ursprungliga väsen, alltjämt höllo sinnena i sin makt. Hela den nedärvda apokalyptiken, sådan den framställts i kristendomens heliga urkunder, framför allt Johannes' uppenbarelse, och senare i den litteratur, som sammanfattas under namn av den sibyllinska, och vari kristna tankegångar bemängts med allsköns senantik spekulation[3] — hela denna vildvuxna föreställningsvärld

[1] Om medeltidens eskatologiska föreställningar finnes en snart sagt oöverskådlig litteratur. I det följande anföras endast några av de viktigare arbetena, som innehålla rikliga käll- och litteraturhänvisningar; ytterligare en del arbeten äro nämnda nedan s. 27, n. 1.

[2] Den augustinska åskådningen och dess betydelse för den medeltida eskatologien har framställts framför allt av E. Bernheim, Mittelalterliche Zeitanschauungen in ihrem Einfluss auf Politik und Geschichtschreibung, I, Tübingen 1918, som sammanfattar forskningsresultaten på området, frambragta främst av Bernheim själv och hans lärjungar.

[3] Därom se i sht E. Sackur, Sibyllinische Texte und Forschungen, Halle a. S. 1898.

med dess rika förgreningar åt skilda håll fängslar och livar den mänskliga fantasien genom hela medeltiden. Ständigt få profetiornas utsagor om den yttersta tiden ny tillämpning på de samtida förhållandena och ge ny näring åt eskatologisk skräck och förväntan.[4]

I denna eskatologiska samtidsbetraktelse göra sig nu många olika meningar gällande. Enligt den uppfattning, som närmast ansluter sig till den kyrkliga, augustinska historiesynen, är fridens millennium tilländalupet och världsdramats sista akt inne. Alla den yttersta tidens kännemärken, i profetiorna noggrant förutsagda, finner man dagligen för ögonen till bekräftelse på att Herrens dom nära förestår. Den aetas ferrea är kommen, då alla synder och laster gripa kring sig värre än någonsin, då hemsökelser av alla slag övergå mänskligheten; de tecken på himlen och på jorden, som Jesus själv sagt skola ske i den yttersta tiden, uppenbara sig redan. Men av alla den sista tidens kännemärken är det ett, som är långt osvikligare än alla andra, och som framför andra tilldrar sig intresset och den skrämda uppmärksamheten: uppträdandet av Antikrist, Kristi motsvarighet i det ondas värld, Satans store medhjälpare i den yttersta tiden, i de bibliska skrifterna omtalad under många olika namn — Daniels förhävelsefulle konung, syndens människa och fördärvets son hos Paulus, vilddjuret i Apokalypsen o. s. v.[5] I den augustinska spekulationen fattades Antikrist såsom en anda, ett tillstånd av största tänkbara gudlöshet, som skulle gripa omkring sig under tiden inemot domen; Antikrist företrädes sålunda av alla dem, som visa sig behärskade av denna anda, corpus Antichristi. På många håll, där denna åsikt omfattades, ville man dock gärna tänka sig en slutlig, mera individuell Antikrist, Antichristus verus & finalis. Den populära uppfattningen blev också den, som främjades i synnerhet av den sibyllinska litteraturen, och vari Antikrist framställes som en konkret individ, i mänsklig skepnad. Med de många pittoreska drag, som traditionen förlänade denna fruktansvärda gestalt, kom den att på det livligaste fängsla folkfantasien; vi återkomma härtill.

Dock funnos många, som icke läto sig förlikas med den tanken, att fridens tusenårsrike blivit förverkligat i kyrkan som sådan. Enligt deras mening och

[4] Den bästa sammanfattningen av medeltidens skilda eskatologiska föreställningar ger alltjämt svensken E. Wadsteins kortfattade men högst innehållsrika Die eschatologische Ideengruppe: Antichrist — Weltsabbat — Weltende und Weltgericht, in den Hauptmomenten ihrer christlich-mittelalterlichen Gesamtentwickelung, Leipzig 1896. Se ock bl. a. W. Kamlah, Apokalypse und Geschichtstheologie. Die mittelalterliche Auslegung der Apokalypse vor Joachim von Fiore (Hist. Stud., H. 285), Diss. (Göttingen), Berlin 1935.

[5] För Antikristgestaltens tidigare historia må här blott hänvisas till W. Bousset, Der Antichrist in der Überlieferung des Judentums, des neuen Testaments und der alten Kirche, Göttingen 1895. För dess senare, medeltida historia, se i sht Wadstein, a. a., s. 81 ff.

förhoppning skulle denna aetas ferrea, då ondskan utbreder sig allt värre i mänskligheten och Antikrist rasar bland Guds trogna, följas av en aetas aurea, då tro och rättfärdighet råda på jorden. Först vid slutet av denna tid, då Satan sluppit ur sitt tusenårsfängelse (Apok. 20) och kort därefter besegrats vid Herrens ankomst, inträffar världens slutliga undergång. Till denna förväntan på den gyllene åldern, som skall bringa en bättre jordisk tillvaro, fattad vare sig andligt eller materiellt, länka sig föreställningar om den store fridsfursten, rex justus, i vars hägn förnyelsen skall ske. Här återuppstår i ständigt ny gestaltning den åldriga Messiasdrömmen.[6]

I dessa banor röra sig föreställningarna i det stora hela. Eljes visa de i sina enskildheter de mest skiftande drag, vartill redan de bibliska och övriga profetiornas egen mångtydighet bidrog. I ett sannskyldigt kaos av idéer, hämtade från skilda håll, lever den eskatologiska stämningen vidare och tar sig uttryck på kulturlivets alla områden, i den lärda litteraturen, i diktningen och den bildande konsten såväl som i den rent folkliga föreställningsvärlden. Ständigt efterforskas den yttersta tidens tecken och befinnas fullbordade i samtiden, tid och år för Antikrists framträdande och för Herrens ankomst förutsägas ofta med den största noggrannhet, och inga besvikelser kunna avhålla från nya oförtrutna ansträngningar att avslöja de apokalyptiska skrifternas hemligheter.

Det säger sig själv, att denna eskatologiska inställning, som innebär den starkaste kritik av de rådande förhållandena och ett brinnande hopp om en bättre tillvaro, kom att uppbäras främst av de heretiska och reformatoriska rörelserna. Den präglar också i hög grad de skilda strömningar, som under medeltidens sista århundraden välla fram med ständigt ökad kraft, syftande till en kyrkans och det religiösa livets förnyelse. — Några ord därom måste tilläggas.

En sådan eskatologisk förkunnelse finner man i den mäktiga idéströmning, som utgick från cisterciensabboten Joachim från Floris († 1202), och vars verkningar kommo att sträcka sig långt in i nyare tid.[7] Enligt dess åskådning, vari den etiska oppositionen inom kyrkan funnit de starkaste uttryck, förlöper historien i tre tidsåldrar, Faderns, Sonens och Andens. Under den första rådde lagen, medan den andra, den innevarande, som kännetecknas av de kyrkliga formerna, under tilltagande förfall nu går mot sin upplösning. Den skall inom

[6] Därom se Bernheim, a. a., i sht s. 97 ff., och där anf. litteratur (särskilt Kampers' olika arbeten).

[7] Därom se i sht E. Benz' grundlärda, fängslande och av djup historisk inlevelse präglade Ecclesia spiritualis. Kirchenidee und Geschichtstheologie der franziskanischen Reformation, Stuttgart 1934; se ock Kamlah, a. a., s. 115 ff., med rikliga litteraturhänvisningar.

kort — enligt Joachims egen beräkning år 1260 — följas av den andliga reformation, som ger befrielsen från yttre former och grundlägger ett kristet samfund av rent andlig innebörd, ecclesia spiritualis, varande till världens slut. Denna förnyelse tänkes ske genom en messiansk ledargestalt, stundom nämnd som den återkomne Elias, vilken efter skriftens ord skulle föregå Herrens ankomst. — Den franciskanska spiritualismen gav dessa utsagor en självklar tillämpning på sig själv och sin helige mästare, och i dess bittra kritik av de kyrkliga förhållandena och den kyrkomakt, som bestred dessa anspråk, blevo de joachitiska idéerna ett mäktigt vapen: påvekyrkan kom snart nog att framstå som Antikrist, efter vars undergång andens tusenårsrike skulle bryta in. Den maktägande kyrkan stäckte oppositionen genom att inlemma den franciskanska rörelsen i sin organisation, den andliga kyrkan förvandlades till sekt, men dess tanke levde kvar i det officiella religionssamfundets skrymslen och verkade i det fördolda.[8]

Föreställningarna om Antikrist träda allt mera i förgrunden, när en eskatologiskt färgad opposition under medeltidens sista århundraden återkommer i nya stora reformrörelser, som skaka den universella kyrkan i dess grundvalar. Hos Wiclif blir detta eskatologiska inslag efterhand allt starkare, och mot slutet av sitt liv, då han övergått till oförsonlig kamp mot påvedömet som institution, tvekar han icke att identifiera det med Antikrist själv, vars rätta art uppenbarar sig i såväl lära som liv. Så är den yttersta tiden redan inne, då Antikrists välde hastigt går mot sitt fall.[9] — Wiclifs uppfattning fick den största betydelse, ej blott för hans engelska lärjungar utan även för hans efterföljare i Böhmen. Där hade redan Matthias von Janow uttalat liknande tankar, och hos Hus komma de ånyo till synes med all önskvärd tydlighet. Antikrist är icke någon som kan väntas i en framtid, han finnes redan i kyrkans mitt, där han utbreder synden allt vidare omkring sig under de svåraste förföljelser mot Guds trogna. Denna eskatologi, som riktar sig direkt mot påvedömet som institution, vinner under den stora kyrkoschismens tid och sedan allt framgent ständigt ny mark på skilda håll; särskilt omhuldas den i de rörelser, som följde i Hus' spår, de böhmiska bröderna och andra.[1]

I mer eller mindre populariserad form tränga tänkesätt som dessa ut i bredare lager, där de finna omedelbar anknytning till gängse föreställningar och stämningar. I de rådande kyrkliga och sociala förhållandena finner den kristna eskatologien ständigt näring till förnyad livskraft.

[8] Se ock Wadstein, a. a., s. 161 ff.

[9] Se Wadstein, a. a., s. 112, och där anf. litteratur.

[1] Ibid., i sht s. 108 ff. o. 119 ff.

2.

Den svenska medeltidens idéhistoria ligger höljd i dunkel. I vilken mån de föreställningar, som i det föregående berörts, slagit rot även i vårt land, kan ännu ej tillnärmelsevis avgöras. Helt utan upplysning stå vi dock icke: vissa av den medeltida eskatologiens vanligaste och mest inflytelserika tankegångar återfinnas även inom svenskt område.[2]

Icke minst ha de frodats i den birgittinska odlingen, den svenska medeltidens stora insats i Västerlandets andliga liv. Därifrån härröra också de ojämförligt rikaste av vår medeltids bevarade litterära skatter, ännu till största delen outforskade. I den kulturella miljö, som är knuten till Vadstenas namn, har det funnits ett betydande eskatologiskt inslag. Det framträder i första hand i intresset för de apokalyptiska skrifterna. Magister Matthias Lincopensis, Birgittas biktfader och den svenska medeltidens kanske mest berömde teolog, skrev en stor utläggning av Apokalypsen, som spriddes på skilda håll i Europa och rönte den största uppskattning.[3] Ett stycke in på 1400-talet gjorde Vadstenamunken Petrus Olavi en avskrift eller bearbetning av detta arbete.[4] Måhända kan det anses i någon mån betecknande, att det som — såvitt man vet — ännu vid medeltidens slut fanns i Vadstena kloster av nya testamentet i svensk översättning var just Apokalypsen.[5] I den stora plan för en översättning av nya testamentet,

[2] Den följande framställningen gör naturligtvis icke anspråk på att omfatta ens hela det material, som redan förut är framdraget. Den avser blott att i anslutning till dokument från svenskt område återge vissa väsentliga föreställningar i den medeltida eskatologien.

[3] Därom se H. Schück, Några anmärkningar om Birgittas revelationer (K. Vitterh. hist. o. antikv.akad:s handl., 33: 1), Sthm 1901, s. 4 ff., och K. B. Westman, Birgitta-studier, I, Upps. univ:s årsskr. 1911: 1, s. 272 ff., där de kända handskrifterna angivas. Om uppskattningen av magister Matthias' verk, se ock K. B. Westman, Nicolaus af Cusa och mäster Matthias de Suecia, Kyrkohist. årsskr. 1909, Meddel. o. aktst.; E. Vansteenberghe, Le cardinal Nicolas de Cues (1401—1464), Paris 1920, s. 26 (jfr s. 387); P. Lehmann, Skandinaviens Anteil an der lateinischen Literatur und Wissenschaft des Mittelalters, 1 (Sitz.-ber. d. Bayer. Akad. d. Wissensch., Phil.-hist. Abt., Jhrg. 1936, H. 2), München 1936, s. 68.

[4] Diarium Wazstenense, ed. Script. rer. Svecic., I, s. 154, under år 1438: »Item crastino S. Erici regis & Martyris obiit fr. Petrus Olavi quondam curatus in Kijl, anno a professione sua XXX:o. Hic scripsit ordinarium in choro, exposicionem super apoc. magistri Mathie Lincopensis, & declaraciones doctorum super articulis extractis de revelacionibus S. Birgitte in concilio Basiliensi.»

[5] Utg. av G. E. Klemming, Svenska medeltidens bibel-arbeten, 2 (Saml. utg. av Sv. fornskr.-sällsk., 7), Sthm 1853; se ock efterskriften, s. 431 ff.

I detta sammanhang må antecknas några latinska handskrifter rörande Apokalypsen, som finnas bevarade från svensk medeltid. Cod. Ups. C 131, fol. 45—49, innehåller Nicolaus Lyranus' Apokalypskommentar. Cod. Ups. C 104 innehåller en utläggning av Apokalypsen,

som framlades av archielectus Johannes Magnus 1525, kom också Apokalypsen på ej blott kartusianernas i Mariefred utan även Vadstenabrödernas lott.[6]

Skall man utröna det apokalyptiska intresset i de birgittinska kretsarna har man dock givetvis främst att söka i Birgittas revelationer. Den augustinska historiesyn, som präglar dem, har ett starkt apokalyptiskt inslag i traditionell augustinsk utformning[7]; härvidlag har för övrigt magister Matthias tvivelsutan övat ett betydligt inflytande[8]. Birgitta ser världsförloppet som den dramatiska kampen mellan Guds och djävulens riken, vilken redan nått sitt sista skede. Den aetas ferrea är inne, då Antikrist uppenbaras i samfälldheten av alla dem, vilka i sina gärningar röja egenskaper, som höra djävulsriket till. Liksom så ofta tidigare och senare under medeltiden får denna åskådning en direkt politisk användning. I Birgittas våldsamma angrepp på Magnus Eriksson och hans förehavanden framställes konungen som en härskare, vilken visat alla djävulsrikets speciella kännetecken — en tyrannus, rex injustus efter augustinsk terminologi — ja som en Antikrist, en som är delaktig av den antikristliga andan. Tillståndet i landet under hans styrelse har för Birgitta alla järntidens fruktansvärda kännetecken med största tänkbara förfall: våldsdåd, sedeslöshet och laster av alla slag.[9] En sådan syn på samtiden präglar alltigenom Birgittas häftiga kritik av förhållandena inom kyrka och samhälle.[1]

I denna pessimistiska anda utnyttjas revelationerna också under den senare medeltiden, då dylika stämningar växte sig allt starkare ute i Europa i förening med de kyrkoreformatoriska strävandena. Det måhända mest inflytelserika litterära uttrycket härför är skriften *Onus mundi,* som sammanställdes av Leipzigmagistern Johann Tortsch 1433, vid tiden för Baselkonciliet, där den genom sitt våldsamt samtidskritiskt profetiska innehåll kom att bli till stort

författad av en »Frater Conradus» och utskriven år 1400 av en Magnus Andreae. Cod. Ups. C 127, fol. 54 v, innehåller glossor till Apokalypsen. — Det måste tilläggas, att de av Uppsala univ.-bibl:s C-codices, som nämnas här och i det följande, sedan flera år äro otillgängliga p. gr. av evakueringsåtgärder. Jag har därför ej kunnat taga del av dem vid avhandlingens slutredigering och i viss mån fått lita till bibliotekskatalogens uppgifter.

[6] Se A. Adell, Nya Testamentet på svenska 1526, Lund 1936, s. 8 ff.; jfr ock K. B. Westman, Reformationens genombrottsår i Sverige, Upps. 1918, s. 252.

[7] Se I. Andersson, Källstudier till Sveriges historia 1230—1436, Diss. Lund 1928, s. 117 ff.

[8] Jfr Schück, a. a., s. 7 ff., och Andersson, a. a., s. 139.

[9] Det må här vara nog med en hänvisning till Andersson, a. a., s. 139 ff., och där anf. källor.

[1] Se vidare nedan.

men för birgittinordens sak i ett ömtåligt kyrkopolitiskt läge.[2] Under det senare 1400-talet och sedan långt in på 1500-talet utgavs den av trycket i många upplagor, mest på tyska med titeln *Die burde der welt*.[3] Till allra största delen utgöres denna skrift av utdrag av revelationerna, närmare bestämt sådana ställen, där Birgitta såsom Kristi språkrör som allra häftigast angriper det rådande tillståndet inom kyrkan och samhället. Synden rasar värre än någonsin, heter det; alla de grövsta laster gripa omkring sig, bland prelater och präster, konungar och furstar och i hela kristenheten; tillståndet är värre än någonsin sedan tiden före syndafloden. Fördenskull skall Guds straffdom komma genom väldiga plågor och hemsökelser över hela kristenheten med krig, pest, hungersnöd, jordbävning och stora utbrott i alla elementen. Detta skall ske inom kort, i den innevarande generationens tid, och däri besannas bibliska och andra utsagor om den yttersta tidens hemsökelser; dock kommer själva domen att dröja ytterligare någon tid. — Till dessa fruktansvärda förutsägelser har utgivaren fogat liknande av sibyllan, den helige Gregorius Magnus, Hildegard från Bingen[4] och Joachim.

I skrifter som denna spridas Birgittas profetior, liksom andra lika ryktbara, under den senare medeltiden vida omkring, först i avskrifter och sedermera även i tryck.[5] Deras hänsynslösa kraft i förening med den stora auktoriteten av Birgittas namn gjorde dem väl ägnade att tjäna de kyrkligt oppositionella och reformatoriska syftena i den mera folkliga agitationen. På detta sätt kom Birgitta att få en ovägbar men obestridlig betydelse för de strävanden ute i Europa, som slutligen ledde till den religiösa och politiska omvälvningen.[6] Det vore orimligt att tro, att något liknande icke skett i den stora sierskans hemland.

[2] Se i sht K. G. W[estma]n, Om Birgittas orden; anteckningar med anledning af T. Höjer, Studier i Vadstena klosters och birgittinordens historia, Hist. tidskr. 1906, s. 265 ff., och K. B. Westman, Birgitta-studier, s. 277 ff., samt i dessa arbeten anf. litteratur.

[3] Se ock G. E. Klemming, Heliga Birgittas uppenbarelser, V: Bihang (Saml. utg. av Sv. fornskr.-sällsk.), Sthm 1883—84, s. 200 ff., och I. Collijn, Sveriges bibliografi intill år 1600, I, Upps. 1934—38, passim (se registret: Birgitta). — Här har använts den första, tyska uppl., Nürnberg 1481 (ex. i Upps. univ.-bibl.); därom se vidare Collijn, a. a., I, s. 11 ff.

[4] I detta sammanhang kan antecknas, att ett utdrag från svensk medeltid av Hildegards visioner finnes i Cod. Ups. C 2, n:r 20 (fol. 153—156). Om eskatologien hos Hildegard, se vidare i sht J. P. Schmelzeis, Das Leben und Wirken der Heiligen Hildegardis nach den Quellen dargestellt, Freiburg i. Br. 1879, s. 375 ff.

[5] Se bl. a. G. E. Klemming, Birgitta-literatur (Kongl. bibl:s handl., 6), Sthm 1883, s. 62 ff.

[6] Jfr K. G. Westmans högst beaktansvärda synpunkter, a. a., s. 264.

För de skildringar av tillståndet och händelserna i världen under aetas ferrea, den stora hemsökelsens tid, vilka förekomma i medeltidens apokalyptiska samtidskritik, har som förut nämnts den sibyllinska litteraturen spelat den största roll. Den kanske mest inflytelserika av de sibyllinska skrifterna var den s. k. Pseudo-Methodius[7], som ej heller i Sverige varit okänd[8]. Den synes ha satt spår i revelationerna.[9] I den stora parafras på svenska över Moseböckerna, som tillkom omkring 1300-talets mitt, säkerligen i birgittinsk miljö, har Pseudo-Methodius använts.[1] Och även under det senare 1400-talet har ett exemplar bevisligen funnits i svensk ägo.[2]

Denna skrift, som tillskrevs den helige Methodius († martyr 311), har av allt att döma avfattats mot 600-talets slut och spreds under medeltiden på grekiska och latin över hela Västerlandet och Orienten. Den innehåller en konstruktion av det världshistoriska förloppet, grundande sig på föreställningen om de fyra världsrikena (Dan. 2), som bestämmer historieskrivningen genom hela medeltiden.[3] Den är starkt präglad av den politiska situationen inom det romerska rikets område vid tiden för dess tillkomst, särskilt av islams framträngande, och de många dunkla antydningarna av olika slag gjorde dess innehåll i hög grad användbart för tillämpning på de aktuella förhållandena vid varje tillfälle under senare tider. — Skriftens senare, eskatologiska del, som här närmast är av intresse, kom att öva ett sådant inflytande ej blott genom sin allmänna framställning av den yttersta tiden och dess kännetecken. Man finner där också en variant av den skildring av fördärvets son, d. v. s. Antikrist, hans liv och gärningar, som ständigt återkommer i medeltidens eskatologiska föreställningsvärld. Denna traditionella bild av Antikrist, den s. k. Antikristromanen, blev snart sagt var mans egendom och är utgångspunkten för spe-

[7] Se Sackur, a. a., avd. I.

[8] Åtminstone en handskrift från svensk medeltid finnes bevarad, nämligen Cod. Ups. C 17, n:r 2 (med katalogrubriken »De Antichristo»). Av förut nämnd orsak har den på senare tid ej varit tillgänglig och kunnat närmare bestämmas.

[9] Se Andersson, a. a., s. 140 f.

[1] Se O. Linton, Medeltida bibeltolkning, Upps. univ:s årsskr. 1941: 7, 6; om Pseudo-Methodius s. 9.

[2] Nämligen i det stora bibliotek — det största enskilda, som är känt från svensk medeltid — vilket testamenterades till Skara domkyrka av magister Bero Magni från Lödöse, lärare vid Wiens universitet, † 1465. Se vidare G. Carlsson, Mäster Beros af Lödöse bibliotek, Nord. tidskr. f. bok- o. bibl.-väsen 1922; i den där tryckta bokförteckningen återfinnes Pseudo-Methodius s. 138 som n:r 73.

[3] Jfr nedan s. 81.

kulationerna kring denna eskatologiska centralgestalt, vare sig den fattas som en individ eller överfört 'spiritualiserat'.

Pseudo-Methodius berättar[4], hur i den sista tidsåldern stora krig och hemsökelser av allehanda slag skola draga fram över jorden. Alla de grövsta tänkbara synder och laster skola frodas; utförligt uppräknas alla de egenskaper, som enligt augustinsk åskådning höra civitas diaboli till. När tillståndet är som värst, skall en konung uppträda, som bringar frid och blomstring åter för en tid. Därefter skola nordanifrån komma folk, som draga fram och sprida skräck och förödelse över hela jorden men slutligen nedgöras av Guds härskaror. Kort därefter skall Antikrist uppenbara sig.

I Pseudo-Methodius' skildring av Antikrists liv finner man skymtar av den parallell till Jesu liv, som i Antikristromanen senare under medeltiden blev allt noggrannare genomförd.[5] Antikrist skall vara av Dans stam[6] och födas i Korasim (enligt den eljes vanliga åsikten i Babylon) samt växa upp i Betsaida och först vara verksam i Kapernaum[7]. När tiden är mogen, skall han framträda öppet — enligt senare uppfattning vid 30 års ålder, som Jesus vid början av sin förkunnelse. Då skall han göra många bedrägliga tecken och under: blinda skall han göra seende, ofärdiga skola gå, döva skola höra och besatta botas. Han skall förvandla solen i mörker och månen i blod, och med sina bedrägliga tecken skall han om möjligt förföra även de utvalda. I Jerusalem skall han taga sitt säte i Guds tempel, som vore han Gud. I denna människosläktets besökelse skall Gud sända sina tjänare Enoch och Elias, som bekämpa Antikrist och avslöja hans falska väsen, så att människorna undfly honom och sälla sig till Guds vittnen. När Antikrist finner sig avslöjad, skall han i raseri döda de båda heliga. Men då blir människosonens tecken synligt i höjden, och Herren kommer i all sin härlighet och förgör Antikrist med sin muns anda. Då skola de rättfärdiga glänsa som stjärnor, medan Antikrists anhängare störtas ned i helvetet, varifrån endast Kristi nåd och barmhärtighet kan rädda dem.

Till Antikristromanen fogades i senare medeltid vanligen en berättelse om de femton järtecken, som efter Antikrists fall skola uppträda under femton dagar närmast före världens slutliga undergång. Denna skildring, som även den har sitt ursprung i den sibyllinska föreställningsvärlden, förekommer redan i patristisk litteratur och sprides sedan i olika varianter över hela Västerlandet

[4] Den följande framställningen grundar sig på Sackurs textedition.

[5] Därom se vidare Wadstein, a. a., s. 128 ff., och H. Preuss' nedan anf. Die Vorstellungen vom Antichrist . . ., s. 10 ff.

[6] Jfr Gen. 49: 17.

[7] Jfr Luk. 10: 13, 15.

ännu långt in i nyare tid.[8] En medeltida svensk översättning finnes också, troligen från 1430-talet, med titeln *De quindecim signis ante diem iudicij*.[9] — Den kortfattade skriftens innehåll är följande. Förrän Herren kommer till domen skola femton underting ske. Den första dagen skola hav och vatten stiga femton alnar över de högsta berg och stå som en mur. Andra dagen skall det åter sjunka, så att det knappast synes. Tredje dagen skola i havet synas fiskar och havsvidunder, som ryta och tjuta upp mot himlen. Fjärde dagen skola träd och gräs bära dagg såsom blod. Sjätte dagen skola alla byggnader störta samman. Sjunde dagen skola stenar och berg stöta ihop och slås i stycken. Åttonde dagen skall komma en jordbävning så stark, att varken människor eller djur kunna stå upprätt utan alla falla till marken. Nionde dagen skola alla berg och dalar utjämnas. Tionde dagen skola människorna gå ut ur de jordhålor, dit de flytt av räddhåga, och ingen skall sedan förmå tala med en annan. Elfte dagen skola de dödas kroppar stå upp ur sina gravar. Tolfte dagen skola alla stjärnor falla från himlen. Trettonde dagen skola de dö, som ännu äro levande, för att uppstå med dem som förut dött. Fjortonde dagen skola himmel och jord brinna. Femtonde dagen skola ny himmel och jord bliva till, och de döda skola uppstå och träda fram att dömas efter sina gärningar, när Herren kommer på himmelens skyar till domen och de rättfärdiga ingå med honom i Josafats dal, som är himmelrikets glädje.

Denna profetia förtjänar det största intresse. Ty som vi skola se, var det just i järtecken av alla dessa slag, som den folkliga fantasien under det följande tidevarvet ständigt fann näring åt eskatologiska föreställningar. Visserligen behöver detta ej förklaras av litterär påverkan, men säkerligen har traditionen varit starkare levande än nu kan direkt beläggas.

Antikristromanen och utsagan om de femton tecknen ha också förekommit i en annan form, som gjort dem mera tillgängliga för bredare lager. I Sala kyrka ha de framställts i en ännu bevarad serie målningar, utförda på 1460-talet av den bekante Albertus pictor.[1] Också på annat håll finnas de femton tecknen skildrade i kyrkomåleriet.[2]

[8] Se i sht G. Nölle, Die legende von den fünfzehn zeichen vor dem jüngsten gerichte, Beitr. z. Gesch. d. deutschen Sprache u. Literatur, VI, 1879. — Om profetians förekomst i dansk medeltid, se E. Jørgensen, Helgendyrkelse i Danmark, Diss. Khvn 1909, s. 59 f.

[9] Tr. i handskriftsbeskrivningen till Herr Ivan Lejon-riddaren, utg. av J. W. Liffman o. G. Stephens (Saml. utg. av Sv. fornskr.-sällsk., 2: 2 -4), Sthm 1849, s. LXXXVII f.

[1] H. Cornell, Antikrists Mirakler i Sala, Rig 1933.

[2] I Sånga kyrka på Svartsjölandet: Cornell, a. a., s. 89.

Sålunda kan fastställas, att de medeltida föreställningarna om den yttersta tidens händelser åtminstone i sina huvuddrag varit kända även i svensk medeltid. Frågan om vilken utbredning de kunna ha nått måste här lämnas helt åsido. — En annan väsentlig fråga är eskatologiens roll i det kyrkopolitiska skeendet. I vilken mån har Sverige haft del av de eskatologiskt präglade reformsträvanden, som ute i Europa under den senare medeltiden i förening med nationalstatliga tendenser allt starkare hota kyrkosamfundets universalitet? Därom är intet känt. Men all sannolikhet talar för att vårt land icke saknat varje känning av de strömningar, på vilka vi nu gå in.

I.

REFORMATIONEN

ELIAS OCH ANTIKRIST

I.

Det religiösa och kyrkliga tillståndet i Europa under det senare 1400-talet och början av 1500-talet ger de eskatologiska föreställningar, som fortlevat genom hela medeltiden, en ständigt förnyad kraft.[1] Kravet på en reformation hade höjts gång på gång under föregående århundraden och snart tystats ned av den härskande kyrkomakten; det återkommer nu allt oftare och med växande styrka, men alltjämt förgäves. Sällan har den kristna kulturpessimismen i så hög grad tryckt sin prägel på en tids religiösa liv. För vida kretsar inom kyrkan står det klart — vad som ju visserligen tidigare av många hävdats på varje stadium i kristenhetens historia — att kristenheten nu nått det tillstånd av djupaste tänkbara förfall, som enligt skriften skall kännetecknа det sista, skräckfyllda skedet i historieförloppet, och varur ingen annan räddning finnes än den yttersta domens snara ankomst.

Kravet på en förändring av den bestående ordningen inskränker sig emellertid icke till de rent kyrkliga förhållandena — det sträcker sig till hela det samhälls-

[1] De förhållanden och föreställningar, som i det närmast följande kortfattat beröras, ha utförligare behandlats i bl. a. följande litteratur: J. Friedrich, Astrologie und Reformation Oder Die Astrologen als Prediger der Reformation und Urheber des Bauernkrieges, München 1864, ett för sin tid mycket märkligt arbete av en katolsk teolog; J. J. I. Döllinger, Der Weissagungsglaube und das Prophetentum in der christlichen Zeit, Hist. Taschenb. 1871 (omtr. i förf:s Kleinere Schriften, Stuttg. 1890), kap. 8; F. v. Bezold, Die »armen Leute» und die deutsche Literatur des späteren Mittelalters, Hist. Zeitschr. 1879, och Astrologische Geschichtskonstruktion im Mittelalter, Deutsche Zeitschr. f. Gesch.-Wissensch. 1892 (båda omtr. i förf:s Aus Mittelalter und Renaissance, München o. Berlin 1918); Wadstein, a. a.; J. Rohr, Die Prophetie im letzten Jahrhundert vor der Reformation als Geschichtsquelle und Geschichtsfaktor, Hist. Jahrb. d. Görres-Gesellsch. 1898; R. Stadelmann, Vom Geist des ausgehenden Mittelalters. Studien zur Geschichte der Weltanschauung von Nicolaus Cusanus bis Sebastian Franck, Halle a. S. 1929, i sht kap. V; G. Franz, Der deutsche Bauernkrieg, München o. Berlin 1933, det moderna huvudverket om bondekriget och dess förhistoria. Se ock de inledande partierna av Preuss' nedan anf. arbeten. H. A. Strauss, Der astrologische Gedanke in der deutschen Vergangenheit, München o. Berlin 1926, är endast en populär översikt men återger ett rikligt bildmaterial av stort intresse.

liv, som den allmänneliga kyrkan omsluter. De lägre samhällsklassernas tilltagande sociala betryck förorsakar på skilda håll folkliga resningar, som under 1500-talets första årtionden bli allt talrikare. Inom Tyska riket är det framför allt konflikterna mellan landsfurstemakten och bondeklassen, som leda till ideliga våldsamma urladdningar av större eller mindre omfattning. Epidemier, missväxt och andra hemsökelser öka den sociala oron, och stora folkrörelser uppstå, av vilka »Der Bundschuh» är den mest bekanta och inflytelserika. Religiöst och socialt radikala tankegångar ingå förening i dessa rörelser, som trots tillfälliga vinster ännu bli utan framgång i sina anlopp mot den härskande kyrko- och furstemakten. Behovet av en religiös och politisk reformation, drömmen om en förnyelse av både sacerdotium och imperium, finner härunder de starkaste uttryck i eskatologisk tro och förväntan.

I denna bördiga jordmån frodas medeltidens nedärvda apokalyptiska föreställningar rikligare än någonsin och ge stoff åt de lärdes mödor såväl som den folkliga fantasiens utsvävningar. De bibliska skrifternas utsagor, den medeltida profetiska litteraturen under Cyrillus' och Methodius', Joachims, Birgittas, sibyllans o. a. namn — hela denna föreställningsvärld, sedan sekler välbekant för gemene man, förlänas åter en ny innebörd i tillämpningen på de aktuella förhållandena. Ett utomordentligt stöd får den eskatologiska spekulationen av astrologien, som nu upplever sin glanstid i hägnet av samhällets högste. Av författarna till dessa oerhört inflytelserika astrologiska förutsägelser i reformatorisk anda märkas särskilt den berömde Johann Lichtenberger, astrolog vid kejsar Fredrik III:s hov, och bland hans efterföljare sådana som Tübingenastronomen Johann Stöffler och hans medhjälpare Jacob Pflaum samt Maximilian I:s sekreterare Johann Grünpeck.[2] Boktryckarkonstens uppfinning blir givetvis av epokal betydelse för spridningen av denna prognostiska litteratur, som nu i en ständigt växande ström väller ut över Europa. Allehanda ströskrifter och flygblad, s. k. efemerider med kortfattade astrologiska upplysningar, av vilka Stöfflers äro de mest kända, nå i ideligen nya upplagor ut till folkets breda lager och finna i form av åskådliga bildtryck vägen även till den fåkunnigaste. I den muntliga förkunnelsen spela de apokalyptiska föreställningarna en motsvarande roll; ideligen uppträda allsköns folkliga predikanter och profeter och sätta sinnena i svallning.

I sin syn på samtiden visar hela denna brokiga idévärld full enstämmighet: förfallet inom kristenheten är värre än någonsin, de andliga och materiella hemsökelserna grassera som aldrig förr, och stora förändringar måste vara nära

[2] Om dessa se framför allt Friedrich, a. a.

förestående.[3] Till denna uppfattning anknytas eskatologiska spekulationer av rikt skiftande karaktär, som fyllas av de mest olikartade idéer och hugskott, och där de mest skilda syften göra sig gällande. Enligt mångas mening, i utformningen ständigt varierad, återstå ännu fruktansvärda hemsökelser, när den store slutlige Antikrist uppenbaras, men därefter skall rättfärdigheten vinna seger, när Herren kommer till domen och världen förgås. Enligt andra skall den innevarande hemsökelsens tid, denna aetas ferrea, då kristenheten når djupet av sin förnedring, följas av en förnyelse i både andligt och världsligt hänseende, varefter fridsriket, den gyllene åldern, inträder här på jorden. Förutsägelserna om en nära stundande reformation och kyrkans återupprättelse äro ytterligt växlande till innehåll och inriktning och förbindas ibland med stora kyrkligt-sociala reformprogram; de mest bekanta och betydelsefulla av dessa äro de, som fingo namn av kejsarna Sigmund, Fredrik III och Maximilian I såsom ett uttryck för de snart grusade förhoppningar man till en början fäst vid dessa härskare. Ofta möter i den apokalyptiska litteraturen den åldriga tanken på den store kejsaren, fridsfursten, som skall komma och rena kristenheten och befria den från dess betryck. Stundom riktas de reformatoriska förväntningarna mot en kommande påve, en papa angelicus. Stundom åter sias det om en väldig profet, som skall uppträda med stor kraft och med ordets förkunnelse bekämpa Antikrist — förutsägelser som få en märklig aktualitet, när den bebådade nya dagen äntligen varsnas.

Den säregna förtätade stämning, som vilar över hela denna apokalyptiska föreställningsvärld, där brinnande förväntan och hopp om en bättre tillvaro blandas med bävan och skräck inför stundande hemsökelser och dom, får slutligen sin utlösning vid 1510-talets slut. Under den religiösa och politiska revolutionen få medeltidens disparata eskatologiska föreställningar en förnyad innebörd och få en ny, bestämd inriktning, som blir av utomordentlig betydelse för den följande utvecklingen. Detta sker genom Martin Luther.

2.

De eskatologiska föreställningarnas nya innebörd framträder tydligast, om man följer utvecklingen av Luthers eskatologi i dess samband med hans allmänna reformatoriska utveckling — ett förlopp som tecknats av Preuss i ett banbrytande arbete.[4]

[3] Åtskilliga av de mest spridda profetiorna refereras tämligen utförligt av Rohr, a. a.; de viktigare astrologiskt grundade förutsägelserna mycket utförligt av Friedrich, a. a.

[4] H. Preuss, Die Vorstellungen vom Antichrist im späten Mittelalter, bei Luther und in der konfessionellen Polemik, Leipzig 1906, i sht s. 83—182. Detta arbete, mot vars upp-

Redan på ett tidigt stadium visar sig Luther behärskad av den senmedeltida kulturpessimismen. Hans historiesyn har en tydlig prägel av den depravationsidé, enligt vilken mänskligheten och enkannerligen kristenhetens utveckling företer en gradvis tilltagande andlig försämring, som kulminerar i den egna samtiden. Luthers uppfattning av sin egen tid är den, att förfallet nu nått så långt som tänkbart är; det andliga tillståndet i världen har aldrig varit sämre och kan ej sämre bli. Och innebörden av detta faktum kan vara endast en: att den yttersta domen är nära förestående. Såsom tillståndet i världen nu är, just så skall det enligt skriftens ord vara i den yttersta tiden. — I denna eskatologiska förvissning är Luther sålunda helt buren av den utgående medeltidens strömningar. Hans förväntan om Herrens ankomst ger honom det enda hoppet i denna världs elände.

Några försök att närmare utröna tiden för den yttersta domen — ett spörsmål varåt senmedeltiden eljes ägnade så mycket exegetiskt och astrologiskt skarpsinne — finner man alls icke hos Luther under detta tidigare, förreformatoriska skede. Hans eskatologi har ännu karaktären mera av en allmän stämning.

Emellertid är det ett särskilt begrepp, som snart nog träder i förgrunden inom denna eskatologi och ger den en bestämdare utformning. Det är Antikrist, som sedan urkristen tid, ehuru med växlande innebörd, ständigt och oskiljaktigt hört samman med föreställningarna om den yttersta tidens händelser. Där eskatologisk förväntan råder, där spana blickarna ivrigt efter Antikrist, ty hans uppträdande är, som förut framhållits, det säkraste tecknet på att världens slut nalkas. Så är det även hos Luther.

Det är mot mitten av 1510-talet, som Antikristbegreppet blir mera vanligt hos Luther. Han omfattar helt de gängse föreställningarna om Antikrists uppträdande i den yttersta tiden, och eftersom denna redan är inne, måste Antikrists ankomst vara nära förestående — ännu talar Luther därom blott såsom om något kommande. Den sista perioden i världsförloppet, den innevarande, be-

fattning av den lutherska eskatologiens allmänna idéhistoriska ställning (sammanfattad s. 175 ff.) visserligen åtskilligt kunde invändas (jfr nedan s. 36, n. 5, o. 39, n. 5), ligger huvudsakligen till grund för den följande framställningen av utvecklingen av Luthers eskatologi, även om källorna åtminstone på mera väsentliga punkter här omprövats. Hänvisningar till Luthers skrifter göras i det följande endast i viktigare fall; för övrigt kunna Preuss' noggranna hänvisningar (i regel gällande Weimar-Ausgabe) lämpligast användas.

Av senare Lutherlitteratur, vari Preuss' arbete utnyttjas och som har värde som smärre komplement till detta, kan nämnas E. Kohlmeyer, Zu Luthers Anschauungen vom Antichrist und von weltlicher Obrigkeit, Archiv f. Ref.-gesch. 1927; H. Lilje, Luthers Geschichtsanschauung, Diss. Zürich 1932, i sht s. 25 ff.; H.-H. Pflanz, Geschichte und Eschatologie bei Martin Luther, Stuttgart 1939, i sht kap. III.

tecknar han också som Antikrists. Denne skall därunder uppträda med alla de kännemärken, varom de heliga skrifterna tala; han skall göra bedrägliga tecken och under och bringa större delen av mänskligheten på fall med sin skenbara gudaktighet, innan han vid domen förgöres av Kristi muns anda.

Detta är sålunda intet annat än den rent bibliska Antikristgestalten. Av de utsmyckningar, varmed den medeltida folkfantasien försett den livligt omhuldade 'Endchrist', finner man hos Luther intet. Hos honom har Antikrist ännu en tämligen obestämd karaktär, och man finner ej heller några försök att identifiera Antikrist med någon viss person eller institution. Härvidlag skulle den reformatoriska oppositionen och kyrkopolitiska kampen komma att medföra en genomgripande förändring.

Ju mera motsättningen till den officiella kyrkomakten skärpes, dess mera ökas Luthers behov att uppdaga var och i vem Antikrist, huvudmotståndaren i den yttersta striden, kan vara till finnandes, och det står snart klart för honom — liksom för så många av hans föregångare inom medeltidens reformatoriska rörelser — att Antikrist är att söka inom själva kyrkan. Och allt tydligare framträder den tanken, att Antikrist icke är att hänföra till en mer eller mindre avlägsen framtid utan redan finnes mitt i Guds församling, där avfallet från evangeliets sanna lära griper allt vidare omkring sig. — I anslutning till medeltida föreställningar räknar Luther med ett corpus mysticum Antichristi, d. v. s. inbegreppet av alla dem, som behärskas av den sannskyldige Antikrist, Antichristus verus & finalis, han som slutligen skall komma och bli uppenbar och dessförinnan verkar i det fördolda genom sina olika organ.[5] Det är denne Antikrist, själva huvudet för den antikristliga gemenskapen, som det gäller att avslöja. Om Luther under detta tidigare utvecklingsskede tänkt sig Antichristus verus som en enskild person, en individ, i enlighet med den vanliga medeltida uppfattningen, är ej fullt klart.[6]

Före avlatsstriden och spikandet av de 95 teserna märker man hos Luther föga eller intet av tvivel på påvemaktens auktoritet. Men under de händelser och förvecklingar, som därav följde och hastigt tillspetsade läget, förändrades hans inställning gradvis, i takt med händelsernas gång. Den fruktansvärda tanken, att Antikrist är att finna i själva den härskande kyrkomakten, tvingar

[5] Denna uppfattning bildades i analogi med föreställningen om corpus mysticum Christi, d. v. s. kyrkan, vars caput Kristus själv är — detta i enlighet med den vanliga medeltida åskådning, där parallellen mellan Kristus och Antikrist är helt genomförd.

[6] Kohlmeyer, a. a., s. 143 ff., hävdar gentemot Preuss, a. a., s. 93 o. passim, att Luther under ett tidigare skede verkligen föreställt sig Antichristus verus som en individuell gestalt. Det förefaller dock, som om Luthers uttalanden vore alltför oklara för att man skall kunna få ett entydigt svar på denna fråga.

sig allt mera på honom. Det första tydliga vittnesbördet härom finnes i ett brev från dec. 1518 — således drygt ett år efter de 95 teserna och kort efter appellationen till konciliet — vari han uttrycker sin aning, att det är Antikrist, som härskar i den romerska kurian.[7] Tydligtvis menar han härmed, att kurian tillhör corpus Antichristi och utgör ett verktyg för den verklige, slutlige Antikrist. Var denne är att finna, därom uttalar han sig ännu icke.[8]

Sålunda är det ännu blott mot kurian han riktar sin misstanke och icke mot påven personligen eller mot påvedömet som sådant, åtminstone icke uttryckligen. Men ståndpunkten förskjutes snart ytterligare. De teologiska fejderna föranledde ett djupare historiskt studium av de påvliga urkunderna, vilket medförde svåra avslöjanden, och i mars 1519 anförtror han Spalatin sin förmodan, att påven är Antikrist själv eller hans apostel, så som Kristi sanning förvanskats i hans dekret.[9] Öppet vågar han ännu icke utsäga detta, men det tvivel på rättmätigheten i påvens primatanspråk, vartill de historiska studierna lett honom, förkunnas allt tydligare och ger allt starkare näring åt hans farhågor om påvedömets egentliga karaktär.

De första offentliga antydningarna därom komma i samband med Leipzigdisputationen på sommaren 1519. I de *Resolutiones,* som han författade för detta tillfälle, heter det i en försiktig formulering, att om påven tillägger sig ensam rätten att tolka skriften, så följer därav, att han är värre än Lucifer och alla kättare, vilka blott strävat till likhet med Gud, medan påven vill sätta sig över Gud, såsom förutsagts om Antikrist i 2 Tess. 2: 4.[1] Samma slutledning

[7] Luther t. W. Link $^{18}/_{12}$ 1518 (vid översändandet av Acta Augustana), Weimar-Ausg., Briefe Bd 1, s. 270: »Mittam ad te nugas meas, ut videas, an recte divinem Antichristum illum verum et intentatum a Paulo in Romana curia regnare; peiorem Turcis esse Romam hodie puto me demonstrare posse.»

[8] Jfr Kohlmeyer, a. a., s. 145.

[9] Luther t. Spalatin $^{13}/_{3}$ 1519, Weimar-Ausg., Briefe Bd 1, s. 359: »Verso & decreta pontificum pro mea disputatione Et (in aurem tibi loquor) nescio an papa sit Antichristus ipse vel Apostolus eius, adeo misere corrumpitur & crucifigitur Christus (idest veritas) ab eo in decretis.»

[1] Weimar-Ausg., Bd 2, s. 429 f.: »Ad auctoritatem Augustini dico primum, esse eius vulgatam quorundam sententiam hanc: 'Euangelio non crederem, nisi Ecclesiae crederem, id est, plus credo Ecclesiae quam Euangelio'. Et quod haec eorum sit sententia, ex eo patet, quod Papae hinc tribuunt autoritatem interpretandae scripturae, soli etiam. Deinde eam opponunt omnibus, quos audiunt vel dubitare vel reluctari pontificum vel literis vel factis.

Qua sententia nec Lucifer ipse nec omnes haeretici simul sumpti damnatiorem, immo nec similem impietatem cogitaverunt. Nam hinc sequitur, Papam et Notarios pallacii esse supra Euangelium ac per hoc supra deum, cum Lucifer solum aequalis deo esse conatus fuerit. Qua sapientia nova Papam nobis hominem illum statuunt, de quo dicit Paulus: Qui extollitur supra omne, quod colitur aut quod dicitur deus.»

framför han, ehuru i bestämdare ordalag, i sin *Contra malignum Iohannis Eccii iudicium defensio* men alltjämt endast i villkorlig form, så tillvida att han hävdar den antikristliga karaktären hos påvedömet sådant det blivit framställt av Eck.[2] Antydningar av samma slag förekomma också flerstädes i *Operationes in Psalmos*[3] vid ungefär samma tid, men ännu i slutet av 1519 har han ej tillkännagivit någon obetingad ståndpunkt rörande Antikrists identitet — ja, ända till mitten av år 1520 bibehålla hans beskyllningar mot den påvlige Antikrist sin hypotetiska form.

Ett nytt, betydelsefullt steg tar han med den första stora reformationsskriften, *An den Christlichen Adel deutscher Nation,* i augusti 1520.[4] I den häftiga vidräkning med de kyrkliga missförhållandena, som Luther här gör, framhåller han flerstädes med skärpa överensstämmelserna mellan påven och Antikrist och uttrycker sin förhoppning att den yttersta dagen snart skall komma med befrielsen från Roms herravälde, varunder världen nu plågas värre än någonsin. Luther kan för sin del icke finna annat än att detta herravälde är Antikrist själv.[5] Påven, icke som person utan som företrädare för påvemakten, alltså påvedömet som institution, är Antichristus verus, som genom sina olika organ sprider sitt gift i Guds församling. — Här är alltså ståndpunkten alldeles klart formulerad, även om den ej intar någon dominerande plats i skriften. Och den har nu fått större möjligheter att vinna anslutning genom att Luther här använt sig av tyska språket.

Är Luthers opposition till påvedömet i An den Christlichen Adel företrädesvis etiskt och politiskt motiverad, så följer den mera dogmatiskt grundade kritiken

[2] Ibid., s. 654: »VICESIMVSTERTIVS [sc. articulus haereticus Eccii], Papa est peior quam Lucifer et Antichristus.

Quia Lucifer et Antichristus tantum aequalitatem dei quaerunt, sed Eccius papae tribuit superioritatem dei, dum eum praefert verbo dei.» — Uttrycket »peior quam» är givetvis en överdrift, som betingas av den syllogistiska form Luther använder för sin polemik; något värre än Lucifer och Antikrist är ju icke tänkbart.

[3] Weimar-Ausg., Bd 5, passim; jfr Preuss' hänvisningar, a. a., s. 108 f. Se ock Preuss, a. a., s. 119 f.

[4] Jfr Kohlmeyer, a. a.

[5] T. ex. Weimar-Ausg., Bd 6, s. 453: »Wen kein ander bosser tuck were, der do beweret, das der Bapst der recht Endchrist sey, sso weere eben disses stuck [d. v. s. avlatshandel o. d.] gnugsam, das zu beweren. — — — Ach Christe, mein her, sich erhab, lass her brechenn deinen jungsten tag, und zurstore des teuffels nehst zu Rom: hie sitzt der mensch, davon Paulus gesagt hat, der sich sal ubir dich erheben und in deyner kirchen sitzen, sich stellen als einenn got, der mensch der sunden und sun der vordamniss.» — Ibid., s. 454: »Ich hoff, der jungst tag sey fur der thur, es kann unnd mag yhe nit erger werdenn, den es der Romische stuel treybt. Gottis gepot druckt er unter, seinn gepot erhebt er druber: ist das nit der Endchrist, sso sag einn ander, wer er sein muge.»

i den andra stora reformationsskriften, *De captivitate Babylonica ecclesiae praeludium*, i oktober samma år. Där hävdas med utomordentlig kraft, att de romerska villolärorna i skilda frågor utvisa, efter skriftens ord, att påvedömet är Babylons och den slutlige Antikrists rike, Antichristus verus, han som skall uppenbara sig i den yttersta tiden, den syndens människa och fördärvets son, varom Paulus talar (*2* Tess. *2*: 3).[6] — Om Luther ännu hyst ett spår av tvekan om riktigheten i denna uppfattning med dess fruktansvärda konsekvenser, så får han den fullständiga vissheten, när bannhotbullan anländer kort efteråt. Och efter all tidigare tvekan och osäkerhet kom denna visshet, enligt Luthers eget ord, som en lättnad och befrielse.[7]

Om den fasta övertygelse han nu nått fram till vittnar redan titeln på Luthers svarsskrift: *Adversus execrabilem Antichristi bullam*.[8] Det polemiska greppet i denna är, att Luther behandlar bullan som vore den en förfalskning, och han förklarar därvid, att vem som än är dess författare, vore det än själva påven, måste han uppenbarligen vara den slutlige, sannskyldige Antikrist, och mot denne är det Luther vänder sig i allt han här skriver.[9]

[6] T. ex. Weimar-Ausg., Bd 6, s. 498: ». . . scio nunc et certus sum, Papatum esse regnum Babylonis et potentiam Nimroth robusti venatoris.» — Ibid., s. 537: »Attamen quia hanc baptismi gloriam et libertatis Christianae foelicitatem pauci noverunt, nec prae tyrannide Papae nosse possunt, ipse me hic expedio et conscientiam meam redimo, compellans Papam et omnes papistas, Quod nisi sua iura et traditiones sustulerint, et ecclesiis Christi libertatem suam restituerint eamque doceri fecerint, reos esse omnium animarum, quae hac misera captivitate pereunt, esseque papatum aliud revera nihil quam regnum Babylonis et veri Antichristi.»

[7] Luther t. Spalatin $^{11}/_{10}$ 1520, Weimar-Ausg., Briefe Bd 2, s. 195: »Iam multo liberior sum, certus tandem factus papam esse Antichristum & satanę sedem manifeste inuentum.»

[8] Den utkom även på tyska: Wider die Bulle des Endchrists.

[9] T. ex. Weimar-Ausg., Bd 6, s. 598: »Existimationem igitur suam quisque habeat de Romanis, Ego, quisquis fuerit huius Bullae author, eum pro Antichristo habeo, et contra Antichristum haec scribo, redempturus veritatem Christi, quod in me fuerit, quam ille extinguere conatur.» — Ibid., s. 604 f.: »Vivit enim adhuc et regnat adhuc, in quo non dubito, dominus noster Ihesus Christus, quem et speramus propediem adventurum et interfecturum spiritu oris sui et destructurum illustratione adventus sui hunc hominem peccati et filium perditionis, quandoquidem negare non possumus, si Papa istorum portentorum autor est, ipsum esse verum illum finalem, pessimum famosumque Antichristum, subvertentem orbem totum operationibus erroris sui, id quod impletum ubique videmus.» — Ibid., s. 612 (skriftens avslutning): »Deinde, adhuc volo libellos meos in orbe vagantes vice publicae accusationis haberi adversus impios istos Sophistas populi dei seductores, ita, ut, nisi ratione reddita me convicerint et sua statuerint, reos erroris, haereseos, sacrilegii, quantum in me fuerit, mihi censeantur, monens, rogans hortansque in domino omnes qui Christum vere confitentur, ab eorum perversis et impiis doctrinis sibi caveant et verum illum Antichristum per eos in orbe regnare non dubitent.»

I och med att Luther öppet identifierat påvedömet med Antikrist själv, har konflikten nått den punkt, där ingen dagtingan eller kompromiss längre är möjlig.[1] Det återstår endast att med alla medel fullfölja kampen mot denne Satans fruktansvärde medhjälpare i den innevarande yttersta tiden. Denna oförsonliga brytning får sitt symboliska uttryck den 10 dec. 1520, när Luther högtidligen bränner bullan och den påvliga dekretaliesamlingen. — Att Antikristbegreppet hos Luther alltjämt bevarar sin ursprungliga eskatologiska innebörd är fullständigt klart. Åtskilliga uttalanden från tiden närmast före och efter bullans brännande visa, hur vissheten om att påvedömet är Antikrist medfört en allt fastare övertygelse om den snara ankomsten av 'der jüngste tag', då Antikrist slutligen skall nedgöras av Herrens makt och förlossningen ur denna världs elände komma.[2]

En utförligare, mera sammanhängande framställning av sin uppfattning om Antikrist har Luther givit i en efter ett angrepp av dominikanen Ambrosius Catharinus författad svarsskrift, som utkom sommaren 1521.[3] I anslutning till Dan. 8 framlägger han här den traditionella historiekonstruktionen efter de fyra världsmonarkierna. Ur den fjärde, romerska monarkien har påvedömet framvuxit och tagit arv för den tid som återstår till världens slut. Påvedömet är hos Daniel förutsagt i den övermodige och arglistige konungen, den slutlige store Antikrist, vars ankomst även förutsagts på andra ställen i den heliga skrift. Men denna förebild är icke — Luther betonar detta med skärpa — att fatta som avseende en enskild person utan själva Antikrists rike och välde, som varar under en längre tid; några närmare kronologiska bestämningar gör dock Luther icke här. Antikrists kännetecken, signa Antichristi, är att han i allo gör motsatsen till vad Kristus gjort och sätter sina egna lagar över Guds ord. Här kan Luther i alla enskildheter visa, hur påvedömets läror och bruk uppenbara dess antikristliga karaktär. Det fruktansvärda förfall, som därigenom drabbat kyrkan och nu nått sin ytterlighet, är Guds vredes straffdom, och den enda räddningen

---

[1] Betecknande för den revolutionerande innebörden av Luthers nyvunna övertygelse är, såsom Preuss påpekar (a. a., s. 132), att Luther återkallar vissa tidigare, av påven fördömda uttalanden och uppmanar bokhandlare och läsare att bränna de ifrågavarande skrifterna — »nesciebam enim tum, cum ea laborarem, Papam esse Antichristum» (Weimar-Ausg., Bd 7, s. 126).

[2] Se Preuss, a. a., särsk. s. 132 ff. Det kan i detta sammanhang observeras, att Luther när han uttrycker sig på tyska använder den folketymologiska formen 'Endchrist'; jfr Preuss, a. a., s. 132.

[3] Ad librum eximii . . . Ambrosii Catharini, defensoris Silvestri Prieratis acerrimi, Responsio. Cum exposita Visione Danielis, viii. De Antichristo, Weimar-Ausg., Bd 7, särsk. s. 722 ff. Jfr Preuss, a. a., s. 134 ff.

är den stundande yttersta dagen, då påvedömet, Antikrist, och världen samfällt skola förgås.

Sålunda ter sig Luthers lära om Antikrist under dessa för reformationen avgörande år. Och därav framgår, vilken utomordentlig betydelse Antikristbegreppet har för hela hans historiesyn och hans uppfattning av sin egen roll i den kyrkopolitiska kampen. Denna inställning förändras ej i sina väsentliga drag under reformatorns senare liv, under de många oförutsedda förvecklingar och svårigheter, som han ännu hade att genomgå; den endast fördjupas och får sin närmare utformning. Vid skilda tillfällen under senare år har Luther uttryckligen betecknat kampen mot den påvlige Antikrist som sin huvudsakliga livsuppgift och sitt livsverk. Med skärpa vänder han sig också mot dem, som under den senare utvecklingen i den evangeliska världen söka gå Rom till mötes och visa tecken på en mera försonlig inställning. Ty sådant innebär endast, att man lockats av Antikrists bedrägliga sken, och leder blott till att man avfaller från evangeliets sanning till Satan och den eviga fördömelsen. Gentemot Antikrist och hans anhang kan ingen kristlig kärlek komma ifråga; mot hans försåt måste man ständigt vara på sin vakt och i Kristi namn ständigt bekämpa honom med outsläckligt hat.[4] — På detta sätt förklaras mycket av den hänsynslöshet och hätskhet i uttrycksformen, som kännetecknar den lutherska polemiken mot påvedömet och alla som befaras gå dess ärenden.

Flera gånger har i det föregående framhållits, att Luther i motsats till medeltidens vanliga föreställning icke ser Antikrist i någon individ, i någon enskild påve, utan i påvedömet som institution, sådant det historiskt utvecklat sig. Det har också här påpekats, att denna uppfattning icke innebär något absolut nytt; Luther själv var väl medveten om att han därutinnan haft förelöpare och vägröjare: Wiclif och hans lärjungar, böhmarna och andra.[5] Luthers Antikristuppfattning skiljer sig från hans föregångares framför allt därigenom, att den i långt högre grad än förut varit fallet är dogmatiskt och icke etiskt motiverad. För Luther är sålunda påvedömets falska lära det väsentliga kriteriet på dess antikristliga karaktär, och det är mot denna lära hans polemik i första hand

[4] Jfr Preuss, a. a., s. 145 ff.

[5] Preuss, som synes vilja till varje pris hävda originaliteten i Luthers Antikristbegrepp, gör det även på denna punkt (a. a., i sht s. 175 ff.), eller gör åtminstone gällande, att Luther kommit till sin uppfattning helt oberoende av föregångarna. Detta kunde kanske betvivlas men är skäligen fruktlöst att diskutera. I varje fall är det obestridligt, att ett 'spiritualiserat' Antikristbegrepp förekommit långt före Luther, såsom påpekats ovan s. 14 o. 16. Jfr ock Ittameier, Die geschichtliche Grundlage für die lutherische Lehre vom Antichrist, Neue kirchl. Zeitschr. 1893.

sätter in. Och detta är ju blott i överensstämmelse med Luthers teologiska huvudtes om den grundläggande betydelsen av tron, varav gärningarna blott äro ett utflöde. Antikrists gudlösa liv med dess förödande sociala och politiska verkningar äro alltså endast den nödvändiga följden av hans falska lära.[6]

Så bekämpar Luther Antikrist med att angripa och vederlägga påvedömets lärosystem. Hans vapen utgöres av evangeliets ord, på vilket motståndaren förgripit sig. Ständigt betonar Luther, att det icke är yttre våld som skall användas i striden: *solo verbo* skall och kan Antikrist betvingas.[7] Det är ej anledning att här närmare gå in på hur Luther i sin polemiska granskning av alla de olika dogmatiska detaljproblemen finner påvedömets antikristliga art allt klarare bevisad[8] — det må endast nämnas, att han därvid i främsta rummet stöder sig på de utsagor om Antikrists väsen, som finnas på apokalyptikens klassiska bibelställen: särskilt Dan. 8, 9 och 12, Matt. 24 samt 2 Tess. 2, men mera sällan Apokalypsen, som Luther överhuvud taget ej skattade så högt.[9] Exempel finnas även på att drag hos den medeltida folkfantasiens bjärtare utsmyckade Antikristgestalt använts av Luther i allegoriserande tolkning.[10]

Till stöd för denna bibliskt grundade antikristologi anlitar Luther den samtida vetenskapens resurser, ej blott exegetiken, när det gäller att tolka de bibelställen, som beröra Antikrist, utan även den kyrkohistoriska forskningen, med vars hjälp han rannsakar påvedömets uppkomst och utveckling och dess antikristliga verksamhet genom seklerna. Det kyrkohistoriska studiet leder till resultatet, att påvedömet icke varit av antikristlig art alltifrån sin begynnelse men likväl

[6] Jfr Preuss, a. a., s. 149 ff. — Ett sammanhang mellan Luthers 'spiritualiserade' (icke individuella) Antikristbegrepp och dess dogmatiska (icke etiska) motivering vill Preuss påvisa på följande sätt (a. a., s. 154): »Wenn nämlich auch das Leben, die sittliche Betätigung . . . eines Menschen nur innerhalb eines gesellschaftlichen Zusammanhanges sich auswirken kann und in gegenseitiger Wechselwirkung eine kontinuierliche Lebenshaltung in Generationen hervorzubringen vermag, so ist doch die Lehre, d. h. die Gedankenwelt, das in Worte gefasste Gepräge eines starken und klaren Willens, eine noch viel konstantere Grösse, die als bleibende Grundlage und Dominante einer Gesellschaftsgruppe auf Jahrhunderte hinaus von entscheidender Bedeutung sein kann. Daher ist es für Luther, der die Lehre als das Konstituierende des antichristlichen Wesens ansieht, viel eher möglich, den Antichrist als geschichtlich sich fortpflanzende Richtung aufzufassen, als es dem mittelalterlichen Menschen mit seinem Antichristmythus möglich oder gar geläufig war.» Tankegången är väl icke helt odiskutabel eller ens så alldeles klar.

[7] Jfr Preuss, a. a., s. 165.

[8] Jfr Preuss, a. a., s. 149 ff.

[9] Blott mycket sällan använder Luther de bibelställen, där ordet Antikrist uttryckligen förekommer, nämligen 1 Joh. 2: 18, 22 och 4: 3 samt 2 Joh. 7; jfr Preuss, a. a., s. 156 f.

[10] Jfr Preuss, a. a., s. 155.

länge nog; om tidpunkten för Antikrists första framträdande uttalar han sig dock ej alldeles bestämt. Enligt den åsikt han oftast synes omfatta skulle Antikrists välde ha tagit sin begynnelse under tiden närmast efter Gregorius den store, när kejsar Phocas gav överhögheten över alla biskopar åt Bonifacius III, således i början av 600-talet — en mening vilken som vi skola se snart blev den gängse i lutheransk historiekonstruktion. Till någon bestämd åsikt om tidsgränsen tycks han dock aldrig ha kommit, och i varje fall har han tydligen ansett, att Antikrists tyranniska välde gradvis tilltagit och förvärrats under historiens lopp.[1] — Några försök att noggrannare bestämma tidpunkten för domen, som han anser mycket nära förestående, har han ej heller på senare år gjort utan tvärtom varnat för dylika spekulationer. För historiskt-kronologiska beräkningar av världens ålder, varmed så många samtida lärde sysselsatte sig, har han dock icke stått främmande, såsom vi senare skola finna.[2]

Som förut nämnts talar Luther, i anslutning till äldre föreställningar, om ett corpus Antichristi, vars membra utgöras av alla dem, som verka i påvedömets-Antikrists anda och gagna dess syften i fördunklingen av evangeliets ljus.[3] Dit har Luther dock icke velat räkna sina motståndare inom den evangeliska världen, svärmarna och andra, hur mycket han än eljes i sina häftiga strider mot dem betraktade dem som papismens själsfränder. Som ett membrum Antichristi utanför kyrkan räknar han uppenbarligen den västerländska kulturens dåtida store fiende, turken, som också intagit en framträdande plats i den senmedeltida apokalyptiken. Under ett tidigare skede ställde sig Luther tämligen avvisande till väpnat försvar mot turkväldets expansion, då han ansåg att kristenheten hade angelägnare uppgifter närmare till hands, men sedan det osmanska hotet mot Västeuropa blivit mera aktuellt, ändrade han mening och utsände sina bekanta propagandaskrifter mot turken. Han bemödar sig då om att påvisa överensstämmelserna mellan denne fiende och den påvlige Antikrist: de ha samma sataniska ursprung och söka båda förgöra evangeliets sanna lära och dess anhängare, och även i ett flertal enskilda lärosatser äro de varandra lika.[4] Turken skall också, som den romerske Antikrist, förgås strax före domen; och då Luther ju anser denna vara nära förestående, väntar han turkens fall inom kort. En väsentlig skillnad är emellertid, att turken söker vinna sina syften med yttre våld men påvedömet med list och falska lärors försåt. Gentemot turken kan Luther också godtaga ett försvar med vapenmakt, med världsliga vapen, som föras av

[1] Jfr Preuss, a. a., s. 157 ff.
[2] Se nedan, s. 75 o. 79.
[3] Jfr Preuss, a. a., s. 170 ff.
[4] Jfr nedan s. 140.

den världsliga överheten, medan den romerske Antikrist kan och får bekämpas endast med ordet. Hur mycket Luther än anser turken vara av antikristlig karaktär, betraktar han dock ständigt påvedömet som huvudfienden, Antichristus verus, vars hot mot själen är av en annan och långt värre art än det som turken kan rikta mot kroppen.

Luthers eskatologi är sålunda alltigenom präglad av den aktuella situationen, som för honom utgör historiedramats sista akt. Det förhärskande draget i denna eskatologi, det som bestämmer Luthers egen insats, är Antikristbegreppet. Det karakteristiska i detta begrepp ligger dels däri, att Luther med större skärpa och konsekvens än det tidigare skett förklarar påvedömet som institution vara Antikrist och tar avstånd från varje individuell Antikristgestalt; dels i att han grundar denna uppfattning av påvedömets art på dess lära och ej på dess sedeliv.[5] Genom detta Antikristbegrepp, framfört i den historiskt givna situationen, får hela Luthers förkunnelse största tänkbara slagkraft och betydelse. Genom att det proklamerats har den religiösa och kyrkopolitiska motsättningen blivit den djupaste tänkbara; därmed har den väg beträtts, där ingen återvändo är möjlig. Luthers strid mot Rom är, såsom han själv ser den, den sista avgörande striden för evangeliets sanning mot Antikrist — inför den nära stundande yttersta domen.

3.

Vi ha i det föregående följt Luthers individuella utveckling och den personliga åskådning, som han nådde fram till. Vi ha därvid sett, hur denna åskådning vuxit fram steg för steg, allt eftersom det kyrkopolitiska händelseförloppet utvecklat sig. Utan hänsyn till det politiska skeendet låta sig reformationens eskatologiska föreställningar icke helt förstås. Och det har då varit nödvändigt att i första hand konstatera detta beträffande reformatorn själv.

Ty det var Luther som satte lavinen i rullning. Det låter sig kanske sägas, att den snart ryckte honom med sig — i en annan riktning än han själv ursprungligen avsett. Men hur reformationen och dess eskatologiska föreställningar än utvecklade sig i skilda riktningar på skilda håll: det är i Luthers personliga insats man finner utgångspunkten — det var han som först gav signalerna för kampen. Och det blev också, som vi skola se i det följande, under hans eskatologiska paroll, som striden mot Rom kom att föras allt framgent.

[5] Jfr Preuss, a. a., s. 157 ff., där originaliteten i Luthers Antikristbegrepp hävdas på ett sätt, som är i viss mån överdrivet, och Luther tages i försvar på ett sätt, som delvis är ganska överflödigt.

I hur hög grad Luthers förkunnelse och handling gav uttryck åt 'vad som rörde sig i tiden' och svarade mot samtidens religiösa och politiska behov, det framgår av den enastående anslutning, som han vann alltifrån sitt oppositionella framträdandes begynnelse. Redan avlatsstriden skaffade honom ju talrika anhängare, och med Leipzigdisputationen på sommaren 1519 får framgången en avgörande omfattning, då konflikten med Rom drages inför en större offentlighet och Luther når en verklig popularitet inom vida kretsar av Tyska riket och hans rykte tränger långt därutanför. Sitt kanske värdefullaste vetenskapliga stöd under detta skede hade han i humanisterna, framför allt Lorenzo Valla, vars forskningsresultat i mycket stärkte hans uppfattning om grundlösheten i påvedömets anspråk.[6] Samtidigt börjar Luthers sensationella tes om påvedömet som Antikrist — en sats som han ju visserligen ännu ej vågat formulera kategoriskt — att vinna allt större spridning. Följande år, när hans övertygelse om påvedömets antikristliga karaktär vuxit sig stark och fått sitt uttryck i de första stora reformationsskrifterna, har det lutherska Antikristbegreppet blivit en otvivelaktig sanning även för anhängarna i reformatorns närmare omgivning, i de kretsar, som utgjorde det främsta personliga stödet åt honom, när brytningen med Rom blev oåterkallelig.

Den yttre manifestationen av denna ytterliga ståndpunkt blev, som förut sagt, Luthers brännande av bullan och den romerska dekretaliesamlingen den 10 dec. 1520. Till denna utomordentliga tilldragelse, som givetvis var avsedd som ett sensationellt offentligt skådespel, utfärdade den unge Melanchton ett upprop till Wittenbergs studenter, där han manade dem att komma och bevittna detta »pium ac religiosum spectaculum», ty kanske vore stunden nu kommen, då Antikrist måste uppenbaras.[7] Detta visar i sin mån, hur Luthers Antikristidentifikation nu börjat bli ett slagord.[8] Därom vittnar också en samtida skildring av händelsen med titeln *Exustionis Antichristianorum decretalium acta*, där påvedömets antikristliga karaktär flera gånger framhäves.[9] Under den närmast följande tiden bli sådana vittnesbörd allt talrikare och tydligare. Inom det lutherska lägret är man snart fullt medveten om den skakande sanningen, att påvedömet är Antikrist själv; sedermera skulle den också bli kodifierad i Augsburgska bekännelsens apologi och i Schmalkaldiska artiklarna.[10]

Denna lutherska tes sträckte emellertid icke sitt inflytande blott till de högre,

[6] Jfr Preuss, a. a., s. 110.

[7] Weimar-Ausg., Bd 7, s. 183: »Age pia ac studiosa iuventus, adesto ad hoc pium ac religiosum spectaculum: fortassis enim nunc tempus est quo revelari αντιχριστον oportuit.»

[8] Jfr Preuss, a. a., s. 129.

[9] Weimar-Ausg., Bd 7, s. 184 ff.

[10] Se Preuss, a. a., s. 148 ff., 202 ff.

lärdare kretsar, som togo direkt och aktiv del i kampen mot Rom: Antikristbegreppet och den eskatologiska förvissning, varmed den hör samman, nådde vida längre och fick först därigenom sin omvälvande betydelse. Lutheranerna strävade ju i hög grad att nå själva folket, de bredare lagren, och bedrevo en intensiv och omfattande propaganda i detta syfte, vartill också deras användning av tyska språket tjänade.[1] I denna propaganda blev givetvis Antikristparollen det bästa tänkbara slagord, så som den anknöt till folkliga, sedan århundraden inrotade föreställningar och hade just den åskådliga, drastiska karaktär, som behövdes för dess framgång. Man torde kunna säga, att identifikationen av påvedömet och Antikrist snart blev Luthers populäraste sats. Den blir ett slags trosbekännelse i kortfattad form, där den tidigare Antikristfigurens fantasifulla utsmyckning får en fullgod ersättning i propagandavärde av den nya parollens sensationella kyrkopolitiska innebörd.[2]

Men naturligtvis kunde den medeltida folklige Antikrist icke så i en hast alldeles berövas sina kända pittoreska drag.[3] Därom vittnar den brokiga flora av flygskrifter, tryckta och otryckta, som utgick från lutherskt håll, än såsom uppenbarelser, berättelser, dialoger eller scener ur det dagliga livet, där animositeten skickligt ympades in i läsare och åhörare, än öppna smädeskrifter, även i versens och visans form, och ej sällan med en anslående grovhet. Liksom före Luther riktades agitationen alltjämt gärna mot 'Endchrists' gärningar och ogudaktiga leverne, som voro mera tacksamma att åskådligt framställa med avskräckande verkan än hans falska läror.[4] Det väsentliga i denna litteratur är dock, att den tydligt riktar udden mot Rom och därvid bäres av en segerviss förväntan om den yttersta domens snara ankomst.

Man använde emellertid ej blott litterära medel, som ju voro föga tillräckliga, när allmänheten i stor utsträckning ej var läskunnig: förutom den muntliga förkunnelsen togs bildkonsten flitigt i bruk, nu liksom tidigare. Av särskild betydelse blev härvidlag Cranachs *Passional Christi und Antichristi,* som lättfattligt framställde motsatsen mellan Kristus och den påvlige Antikrist i en rad träsnitt, vilka torde ha blivit ytterligt uppskattade.[5] Överhuvud taget fingo så-

[1] Om reformationslitteraturens spridning, se i sht O. Clemen, Die lutherische Reformation und der Buchdruck (Schr. d. Ver. f. Ref.-gesch., Nr. 167), Leipzig 1939.

[2] Jfr Preuss, a. a., s. 183 f.

[3] Preuss hävdar (a. a., s. 184) att förändringen skedde hastigt och radikalt men motsäger själv detta upprepade gånger i sin följande analys av materialet.

[4] Se Preuss, a. a., s. 185 ff., där åtskilliga av de mest spridda alstren inom denna litteratur behandlas.

[5] Weimar-Ausg., Bd 9, bilaga (texten tr. ibid., s. 701—715). Jfr Preuss, a. a., s. 140, 165, 198 ff.

dana satiriska bilder, av större eller mindre konstnärligt värde, en oerhörd spridning under dessa år och långa tider framåt. Även i skådespelets form trängde en lättfattlig propaganda ut till de bredare lagren.[6]

Med verkningarna av hela denna propaganda växer också Luthers rykte ständigt allt mera; hans gestalt blir en symbol för alla de andliga och sociala strävanden, som rikta sig mot den bestående kyrkomakten, och som genom hans uppträdande fått sin utlösning. Han blir något av en folkhjälte, en legendarisk figur, och den utgående medeltidens skilda profetior om en kommande väldig Guds profet få sin självklara tillämpning på honom.[7] Snart tilldelas han också sin särskilda roll i det eskatologiska dramat: han är den återkomne profeten Elias, som enligt skriften skall uppenbara sig kort före domen (Mal. 4: 5, Matt. 17: 10 ff.)[8], och som i den medeltida Antikristromanen identifieras med det ena av Guds två vittnen i Apokalypsen (Apok. 11), vilka skola kämpa mot Antikrist[9]. Det tycks ha varit Melanchton, som först, år 1521, tillmäter Luther denna märkliga betydelse i historieförloppets slutskede, och hans åsikt blir snart gängse bland lutheranerna och propageras i lutherska skrifter av skilda slag under det följande tidevarvet[1]; längre fram under 1500-talet blir den särskilt omhuldad av den konservativa lutherdomen kring Matthias Flacius Illyricus[2]. Hur vida och djupt denna föreställning trängde, är svårt att avgöra. Men utan tvivel hade den, liksom Antikristföreställningen, genom sin drastiska åskådlighet de bästa förutsättningar att slå an och fängsla den folkliga fantasien. — Så stå mot varandra Elias och Antikrist i en oförsonlig kamp inför den stundande domen.

4.

Luthers uppträdande och dess omedelbara religiösa och politiska verkningar gåvo förnyad fart åt den prognostiska spekulation, som under de närmast före-

[6] Se Preuss, a. a., s. 200 f.

[7] Se H. Preuss, Martin Luther Der Prophet, Gütersloh 1933, i sht kap. 1 o. 2.

[8] Ofta benämnes han *den tredje* Elias; som den andre Elias betraktar man Johannes döparen (efter Matt. 11: 14, 17: 10 ff., Mark. 9: 11 ff., Luk. 1: 17), vilken föregick Kristi första ankomst, såsom den tredje Elias skall föregå hans andra ankomst.

[9] Det andra vittnet, den återkomne Enoch, identifieras mera sällan med någon samtida person och intar överhuvud taget en mera undanskymd plats i den gängse föreställningsvärlden. Jfr f. ö. nedan s. 53 o. 59.

[1] Se Preuss, Die Vorstellungen vom Antichrist, s. 209, och samme förf:s Martin Luther Der Prophet, s. 49 ff., 238 ff.

[2] Se särskilt G. Moldaenke, Schriftverständnis und Schriftdeutung im Zeitalter der Reformation. I: Matthias Flacius Illyricus (Forsch. z. Kirchen- u. Geistesgesch., 9). Stuttgart 1936, s. 333 f. (obs. n. 50). — Jfr ock nedan s. 114.

gående årtiondena ständigt ökat i inflytande. Tidens föreställningsliv avspeglas i en snart sagt oöverskådlig litteratur, där det med eller utan direkt anknytning till Luthers läror i såväl lärdare verk som folkliga praktikor profeteras om förestående oerhörda omvälvningar i världen, vilka vanligen uppfattas som förebud till den yttersta domen. Här komma astrologien, astrometeorologien och den folkliga järteckentron till heders mera än någonsin tidigare, och deras resultat bringas till överensstämmelse med de bibliska skrifternas vittnesbörd.

Särskilt fångas intresset under dessa reformationens kritiska år av de förutsägelser, som hänförde sig till den stora planetkonjunktion i februari 1524, då nästan alla planeter skulle komma att sammanträffa i Fiskarnas tecken.[3] Redan år 1499 hade Johann Stöffler i en skrift beräknat och behandlat denna enastående celesta tilldragelse. När det ödesdigra året rycker närmare, ungefär samtidigt med Luthers första uppträdande, drages denna skrift fram i ljuset och tolkas som en profetia om en ny syndaflod, som skall övergå jorden under Fiskarnas sinnebild. Motskrifter utgivas, snart är diskussionen i gång om konjunktionens rätta innebörd, och skrifternas och upplagornas antal ökas år från år, samtidigt som bävan inför den nya syndafloden breder sig allt vidare i Europa. Förutsägelserna synas ha väckt uppseende vid riksdagen i Worms 1521, och själve kejsar Karl V förfäras över dem och infordrar yttranden av lärde i sina olika länder. Under 1523 och början av 1524 får denna ströskriftslitteratur en för dåtida förhållanden enorm omfattning, och snart sagt alla länder i Mellan- och Sydeuropa lämna sina bidrag; de tyska författare, som oftast förekomma, äro Johann Carion, den blivande krönikeskrivaren, Johann Copp, sedermera Gustav Vasas livmedikus[4], och Johann Virdung. Om konjunktionens verkningar göras skilda meningar gällande, men ingen betvivlar, att de skola bli av olycklig natur, och den eskatologiska stämningen framträder starkt. Skräcken för den stora hemsökelsen stegras allt mera, och människor skola ha flytt upp till högt belägna orter, andra sålt sin egendom och andra åter byggt skepp för att rädda sig — ja, någon uppges till och med ha byggt en ark.[5]

När den ödesdigra tidpunkten kom utan att någon syndaflod eller andra större

[3] Om dessa förutsägelser se framför allt Friedrich, a. a., och G. Hellmann, Beiträge zur Geschichte der Meteorologie. 1. Aus der Blütezeit der Astrometeorologie. J. Stöfflers Prognose für das Jahr 1524 (Veröffentl. d. Kgl. Preuss. Meteorol. Inst., Nr. 273), Berlin 1914; bildmaterial återges av Strauss, a. a. Om denna föreställningsvärld, se ock A. Warburg, Heidnisch-antike Weissagung in Wort und Bild zu Luthers Zeiten (Sitz.-ber. d. Heidelb. Akad. d. Wissensch., Phil.-hist. Kl., Jhrg. 1919, 26. Abh.), Heidelb. 1920.

[4] Om honom se O. Walde, Doktor Johann Copp. En astrolog och läkare från reformationstiden i svensk tjänst, Lychnos 1937 o. 1938.

[5] Se Hellmann, a. a., s. 18 f.

naturkatastrofer inträffade, minskade detta på intet vis det prognostiska intresset och förtroendet för astrologien. De profeterade tilldragelsernas uteblivande förklarades på olika sätt, och de voro icke få, som ville se den nya syndafloden i det stora bondekriget, som utbröt 1524. De sociala oroligheter och resningar, som under de första reformationsåren utgjorde upptakten till bondekriget, hade också spelat en betydande roll i den prognostiska litteraturen. År 1523 hade Wienastrologen Georg Tannstetter uttryckligen förutsagt ett stort uppror av folket mot dess utsugare och fått åtskilliga efterföljare; bl. a. hade Virdung tolkat astrala företeelser i samma riktning.[6] Dessa profetior utgåvos i allmänhet på tyska och nådde snabbt ned i folkdjupet, så mycket mera som de illustrerades med utomordentligt åskådliga träsnitt, och de fingo sin bekräftelse av allehanda märkliga järtecken. Under de rådande sociala förhållandena hade denna agitation, som åtminstone till en början i viss grad understöddes av lutheranerna, den tacksammaste tänkbara jordmån, och utan tvivel har den bidragit att bringa det fruktansvärda kriget till utbrott.[7]

De krafter, som Luthers aktion utlöst, stodo ej mera att hejda — snart nog fick reformatorn själv bäva för den storm han frambesvurit. Idéströmningar komma i dagen, vilka i apokalyptisk fantasirikedom vida överträffa den lutherska eskatologiens enkla och klara formulering av den religiösa motsättningens innebörd — Elias mot Antikrist — och vars samhälleliga syftning visar sig bli av den yttersta vådlighet. Den mystiskt, spiritualistiskt inriktade spekulation, som gått som en underström genom medeltiden och burit upp så många av dess religiöst och socialt radikala rörelser men ständigt tryckts ned av den härskande kyrkomakten — denna spekulation, som i mycket befruktat även Luthers åskådning, får nu friare rum.[8] Dessa idéers bärare draga de yttersta konsekvenserna av Luthers lära om den enskilda människans omedelbara gudsförhållande och göra sig till förespråkare för en religiös individualism, som ifrågasätter den yttre

[6] Se bl. a. Friedrich, a. a., kap. 5.

[7] Friedrich, a. a., gör rentav gällande, att denna agitation varit det egentliga upphovet till bondekriget, och ser därmed i astrologien detta krigs ursprungliga orsak. Den ensidiga överdriften i denna uppfattning ligger i öppen dag.

[8] Om dessa inflytelserika strömningar se (förutom allmänna framställningar) bl. a. E. Troeltsch, Die Soziallehren der christlichen Kirchen und Gruppen, i förf:s Ges. Schr. I, Tübingen 1912, kap. III: 4, vars distinktion mellan »Täufertum» och spiritualism dock är oklar och ej förefaller hållbar; R. M. Jones, Spiritual reformers in the 16th and 17th centuries, London 1914; H. Bornkamm, Mystik, Spiritualismus und die Anfänge des Pietismus im Luthertum, Giessen 1926; F. Heyer, Der Kirchenbegriff der Schwärmer (Schr. d. Ver. f. Ref.-gesch., Nr. 166), Leipzig 1939; ävensom A. Hegler, Geist und Schrift bei Sebastian Franck, Freiburg i. B. 1892.

kyrkoorganisationens berättigande; de kyrkliga formerna verka enbart hämmande och förgörande på det religiösa livet, och det är i dem den verklige Antikrist uppenbaras. Inom de mest ytterligt gående riktningarna ställer man rentav det religiösa subjektet utanför varje form av samhällsbildning för att därigenom kunna förverkliga den sanna kristliga friheten i inre och yttre måtto.

Det säger sig själv, att dessa idéer, i praktiken rent revolutionära, fingo en bördig jordmån inom de lägre samhällslager, som under dessa år befunno sig i ständigt orostillstånd. I förenklad och vulgariserad form finna de spiritualistiska tankegångarna vägen till massorna, i det de förbindas med en utpräglat apokalyptisk förkunnelse, som bygger på en allegorisk, 'andlig' bibeltolkning, ofta av ytterst subjektivistisk och godtycklig art, och vari de sociala framtidsdrömmarna få uttryck i kiliastiska spekulationer, mer eller mindre fantasifulla. Överallt uppträda profeter och tecknatydare, som med stöd av skriftens ord och naturens tecken förkunna det snara inbrottet av det tusenåriga riket, där andlig och köttslig frihet skall råda för dem, som fått delaktighet i evangeliets sanna ljus. — Så uppstå de s. k. svärmiska rörelserna, som under det tidigare 1520-talet förknippas framför allt med Thomas Münzers namn, och av vilka den mest ryktbara är anabaptismen. På sina håll leda de till politiska omstörtningar och anarkiska tillstånd, som dock aldrig förmå länge bestå mot furstemaktens hårda hand.

Sitt stora utbrott fingo alla dessa skilda krafter, som under den lutherska reformationens begynnelse frigjorts, i bondekriget med alla dess ohyggligheter. Kriget kom också att bringa i öppen dag motsättningarna inom den evangeliska världen, bland de grupper som av olika motiv och med skilda syften ställt sig på Luthers sida, då han först upptog kampen mot den påvlige Antikrist. Lutheranerna sågo sig snart nödsakade att taga avstånd från de radikala element, vilkas uppfattning av den evangeliska friheten visat sig medföra så farliga konsekvenser, och slöto sig allt närmare den socialt konservativa furstemakt, som förde den världsliga överhetens svärd. För 'svärmarna' och många deras själsfränder, som ansågo sig vara de ursprungliga reformatoriska idéernas följdriktiga bärare, blev Luther reformationstankens förrädare, en evangeliets fiende likaväl som Rom. Under 1520-talets tidigare år, då lutherdomen ännu ej fått någon fast kyrkoorganisation, om ock utvecklingen allt mera glider därhän, råder sålunda stor splittring i det evangeliska lägret. Det är under mycken förvirring i de egna leden, som Luther har att fortsätta och fullfölja striden mot huvudfienden.

Läget i Tyskland under dessa år är så mycket ovissare, som rikets politiska splittring i de många landsfurstendömena kom att innebära även en konfessionell

splittring. Ediktet i Worms 1521 hade först bragt det därhän, och genom den framgångsrika romerska politiken vid Nürnbergriksdagen 1524 förhindras slutgiltigt en utveckling mot en riksenhet i luthersk anda. De svåra inre förhållandena kompliceras ytterligare av det kritiska utrikespolitiska läget, som visserligen kommer reformationen till godo så tillvida, att kejsaren därigenom aldrig får händerna fria att med full kraft ingripa mot det lutherska kätteriet. År 1521 börjar den stora kamp mellan Habsburg och Frankrike om herraväldet i Europa, som sedan med tillfälliga avbrott fortgår i ett par årtionden. Samtidigt blir det osmanska hotet mera aktuellt än någonsin. Det turkiska väldet, som under 1510-talet befunnit sig i ständig makttillväxt, inleder 1521 under Soliman II sin stora offensiv mot Centraleuropa och når snart den framskjutna västliga gräns, som sedan i århundraden skulle bestå, spridande namnlös skräck inom kristenheten.

Mot denna bakgrund pågår med oförminskad styrka striden mellan Elias och Antikrist.

DEN SVENSKA REFORMATIONEN

I.

Det är i belysningen av detta utomordentligt ovissa, för att icke säga förvirrade läge i Europa, vilket i det föregående antytts, som man har att se de lutherska lärornas framträdande och första landvinningar i Sverige. Och i Sverige rådde under en följd av år, ännu långt efter att Gustav Vasa fört det nationella befrielsekriget till slut, ett icke mindre osäkert tillstånd, där de mest skilda andliga och politiska tendenser kunde göra sig gällande.

De första säkra vittnesbörden om att den lutherska rörelsen nått Sverige härröra från tiden omkring år 1522.[1] Våren 1523 visar den sig ha fått fast fot i Strängnäs genom den omkring 30-årige diakonen magister Olavus Petri, som studerat i Wittenberg 1516—18 och sålunda personligen upplevat de första stora händelserna kring Luthers kateder. I sin förkunnelse av de nya tankarna fick Olavus Petri ett betydelsefullt stöd av sin äldre vän ärkedjäknen magister Laurentius Andreae, och hans orädda förkunnelse väckte en allt mera stigande oro hos den romerska kyrkomaktens företrädare, vilkas främsta politiska kraft var Linköpingsbiskopen Hans Brask. På sommaren 1523, således kort efter kungavalet, är striden i full gång, sedan Olavus' i predikan framförda kätterier blivit föremål för en offentlig granskning och vederläggning av hans förman, dekanen doktor Nicolaus Benedicti.[2] Brasks ansträngningar under den närmaste tiden inriktade sig framför allt på att vinna den nye konungen för kampen mot lutheranerna, vilkas läror snabbt vunno terräng. Gustav Vasa undvek emellertid sorgfälligt att på förhand taga ställning. Dock har han säkerligen tidigt insett, hur de reformatoriska idéerna tjänade hans statspolitiska syften, och vågskålen sjönk också allt mera till reformatorernas förmån. Redan på sommaren 1523 var magister Laurentius konungens betrodde rådgivare, senare med titeln 'kansler', och på våren 1524 kallades Olavus Petri till Stockholm såsom

[1] Den närmast följande framställningen bygger väsentligen på K. B. Westmans grundläggande arbete Reformationens genombrottsår i Sverige, kap. 6 o. 7.

[2] Därom se vidare Westman, a. a., s. 161 ff.

'stadsens secretarius' med säte och stämma i stadens råd, varjämte han fick rätt att predika i stadens kyrka, S. Nikolai (Storkyrkan).

Med dessa stora framgångar för reformatorerna var dock kampen på intet sätt avgjord. Brask fortsatte den med oförminskad iver och kraft, i det han ideligen uppmanade konungen att ingripa mot kätteriet och utfärdade varningar och förbud för Luthers skrifter. Sitt starkaste uttryck tog sig denna aktion i det påsken 1525 utfärdade manifestet *Contra Luteranos*.[3] Reformatorerna och konungen å sin sida voro ju angelägna om att framhålla, att det ej var fråga om någon ny lära, under åberopande av skriftprincipen. I februari 1526 utkom Sveriges första stora reformatoriska skrift, *Een nyttwgh wnderwijsning*[4], och mot slutet av samma år utnyttjade konungen sitt politiska övertag till ingrepp mot Brasks tryckeri i Söderköping, varifrån antilutherska skrifter utgått. Denna kontrovers blev också upprinnelsen till den berömda teologiska fejd, vari doktor Peder Galle i Uppsala förde Roms talan.[5]

Samtidigt med dessa häftiga kyrkliga meningsbrytningar hopade sig de rent politiska svårigheterna för konungen. Det ekonomiska krisläget framkallade ständigt nya uttryck för folkets missnöje, som utnyttjades av Peder Jakobsson och mäster Knut i deras allbekanta uppror. Det utrikespolitiska läget var lika litet ägnat att ingiva ro. Förhållandet till Danmark var ytterst spänt sedan Malmö recess; tvistefröet var Gotland, där Sören Norby höll sig fast. Även på den lübeckska fronten var ställningen svår, och skuldfrågan hotade upprepade gånger att framkalla en brytning, helst som den romerska reaktionen fick överhand i Lübeck och gjorde kraftiga ingrepp mot lutherdomen. Både inifrån och utifrån hotas ständigt Gustav Vasas nyvunna tron.

Det är mot bakgrunden av sådana upprörda och osäkra förhållanden man har att se de nya idéernas framväxt i Sverige. Och mitt i detta kritiska läge uppenbarade sig i Stockholm en märklig person, som hade alla förutsättningar att utnyttja det.

2.

Melchior Hofmann, född i Schwäbisch Hall troligen på 1490-talet[6], tycks tidigt ha rönt intryck av de spiritualistiskt motiverade socialreformatoriska

[3] Se vidare Westman, a. a., s. 226 f.

[4] Samlade skrifter af Olavus Petri, utg. under red. af B. Hesselman, I, Upps. 1914. Att Olavus Petri är skriftens författare, har betvivlats senast av Adell, a. a., s. 181 ff., vars skäl dock bestritts av J. Palmér, Undersökningar i Olavus Petris språk, III, Lunds univ:s årsskr., Avd. 1, 1939, s. 124—148.

[5] Se vidare Westman, a. a., s. 298 ff.

[6] För Hofmanns biografi har använts främst F. O. zur Linden, Melchior Hofmann, ein Prophet der Wiedertäufer, Haarlem 1885, och F. Amelung, Melchior Hoffmann in Livland

strömningar, som under medeltiden allt mera tillväxte i opposition mot den härskande kyrkomakten, och som vid den lutherska revolutionen kommo till så våldsamt utbrott[7]. Vid Luthers framträdande ställde sig Hofmann på dennes sida i hans på skriftprincipen grundade religiösa individualism. Till yrket körsnär utan egentlig boklig bildning uppträdde han i samband med sin yrkesutövning som predikant på åtskilliga ställen i Tyskland och gjorde sig bemärkt genom sin glödande och medryckande folkliga talekonst. Över Wolmar, varifrån han förvisades, kom han senast hösten 1524 till Dorpat, där liksom i hela Livland Luthers sak haft stor framgång. Här uppträdde han som predikant med en spiritualistiskt betonad förkunnelse, vari han starkt hävdade den evangeliska friheten och häftigt angrep de yttre kyrkobruken, vilket i början av år 1525 framkallade ett upplopp i staden med en våldsam bildstorm. Denna händelse jämte flera drag i Hofmanns förkunnelse, som erinrade om den münzerska anabaptismen, väckte betänkligheter hos Dorpats råd — just vid denna tid rådde ju på skilda håll i Europa, och även i Livland, den största sociala oro, som underblåstes av de münzerska svärmarnas spiritualistisk-kiliastiska propaganda. För att få fortsätta sin predikoverksamhet nödgades Hofmann bege sig till Wittenberg för att hos Luther skaffa sig intyg om sin renlärighet, vilket också lyckades förträffligt.[8] Snart råkade han emellertid i häftiga konflikter med kyrkomännen i Dorpat, särskilt med en präst Sylvester Tegetmeier. Den olärde hantverkaren, fylld av en brinnande övertygelse om sin profetiska kallelse, gav ideliga utmanande uttryck för sin ringaktning av kyrkans officiella representanter, och hans lära började redan nu komma på glid från lutherdomen. Hans ställning i Dorpat blev snart ohållbar, och han begav sig då till Reval, men dit hade hans rykte nått före honom. Han styrde då kosan till Stockholm, dit han torde ha anlänt i början av år 1526.

I Stockholm fanns sedan gammalt en talrik tysk koloni, som genom handels-

und die Einführung der Reformation in den Landkirchspielen Dorpat und Nüggen im Jahre 1525 (Sitz.-ber. d. Gel. Estn. Ges. 1901), Dorpat 1902. Upplysningar om Hofmanns verksamhet samt källhänvisningar finnas även i J. Mollerus, Cimbria Literata, II, Hauniae 1744, s. 347 ff. Jfr ock B. N. Krohn, Geschichte der Fanatischen und Enthusiastischen Wiedertäufer vornehmlich in Niederdeutschland. Melchior Hofmann und die Secte der Hofmannianer, Leipzig 1758, och C. A. Cornelius, Geschichte des Münsterischen Aufruhrs, 2, Leipzig 1860, i sht s. 287 ff.

[7] Se vidare z. Linden, a. a., inledningen, samt ovan s. 44 f.

[8] Han lyckades helt vinna Luthers förtroende, vilket Luther snart nog, när han närmare underrättats om Hofmanns verksamhet, fick bittert ångra: Luther t. Amsdorf $^{17}/_{5}$ 1527, Weimar-Ausg., Briefe Bd 4, s. 202: ». . . Passus sum serias litteras ob meum testimonium, quod illi stultus et deceptus dedi . . .»

förbindelserna hade nära kontakt med hemlandet och dess andliga strömningar. Där upptogs nu den vältalige och eldige landsmannen som predikant.

Om arten av Hofmanns verksamhet i Stockholm finnas tyvärr inga klara direkta vittnesbörd. Omständigheterna kring den bildstorm i huvudstaden, det s. k. vederdöpareofoget, vari han förmodats ha varit delaktig, äro höljda i dunkel och torde så förbli.[9] Med hänsyn till såväl Hofmanns livländska förflutna som hans senare utveckling kan man dock ta för givet, att hans uppträdande varit föga ägnat att lugna sinnena mitt i det religiösa och politiska krisläget. I varje fall skriver Gustav Vasa den 13 jan. 1527 till Laurentius Andreae, att han erfarit av dem som hört Hofmann predika, att han »phanteserar stor hoopp och ær noghot owarligh j sin ordh», varför konungen förbjudit honom att offentligen predika för folket.[1] Kort härefter torde Hofmann ha lämnat landet för att sedan allt mera avlägsna sig från lutherdomen och slutligen bli den store och omstridde ledaren för anabaptismens apokalyptiska 'melchioriter'. Efter ett fortsatt oroligt liv avled han efter tioårig fängelsevistelse troligen 1543.

Om Hofmanns förkunnelse i Stockholm kan man emellertid göra sig en viss föreställning av två skrifter, som han författade under uppehållet där. Den första, kortfattade skriften är på plattyska med titeln *An de gelöfigen vorsambling inn Liflant ein korte formaninghe*[2] och var närmast föranledd av ett angrepp från den förutnämnde prästen Tegetmeier. Inledningsvis varnar Hofmann församlingen för de falska profeter, vilkas lära är gammaltestamentligt köttslig i motsats till Hofmanns egen nytestamentligt andliga förkunnelse. Denna särskillnad, som grundar sig på Rom. 8, utlägger han i en ganska fantastisk och oklar allegorisk bibeltolkning, som han säger sig vilja förtydliga i samband med en utläggning av Apokalypsen.

I fortsättningen är skriften starkt eskatologiskt färgad. Hofmann manar församlingen att taga sig till vara, ty nu är kommen den stora vedermödans tid, varom Herren talat, och vars like ej skådats sedan världens begynnelse. Då skola först de gudlösa drabbas av förföljelse men de trogna skonas, emedan

[9] Om diskussionen i denna fråga, som ej är anledning att här närmare beröra, se H. Sandblad, Kring konflikten mellan Gustav Vasa och reformatorerna, Lychnos 1941, s. 130, n. 9.

[1] Gustaf I:s registr. 4, s. 25. Det framgår att Laurentius Andreae dessförinnan skrivit till konungen om Hofmann.

[2] Den fullständiga titeln lyder: An de gelöfigen vorsambling inn Liflant ein korte formaninghe, van Melcher Hoffman sich tho wachten vor falscher lere de sich nu ertzeighen vnde inrithen, vnder der sthemme götliker worde. [S. l.] M.D.XXvj. Skriften, som nu torde vara mycket rar, är omtryckt av A. Buchholtz i M. D. Taube . . . am Tage Seiner 25jährigen Predigtamts-Feier, Riga 1856 (efter ett ex. som då befann sig i Bibliothek Einer Hochwohlgebornen livländischen Ritterschaft).

brudgummen, det gudomliga ordet, ännu är ibland dem. Sedan brudgummen tagits från dem, vilket Hofmann väntar skola ske snart, drabbar förföljelsen de trogna, men då är förlossningen nära. — Under den första förföljelsen skall Guds ande sända sitt straff över världen för dess synder, och världens barn skola söka skydd hos världslig makt, emedan de hata det gudomliga ljuset. Därefter skall, enligt Jesu ord, solen och månen mista sitt sken, vilket betyder att Guds ord och tron skola genom mänsklig vishet fördunklas. Jesus har också sagt, att stjärnorna skola falla från himlen, vilket avser lärare, som avfalla från Guds ord, och att himlens krafter skola röra sig, vilket betyder, att det gudomliga ordets lärare, som Antikrist, 'endchrist', bekämpar, skola samla sig efter profetians ord. Därefter skall människosonens tecken uppenbara sig: det är korsets lidanden, som övergå de utvalda. Men medan världens barn leva sorglöst som på Noas tid, skall Kristus plötsligt komma i stor makt och härlighet till domen, för vilken Daniel och Apokalypsen utsagt tid och år. — Den senare delen av skriften är en häftig polemik mot det livländska prästerskapet och i synnerhet Tegetmeier, som i sin världsliga bundenhet och mänskliga vishet icke förstå att pröva en profetias gudomliga halt utan utsläcka andens ljus.[3] Hofmann slutar med allvarliga förmaningar till sina »aller liefsten fründ» att i denna farliga tid taga sig tillvara för alla falska profeter, som ständigt söka locka dem, och påminner om att djävulen kan förvandla sig i en ängels skepnad.

Hofmanns åskådning med dess starka eskatologiska inriktning företer här tydliga spiritualistiska tendenser. Grundtanken i framställningen, som i hög grad präglas av den 'andliga' bibeltolkningen, är att Hofmann och hans likasinnade, som äro omedelbart delaktiga i den gudomliga andens ljus och därför äga den sanna evangeliska friheten, stå i den innevarande yttersta tiden som Guds utvalda gentemot dem, som äro fjättrade av yttre auktoritet i teologisk lärdom och kyrkliga former och därför måste hemfalla åt djävulen.

Än tydligare framträder denna åskådning i den andra och större av de skrifter, som Hofmann författade under vistelsen i Stockholm: *Das xij Capitel des propheten Danielis auss gelegt, vnd das ewangelion des andern sondages, gefallendt im Aduent, vnd von den zeychenn des iüngsten gerichtes . . .*[4], även denna riktad till 'de utvalda Guds heliga i Livland'. I inledningen till skriften upprepar han sin varning för de lärare, som ej förstå att rätt tolka skriften.

[3] Han använder här 1 Tess. 5: 19—21.

[4] Titeln fortsätter: »auch vom sacrament, beicht vnd der absolucion, eyn schöne vnterweisung an die in Lieflandt, vnd eym yden christen nutzlich zu wissen. [S. l.] Mdxxvj. — Även denna skrift är rar och tycks ej finnas omtryckt. I Upps. univ.-bibl. finnes numera ett ex. i fotostatisk kopia (efter ex. i Staats- und Universitäts-Bibliothek i Königsberg).

Sålunda förstå många icke att tyda tecknen för den yttersta tiden, som Daniel skildrar i sina senare kapitel. Hofmann, som lidit mycken bespottelse för sin uppfattning att domen är nära, vill nu tolka profetens ord samt adventevangeliet om domens tecken, som andra tolkat oskickligt, somliga efter astronomien och med »wunderliche teutung», men som Hofmann tolkar efter själva skriften. Vidare vill han klargöra sin ställning till vissa dogmatiska frågor, emedan han beskyllts för kätteri.

I sin utläggning av Daniels slutkapitel polemiserar Hofmann mot en bokstavlig, 'köttslig' tolkning av profetiorna och söker utförligt klarlägga deras förborgade 'andliga' innebörd. — Den stora vedermödans tid (Daniels v. 1) är nu inne, då all världslig makt rasar mot Guds barn och bekämpar Guds ord och ande i sitt hat mot det gudomliga ljuset. Präster, allehanda ordensbröder, den påvlige 'endchrist' med sitt anhang skria mot ljuset och ville hellre förbliva i det mörker, vari alla deras yttre former och bruk försänkt dem, och därför förfölja och döda de Guds vittnen. De naturtecken och stora omvälvningar i världen, som sagts skola ske i den stora vedermödans tid, få sin fullbordan i denna andliga kamp, som nu pågår. Men mörksens barn skola alla förgöras vid Kristi ankomst. Det uppvaknande ur mullen, varom profeten talar (v. 2), betyder uppvaknande ur andligt mörker till andens ljus. De bespottade och arma skola då uppstå i ljuset, men av dem skola endast de nå saligheten, som äro inskrivna i livets bok (v. 1), d. v. s. de som från världens begynnelse äro utvalda. Profetians ord, att de förståndiga skola lysa (v. 3), åsyfta lärare, som lysa i anden och för de utvalda upplysa sanningens väg till Guds rike. Hofmann betonar, att enligt Kristi bud en lärare ej får tiga, när han upplysts av den heliga anden, ty han är då kallad att stå i församlingens mitt och själv upplysa Guds skara. Enligt skriftens ord har profetians innebörd varit fördold till dess tiden var inne (v. 4 o. 9), och många ha förgäves sökt finna anden och visheten, men nu är nådens tid kommen och ljuset uppenbarat.

Det eskatologiska händelseförloppets slutskede, som Hofmann anser omedelbart förestående, skildrar han ingående i anslutning till Daniels utsaga (v. 7) om de $3\,^1/_2$ tider, d. v. s. år, eller 1290 dagar[5], varunder allt skall fullbordas[6]. Han framhåller, att såsom Jesus sagt dagen och stunden för domen icke kunna utrönas men väl tiden och året. Länge har den påvlige Antikrist, vilddjuret, haft sitt säte i Guds andliga tempel, men under de $3\,^1/_2$ åren, som nu äro för-

[5] Enl. Apok. 11: 3 skola vittnena profetera 1260 dagar, d. v. s. jämnt $3^1/_2$ år; Hofmann säger (fol. h4v), att Daniels uppgift 1290 dagar (v. 11) beror på att Daniel tillägger 30 dagar »zu volbringen den gantzen lauff».

[6] Detta centrala parti av skriften återfinnes fol. f1r—g4v.

handen, skall han kastas ut därifrån av Guds båda vittnen (Apok. 11), som uppträda och förkunna ordet i Elias' och Enochs anda. Dessa vittnen äro två lärare, som ej äro igenkända av många men dock snart skola uppenbaras. Hofmann säger ej, vilka personer vittnena äro; senare kom han att identifiera sig själv med ett av dem. — Efter de $3\,^1/_2$ åren skall vilddjuret nedgöra de båda vittnena, och därefter skall följa åter $3\,^1/_2$ år, då världen har frid, försänkt i det andliga mörkret. Vid slutet av denna period skall människosonens tecken, korset, bliva synligt, i det att stora lidanden övergå Guds heliga. De skola svårt förföljas av Gog och Magog, 'de två upproriska folken' — Hofmann är osäker om vad profetian åsyftar med dessa — som skola omringa de heligas läger. Men då skall Kristus icke längre kunna dröja utan med all makt falla in över dem och förlossa sina utvalda. Och detta skall alltså ske inom få år — det gäller att hålla sig beredd när som helst![7] Salig är den, som håller ut ända till 1335 dagar (v. 12).

Denna uppfattning av den yttersta tidens innebörd utvecklar Hofmann vidare i sin följande betraktelse över evangeliet på 2:a sönd. i adv., Jesu förutsägelser om den yttersta domens förebud i Luk. 21: 25—36.[8] Det är stort sett tankar, som han framlagt redan i Ein korte formaninghe. Solen och månen, som skola mista sitt sken, äro den andliga solen, det gudomliga ordet, som falska lärare fördunkla med sin mänskliga vishet, och den andliga månen, tron, som förmörkas, då ordets sol förmörkas, vilket enligt vad Hofmann tidigare sagt sker, när Guds två vittnen dödas. Stjärnorna som falla från himlen äro lärare, som avfalla från Guds ord. Havets och vågornas dån, som skall förskräcka människorna, åsyftar denna världens stora: påven, biskopar, konungar och furstar i deras tyranniska framfart mot Guds barn, som andligen försmäkta, när ordet undertryckes av Antikrists välde. Men när allt detta fullbordats, sedan Antikrists $3\,^1/_2$ år förgått, kommer människosonen med stor makt och härlighet. Jesu förutsägelse om hur människorna vid den tiden skola sorglöst hänge sig åt världsliga njutningar finner Hofmann besannad av munkars, nunnors och prästers leverne; de frossa och supa och hänge sig åt allsköns världslig lust.

[7] z. Linden uppger, a. a., s. 93 — och efter honom Westman, a. a., s. 316, och H. Holmquist, Reformationstidevarvet 1521—1611, I (Svenska kyrkans historia, III: 1), Upps. 1933, s. 141 — att Hofmann utsätter året 1533 för domen (z. Linden har tryckfelet 1633) med räkning av de båda $3^1/_2$-årsperioderna från 1526, då skriften författats. Emellertid anger Hofmann själv intet exakt år, och han tycks vara osäker på varifrån de 7 åren skola räknas. Han tycks dock anse, att den första perioden, då de två vittnena uppträda, redan inträtt, varför han tydligen menar, att domen kommer *senast* år 1533.

[8] Hofmann använder även de kompletterande texterna Matt. 24: 29 ff. och Mark. 13: 24 ff.

Den sista delen av skriften behandlar en del dogmatiska problem, i vilka han klargör och försvarar sin ståndpunkt.[9] I flera väsentliga punkter ansluter han sig till Luther men visar även här starka tendenser till en spiritualistisk åskådning, i vilken det religiösa subjekt, som äger delaktighet i det gudomliga ljuset, tillerkännes en frihet, som inga yttre, kyrkliga förordningar ha rätt att kringskära. Det är detta Hofmanns starka medvetande om sin profetiska kallelse, som satt sin prägel på hela hans uppträdande.

Måste man ej taga för givet, att det är i denna anda Hofmann förkunnat ordet i johanniternas kyrka vid Österlånggatan, där han enligt Peder Swart skall ha hållit till och predikat »mest vtur S. Johannis vppenbarelse»?[1] Hans betraktelse över 2:a adventsöndagens evangelium[2] kan ju ge en god föreställning om arten av den textutläggning, varmed han uppbyggt sina stockholmska åhörare. Att hans förkunnelse varit starkt eskatologiskt präglad förefaller så mycket troligare, som hans utveckling efter hand gick allt längre i denna riktning.[3] Man kan då föreställa sig vilken uppståndelse det måste väcka i huvudstaden, när mitt under den ovissa och kritiska situationen denne tyske profet plötsligt uppträder och med glödande vältalighet angriper den påvlige Antikrist och alla yttre kyrkobruk, som äro hans påfund, manar till snar bot och bättring inför den stundande domen och slutligen förkunnar, att den yttersta tiden redan är inne och domen kommer inom några få år!

Att vid sådana högst uppseendeväckande tilldragelser »folket strömade tijt som molnskyen»[4], är väl ej helt osannolikt, och det är väl också tänkbart, att

[9] Se vidare referatet hos z. Linden, a. a., s. 86 ff.; jfr Westman, a. a., s. 316 f.

[1] Peder Swart, Konung Gustaf I:s Krönika, utg. av N. Edén, Sthm 1912, s. 88.

[2] z. Linden, a. a., s. 85, n. 2, och Westman, a. a., s. 310 o. 324, tyckas ta för givet att denna utläggning är en predikan, som förut hållits muntligt, vilket ju i och för sig alls ej är nödvändigt, och att den hållits 2:a sönd. i adv. 1526, d. v. s. 9 dec., vilket är otänkbart, när den tryckta skriften förelåg redan i september detta år: se nedan n. 3.

[3] Han skall under Stockholmstiden ha författat även en skrift »vom jüngsten Tage», och det låge nära till hands att, såsom också framhålles av Cornelius, a. a., s. 290, identifiera denna med Das xij Capitel Danielis; någon annan skrift, som kunde ifrågakomma, är ej heller bevarad. Denna identitet bestrides dock av z. Linden, a. a., s. 109, n. 2. Emellertid framgår det tydligt av Krohn, a. a., s. 84—100 (i sht 97 ff.), att det är fråga om samma skrift, eller snarast att »vom jüngsten Tage» är den eskatologiska delen av Das xij Capitel Danielis. Detta har tydligen förbisetts av z. Linden, och därmed förfaller hans huvudskäl mot identifikationen (hans andra skäl är ej bindande).

Därmed kan man också konstatera, att Das xij Capitel Danielis tryckts senast i sept. 1526 — detta på grund av den Krohns handskriftliga uppgift, som z. Linden återger, a. a. o. st.

[4] Swarts krönika, a. ed. o. st.

oroligheter därav uppkommo i staden. Även om man ej kan utröna den direkta orsaken till att Hofmann lämnat Sverige, är det därför helt naturligt, att den svenska statsmaktens representanter ansett, att den eldige buntmakaren 'fantiserat en hel del' och 'varit ovarlig i sina ord' och måst ingripa mot honom på samma sätt som tidigare de borgerliga myndigheterna i de livländska städerna.[5]

Om det inflytande Hofmann kan ha övat i Sverige är svårt att döma.[6] Bland hans landsmän i tyska församlingen torde hans förkunnelse ha haft en mycket god jordmån — där synas radikala evangeliska tankegångar även sedermera ha gjort sig gällande under en följd av år.[7] Och i ett samhälle av Stockholms dåtida beskaffenhet bör hans inflytande ha sträckt sig vida utanför den krets, som stod i omedelbar kontakt med honom, ehuru vi ej äga några tydliga vittnesbörd därom.

Den väsentliga frågan är i vad mån han kunnat påverka reformatorerna och därmed den svenska reformationens utveckling. Hofmann gällde ju ännu för att vara rättrogen Lutheranhängare — ett vid denna tid ännu ganska lösligt begrepp — och hade ännu föregående år fått ett vackert intyg därom i Wittenberg; han uppträdde således i Stockholm stödd på auktoriteten hos den man, som givit den unge Olavus Petri livsavgörande intryck. Säkerligen har Olavus haft nära beröring med sin tyske kollega, och de torde ha överensstämt i mycket i sin åskådning och sin syn på de reformatoriska uppgifterna vid denna tid; det är ej heller otänkbart, att detta samförstånd lett till tillfälliga gemensamma åtgärder av det slag, som 'vederdöpareofoget' skulle innebära. Men säkerligen saknades förutsättningarna för en djupare överensstämmelse mellan dessa olikartade män.[8] Ej heller har någon påverkan från Hofmann på Olavus' dogmatiska åskådning kunnat spåras.[9] Vad särskilt angår de eskatologiska föreställningar, som några år senare finnas klart utvecklade hos Olavus Petri, behöva de ingen förklaring genom Hofmann. Om den svenske reformatorns åskådning på ett senare stadium, då han tycks ha förts längre ut i apokalyptiska spekulationer, vet man för litet för att kunna dra några slutsatser i detta avseende. Men man kan väl ta för givet, att det fantastiska draget i Hofmanns eskatologi, som senare blev allt mera framträdande, och som snart nog kom Luther att starkt reagera, gjort Olavus Petri ganska betänksam.

[5] F. ö. tycks Hofmann redan under år 1526 ha varit inställd på att lämna Stockholm. I slutet av Danielkommentarens inledning (fol. 4r) uppmanar han nämligen sina anhängare att noga lägga hans förmaningar på hjärtat, »dann ich besorge do ich ytzt binn, euch nicht mer werde konnen etwas zu sendenn . . .»

[6] För det följande jfr Westman, a. a., s. 317 ff.

[7] Se vidare Sandblad, a. a., s. 129 ff.

[8] Jfr Westman, a. a., s. 324.

[9] Se ibid.

I det stora hela blev sålunda Melchior Hofmanns uppträdande i Stockholm endast en episod. Men även som sådan utgör hans uppträdande en ytterst intressant företeelse, som är mycket typisk för brytningarna i denna tids idéliv, och som har sina motsvarigheter överallt i den evangeliska världen under dessa oroliga år, då de lutherska kyrkosamfunden ännu lågo i stöpsleven. Och överallt blevo företeelser som Hofmann och hans själsfränder endast episoder — eller snarare: deras idéer trängdes undan för att tills vidare leva och öva sina verkningar i den officiella kyrkoorganisationens skrymslen. Ty visserligen kunde dessa idéers bärare med viss rätt hävda, att de voro de konsekventa fullföljarna av den lutherska revolutionen, men denna religiösa subjektivism måste dock i sina sociala konsekvenser — och sina ofta nog våldsamma uttrycksformer — bli oförenlig med den politiska maktens samhällsorganisatoriska krav.

3.

Så blir det den lutherska konservatismen och ej den 'svärmiska' radikalismen, som tar överhand i den svenska reformationen, och de reformatoriska strävandena fortsätta att vinna mark inom de gränser, som den kungliga politiken uppdrager. På Västerås riksdag i juni 1527 skiljes den svenska kyrkan från Rom. Men samtidigt med reformatorernas yttre, politiska framgångar försiggår alltjämt en hård kamp om själarna med den gamla trons anhängare, och ännu dröjer det länge, innan denna kamp är avgjord.

Det material man har för att bedöma arten av de reformatoriska idéerna under detta grundläggande skede är av jämförelsevis ringa omfattning och utgöres nästan uteslutande av Olavus Petris skrifter. Men denna begränsning innebär också, att det bevarade materialet är så representativt man kan önska. Ty Olavus är den helt dominerande gestalten i denna epok av svensk idéhistoria. Om den utomordentliga betydelsen av hans litterära verksamhet får man en föreställning genom blott en blick på Sveriges bibliografi under 1500-talets förra hälft. Genom sin ställning i huvudstaden och sin förkunnelses kraft var han säkerligen också den mest inflytelserike evangeliske predikanten, och som kyrkopolitiker har han under reformationens mest kritiska period haft en ställning bland konungens närmaste män.

I Olavus Petris tidigare författarskap göra sig eskatologiska föreställningar icke särskilt starkt gällande. De kunna dock tydligt spåras, och man finner i första hand, att den svenske reformatorn upptagit Luthers Antikristbegrepp. Påvedömet är Antikrist, denne Satans medhjälpare, som förvanskat evangeliet

och i den yttersta tiden allt värre rasar mot Guds trogna. Med denna fruktansvärda sanning för ögonen kan Olavus med än större övertygelse hävda de lutherska lärosatserna gentemot sina papistiska vedersakare. I detta eskatologiska perspektiv får — såsom redan betonats i samband med Luther — den religiösa kampen en innebörd, som icke medger någon eftergift.

Det är också i de berömda stridsskrifterna från 1520-talets senare hälft, som denna föreställning om Antikrist först kommer till synes hos Olavus Petri. — Den tidigaste av dessa skrifter riktade sig mot den danske karmelitmunken och humanisten Povl Helgesen (Paulus Helie), lärare vid Köpenhamns universitet. Denne hörde till de klart reformistiskt inställda inom Danmarks kyrka men kom snart att vända sig mot lutherdomen, när han insåg hur vitt den syftade.[1] Inför dess växande framgång i Danmark utgav han en häftig stridsskrift mot Luther, vilken framkallade Olavus Petris *Swar vppå jtt ochristelighit sendebreff*, som utkom den 28 mars 1527.[2]

Här vänder sig Olavus på ett ställe mot det romerska prästerskapet, som han förklarar vara ett ris, varmed Gud i många hundra år straffat sin olydiga värld. Prästerna ha utspritt en falsk lära, i det de uppblandat Guds ord, som skulle klart och rent predikas, med egna tankar och glosor och den hedniske Aristoteles' lära; »och är wisseligha gongit så medh oss som S. Paulus prophetizerade om, at thet skulle warda gongandes medh oss j Antichristi regemente, then gudh sij fore claghat vnder jtt heligdt sken alt för länge regerat haffuer».[3] Här hävdar Olavus alltså, i sammanhang med en av lutherdomens grundläggande satser, påvedömets antikristliga karaktär och finner däri Paulus' profetia om de yttersta tiderna besannad; uppenbarligen avser han orden 1 Tim. 4 om villolärare som skola locka till avfall från tron.[4] Samma uppfattning framträder på ett annat ställe i skriften, där han vänder sig mot de romerska påbuden om fasta: »och är wisseliga thet som S. Paulus om talar, ath j ytersta tijdhen skulle maat warda forbudhen epter dieffuuls läre j skrymterij, thet Luther j sina böker rikeligha noogh forclarat haffuer».[5] Här åsyftas de ord i apostelns nyssnämnda profetia, som kommo så väl till pass och ideligen utnyttjades i lutherdomens eskatologiska polemik mot Rom: i de yttersta tiderna skola falska lärare för-

[1] Om denne betydande mans tidigare liv och verksamhet, se J. O. Andersen, Paulus Helie, I, Khvn 1936.

[2] Saml. skr. I, s. 151—222. Jfr K. B. Westmans inledning, ibid. s. XXII, ävensom Westman, Reformationens genombrottsår, s. 346 ff.

[3] Saml. skr. I, s. 185.

[4] Möjligen åsyftas också den i eskatologien ständigt utnyttjade profetian i 2 Tess. 2: 1—12 (jfr Luther nedan s. 58, n. 7).

[5] Saml. skr. I, s. 216.

bjuda äktenskap och påbjuda avhållsamhet från allehanda mat, som Gud skapat att tacksamt mottagas av de troende.[6] Olavus Petris påpekande, att Luther klarlagt denna fråga, visar i sin mån hur han övertagit dennes eskatologiska föreställningar.[7]

Dessa föreställningar avspeglas i det kyrkliga livet på ett intressant sätt i en episod, som Peder Swart återger i sin krönika, där den förlägges just till den tid, då Olavus Petris skrift utkom, år 1527 före Västerås riksdag.[8] — Då prelater och präster fruktade att förlora sina stora inkomster, berättar Swart, hatade de konungen för att han ville låta Guds ord rent förkunnas. När Brask förnam, att det gick tal härom bland djäknarna, kallade han till sig några av dem, som voro komna uppifrån Uppland, och frågade dem, vad lutheranerna sade och predikade, särskilt om biskopar, präster och andra kyrkans män. Djäknarna svarade: »Påven kalla de Antikrist, och hans ledamot och medhang, kardinaler, biskopar, präster och munkar, kalla de Antikrists rike. Och ingen är rätt biskop eller präst utom de som äro församlingens tjänare, predika Guds ord för församlingen, lära människorna känna sig själva, trösta och hugsvala dem i deras ängslan och nöd emot synden och utdela sakramenten på det sätt apostlarna bruka.» Brask undrade då, hur de ville bevisa, att påven vore Antikrist, och att biskopar och präster skulle vara tjänare och överheten underdåniga. De svarade, att de bevisade det med Sankt Påvels lära, sägande att Sankt Påvel så och så skriver i den eller den episteln i det eller det kapitlet. Det

[6] Paulus talar ej uttryckligen om yttersta tiden utan endast om 'kommande tider': ἐν ὑστέροις καιροῖς. I Vulgata heter det emellertid *in novissimis temporibus* (på grund av en läsart ἐν ἐσχάτοις καιροῖς), vilket följts i 1526 års svenska övers. av nya testamentet liksom 1541 års bibelövers. och kvarstår ännu i 1703 års bibel. Jfr Luther nedan n. 7: »In novissimis diebus».

[7] Olavus' åberopande av Luthers »böker» behöver väl innebära blott en mera allmän hänsyftning till Luthers antipapistiska skrifter. Här kan dock påpekas ett speciellt ställe i hans De votis monasticis 1521, där det heter (Weimar-Ausg., Bd 8, s. 595): »De quibus [sc. legibus et operibus] egregie Paulus praedixit: 'In novissimis diebus discedent quidam a fide, attendentes spiritibus erroris et doctrinis demoniorum in hypocrisi loquentium mendacium'. Istam discessionem et apostasiam et ad Tessalonicenses memorat. Ubi est autem discessio ista, nisi ubi ad opera itur et id operibus tribuitur, quod fidei est?» Luthers citat är hämtat ur 1 Tim. 4: 1, 2; hans hänvisning till Tess. gäller 2 Tess. 2: 3, där Antikrists bedrägliga verksamhet omtalas.

I sin skrifts inledning (s. 153) talar Olavus om att Gud låtit sitt helga ord, som länge föraktats och undertryckts, komma i dagen igen »j thenne farliga och ytersta daghanar». 'Ytersta' behöver ju dock här ej betyda mera än 'senaste'.

[8] A. ed., s. 104 f. Swarts kända opålitlighet i kronologi och detaljer gör att berättelsen får tagas med viss reservation; den förefaller dock i hög grad att äga s. k. inre sanning.

är då som Brask skall ha sprungit upp ursinnig och kastat hatten på golvet och yttrat de bekanta orden: »Det hade varit bättre att Paulus hade varit bränder, än han skulle bliva av var man känder!»

I Olavus Petris följande skrifter återkommer föreställningen om påvedömet som Antikrist i skilda dogmatiska sammanhang, där det eskatologiska perspektivet efterhand framträder allt tydligare. — I maj 1527 utkom *Swar påå tolf spörsmål*, där Olavus gör sitt stora inlägg mot den romerska lärans främste dogmatiske förkämpe i Sverige, Uppsalaprofessorn doktor Peder Galle.[9] I det femte av de till diskussion uppställda spörsmålen, huruvida påvens herradöme är mot eller med Kristus, fastslår Olavus: »Ther före beslutar iach aff förberörda skäl och bewijs ath sådana herradöme är emoot Christum, ja antichristelighit är thet, som en annan tijdh (wil gudh) ytterlighare bewijsas skal.»[1] Och i det nionde spörsmålet, om nattvarden, heter det om det romerska budet att undanhålla lekmännen kalken: »Men nw haffua the giordt ther jtt antichristelighit forbodh vdinnan.»[2] — Ett år senare utsände Olavus *Itt fögho sendebreff* till Povl Helgesen[3] som svar på en skrift denne riktat till Gustav Vasa i anledning av striden mellan Olavus och Peder Galle. Olavus talar här om hur människorna till nu länge plågats av präster, som blott varit glupande ulvar, vilka sänts av Gud till straff för att människorna icke aktat på den uppenbarelse han sänt — icke genom S:ta Birgitta, som Povl Helgesen åberopat, utan genom sin son Jesus Kristus och hans apostlar, »the ther så clarliga om thet Antichristeliga wesende wij hafue vthi warit, scrifuit hafua, at huar och en som ey aldeles förbistrat och förblindat är må thet kunna merkia».[4] — Att Antikristgestalten helt hör samman med den yttersta tidens händelser säger Olavus Petri uttryckligen i *Een nyttog postilla* 1528.[5] Det talas där på ett ställe om tiden »hart jn moot ytersta domen när antichrist skall komma», då även Guds vittnen Elias och Enoch skola uppträda; här vänder sig Olavus också mot den kiliastiskt färgade föreställningen, att vid tiden inemot domen hela världen skall vara kristen —

[9] Saml. skr. I, s. 223–311. Jfr Westmans inledn., ibid., s. XXII ff., och Westman, Reformationens genombrottsår, s. 338 ff.

[1] Saml. skr. I, s. 267.

[2] Ibid. s. 286.

[3] Ibid. s. 331—350. Jfr Westmans inledn., ibid. s. XXV ff.

[4] Ibid. s. 330.

[5] Saml. skr. II, s. 1—310. Jfr Westmans inledn., ibid. s. IX f. — Det är visserligen icke absolut otvivelaktigt, att Olavus Petri är postillans upphovsman, men det synes högst troligt att så är fallet: se Collijn, a. a., I, s. 353 f. Jfr dock Palmér, a. a., s. 170.

att det då skall vara 'en herde och ett fårahus'. Detta stycke utgör för övrigt ett eget tillägg av Olavus till Luthers postilla, på vilken den svenska postillan i huvudsak bygger.[6]

I slutet av år 1528 utgav Olaus *Een liten boock j huilko closterleffwerne forclarat warder*[7], där han med utomordentlig polemisk kraft går till angrepp mot det kyrkliga ordensväsendet, som även det förklaras vara ett av Antikrists ogudaktiga påfund. Det parti av skriften, där detta avhandlas, må här anföras i sin helhet för den typiska argumenteringens skull och som ett exempel på Olavus' polemiska stil[8]:

»— — — Och seger iach så här til at closterliffuerne är (som j noghor hundrade åår tilgått haffuer) jtt ochristeligit och ogudhachtigt wäsende, ther man haffuer trädt jfrå Christi troo och lärdom, til Antichristi wesende och wilfarilse, som iach nw beuisa wil.

Först ther medh at the haffua emoot gudz oord giordt margfalleliga syndring, twedrecht och party j Christenhetenne, och niderslagit ther medh then eendrächtigheet semio och kerleck som Christus wil at wara skal j hans Christeliga forsambling, For ty såsom Christus är icke meer än en, så är ock hans helga Christenheet ey

[6] Olavus Petri (ibid. s. 99 f.):

Thenna oordhen [sc. Joh. 10: 16] haffua somlige såå forståndit, ath thetta skall fulkompnas hart jn moot ytersta domen när antichrist skall komma, och Helias och Enoch, ath thå skal hela wärlden wara christen, huilkit doch icke såå är, vtan the samma oordhen sannades strax epter Christus war vpfaren til himbla och sannas än nw dagligha. Thå euangelium kom vp, vardt thet först predikat judhomen, thet folkit war thå the första fåren, Så sägher han nw, Jach haffuer än nw annor fåår the som icke äre vthur thetta fårahuset, them moste iach och dragha her til, ther menar han ath euangelium skulle och teslikes hedningomen predicat warda, att the och troo skulle på Christum, och såå skulle thå bådhe vthaff judomen och hedningomen bliffua een christelich forsambling, huilkit och så skedde thå apostlana epter Christi vpferd til himbla predikade kring om verldena för hedningana och wende them til trona.

Luther (Weimar-Ausg., Bd 10: 1: 2, s. 248 f.):

Vil sagen, das dis noch nicht geschehen sey, aber ich sag: Nein, es ist schon geschehen. Die Juden sind die ersten schaff, den hat Christus selbs erstlichen geprediget, denn der Juden nam was datzumal so heilig, wie yetz der Christen. Die Heiden aber waren die frembden schaff, und was sind wir. Die selbygen hat Chrystus zusamen bracht inn einen schafftal, das ist in ein Chrystliche gemeine, durch seyne Apposteln und prediger die er gesant hat zu predigen über die gantze welt, welcher ampt noch ymmertzu geedt und seinen lauff noch gar nicht verenderet hat.

[7] Saml. skr. I, s. 473—523. Jfr Westmans inledn., ibid. s. XXIX f.

[8] Ibid. s. 496 f.

meer än een, j huilko han haffua wil alsom största sämio och eendrecht, vtan alla secter och party, som S. Paulus til the Romare och Corinther nogh gaff til kenna, Men closterfolk haffwer emoot then endrechtigheet syndrat sich, först jfråå then menige man och haffua sagdt sich föra jtt fulkompneligare ordan, och sidhan haffua the syndrat sich sielffue emoot hwar annan j så mong party at them ingen retzliga alla vpreckna kan som til forenne beuisat och forteldt är, och huart party haffwer jw sin patron som thet berömer sicht vthaff, Then ena secten aff Augustino, then andra aff Dominico, then tridhie aff Francisco, Somblige aff iomfru Marie än thå at hon aldrigh giorde noghro munkar, Somblige aff S. Birgitte, Somblige aff Bernhardo och andro otalige monge, jngen berömer sich aff Christo, och huar secte och party vphäffuer och berömer sin patron och ordan öffuer then andra, ther oseyeligh splijt och twedrecht är kommen aff j Christenhetene, Och är theras liffuerne och wäsende twerdt emoot Christum, ther the leggia jtt annat fundament til menniskiones saligheet, än thet som lagdt är, som är Christus Jesus, For ty hela scrifften giffuer oss Christum fore, at han är rette grunden til wor saligheet, så at alle the ther skole warda salige, the skole aleena warda salige for hans forskyllan skul, Men closterfolk sätia theras ordan och regler for fundament, så at huar j sin stadh meenar sich wilia frelsa sina siäl medh sitt closterliffuerne, Thetta är jw så clart ath thet ingen neka kan, jngen kan heller thet neka at sådana jw är ochristeligit, ja, Antichristeligit wäsende, ther Christus plat forachtat och forkastat warder, For ty mädhan the mena sich wilia forwerffua himmelriket medh theres closterleffuerne, så är Christus them intit nyttigh, ey görs han them thå heller behooff, Ey kan han heller wara ther som party och twedrecht är, Han är aleenast ther endrecht semia och kerleck är, men sådana är icke medh closterfolk, ther fore är och Christus icke medh sådana wäsende, Huar nw Christus icke är, ther är jw wisseligha Antichristus och dieffwulen.»

Ett ännu värre plågoris för kristenheten än annat klosterfolk är, heter det senare i samma skrift, tiggarmunkarna, som irra omkring överallt[9]:

»Såå at iach intit twiflar at när diefwulen (epter menniskiones fortiänta löön) haffuer wordet löösss j werldene sedhan the twsende åår wore forlijdhen som Johannes omtalar j sin oppenbarilse, thå haffuer han opuecht the tigge ordan, the ther löpa skulle hws fråå hws, lära och predika them lögn och bedragerij fore som gudz ordh och sannindena icke anamma wille, Så at gudh haffuer låtit plåghat warldena medh tesse tigge munkar, såsom han j gambla testamentit plågade Egypten medh paddor och grässhoppor.»

Sålunda anser Olavus nu den tid vara inne, då djävulen efter sitt tusenårsfängelse kommit lös enligt profetian i Apok. 20 — då han skall förvilla Gog och Magog och samla dem till den sista striden mot Guds trogna, men slutligen eld skall falla ned från himlen och förtära dem, när Herren kommer till domen.[10]

[9] Ibid. s. 503 f.

[10] Vad angår Antikristbegreppet hos Olavus Petri, må även påpekas i En liten ingong j then helga scrifft 1529 (Saml. skr. II, s. 369—387) följande ställe (s. 382 f.):

En sammanfattning av sin eskatologi under detta skede har Olavus Petri givit i sitt stora arbete *Een lijten Postilla,* som utkom i december 1530[1], i utläggningen av evangeliet på 2:a söndagen i advent (Luk. 21: 25—36)[2] — således den text vi förut mött som utgångspunkt för Melchior Hofmanns apokalyptiska spekulationer. En jämförelse mellan dessa två utläggningar visar tydligt den djupa skillnaden mellan de båda männens personligheter, men den eskatologiska förvissningen är lika stark hos dem båda.

Efter den inledande textförklaringen — Olavus Petri använder genomgående Luthers predikoschema — där Jesu ord om de tecken som skola föregå människosonens ankomst utförligt refereras, följer en sammanställning av en rad andra eskatologiska bibelställen. Enligt vad som i dessa förutsagts skall vid tiden inemot domen falska lärare uppträda i stort antal och locka människorna från Kristi lära, ondskan skall allt mera gripa omkring sig i världen, alla de svåraste laster skola frodas, mord, rov, krig och örlig skola härja, och kärleken skall förkolna och tron utsläckas, så att knappast någon kristen tro mera finns på jorden. Men när eländet och uselheten nått sin höjdpunkt, då skall Kristus komma till domen och allt förbrännas av eld och sedan en ny himmel och en ny jord uppstå.[3] Den dagen skall komma oförvarandes som en tjuv till stor förfäran för människorna, som av räddhåga skola förtvina, och allt släkte på jorden skall jämra sig, när ängelns röst och Guds basun ljuda och de döda stå upp ur sina gravar. — För att ytterligare öka framställningens kraft återger Olavus härefter Jesu skildring av domens förlopp i Matt. 25: 31—46. Han inskärper,

---

»Hwilke the rette Antichristi och falske propheter äre.

Antichrister, falska propheter, och predicare och diäffwulens tiänare äre alle the som gudz ordh, then helga scrifft förfalska, läggiandes ther noghot til, eller taghandes ther noghot aff, och ey blijffwa widh then retta scrifftennes mening, och wilia doch at thet the såå lära och så föregiffua, skal hallas lijka widh gudz bodh.»

Här användes alltså termen 'antikrister' som benämning på Antikrists anhang (corpus Antichristi); denna benämning förekommer ju också i 1 Joh. 2: 18.

Olavus Petri har övertagit detta ställe från det arbete av Joh. Toltz, varav skriften i det väsentliga är en översättning (se Westmans inledn., ibid. s. XII f.); i den mig tillgängliga högtyska uppl., Der heyligen schrifft Artt, Weyse, vnd gebrauch . . . [Wittenb. 1526], återfinnes stället fol. L 4v.

[1] Saml. skr. III, s. 1—470.

[2] Ibid. s. 19—25. Jfr Westmans inledn., ibid. s. IX ff. — I sin inledn. till Om Werldennes största Förwandlingar och Ålder, Saml. skr. IV, s. XVI f., nämner Westman tidigare eskatologiska inslag hos Olavus Petri men tycks ha förbisett utläggningen i postillan, som är det avgjort viktigaste dokumentet före Om Werldennes största Förwandlingar och Ålder.

[3] Olavus åberopar på denna punkt endast 2 Petr. 3 — icke Apok., som överhuvud taget ej nämns i utläggningen. (De använda bibelställena äro angivna i postillans marginal.)

att domens dag visserligen blir fruktansvärd för de onda, men en glädjens och härlighetens dag för de goda, och uppmanar sina läsare att bättra sitt leverne och vara vid gott mod.

Så följer slutligen textutläggningens tillämpande del. — Allt detta som de heliga skrifterna förutsagt om den yttersta tiden, det ser man nu dagligen fullbordas. Världen har nu blivit så ond, att den synes snart ha nått till det yttersta; den kan knappast bli värre än den nu är. Man ser nu mera ondska hos ett sjuårigt barn än förut hos en gammal människa, allt förvärras, allt gott föraktas och allt ont omhuldas; ingen kärlek, ingen tro, ingen rättfärdighet finnes nu i världen; osämja, hat och avund har fått överhanden och har nu snart kommit i sitt värsta skede, vilket är ett säkert tecken till att domens dag står för dörren. Gud kan icke längre dröja med den, han måste nu komma och straffa världen såsom den förtjänar. Ja, han kommer förvisso snart; även om han synes dröja, så kommer han hastigt, när man minst väntar det. — På detta sätt har den kristna kulturpessimismen fått sitt starka uttryck även under den svenska reformationstiden.

*

De eskatologiska motiv, som vi funnit i Olavus Petris antipapistiska polemik, framträda även i några dikter, som torde ha hört samman med 1530 års psalmhäfte och omtrycktes 1536 troligen som bihang till detta års psalmbok. De ha titeln *Några Wijsor eenfaldeliga vtsatta for them som lust haffua at quädha eller höra om Antichristum och hans wesende* och torde vara författade av en Olaf Suensson, som 1531 efterträdde Olavus Petri som Stockholms stads sekreterare.[4] Säkerligen var han lärjunge till Olavus och stod honom nära. — Helst om dessa dikter, fyra till antalet, fingo plats i psalmboken, ha de säkerligen fått god spridning, och med sin drastiska uttrycksform böra de också ha slagit an på publiken. I hånfulla, triumferande ordalag besjunges Guds ords seger över den romerske Antikrist, den babyloniska skökan, som profetiorna talat om[5]:

»O Rom går thet nw så med tich,
som haffuer så stolt at liffuat,
och tin påwa nogh weldelig,
offuer alla werld förhäffuet —
— — — —

[4] Se E. Liedgren, Svensk psalm och andlig visa, Upps. 1926, s. 85, 109 ff., och Collijn, a. a., I, s. 363 f., o. II, s. 41 ff. — Jfr f. ö. nedan s 186, n. 7.

[5] Swenska Psalmboken af 1536 å nyo utgifwen [av G. E. Klemming], Sthm 1862, s. 79—93.

For gud och hans helga Christ,
tu tich itt affgud vpreste,
som är then sanne Antichrist,
thet scrifften wel bewijste,
Han är iw then,
som sig alleen,
lät aller helgeste kalla,
och giordt här så,
som scriffuit står,
igenom propheter alla.

Sy man haffuer dyrkat for gud,
och giordt mykin prijs och åro,
then stora Babilonis brudh —
- — —
Vnger gammal quinna och man,
thet skole j weta alle,
at Jesabel med Babilon
hon är nw nidher fallen,
som satt j prijs,
och hölt sich wijs,
och giorde sich mykit stolta,
j sitt hoghmodh,
emoot gudz budh,
ty är hennes stool försmolten.»

I en annan av 'visorna' identifieras påvedömet med en ulv, det apokalyptiska vilddjuret, som profeterna sagt skola komma i en tid av svår vedermöda:

»Thet wildiwr är besätit
j Jesu helga stad,
och haffuer sin gud förgätit,
thet är vpfylt med haat,
och wil the heerdar förderffua,
alt med een sådana act,
thet menar sich foruerffua
offuer fåren haffua mact.»

Vilddjuret har länge rasat fruktansvärt bland de arma fåren, men slutligen har Gud förbarmat sig och låtit sitt rena och klara ord bli uppenbart igen, och nu går vilddjurets välde hastigt mot sitt fall:

»Förminskas skal titt welle,
tu grömme Antichrist,
tina lemmer och vppehelle,
haffua redho fongit een brist,

ytterst skal gudz ande,
som går aff Christi munn,
tig dräpa och göra wonda,
så endas werldsens stund.

At så skal skee och henda,
haffuer oss scrifften lärdt,
thet riket skal få en enda,
som haffuer nw long tijd härdt,
then lenge haffuer warit j lönde
han är nw oppenbar,
som allom gudz ord sönde,
och lärde sijn eghen par.»

Man kan i någon mån föreställa sig, hur reformationen med hjälp av en propaganda av detta slag vinner allt mera insteg och småningom får allt fastare grund ute bland folket — på samma sätt som i Tyskland, ehuru självfallet i betydligt mindre omfattning och i enklare och primitivare form. Tyvärr äro dock så ytterligt få vittnesbörd om denna propaganda bevarade.[6]

4.

I det tidigare skede av Olavus Petris reformatoriska verksamhet, som i det föregående behandlats, intar ju eskatologien icke någon särskilt framträdande plats. I den praktiskt inriktade och verksamme reformatorns författarskap träda de kyrkliga och dogmatiska detaljfrågorna i förgrunden, och de eskatologiska motiven endast skymta då och då. Men detta är likväl nog för att röja det större perspektiv, vari han betraktar sin samtid och sin egen reformatoriska uppgift i denna tid.

Under 1530-talets första år tages han allt mera i anspråk för arbetet med att utbygga de ställningar, som den nya svenska nationalstaten och dess evangeliska kyrka vunnit. År 1531 blir han konungens kansler. Efterhand göra sig emellertid kyrkopolitiska och väl också personliga motsättningar allt starkare gällande, och Olavus' förhållande till statsmakten blir allt mera spänt, när konungens hårda hand leder kyrkan in på vägar långt skilda från dem, som reformatorerna en gång tänkt sig. Redan 1533 lämnade Olavus kanslersämbetet, och ungefär samtidigt drog sig Laurentius Andreae ur konungens tjänst. I Olavus' skrift

[6] I detta sammanhang må påpekas det märkliga förhållandet — ehuru det egentligen tillhör en något senare tid — att av de träsnitt, varmed Gustav Vasas bibel 1541 är illustrerad, mera än en tredjedel framställa scener i Apokalypsen. Dessa bilder återgå ytterst på de cranachska snitten: se H. Zimmermann, Die Illustrationen in Gustaf Vasas Bibel von 1540—41 und ihre Meister, Nord. tidskr. f. bok- o. bibl.-väsen 1927, i sht s. 107 ff. o. 125 ff.

Förmaning til alla Euangeliska Predicare öffuer heela Swerige 1535[7] antydas de stora svårigheter han mötte i sitt arbete under denna tid, både från den gamla trons anhängare, som ännu övade starkt inflytande bland folket, och från den självrådiga kungamakten. I slutet av 1530 kom så den öppna brytningen, då reformatorerna, under omständigheter som säkerligen aldrig kunna helt utredas, ställdes inför domstol och dömdes till döden, ehuru de sedan benådades.[8]

Olavus Petris religiösa utveckling under detta innehållsrika och för reformationen så betydelsefulla årtionde är höljd i dunkel; de skrifter han själv därunder utgav ge icke någon alldeles säker ledning. Den vidlyftiga, häftiga och på många punkter oklara anklagelseakt, som uppsattes mot reformatorerna 1530[9], innehåller emellertid en del uppgifter, som kunna ge rätt till vissa förmodanden. Olavus tycks under 1530-talet ha haft ett visst samröre med radikalt evangeliska, spiritualistiskt influerade kretsar i Stockholm, som torde ha haft sitt centrum i den tyska församlingen.[1] I vad mån detta umgänge inneburit en förskjutning i Olavus' åskådning, kan ej avgöras, men det är ju i och för sig icke helt orimligt, att besvikelsen över reformationens utveckling och den därav betingade oppositionen till konungen åtminstone för någon tid kommit honom att sympatisera med mera radikalt evangeliska tankegångar.[2] Med eller utan sam-

[7] Saml. skr. III, s. 471—511. Jfr. förutom Westmans inledn., ibid. s. XIII f., K. B. Westman, Reformation och revolution. En Olavus-Petri-studie, Upps. univ:s årsskr. 1941: 7, 8.

[8] Konflikten har behandlats i sin helhet av Westman, Reformation och revolution, där den dock enligt min uppfattning alltför ensidigt betraktas från reformatorernas synpunkt (jfr f. ö. nedan n. 1 o. 2 och s. 68, n. 7). Det historiskt vetenskapliga problemet kan dock icke vara att avgöra, vem som hade rätt i konflikten, utan endast att klargöra de synpunkter, som bestämt vardera partens handlande, och vilkas skiljaktighet förorsakat konflikten.

[9] Utg. av H. Lundström, Kyrkohist. årsskr. 1000, Meddel. o. aktst., s. 54—83.

[1] Därom se vidare Sandblad, a. a., s. 132 ff. — Gentemot Westman, Reformation och revolution, s. 23, n. 1, där det heter, att jag tolkat de i anklagelseakten, a. ed., s. 64, omtalade händelserna som ett bevis för att reformatorerna varit anstuckna av spiritualistiska idéer, måste jag hävda, att jag ingalunda vågat anse någon sådan anstuckenhet *bevisad*; jag har beträffande reformatorerna ej gjort gällande mera än att de haft ett nära umgänge med de spiritualistiskt influerade kretsarna och därigenom gjort sig misstänkta, vilket dock förefaller obestridligt. När Westman är benägen att ansluta sig till Holmbäcks och Almquists tolkning av anklagelseaktens ifrågavarande berättelse, må det upprepas, att denna tolkning icke ger tillräcklig förklaring av anklagelseaktens uppgifter.

[2] Denna möjlighet kan jag, i motsats till Westman, a. a., alltjämt icke anse utesluten; Westmans uppfattning av Olavus Petris åskådning i allmänhet och hans inställning till statsmakten i synnerhet såsom snart sagt konstant genom hela hans reformatoriska verksamhet kan dock icke styrkas med entydiga fakta. Jag vill vidhålla mitt omdöme (a. a.,

band med dylika idéer tycks Olavus i varje fall ha företagit sig åtskilligt, som från konungens synpunkt måste förefalla högst kompromitterande.

De uppgifter i anklagelseakten, som här närmast äro av intresse, gälla apokalyptiska predikningar, som Olavus och andra evangeliska predikanter skulle ha hållit för folket.[3] Det säges att konungen låtit tillsäga predikanterna att predika »cathechismum» för folket och inge det trohet och lydnad mot dess av Gud insatte konung[4] — här som så ofta framgår det, hur Gustav Vasas främsta intresse för lutherdomen gäller dess teokratiska statslära. Denna konungens befallning hade emellertid icke åtlytts:

»Ja, huadh skeer? Predikerne, dhe stå opå predikestolen och bladra, icke wiliendes predike folckett cathechissmum före, vten komme här före medh S. Johannis Apocalips, lijke som the ville seije, huadh är thett att predika cathechismum, thett är lijke såsom Christus nu först på en assninne till Jerusalem på nytt rijdhe skulle. Neij, icke så, dhe wele vti en fast högre ande, än Paulus eller andre hellgon giordtt hafwe, tage skriften widh baakfooten och medh S. Johannis Appocalipsim (lijke som the wälberustede vti heele köritzen opå dhe störste hingster till tornier platzen) i christendomen här förekomme och präle, hwilcke the sielfue då icke förstå.»

Gentemot en sådan förkunnelse anför anklagelseakten en rad bibelställen, som visa att predikanternas uppgift är att hålla sig till »cathechismum».

Om Olavus Petri heter det på ett annat ställe[5], att han, sedan vissa hemliga stämplingar mot konungen blivit omintetgjorda, sökte sig andra utvägar: »doch efter stoortt bekymber fan M. Oluff på dett sidste, af then helige Andes synnerlige inskiutellsse och S. Johannis Appocalipsi (vti huilcken M. Oluff ganske

s. 138), att vår kännedom om händelserna under 1530-talet ej är fullständigare än att man måste antaga, att utvecklingen skett betydligt mindre rätlinjigt än vi nu kunna konstatera, och att en man som Olavus i skilda situationer under detta ytterst kritiska skede företett flera skiftningar i åsikter och ställningstagande än som kan utläsas av det bevarade materialet.

Jag begagnar emellertid tillfället att här ändra min uppfattning på en viss punkt. När det i anklagelseaktens berättelse om maltstölden (av mig återgiven a. a., s. 136) talas om att reformatorerna kunde säga, att de icke borde döma i detta fall, så åsyftas säkerligen — såsom prof. Westman välvilligt påpekat för mig — en bestämmelse i den kanoniska rätten, enligt vilken kyrkliga personer icke borde döma i världsliga mål, en bestämmelse som även senare under 1500-talet spelar en roll i svenskt rättsliv. Huruvida anklagelseaktens ord betyda, att reformatorerna verkligen stött sig på denna regel, eller endast att de *kunde* ha gjort det, kan väl ej avgöras.

[3] Någon närmare datering av dessa predikningar är ogörlig, men det förefaller rimligast att förlägga dem till 1530-talet, kanske snarast dess senare hälft, eftersom konungen tycks ha dem i färskt minne. Jfr f. ö. Olavus' predikan mot svordomar, nedan s. 69 f.

[4] A. ed., s. 73 f.

[5] Ibid. s. 69.

wäl och fast förfaren är) en merckeligh högh förstondigh man», som var väl förfaren i både förräderi, astronomi och annat, nämligen myntmästaren Anders Hansson, ledaren för den år 1536 upptäckta s. k. krutkonspirationen, som kom att spela en så ödesdiger roll vid processen mot reformatorerna. I detta sammanhang anklagas Olavus även för att jämte Anders Hansson på ett samhällsvådligt sätt ha ägnat sig åt astrologien.[6] Här omtalar anklagelseakten den bekanta s. k. vädersolstavlan i Storkyrkan, på vilken Olavus tillsammans med Anders Hansson låtit avmåla ett antal vädersolar, som synts över Stockholm en dag i april 1535. Tavlan upphängdes sedan i kyrkan, där Olavus tydligen utlade det märkliga järtecknets innebörd i enlighet med tidens gängse naturåskådning: vädersolar förebåda stämplingar, uppror eller andra försök att med våld förändra den bestående statsmakten. Därvid skulle enligt anklagelseakten Olavus i sina »comment, glooser eller vtläggninger» på predikstolen ha uttalat sig på ett för överheten vådligt sätt. Det är ingalunda otänkbart, att Olavus även utnyttjat dessa himmelstecken till eskatologiska utläggningar och betraktat dem och de politiska händelser de förebåda som ett varsel om den yttersta domen. Så skedde ofta under 1500-talet, i anslutning till en gammal uppfattning, och även hos Luther finner man en dylik tolkning av vädersolsfenomenet.[7]

Anklagelseakten uppger också, att kyrkoherden i Stockholm Johannes (Hans) Nicolai, »M. Olufs och M. Larentzes kökemestere», fått »monge andellige syner opå himmelsens lop och vti astronomien», som han utropade på predikstolen,

[6] Ibid. s. 70.

[7] Om vädersolstavlan och Olavus' tolkning av den, se vidare Sandblad, a. a., s. 139 ff. — Den av Westman, Reformation och revolution, s. 24, framställda gissningen om innehållet i Olavus' predikan över vädersolstavlan kan givetvis vara riktig, ehuru intet därom kan bevisas, men den är knappast den mest rimliga. Enligt Westmans förmodan (såsom jag kunnat fatta den) har Olavus' predikan icke blott saknat en för överheten farlig agitation utan till och med utgjort en sådan botpredikan, som anklagelseakten gång på gång klandrar reformatorerna för att ej ha ägnat sig åt. Det måste väl ändå anses troligare, att predikan innehållit åtminstone *något*, som konungen haft anledning att vredgas över. Om Westman åter menar (vilket ej klart framgår), att Olavus predikat bot även för konungen, må det sägas, att en sådan predikan förmodligen ej varit så alldeles oförarglig. Olavus' predikan mot svordomar (se nedan) var onekligen en botpredikan men måste likafullt anses ha varit högst vådlig ur statsmaktens synpunkt.

Westman menar också, att om Olavus' predikan innehållit något mot överheten förgripligt, detta bör ha omedelbart rapporterats till konungen; nu erhöll emellertid denne, enligt anklagelseaktens utsago, ej kännedom om utläggningarna av vädersolstavlan förrän år 1539. Som jag förut påpekat (a. a., s. 139, n. 1), får man ej utan vidare lita på denna anklagelseaktens uppgift. Det är ingalunda otroligt, att kungen känt till något om saken tidigare men — liksom i andra fall — dröjt med att begagna sig därav, tills han fann måttet rågat.

huru han hade sett mycket väpnat krigsfolk, både ryttare och knektar, storma samman på himlen »och andre flere slijke hufuudh lögner».[8] Det är mycket möjligt att dessa syner givit anledning till eskatologiska spekulationer; det förekommer ideligen under denna tid, att dylika tecken sättas i samband med den stundande domen.[9]

Vad nu beträffar Olavus Petris apokalyptiska predikningar, förefaller det i varje fall klart, att den opålitliga anklagelseaktens uppgifter därom ha en viss sanningskärna. Tydligt är, att sådana predikningar hållits och gjort konungen i hög grad uppretad. Tyvärr äga vi ingen närmare upplysning om deras innehåll och i vad avseende de väckt sådan förargelse. Men att döma av de predikningar av Olavus, som finnas bevarade[1], vilka utmärkas av en sällspord kraft och must, som väl överensstämmer med traditionens bild av predikanten Olavus Petri, så bör han med denna förkunnelse ha vunnit största uppmärksamhet och inflytande. Konungen har säkerligen, i den mån hans och Olavus' vägar skildes, haft anledning att betrakta honom som en farlig opinionsbildare.

Det var också en predikan med starkt eskatologiskt inslag, som i väsentlig mån bidrog att bringa konflikten till fullt utbrott.[2] I början av 1539 utgav Olavus Petri av trycket *Een predican emoot the gruffueliga eedher och gudz försmädilse, som nw almenneliga brukas*.[3] Med all sannolikhet är detta en predikan som hållits tämligen kort före, och den bör då i sin skakande kraft ha väckt det största uppseende, vilket helt förklarar att den åstadkom sådan vrede hos konungen.

Här framhåller Olavus i inledningen, hur skriften och historien visa, att när människornas synd särskilt svårt tilltagit, Gud till straff har sänt stora plågor och hemsökelser; ju större synd, ju större plåga. Därför kan ingen tvivla på att »nogor dråpelig plåga» nu måste förestå, eftersom världen är full av mera ondska än nämnas kan. Särskilt tar sig ondskan uttryck i svåra eder och allsköns gudsförsmädelse, som gripit vidare kring sig än någonsin och är den värsta synd som kan tänkas, då det är förbrytelse på den högste själv; därför måste också straffet bli det svåraste tänkbara. När nu världen är så ond, kan ej

[8] A. ed., s. 71.

[9] För Sveriges vidkommande finnes dock intet material bevarat från 1500-talets förra hälft. (Om det senare 1500-talet, se nedan kap. »Pressura gentium».)

[1] Två sådana finnas, nämligen predikan vid Gustav Vasas kröning i Uppsala domkyrka 1528 (Saml. skr. I, s. 313—329) och den nedan behandlade predikan mot svordomar.

[2] Westman, Reformation och revolution, s. 38, säger endast, att det finnes »en glimt av eskatologisk stämning» i denna predikan.

[3] Saml. skr. IV, s. 373—394. Jfr Westmans inledn. ibid. s. XIII ff.

tänkas annat än att den snart skall få sin ända. — I fortsättningen, där svordomsyndens fruktansvärda innebörd inskärpes med oförliknelig kraft och språklig konst, återkommer Olavus flera gånger till detta. Världen är nu så ond, att om djävulen någonsin varit lös, så är han det förvisso nu och regerar världen efter sitt sinne; han märker att den yttersta dagen stundar, då han skall förlora sin makt. I flera hundra år har han hållit kristenheten i villfarelse under påvens regemente, som dock nu allt mera nedslås av evangeliet. Men svärjandet har så starkt fått överhanden, att det är fara värt att djävulen ej kan nedslås med predikan, så många trogna tjänare som han har, ehuru man måste göra vad möjligt är för att rädda åtminstone någon ur hans gräsliga våld och tyranni. Dessvärre finner man att överheten, som av Gud insatts för att hålla undersåtarna till hans bud och beivra deras överträdelser, själv föregår med dåligt exempel med den värsta gudsförsmädelse, och säkerligen har den att motse en svår dom. Sannerligen, djävulen har aldrig förut så uppenbart regerat i världen som nu, hans makt är nu så stor den kan bli. Därför bör varje rätt kristen, som något aktar på sin själs salighet, innerligt bedja honom som har makten, att han snart måtte göra en ända med detta djävulens välde.

En sådan förkunnelse har konungen med goda skäl ansett högst betänklig. Ett angrepp på överheten i denna form, därtill i ett ytterst kritiskt politiskt läge, måste från hans synpunkt te sig rent samhällsvådligt. Den 24 april skriver han till Olavus' broder ärkebiskop Laurentius[4] och uttalar sin vredes dom över de angrepp från predikstolen, som under flera år riktats mot honom i Stockholm, och i synnerhet över den nyligen tryckta predikan mot svordomar, som han räknar »mere for orsack tiil vpror, ock obestond, än för någen Christelig lerdom». Samtidigt förbjuder han att något offentligt tryck utgår utan att han granskat och godkänt det. Här liksom senare i anklagelseakten betonar konungen eftertryckligt predikanternas uppgift att inge gemene man aktning och lydnad för överheten.[5] — Så följde rättegången och domen i Örebro på nyåret 1539—40. I anklagelseakten talas upprepade gånger om de häftiga angrepp, för vilka konungen vid flerfaldiga tillfällen utsatts i predikningar.[6] Det är också svårt att tro, att predikan mot svordomsbruket, den enda som bevarats från dessa år, skulle vara den enda där en sådan agitation förekommit i samband med eskatologiska tankegångar.

[4] Gustaf I:s registr. 12, s. 184 ff.

[5] Jfr även fullmakten för Georg Norman $^{8}/_{12}$ 1539, Gustaf I:s registr. 12, s. 265 ff.

[6] Jfr t. ex. anklagelseakten, s. 74, med konungens nyssnämnda brev till ärkebiskopen och med fullmakten till Norman. Om Olavus' misshagliga predikningar, jfr f. ö. Sandblad, a. a., s. 144 f.

Efter benådningen förbättrades småningom Olavus Petris förhållande till konungen, som ej helt kunde undvara hans tjänster. År 1543 blev han kyrkoherde i Stockholm, men någon mera framträdande offentlig verksamhet tycks han ej vidare ha haft. Hans litterära verksamhet under 1540-talet gäller framför allt den tidigare påbörjade *En Swensk Cröneka*.[7] Såväl han som Laurentius Andreae levde nu i skymundan intill sin nästan samtidiga död 1552.[8]

Härunder inträder efterhand också en tid av större lugn och stabilitet i Sveriges historia. Gustav Vasas rike, tillsvidare ostört av yttre hot, konsolideras allt mera, och reformationen har inom dess råmärken vunnit framgångar i sin kamp mot Rom, som möjliggöra en viss avspänning utåt under stärkande av den inre fronten — tillsvidare.

En eskatologisk skrift, som Olavus Petri författade under sina sista år, har emellertid icke blivit behandlad i det föregående. Den är av sådant intresse, att den bör ha sitt eget kapitel.

---

[7] Saml. skr. IV, s. 1—311. Om Olavus' verksamhet efter rättegången, se f. ö. Westman, Reformation och revolution, s. 43 ff.

[8] Av Gustav Vasas brev till Sten Eriksson $^{13}/_{6}$ 1544, Gustaf I:s registr. 16, s. 390, framgår dock, att Olavus ånyo upprepade gånger angripit överheten i sin predikan.

OM WERLDENNES STÖRSTA FÖRWANDLINGAR OCH ÅLDER

År 1548, således några få år före sin död, utgav Olavus Petri en skrift på 8 blad i 8:o med titeln *Om Werldennes största Förwandlingar och Ålder*[1], där han i en sammanfattning av sin eskatologiska syn på historieförloppet ger uttryck åt sina starka förväntningar om världens snara slut. Den inställning, som här kommer till synes, får väl ses mot den psykologiska bakgrunden av den åldrande mannens djupa resignation inför den utveckling den svenska reformationen och hans egen livsgärning fått, liksom även inför protestantismens beträngda läge i Tyskland under det senare 1540-talet.

Lärdomshistoriskt sett är den lilla skriften av utomordentligt intresse. Olavus Petri har nämligen här till stöd för sin eskatologiska åskådning upptagit skilda element ur den redan ganska omfattande lärda litteratur, vari protestantismen förebragte sina vetenskapliga bevis för den ur den kyrkopolitiska konflikten framsprungna uppfattningen, att världens slut var nära förestående.

Inledningsvis framhåller Olavus, att såsom människan under sin levnad förvandlas från barndomen till mogen ålder och sedan till ålderdomen, då hennes liv måste ändas, så förvandlas även världen från ungdom till ålderdom, då den måste få sitt slut. Han anknyter här till en gängse föreställning, som har sitt ursprung i den uråldriga uppfattningen av världsalltet som makrokosm, i hela sin beskaffenhet korresponderande med mikrokosmen, människan. Sin auktoritativa tillämpning på historieförloppet fick denna tankegång av Augustinus, som i *De Genesi contra Manichaeos* (389) i ett berömt kapitel[2] skildrar världens sex åldrar (aetates), svarande mot sex skeden i människans liv, av vilka den

[1] Se Collijn, a. a., II, s. 159 f. Den i Saml. skr. IV, s. 533—539 (jfr Westmans inledn. ibid. s. xvi f.) tryckta skriften följer en senare uppl., 1558, som har en modernare ortografi än originaluppl. Då denna är bevarad endast i ett fragment, har vid citaten i det följande den i Saml. skr. tryckta texten genomgående använts.

[2] Lib. I, cap. XXIII (Migne, Patr. Lat. XXXIV, col. 190 ff.).

sjätte är ålderdomen, senectus mundi[3] — en föreställning, som vi i det följande ideligen skola möta.

Om världens ålder ha, fortsätter Olavus, många olika meningar gjorts gällande. Den som bäst överensstämmer med skriften är emellertid den, att världen från begynnelsen till änden skall vara 6000 år eller något mindre. Detta synes Gud ha angivit, när han skapade sex arbetsdagar och lät den sjunde dagen vara vilodag, liksom han stadgade, att judarna skulle bruka sin åker i sex år men låta det sjunde vara viloår (Exod. 23: 10 f., Lev. 25: 3 f.). Så skall världen ha sex tusen arbetets och bedrövelsens år, varefter vilan och den eviga ron följa. Denna åsikt om världens ålder säger Olavus ha kommit från »then nampnkunnogha Gudz Propheten Elia», vars ord härom judarna »när sigh in til thenna tijdh behållet, och j theras Böker vpteknat». Dessa ord återger Olavus sålunda:

»Sex tusende åår skal werlden stå, och ther effter skal hon förgåtz. Tw tusend ödhe. Tw tusend laghen. Tw tusend Christi tijdh.»

Innan vi gå vidare i Olavus' skrift, må denna profetias tidigare historia något beröras. — Elias utsaga drogs fram i ljuset vid den tyska reformationen och blev snart nog allmängods i lutherdomens eskatologiska spekulationer. Den härrör från Talmud, där den förekommer i två olika traktater, *Synhedrin* och *Aboda zara*[4], och kommer in i västerländsk litteratur mot medeltidens slut, då Västerlandet får del av den rabbinska kulturens skatter. Eliaordet om världens 6000 år återges sålunda med utförliga kommentarer av biskop Paulus av Burgos (Salomon ben Levi; 1351—1435), en döpt jude, som i sitt verk *Scrutinium scripturarum* rikligt öser ur den judiska litteraturen.[5] Denna litteratur blev närmare bekant för den västerländska kulturvärlden genom den florentinske neoplatonikern Giovanni Pico della Mirandola (1463—94), den förste kristne kabbalisten, som också i sin skrift *Heptaplus* anför och kommenterar Elias ut-

[3] Jfr nedan s. 74. Se vidare H. Hertzberg, Ueber die Chroniken des Isidorus von Sevilla, Forsch. z. Deutschen Gesch., 15, Göttingen 1875, s. 328 f.; F. Hipler, Die christliche Geschichts-Auffassung, Köln 1884, s. 24 ff.; J. A. Kleinsorge, Beiträge zur Geschichte der Lehre vom Parallelismus der Individual- und der Gesamtentwicklung, Diss. Jena 1900. — Om sambandet med föreställningen makrokosm — mikrokosm, se A. Meyer, Wesen und Geschichte der Theorie vom Mikro- und Makrokosmos, Diss. Bern 1900, i sht s. 47 f., och G. P. Conger, Theories of macrocosms and microcosms in the history of philosophy, Diss. Columb. Univ., New York 1922, i sht s. 35.

[4] Der Babylonische Talmud, övers. av L. Goldschmidt, IX, Berlin 1934, s. 66 resp. 460 f.

[5] Eliaordet anföres i dist. III, cap. IV (här anv. uppl. Mogunt. 1478, opag.).

saga.[6] Något senare förekommer denna även i *Talmudica commentariola* av Paulus Ricius[7], en annan av dessa till kristendomen övergångna judar, som bidrogo att sprida kännedomen om Talmuds och kabbalans föreställningsvärld.

Elias förutsägelse om världsförloppets längd upptogs tacksamt av protestantismens historieskrivning, som i den store profetens utsaga med dess gudomliga auktoritet fann ett säkert stöd för sin uppfattning av den yttersta tidens förhandenvaro och använde den som utgångspunkt för sin kronologiska historiekonstruktion, varmed denna profetia fick en snart sagt fundamental betydelse för den lutherska eskatologien. Detta utomordentliga inflytande kunde profetian nå så mycket lättare, som den nära överensstämde med den traditionella, genom hela medeltiden förhärskande periodiseringen av historieförloppet: Augustinus' nyssnämnda konstruktion av världens sex aetates, efter vilka de utvaldas eviga sabbatsvila, den sjunde åldern, skall följa.[8] Uppenbarligen ha ju denna konstruktion och Eliaordet en gemensam grund i analogien med skapelseveckans sex arbetsdagar och sabbatsdag, en analogi som Olavus Petri också anför.[9] Men Eliaordet innehåller två viktiga avvikelser från den augustinska konstruktionen: dels talar Elia om årtusenden, medan de augustinska åldrarna varit helt obestämda till sin tidrymd; dels förlägger Elia Kristi (Messias') framträdande till det fjärde tusendets slut, medan det hos Augustinus inträffat vid slutet av den femte världsåldern. Och det är genom dessa kronologiska moment, som Eliaordet blir i så hög grad användbart för den lutherska eskatologien.

Det första protestantiska arbete, vari Eliaordet förekommer, är den brandenburgske hovastronomen och politikern Johann Carions år 1532 utgivna tyska *Chronica*, i vars avfattning Carions vän Melanchton haft en betydande del.[1]

[6] Opera omnia, Basil. 1572, s. 53 ff. Pico återger den hebreiska originaltexten, vilket ej Paulus Burgensis gjort.

[7] Aug. Vind. 1519, fol. c3r.

[8] Se ovan s. 73, n. 3, anf. litt. ävensom E. Bernheim, Lehrbuch der Historischen Methode und der Geschichtsphilosophie, 5:e o. 6:e uppl., München o. Leipzig 1914, s. 72 ff.

[9] Olavus använder sig ej av bibelordet om att tusen år äro för Herren som en dag (Ps. 90: 4, 2 Petr. 3: 8), vilket naturligt nog vanligen användes till stöd för analogien och även långt tidigare använts till en periodisering med sex årtusenden: se Hipler, a. a., s. 9. Så sker också t. ex. i Osianders Coniecturae, som Olavus använt sig av (se nedan).

[1] Se vidare — förutom översiktliga arbeten av E. C. Scherer (1927), E. Fueter (1936) m. fl. — H. Ziegler, Chronicon Carionis. Ein Beitrag zur Geschichtschreibung des 16. Jahrhunderts (Hallesche Abh. z. neueren Gesch., H. 35), Halle 1898; E. Menke-Glückert, Die Geschichtschreibung der Reformation und Gegenreformation. Bodin und die Begründung der Geschichtsmethodologie durch Bartholomäus Keckermann, Leipzig 1912, s. 21 ff.; G. Münch, Chronicon Carionis Philippicum. Ein Beitrag zur Würdigung Melanchtons als Historiker, Diss. Breslau 1923 (tr. i referat).

Detta verk blev reformationens auktoritativa världshistoriska framställning i mera populär form, och spritt i många upplagor på olika språk kom det att öva ett osedvanligt inflytande.[2] Det är också detta arbete, där förvissningen om domens snara annalkande starkt framträder[3], som Olavus Petri företrädesvis använt som källa till sin lilla skrift.

Elias utsaga har infogats i inledningen till Carions Chronica av Melanchton[4], som hade rikligt tillfälle till kontakt med den judiska och judiskt influerade litteraturen, ej minst genom sin frände Johann Reuchlin, tidevarvets främste hebraist. Eliaordet upptogs för övrigt senare av Luther och utgör grundvalen för de kronologiska beräkningarna i hans *Supputatio annorum mundi* (1541, 1545)[5], ett arbete som Olavus Petri väl kan ha känt till, även om han ej direkt använt sig av det. Den text i Chronica, som Olavus följt, och varmed Eliaordet alltså tar sitt inträde i protestantisk litteratur, lyder[6]:

»Sechs tausent jar ist die welt, vnd darnach
wird sie zubrechen.
Zwey tausent öd.
Zwey tausent das gesetz
Zwey tausent, die zeit Christi.

[2] Här anv. uppl. Leipz. 1552, där den historiska framställningen förts fram från orig.-uppl:s år till 1546.

[3] Denna inställning kommer till synes särskilt i inledningen, i anslutning till Eliaordet, samt i avslutningen, »Ende der Chronica», där även åtskilliga märkliga järtecken anföras som bevis. Den egentliga historiska framställningen slutar (fol. 240v) med de tidstypiska orden: »Geschrieben Anno 1546. am 17. tag Aprilis, daran vor 3852, jar, Nohe in die Arca getretten ist, Durch welchs Exempel Gott bewiesen, vnd vns wil erinnert haben, das wir gleuben vnd wissen sollen, vnd darumb bitten, das Gott selbs die Kirch wunderbarlich erhalten wölle, wenn gleich die Welt in hauffen felt.»

[4] Se Melanchtons brev till Carion 1531, tr. i Warburg, a. a., s. 72 f. Härav framgår, att Melanchton känt till Eliaordets förekomst hos Paulus Burgensis, men hans Talmudcitat är utförligare än dennes: se nedan s. 76, n. 9.

[5] Weimar-Ausg., Bd 53, s. 22 (se ock ed:s inledn., s. 11 ff.):

»ELIA Propheta:
Sex milibus annorum stabit Mundus.
Duobus milibus inane.
Duobus milibus Lex.
Duobus milibus Messiah.»

Om Luthers Supputatio, se vidare P. Meinhold, Die Genesisvorlesung Luthers und ihre Herausgeber (Forsch. z. Kirchen- u. Geistesgesch., 8), Stuttgart 1936, s. 306 ff.

[6] Fol. 7r. I krönikans avslutning (fol. h11 f.) erinras ånyo om Eliaordet som en säker grund för uppfattningen, att världens slut måste vara nära.

Vnd so die zeit nicht gantz erfüllet wird,
wird es feilen vmb vnser sünde
willen, welche gros sind.»[7]

Den sista meningen, som ju Olavus Petri ej medtagit[8], finnes även den i Talmud, ehuru med en bestämd skillnad: den står där i perfektum och avser sålunda förkortning av tiden under ett redan förflutet historiskt skede, medan Melanchton gör den till futurum, så att den kommer att gälla den yttersta tiden, som skall förkortas för syndens skull[9]. Han anknyter därvid till Jesu ord i sitt

[7] Det kunde ifrågasättas, att Olavus ej använt en tysk uppl. av Chronica utan en latinsk, ty ett flertal sådana utkommo, i övers. av Herm. Bonnus, före Olavus' skrift (se Corpus Reformatorum, XII, s. 708). I uppl. Basil. 1557 — den äldsta mig tillgängliga — lyder texten (s. 12 f.):

»Dictum domus Eliae.

Sex millibus annorum stabit mundus, & postea collabetur.

Bis mille anni sine lege.

Bis mille anni lex.

Bis mille anni tempus Christi.

Et si non fuerint completi hi anni, id efficient peccata nostra, quae magna & innumera sunt.»

Olavus' översättning »skal werlden stå» kan ju härledas snarare ur Bonnus' »stabit mundus» än ur den tyska textens »ist die welt». Men två andra detaljer ansluta sig närmare till den tyska texten. Olavus säger att de första 2000 åren voro »ödhe», vilket svarar mot det tyska »öd», medan Bonnus har »sine lege». Vidare tala Olavus och den tyska uppl. genomgående om »Tw tusend» resp. »Zwey tausent», medan Bonnus har »Bis mille *anni*». Därtill kommer, att Olavus i sin kronologiska tabell tydligen följt den tyska men ej den latinska texten; se nedan s. 79 f., n. 2.

Det kan påpekas, att i det stora latinska historieverk, som Melanchton och hans måg Caspar Peucer utgåvo i 5 delar 1558—66, och som av traditionella skäl fick titeln Chronicon Carionis (om detta verk se vidare Corp. Ref. XII, s. 708), har Melanchton givit Eliaordet en formulering, som ej har Bonnus' nyssnämnda avvikelser från den tyska texten i Chronica: Prima pars Chronici Carionis, Witeb. 1562, fol. 6r:

»TRADITIO DOMUS ELIAE.

Sex millia annorum mundus, & deinde conflagratio.

Duo millia Inane.

Duo millia Lex.

Duo millia dies Messiae. Et propter peccata nostra, quae multa & magna sunt, deerunt anni, qui deerunt.»

Däremot förekomma här några andra skiljaktigheter från den tyska texten.

[8] Ej heller Paulus Burgensis medtager denna mening.

[9] Se J. Köstlin, Ein Beitrag zur Eschatologie der Reformatoren, Theol. stud. u. Kritik. 51. 1878. s. 132 ff.

Den sista satsen i Eliaordets första mening, att världen 'därefter skall förgås', finnes ej i den ursprungliga talmudiska profetian, ehuru den förekommer i Synhedrin i sammanhang

eskatologiska tal (Matt. 24: 22, Mark. 13: 20), vilka även Olavus senare i sin skrift i annat sammanhang anför, att om den yttersta tiden icke bleve förkortad, skulle intet kött bli frälst, men för de utvaldas skull skall den förkortas.

Efter att ha anfört Elias ord utlägger Olavus Petri de olika tvåtusenårsperiodernas närmare innebörd. Först var världen öde i 2000 år utan någon ordnad styrelse; därefter instiftade Gud omskärelsen, varmed inleddes 2000 år under lagens bud; och därefter följa 2000 år under Kristus och hans evangelium. Så långt ansluter sig Olavus till Carion-Melanchton. Men under det att dessa därefter på tal om de yttersta dagarnas förkortning åberopa Jesu ord i Matt. 24, hänvisar Olavus Petri till ett helt annat bibelställe:

»Men thet är een fast mening, at thet siette tusendet skal icke fulbordas, effter thet en deel aff siette daghen j wekonne, kom in til siunde daghen som war Hwilodaghen, och skulle tå effter Laghen Exo. 16. beredas thet Sabbathen eller Hwilodagen tilkom.»

Den författare, som Olavus Petri här tycks följa, är Andreas Osiander (1498—1552). Denne märklige man anslöt sig till Luther i början av 1520-talet och blev Nürnbergs reformator; sedermera var han verksam som teologie professor i Königsberg. Han var en av den tidigare lutherdomens främsta hebraister, hade mottagit starka impulser av Pico della Mirandola och Reuchlin och kom under sitt liv allt mera att orientera sig i talmudistisk och kabbalistisk riktning. Dogmhistoriskt är han känd framför allt genom sin från den officiella lutherdomen avvikande rättfärdiggörelselära, som gav upphov till den s. k. osiandriska striden under hans sista levnadsår, vilken slutade med den osiandriska ståndpunktens nederlag.[1]

År 1544 utgav Osiander en eskatologisk skrift, *Coniecturae de ultimis temporibus, ac de fine mundi, ex Sacris literis*[2], som tilldrog sig stor uppmärksamhet

med Eliaordet (a. ed., s. 65). Den återges ej heller av vare sig Paulus Burgensis eller Luther (jfr ovan s. 75, n. 5). Det är Melanchton som infogat denna sats: se Köstlin, a. a., s. 129. — Om Melanchton och Eliaordet, se även O. Albrecht, Eine handschriftliche Notiz Melanchtons aus dem Jahre 1559, Theol. Stud. u. Kritik. 70, 1897, s. 797 ff., o. samme förf:s Katechismusstudien, III, Theol. Stud. u. Kritik. 80, 1907, s. 567 f.

[1] Om Osianders liv och verksamhet, se vidare W. Möller, Andreas Osiander. Leben und ausgewählte Schriften (Leben u. ausgew. Schr. d. Väter u. Begründer d. luth. Kirche, V), Elberfeld 1870, och E. Hirsch, Die Theologie des Andreas Osiander und ihre geschichtlichen Voraussetzungen, Göttingen 1919.

I vetenskapshistorien har Osiander fått en plats genom det välvilliga företal han skrev till Copernicus' De revolutionibus orbium coelestium 1543.

[2] En fotostatisk kopia av orig.-uppl., tr. i Nürnberg, finnes numera i Upps. univ.-bibl. (efter ex. i Preuss. Staatsbibl., Berlin). — Skriften utkom också på tyska i Nürnberg 1545. Möjligt är ju att Olavus Petri använt den tyska uppl., men då intet ex. av denna varit mig tillgängligt, har jag ej kunnat taga ställning till denna mindre väsentliga fråga.

i den evangeliska världen[3]. I denna skrift, där inflytandet från Pico tydligt framträder, utgår Osiander från Elias ord om världens 6000 år och söker på åtskilliga vägar komma fram till en bestämning av året för domen; han finner den vara att vänta omkring år 1656. En väsentlig tankegång i hans resonemang är uppfattningen av påvedömet som Antikrist, en uppfattning som överhuvud taget spelar den största roll hos Osiander. — Coniecturae kom senare, som vi skola se, att rikligt utnyttjas i svensk eskatologisk litteratur; vad Olavus Petri i sin lilla skrift upptagit, är endast några detaljer, men hans kännedom om Osianders verk, med dess starka inflytande från rabbinsk litteratur, är i sig själv intressant nog.[4]

I Osianders skrift anföres även den hebreiska texten till Eliaordet, »quae iudaei in libris suis thalmudicis ... recensent»[5], vilket uttryck tydligen återgår i Olavus' förutnämnda uppgift om att judarna 'behållit och i sina böcker upptecknat' Elias profetia. Osiander anger för övrigt även var i Talmud profetian står att finna. Om dess slutord, att tiden förkortats för syndens skull[6], vilka Carions Chronica återger men Olavus utelämnar, säger Osiander, att de ej härröra från Elia utan senare tillagts: »postea subijciunt rabbini». Det är väl tänkbart, att Olavus utelämnat slutorden just på grund av denna uppgift, som röjt för honom, att de ej äro av samma gudomliga ursprung som profetian i övrigt utan ett judiskt påfund.[7] Att det sista årtusendet torde komma att förkortas, framhåller Olavus emellertid senare i de ovan återgivna orden, där han till motivering anför en analogi med sabbatsbudet i Exod. 16: 23. Och denna analogi har Olavus synbarligen övertagit från Osiander.[8]

---

[3] Se vidare Möller, a. a., s. 260 ff., och Hirsch, a. a., s. 128 ff.

[4] Det har tidigare förmodats, att Olavus Petris dogmatiska åskådning rönt inflytande från Osiander, och detta redan så tidigt som under 1520-talet. Frågan har på sistone blivit utredd av M. Lindström, Olavus Petri och Andreas Osiander, Sv. teol. kvartalskr. 1941, som konstaterar ett visst litterärt beroende utan väsentlig teologisk betydelse. Lindström berör ej Om Werldennes största Förwandlingar och Ålder.

[5] Fol. a4v.

[6] Osiander återger Talmudtextens sista mening i det ursprungliga perfektum, liksom f. ö. Pico i Heptaplus, a. st. Det framgår dock fullt tydligt, att Osianders text är självständig i förhållande till Pico.

[7] Att Olavus utelämnat denna mening kan ju också bero på att han hos Osiander funnit den anförd i Talmuds perfektum, varmed den förlorat sin eskatologiska betydelse.

[8]

Osiander (fol. b2v):	Olavus Petri (s. 536):
Verum magnis de causis, ut supra nonnihil insinuauimus, conijcimus, sextum millenarium nequaquam completum iri. Nam sicut	Men thet är een fast mening, at thet siette tusendet skal icke fulbordas, effter thet en deel aff siette daghen j wekonne, kom in til

I det följande meddelar Olavus ett slags kronologisk tabell över historieförloppets olika skeden intill Kristi födelse, varmed han vill bestyrka riktigheten av Eliaordets kronologiska schema; och här framträder tydligast hans beroende av sin huvudkälla, Carions Chronica. — I kronologiska beräkningar av detta slag voro meningarna sedan gammalt mycket delade.[9] I den lutherska historieskrivningen rådde snart nog enighet i strävan att bringa kronologien i överensstämmelse med Eliaordet, men inom ramen av de 6000 åren, eller närmare bestämt de 4000 åren före Kristus, fanns rum för många skiljaktigheter i detaljer. Luther anger i de två första upplagorna av Supputatio annorum mundi flera olika möjligheter[1], av vilka ingen helt överensstämmer med Melanchtons beräkningar i Chronica, och hans vidlyftiga undersökningar utmärkas av långt mindre historisk kunskap och kritik än Melanchtons. Kronologien i Chronica har i varje detalj upptagits av Olavus Petri[2] och ter sig sålunda:

in lege, sexta dies non tota concessa est ad operandum, sed insignis aliqua pars eius adijcitur sabbatho, circa uesperum. ita sextus millenarius non totus concedetur huic mortali uitae . . .

siunde daghen som war Hwilodaghen, och skulle tå effter Laghen Exo. 16. beredas thet Sabbathen eller Hwilodagen tilkom.

Vissa andra likheter, om ock ganska obestämda, kunna skönjas, såsom:

Osiander (början av företalet, fol. a3v):

Etsi Dominus noster Iesus Christus, Matthaeo teste, diem illum & horam, qua ipse ad iudicandum uiuos & mortuos reuersurus esset, à nemine mortalium, ac ne ab angelis quidem sciri, sed in solius dei patris arbitrio positum esse, clarissime pronunciarit: christianos tamen homines, in sacris literis eruditos, coniecturis quibusdam è uerbo, & operibus dei petitis, ad tempus illud praesagiendum, & quasi circumscribendum, non solum peruenire posse arbitror, uerum etiam ut perueniant conari debere iudico. Non enim dixit dominus noster: seculum illud, aut aetatem illam, aut annum illum aduentus sui, à nemine sciri, sed diem tantum, & horam, asserit ignorari.

Olavus Petri (s. 538):

Och än tå oss icke bör ransaka effter dagh och stund, när Domen skal komma, så hörer thet doch een Christen menniskia til, at hon skal ransaka ther effter huru werlden lidher, therföre satte ock Christus oss (vthan twiffuel icke förgeffues) någor tekn före Luc. 21. them han wil wij achta skole, Och straffade han Judarna som kunde achta himmelens tekn och [icke] tijdzens tekn, Matt. 16. Så äre wij ock straff werde, om wij så försumelige wara wille, at wij intet wille see oss om, och achta vppå huru tijdhen lijdher.

[9] Se Bernheim, Lehrbuch d. Hist. Methode, s. 70 ff.

[1] A. ed., s. 24 f., 172.

[2] Den återfinnes på två ställen i Chronica: dels i samband med beräkningen av Daniels 70 årsveckor (fol. 66r) med rubriken »Tabula annorum mundi, daraus leichtlich zu finden ist, die zeit, in Daniele gesatzt»; dels i slutet av verket (fol. 242r) med rubriken »Tabula annorum

1656 år från skapelsen till syndafloden.[3]
292 » » syndafloden till Abrahams födelse.
425 » » Abrahams födelse till Mose födelse.
80 » » Mose födelse till uttåget ur Egypten.
480 » » uttåget till Salomos tempels byggnad.
138 » » templets byggnad till konung Joas.
291 » därefter fördes konung Jeconias (Jojakin) till Babylon.
11 » » förstördes Jerusalem av Nebukadnezar.
70 » » varade den babyloniska fångenskapen.
191 » efter fångenskapens slut varade den persiska monarkien.
7 » regerade Alexander den store efter Darius' död.
146 » därefter varade det grekiska riket intill Judas Mackabeus.
127 » varade mackabéernas välde intill Herodes den store.
30 » regerade Herodes intill Kristi födelse.

Enligt denna kronologi inträffade alltså Kristi födelse 3944 år efter världens skapelse.[4] Att Kristus korsfästes före det fjärde årtusendets utgång — enligt Olavus Petri i sitt 34:e år — förklaras med att Gud hastar åt änden för världens synds och ondskas skull.[5]

mundi, nach der Bibel, vnd nach Philo». Med Philo åsyftas de kronologiska uppgifterna i [Pseudo-]Philonis Breviarium de temporibus, ed. Joh. Annius Viterbiensis, Commentaria super opera diversorum auctorum de antiquitatibus loquentium, Romae 1498, fol. [10].

Det förefaller tydligt, att Olavus för kronologien använt den tyska texten av Chronica, ty åtminstone i 1557 års latinska uppl. finnas ett flertal sifferuppgifter i de båda tabellerna (s. 107 f. o. fol. C4r), vilka ej överensstämma med Olavus' tabell (vilka visserligen i åtminstone ett par fall äro uppenbara tryckfel).

[3] Så långt voro de protestantiska kronologerna i allmänhet ense, i det de följde den hebreiska grundtextens tidsuppgifter i Gen. Septuagintas (och Vulgatas) beräkning, 2242 år, följdes av de judiska hellenisterna, ur- och medeltidskyrkan och följes än i dag av den romerska kyrkan. En kronologi på grundval av den hebreiska texten hade dock upprättats redan av Beda Venerabilis (673—735), varmed Chronica tämligen nära överensstämmer: se Hipler, a. a., s. 34.

[4] I inledn. till Luthers Supputatio, a. ed., s. 14, uppger utgivaren felaktigt 3954 år.

Kronologien i den ovan återgivna tabellen stämmer ej med den ovan s. 75, n. 3, citerade dateringen, som innebär att Kristus föddes 3962 år efter skapelsen. Tydligen har i denna uppl. krönikans ursprungliga text oförändrad omtryckts, men vid uppl:s datering en ny kronologi använts, som framkommit vid senare forskningar. Under den följande epoken användes också vanligen i lutheransk historiografi en kronologi, enligt vilken Jesus föddes 3962 år efter skapelsen, eller, med justering på en viss punkt, 3963 år; jfr nedan s. 97, n. 7, och 128.

[5] S. 537; jfr Chronica, fol. 7v (jfr 107r).

Det kunde påpekas, att i Olavus' Een Swensk Cröneka, Saml. skr. IV, s. 9, finnes en skymt av den här behandlade kronologien: »Och hwar thet än sant är, at the [sc. venderna] här vthgongne äro, så kan thet doch icke wara skeedt så longt för Christi byrdh som en part meena, hwilke ther seya at thet skulle skeedt wara widh Abrahams tijdh, wel twtwsende åår

Sedan Elias utsaga på detta sätt fått bekräftelse av de kronologiska beräkningarna, följer såväl i Chronica som hos Olavus Petri en närmare karakteristik av de olika världsåldrar, varom profetian talar. I Chronica är hela den historiska framställningen indelad efter de tre tvåtusenårsperioderna. Den första perioden, då världen var utan ordnad styrelse, sträcker sig intill Abraham. Under den andra, som går fram till Kristus och icke helt fullbordades, uppkommo efter varandra de fyra världsrikena: det assyrisk-babyloniska, det medisk-persiska, det grekiska samt det romerska. Denna konstruktion av världshistorien efter 'de fyra monarkierna', vilken ju grundar sig på Dan. 2 och 7, präglar historieskrivningen genom hela medeltiden vid sidan av den augustinska konstruktionen efter de sex världsåldrarna.[6] I Carions Chronica är den noga genomförd som ett komplement till Eliaordets periodisering.[7] Den fjärde, romerska monarkien skall vara till världens slut; författarna till Chronica ansluta sig härvidlag till den uppfattningen i medeltida historieskrivning, att den romerska monarkien fullföljes av det tysk-romerska riket, och förklara i en stolt tysknationell utläggning, att detta rike fått sig särskilt höga uppgifter anförtrodda inom kristenheten för den tid som återstår, innan den yttersta dagen nu snart kommer.[8] Den fjärde monarkien varar således genom hela den sista tvåtusenårsperioden, som ju ej heller den skall fullbordas. — Som vi sett, förlänades den romerska monarkien en helt annan innebörd hos Luther, liksom den också fick i senare protestantisk uppfattning: som dess arvtagare betraktades där i stället påvedömet, den romerske Antikrist.

Hos Olavus Petri är periodiseringen i viss mån annorlunda utformad än i Chronica, ehuru i sak densamma. »På thet eenfaldigt folk må thes bättre behålla werldennes förwandlingar oc ålder», heter det, »Må hwart tusendet för sigh warda nempt aff then nampnkunnoghasta Persone eller ärende som ther vthi warit haffuer.» Det första tusendet kallas Adams tusende och det andra, som

för än Christus födder war.» Likaså i Undervisning om människans ärliga skapelse, fall och upprättelse, en skrift som aldrig utgavs av Olavus själv, och som Westman, Saml. skr. III, s. XIV, daterar troligast till 1530-talet: ibid. s. 568: »Och än tå Gudh (strax menniskian war fallen) loffuade the vth at han skulle hielpa henne vpp j gen, Så fördrögdes thet doch, så när j fyra twsende åår, förra än han kom som hielpa skulle.»

[6] Se vidare Bernheim, Lehrb. d. Hist. Methode, s. 73 ff., och där anf. litteratur.

[7] I praktiken intager monarki-konstruktionen den mera framträdande platsen i Chronica, ty om den första tvåtusenårsperioden, som går fram till Abraham, har krönikan mycket litet att förmäla, och de båda senare tvåtusenårsperioderna sammanfalla med de fyra monarkiernas tid.

[8] Fol. 7v ff. — Om monarki-konstruktionen i Chronica, se ock Menke-Glückert, a. a., s. 27 f.

varade intill Abraham, Noas tusende, medan det tredje är Abrahams tusende. Det fjärde är de fyra monarkiernas tusende, då herradömet i tur och ordning innehafts av »the första och nampnkunnogasta Förstadöme, som werlden hafft haffuer», och under alla dessa har Guds folk jämmerligen plågats. Frågan om den fjärde monarkiens varaktighet berör Olavus ej.[1] Det femte tusendet kallar han Kristi tusende, varunder Kristus kom till världen, blev pinad och lät förkunna sitt evangelium — detta trots att Olavus själv kort förut, i samband med de kronologiska uppgifterna, påpekat att Kristus korsfästes före det fjärde tusendets utgång. — Det sista tusendet är Antikrists tusende, då Antikrist uppkommer till straff för människornas synd, som då skall vara som störst, varför världen då måste förgås. Det är detta Jesus måste ha åsyftat med sina ord i Matt. 24: 22 om de yttersta dagarnas förkortning. »Så moste nu werlden wara j sina ytersta daghar.» Detta är Olavus Petris slutsats; till en noggrannare bestämning av tiden för domen kommer han ej.

Skriftens avslutning är hållen mera i predikostil, med ungefär samma eskatologiska argument som vi funnit i Olavus' tidigare skrifter. — För de kristna bör vissheten om den instundande domen vara till tröst och hugnad, ty med den nalkas deras förlossning ur denna världs elände. Det tillkommer visserligen icke människan att söka utforska dagen och stunden för domen, men hon bör dock rannsaka Guds tecken på hur tiden lider, annars är hon straff värd, enligt Kristi eget ord.[2] Kristus och apostlarna kallade sin tid för de yttersta dagarna,

[1] Det kan nämnas, att i Ericus Olais Chronica Regni Gothorum (1460-talet), som Olavus Petri i sin krönika mycket använt, de fyra monarkierna omtalas som om de varade endast *intill* Kristus: ed. Script. rer. Svecic. II, s. 7 f. (spärr. här): »Quatuor enim regna monarchica, quae praecesserunt regnum Christi, scilicet Chaldaeorum et Medorum, Graecorum et Romanorum per statuam illam quadripartitam [sc. in visione apud Danielem] singulariter exprimuntur, et per eam nihilominus idololatria designatur. Simulacra enim daemonum per idololatricas statuas colebantur. Et quia omnia regna mundi ante adventum Christi, licet essent inter se diversa plurimum et adversa, in hoc tamen conveniebant omnia, quod cultum Deo debitum impenderent creaturis — — —.» Därefter skildras hur avguderiet och synden, som fruktansvärt rasat under de fyra monarkierna, av Kristus och hans lärjungar nedslås med evangeliets förkunnelse: »Nam veniens in carne Dei filius cultum idolorum ab orbe terrarum ejecit et viam vitae manifestius demonstravit. Deinde divulgata per eum suosque discipulos et eorum successores evangelica veritate et fidei catholicae firmitate, daemonum est evacuata cultura, quae usque ad Christi adventum mundum occupaverat universum.» Denna framställning har en viss likhet med Olavus' kortfattade — ehuru likheten visserligen har ringa eller intet bevisvärde.

[2] Se ovan s. 79, n. 8, nedre texterna.

och det är 1500 år sedan: då kan det ej vara långt kvar, helst som man för ögonen ser fullbordas vad som sagts skola ske före världens slut. Satan skulle enligt Apokalypsen vara bunden i 1000 år efter Kristi tillkommelse; han har nu i mera än 500 år varit så lös och så regerat i världen, att tron är utsläckt och kärleken förkolnad, som Kristus förutsagt, ja världen synes nu i allsköns ondska och synd vara kommen så långt den kan komma. Såsom Noa predikade bot och bättring före syndafloden, så bör ock ske nu, ehuru det intet aktas; och såsom världen då förgicks genom vatten, så skall den nu förgås av eld. Denna analogi har Olavus måhända fått även den från Osianders skrift — hela Osianders andra konjektur utgör en närmare utformad analogi mellan tiden för syndafloden och tiden för domen.[3]

Till sist vänder sig Olavus mot dem som förneka att domen skall komma och sorglöst slå sig till ro såsom människorna gjorde på Noas tid. Han framhåller, att Herrens dag skall komma hastigt på, och då skola himlarna förgås av eld och elementen försmälta av hetta. Därefter skall enligt Guds löfte ny himmel och ny jord uppstå, där ett nytt och heligt folk i rättfärdighet bor. Men de ogudaktiga skola kastas i det yttersta mörkret till evig plåga, där deras mask aldrig skall dö och deras eld aldrig utslockna, utan de blott skola pinas och plågas och vara för Guds vänners ögon en evig styggelse, som ingen skall varkunna sig över, utan alla skola gilla den dom som övergår dem.

I denna fruktansvärda varning till läsarna utmynnar den svenska reformationens eskatologiska litteratur.

*

Om Werldennes största Förwandlingar och Ålder är den enda eskatologiska skrift av lärdare prägel, som är bevarad från den svenska reformationstiden. Till sin omfattning är den ju mycket blygsam, och dess innehåll har ingen som helst originalitet. Icke desto mindre är den, som inledningsvis framhållits, av det största intresse, emedan Olavus här upptagit och sammanställt ledande tankegångar ur den litteratur, vari lutherdomen efter dåtida vetenskapliga anspråk sökte bekräftelse på sina eskatologiska förväntningar — på den tro på den yttersta dagens snara ankomst, som betingats av den kyrkopolitiska konflikten, och vars huvudtes är uppfattningen av påvedömet som Antikrist.

I dessa lärda spekulationer och beräkningar, som sålunda få tjäna kyrkopolitikens syften, blir Elias ord om världens 6000 år av grundläggande betydelse. Denna utsaga blir utgångspunkten för konstruktionen av historieförloppet, vil-

[3] Coniecturae, fol. b3r ff. Om denna analogi, se vidare nedan bl. a. s. 128.

ken sedan utformas i sina kronologiska detaljer med hjälp av samtidens vetande på skilda områden, så att man kommer fram till en närmare bestämning av tiden för världens slut. Under det skede, som här i det föregående behandlats, befinner sig denna lutherdomens eskatologiska vetenskap ännu blott i sin begynnelse; som vi skola se får den senare under 1500-talet en betydligt större omfattning och grundligare karaktär, detta även i Sverige.

De huvudsakliga tankegångarna finna vi emellertid, som sagt, redan i Olavus Petris kortfattade traktat. Och de äro där framställda i en populär form och böra därigenom ha fått god spridning. Det förtjänar också att nämnas, att denna skrift — liksom för övrigt Olavus' predikan mot svordomar — småningom utkom i ny upplaga, vilket förunnades ytterst få svenska originalskrifter under detta skede.[4]

[4] Detta bortsett från de böcker, som utkommo för praktisk-teologiskt bruk, vilka ju intaga en särställning. Se vidare Collijn, a. a., II.

II.

MOTREFORMATIONEN

ECCLESIA MILITANS

Tiden omkring 1500-talets mitt kännetecknas av en stagnation, ja man kunde säga en hög grad av torftighet i Sveriges andliga och kulturella liv. Den första reformationsstormen har dragit förbi, den gamla klosterkulturen är förödd, Uppsala universitet ligger nere, och för den statsmakt, som representeras av Gustav Vasa, äro andra uppgifter av större aktuellt intresse. Det blir under hans båda äldsta, i renässansens och humanismens anda uppfostrade söner, som en inhemsk odling blomstrar upp på nytt. En ytterligare drivkraft härtill bli de nya brytningar, som samtidigt uppstå på det religiösa och kyrkliga området. Sedan den alltmera framträngande kalvinismen på 1560-talet framkallat häftiga strider[1], bryter på 1570-talet motreformationen in i Sverige och den stora kraftmätning begynner, som skulle komma att i så hög grad bestämma de närmaste årtiondenas politiska och religiösa utveckling.

I Sverige kom denna motsättning att framkallas av Johan III:s kyrkopolitik, och striden kom framför allt att röra sig kring hans katolicerande liturgiska strävanden. Dock kan Johan III knappast betraktas som företrädare för en romersk reaktion. Hans närmanden till de romersk-katolska makterna synas ha förestavats väsentligen av utrikespolitiska motiv, och även om han i kyrkligt-religiöst avseende intog en medlande ställning, som kom den s. k. kompromisskatolicismen nära, har hans benägenhet att förhandla med Rom uppenbarligen bestämts därav, att han ansett möjligheterna till eftergifter från påvestolens sida större än de senare visade sig vara. När denna uppfattningarnas oförenlighet klart framträdde, under ett nytt in- och utrikespolitiskt läge, förändrades också konungens politik. Vad angår den nya liturgien, får den väl även till dels betraktas som ett utslag av Johans estetiska intressen.[2]

[1] Därom se S. Kjöllerström, Striden kring kalvinismen i Sverige under Erik XIV, Diss. Lund 1935.

[2] Den uppfattning av de allmänt politiska och kyrkopolitiska sammanhangen, varpå hela den följande framställningen bygger, grundar sig i första hand på K. Hildebrands banbrytande arbete Johan III och Europas katolska makter 1568—1580, Diss. Upps. 1898, ävensom H. Biaudet, Le Saint-Siège et la Suède durant la seconde moitié du XVIe siècle,

För Rom kom emellertid Johan III:s medlande ställning att ge rika möjligheter till motreformatorisk propaganda, vilka genast väl utnyttjades. Denna fara varsnades också snart nog av de ledande svenska kyrkomännen, och därmed kom konflikten till fullt utbrott. Johan III:s politik blev sålunda en inkörsport för motreformationen, men konungen själv har knappast på någondera sidan betraktats som vunnen åt Rom. Stridens häftighet blev härigenom icke mindre.

De första allvarligare yttringarna av den nya romerska expansionen framträdde under 1570-talets första år, och kampen däremot upptog den gamle ärkebiskopen Laurentius Petri Nericius' sista tid, innan han hösten 1573 gick bort. Under intrycket av en annalkande vedermödans tid skall han på sommaren ha samlat sitt prästerskap för sista gången och erinrat om Herrens löfte att vara med de sina intill änden. »Och efter jag visserligen tror att illa consummatio seculi är nu rätt när för handen», säges han ha yttrat, så förmanade han dem att noga vakta på sitt kall och vara ståndaktiga i tron och taga sig tillvara för de falska profeter, som på sistone alltmera uppenbarat sig.[3] — Det är som om han här anat den nära stundande uppfyllelsen av profetian om domens förebud: Man skall förfölja eder och sätta eder i fängelse och draga eder inför konungar och furstar, för mitt namns skull.[4]

I, 1570—1576, Paris 1907; på vissa punkter även H. Holmquist, Reformationstidevarvet, 2, Upps. 1933. Värdefulla synpunkter finnas även i E. Theiner, Schweden und seine Stellung zum heiligen Stuhl, I—II, Augsburg 1838—39, vilket arbete dock är starkt romerskt tendentiöst och i sakuppgifter stundom ganska fantastiskt.

[3] Mötet är refererat av J. G. Hallman, The Twenne Bröder . . . Mest. Oluff Petri Phase, . . . Mest. Lars Petri . . ., Sthm 1726, s. 152 ff., som här bygger på ett dokument, som eljes icke är känt. Med hänsyn till att Hallman på andra ställen i sitt arbete bevisligen använt förfalskade källor, får framställningen tagas med reservation; jfr N. Ahnlund, Nils Rabenius (1648—1717), Sthm 1927, kap. Rabenius och Hallman.

Den eskatologiska inställningen är tidigare föga framträdande i Laurentius' skrifter. Den kan dock spåras: så i den från tyskan översatta Emoot Dryckenskap 1557, i inledningsdikten v. 4 och motsv. kap., fol. B4r ff. Likaså i ett cirkulär till ärkestiftets präster om vinbristen 1564, fol. A4r. I sin Postilla öffuer Winterdelen, I, 1555, nämner han emellertid vid behandlingen av den eskatologiska texten 2:a sönd. i adv. (fol. B1r ff.) intet om att domen skulle vara nära förestående. Om hans Refutatio erroris Herbesti, se nedan s. 105 f. I Laurentius' företal till Then Swenska Kyrkeordningen 1571 heter det (fol. 4r) på tal om den romerska kyrkoordningen: »Ja, thenna Påweska wilfarelsen, bedrägerijt och affguderijt, är then retta stora Babylon, modren til bolerij och styggelse på iordenne, om hwilka så talas j S. Johannis vppenbarelse.»

[4] Luk. 21: 12 (efter 1541 års övers.).

Ur denna synvinkel betraktade sig utan tvivel de svenska kyrkomän och lärde, som under de följande årens kyrkopolitiska konflikter, den s. k. liturgiska striden[5], fingo utstå ständiga svårigheter och förföljelser under sin kamp mot alla katolicerande tendenser och ingrepp. De hörde till den yttersta tidens allt fåtaligare trogna, som hade att till varje pris bekämpa Antikrists tilltagande makt. Denna deras inställning bidrar också i hög grad att förklara den häftighet och oförsonlighet, varmed striden kom att föras.

Denna eskatologiska inställning framträder tydligt nog hos åtskilliga av de ledande inom den svenska lutherska ortodoxi, som vid denna tid hunnit framväxa, och som fick sin högborg i Uppsala kring det vid 1570-talets början återupprättade universitetet.[6] Sin första utbildning hade de flesta av dessa teologer fått vid Gävle skola, som på grund av ett par framstående lärare hade rykte som landets främsta läroanstalt under denna generation.[7] Senare hade de i allmänhet studerat vid Rostocks universitet, som under det senare 1500-talet gällde för det mest renläriga inom den lutherska världen, och vars mest inflytelserike lärare var David Chytraeus.[8] Dennes *Explicatio Apocalypsis Ioannis*[9], som bygger på föreläsningar vid universitetet[1], framställer på ett utomordentligt representativt sätt den historiesyn, som vid denna tid hunnit närmare utvecklas inom den ortodoxa lutherdomen, dennas uppfattning av det världshistoriska förloppet och den aktuella situationen som det sista skedet därav[2].

Enligt denna historiesyn, i vars ljus Chytraeus med den samtida lutherdomen, och därmed också hans svenska lärjungar, betraktade de stora kyrkliga förvecklingar, som de själva deltogo i, kännetecknas mänskligheten och enkannerligen den kristna kyrkans utveckling av ett alltmera tilltagande andligt fördärv alltsedan Antikrists framträdande, d. v. s. påvedömets uppkomst. Antikrists välde tog sin början, då kejsar Phocas stadfäste Bonifacius III:s pontifikala rättig-

[5] Om dess yttre förlopp, se vidare J. A. Hammargren, Om den liturgiska striden under konung Johan III, Diss. Upps. 1898, vilket arbete dock i mycket är bristfälligt, och Holmquist, a. a. (vars källhänvisningar dock stundom äro oriktiga).

[6] Se bl. a. C. Annerstedt, Upsala universitets historia, I, Sthm 1877, s. 61 ff., och S. Lindberg, Till Uppsala universitets äldre historia, Lychnos 1936.

[7] Se i sht Kjöllerström, a. a., s. 51 ff.

[8] Se vidare O. Krabbe, Die Universität Rostock im funfzehnten und sechzehnten Jahrhundert, II, Rostock o. Schwerin 1854, och samme förf:s David Chyträus, Rostock 1870.

[9] Viteb. 1564. Arbetet är tillägnat Erik XIV, med vilken Chytraeus även växlade några brev.

[1] Dedikationen fol. A3v, och inledningsrubriken s. 1. Jfr Krabbe, David Chyträus, s. 51 o. 127 ff.

[2] Se vidare bl. a. Hipler, a. a., s. 75 ff.

heter i början av 600-talet, således ungefär samtidigt med att den andra kristenhetens stora fiende, den muhammedanska villoläran, framträdde. Under följande sekler grep Antikrists välde kring sig alltmera, tills vid den tyska reformationen Guds vittnen uppstodo och samlade de trogna till den alltjämt pågående sista striden, då de drabbas av allt svårare hemsökelser, när Antikrist med konungars och furstars hjälp rasar med större våld och list än någonsin, tills Herren i sin härlighet kommer till domen.

*

En av de främsta i denna svenska teologgeneration, som oförsonligt bekämpade Johan III:s liturgiska strävan, vari den såg ett organ för den romerska reaktionen, var Olaus Petri Medelpadius. Om dennes tidigare levnad är intet känt[3], men säkerligen har han bedrivit studier i utlandet, ty han benämnes sedermera magister. Han blev troligen 1563 rector scholae i Stockholm[4] och 1567 pastor vid Storkyrkan[5]. För sitt motstånd mot den nya liturgien förflyttades han 1576 till domprostbefattningen i Uppsala, där han tillsammans med universitetsprofessorerna ställde sig i spetsen för den ortodoxa oppositionen under liturgiska stridens första skede, 1570-talets senare hälft. På grund härav fick han liksom sina medkämpar under en följd av år utstå allehanda förföljelser och svårigheter men förblev ståndaktig och kom slutligen att bli en av de ledande vid Uppsala möte. Han avled omkring mitten av 1590-talet.[6]

Olaus Medelpadius har författat ett stort polemiskt arbete, bevarat i handskrift, som har konceptets karaktär[7], om påvedömet, dess uppkomst och historia[8].

[3] Tillgängliga universitetsmatriklar lämna inga upplysningar — såvida han ej är identisk med den Olaus Petri Medelpadius, som var pastor i Rasbo på 1550- och 1560-talen, vilket dock på goda grunder betvivlats; härom se Kjöllerström, a. a., s. 172.

[4] Se Kjöllerström, a. a., s. 171.

[5] Ibid., s. 238.

[6] Se H. Wieselgren, Reconditi Labores, Samlaren 1888, s. 100.

[7] Huruvida det är fråga om originalmanuskript synes ej kunna avgöras.

[8] Wieselgren, a. a., s. 99 ff., har framdragit detta verk i två skilda redaktioner, Cod. Holm. Rål. 4:o n:o 40 (s. 629—795) och D 75, av vilka endast den förra, som otvetydigt är den primära, ger uppgift om författaren; jfr Palmskiölds uppgift nedan s. 95. — I sina huvuddelar, om påvarnas historia, äro de, som Wieselgren påpekar, helt olika verk, men företalen äro i huvudsak identiska, och även de därefter följande polemikerna om Petrus' primat motsvara varandra. Tydligt är, att dessa Olaus Medelpadius' inledande partier använts och bearbetats i D 75 för ett arbete, som ej haft samma aktuella polemiska syfte som Olaus' skrift i Rål. — I D 75 äro språket och stilen modernare, några aktuella hänsyftningar i Rål. saknas (se nedan), och det apokalyptisk-polemiska inslaget är betydligt försvagat.

Det har tillkommit omkring 1578, således under första skedet av den liturgiska striden, vari Olaus så häftigt tog del[9], och arbetets karaktär visar otvetydigt, att det skrivits med syfte att under den framträngande motreformationen ådagalägga påvedömets bedräglighet och antikristliga art.

Arbetets huvuddel utgöres av en skildring av påvarnas historia intill 1500-talets mitt och är, ehuru författaren själv intet säger därom, en direkt översättning av den engelske reformerte teologen Johannes Baleus' (John Bayle) *Acta Romanorum Pontificum usque ad Paulum IV*.[10] Tydligen har magister Olaus avsett att låta trycka en Baleusöversättning, vartill han skrivit ett företal samt tillagt ytterligare några inledande partier. Dessa utgöras av en utförlig vederläggning av den romerska läran, att Petrus varit den förste biskopen i Rom, samt en allmän ingress till påvehistorien i starkt apokalyptisk anda.[1]

Skriften säger — så börjar magister Olaus sitt företal[2] — att Antikrist skall komma och göra mycket ont, och manar till vaksamhet mot honom. Och efter-

---

Rål. är defekt, i det att den historiska huvuddelen, vilken som nedan nämnes är en översättning från Joh. Baleus, avbrytes med påven Leo IV. Den kan emellertid suppleras av Cod. Ups. N 36, som innehåller en Baleusöversättning från 1500-talet, vilken säkerligen kan hänföras till Olaus Medelpadius' verk, även om denna handskrift ej hör direkt ihop med Rål. N 36 är defekt i början men ej mera än att de båda handskrifternas framställningar sammanfalla för en viss tid: N 36 börjar under Sixtus III och går fram till Julius III, varefter tydligen sista bladet saknas (Baleus slutar med Paulus IV). N 36 (opag.) har även två större luckor, motsvarande Baleus s. 86—175 och 368—453; på några mindre väsentliga ställen har också N 36 gjorts kortare än Baleus och har ett par andra obetydliga avvikelser.

Den följande framställningen grundar sig givetvis på Rål. 4:o n:o 40 (+N 36).

[9] Den ovannämnda uppgiften om författarskapet utgöres av denna rubrik (Rål. s. 677): »Piae Memoriae Magistri Olai Petri Medelpadij praefatio ad lectorem. — Circa an: 1578.» Företalet slutar (s. 695) med en bön om Guds hjälp »at vij måge stadigt blifua vid det som vij nu, vid pass uti 50. år, hær uti Sværiges rike lærdt oc predicad ær». (Samma ord finnas i D 75, fol. 28v, varför D 75 kanske är ungefär samtidig med Rål.) S. 689 o. 690 beröres liturgiska striden, och i slutbönen s. 695 önskas att den sanna läran alltjämt skall förkunnas »genom våra ægna oc troogna prædicanter». Dessa ställen saknas i D 75, liksom även några ord s. 690 om att liturgisterna antagit vilddjurets märke.

[10] Francof. 1567 (ex. i Bibliotheca Ministerii Cellensis). Här hänvisas till den i Upps. univ.-bibl. befintliga uppl. Lugd. 1615, ed. Joh. Lydius. — Jfr f. ö. Preuss, Die Vorstellungen vom Antichrist, s. 230.

[1] I det följande behandlas arbetets olika partier i den ordning de efter innehållet böra ha. I Rål. har ordningen i viss mån blivit omkastad, väl beroende på handskriftens karaktär av koncept och även på dess bindning.

[2] S. 677—695, med ovannämnda rubrik. Motsvaras till innehållet av D 75 fol. 7r—28v, Forspråk til Läsaren, med ovan n. 9 nämnda skiljaktigheter, varjämte D 75 har en liten defekt fol. 11 och har fol. 19r några rader om Donatus, som saknas i Rål.; vidare har företalets slutord i Rål. en starkt apokalyptisk prägel, som saknas i D 75.

som han allaredan är kommen, »ja endels hijt til oss Svenska mæd», skall han i denna skrift avmålas så att man kan bättre förstå att taga sig tillvara. Antikrist, den som står Kristus emot, all ondskas överherre, skall enligt profetiorna ej vara av djävulsk utan av mänsklig natur, om ock av djävulen regerad, och han skall vara en kristen och överstepräst bland alla präster och ha sitt säte i Rom; dock kan han ej vara en enda människa utan flera efter varandra följande med gemensamt namn. Och allt detta kan ej passa bättre på någon än på påven. I ytterligt häftig polemisk stil påvisar Olaus utförligt, hur påvedömets grova förbrytelser och svåra villoläror och missbruk överensstämma med förutsägelserna om Antikrist. Detta och mera sådant om vad Antikrist är kan man, säger Olaus, förnimma av Apokalypsens kap. 6—19, där man också får veta vilket slut han skall få vid Herrens tillkommelse.

»Så viljom vi ock nu vidare nogot förklara om Antichristi titel, oc om hans hela lefverne, Oc huru de sig stælla oc hælla i sitt regemente, dæn ene (: Antichristi personen :) æfter dæn andra: dær mæd, oc på det at man deras helighet kan rætt kænna, læra, Og sig dædz bætter för hoonom taga til vahra.»[3]

Detta är det syfte, vari magister Olaus under den anstormande motreformationen författat sitt verk.

I företalets slut framställer Olaus en mängd parelleller mellan Kristus och Antikrist, varmed han ger exempel på hur påven i alla avseenden lärt och levt rakt emot Kristi lära och föredöme.[4] — Därefter följer i en rad utförliga historisk-exegetiska bevis vederläggningen av traditionen om Petrus' vistelse i Rom och hans episkopat och påvens därpå grundade primatanspråk.[5] Därmed vill Olaus visa, hur påvedömet till hela sin uppkomst är grundat på lögn och bedrägeri, såsom Antikrist anstår. Slutsatsen är denna: »Dærföre ær det altslætt dictad oc lugit, det som om påve Petro sagdt varder, oc af dæn Roomærska kyrkiehærra oc Antichristo optænkt ær.»[6]

[3] S. 682. — D 75, fol. 13v, talar här direkt om »Antichrist eller påwens Titel» och »theres regemente påwe effter påwe».

[4] S. 690—694. Denna framställning motsvaras av D 75 fol. 23r—28r. Jfr nedan s. 96.

[5] S. 629—665, med rubriken »Refutatio eller førlegning om S. Pæder emoot de påveska, som falskeliga føregifva at han skal hafva varit i Rom dæn første biscop eller (: som de nu kallad :) dæn fræmste påve i Room». S. 630—650 (motsv. i D 75 29r—53v) omfatta de olika bevisen. Därefter följa s. 651—665 »Några insagur emoot dhe Førnæmda argumenta» (motsv. 53v—64v), där en del invändningar bemötas med frågor och svar. — D 75 är i detta parti klarare disponerad än Rål., och framställningarna äro ganska olika, men sambandet är fullt tydligt.

[6] S. 650, som slutord i partiets första avsnitt.

Efter att ha meddelat ett vidlyftigt författarregister till påvehistorien, vilket även det har övertagits från Baleus, förbereder Olaus ytterligare den historiska framställningen med en inledning, som har en utomordentligt starkt eskatologisk prägel.[7] Han förklarar där närmare den indelning av påvarna i tre periodiska grupper, som sedermera förekommer i Baleus' historia. Under den första kyrkan voro påvarna fromma och goda herdar; de närmast följande ha med sina gärningar förberett Antikrists välde; och den tredje gruppen, som Olaus självfallet ägnar det största intresset, är Antikrist själv. Hans framträdande räknas på traditionellt lutherskt sätt från Bonifacius III, år 606, då kejsar Phocas stadfäste påvedömet. Härtill anknytes en tolkning av vilddjurets tal 666: räknat från år 60 f. Kr., då judarna miste sin frihet, får Olaus, som därvid följer Baleus[8], 666 som det år, då Apokalypsens tvehövdade vilddjur uppsteg ur jorden. Här är även, ehuru kanske ej av Olaus själv, i marginalen skrivet ordet λατεινος, vars bokstävers talvärden utgöra 666[9] — en från kyrkofadern Irenaeus härrörande tolkning av det hemlighetsfulla talet[1], vilken tycks ha varit den vanligaste under denna tid och även anföres av Chytraeus i hans Apokalypskommentar[2].

De påvar, som uppburit Antikrists herradöme, karakteriserar Olaus efter den indelning av dem i fem perioder, som Baleus har i sin historia. Den sista perioden, som varar till världens slut, begynte med Julius II 1503, då Antikrists välde började lida mot sin undergång. Intill dess förökades hans ondskefulla makt allt värre; sin höjd nådde den under fjärde perioden, från Innocentius IV, vilken tillhörde Abaddon, avgrundens ängel, de fruktansvärda gräshoppsvärmarnas konung (Apok. 9), d. v. s. 'tiggarmunkars och mässeprästers överhet'. Alla ogärningar ha dessa påvar förövat, men redan under deras period kunde skönjas tecken till Antikrists fall, som nu stundar. Att tiden är inne beräknar Olaus även efter de 1260 dagar, varom Apokalypsen talar, vilka han traditionellt räknar som avseende år. Utgår man från år 261, då Antikrist allra först fick makten, nämligen när ogärningsmannen Paulus Samosatenus blev biskop i den

[7] Såväl författarregistret, s. 665, som inledningen, s. 666—674, saknar motsvarighet i D 75. Inledningen sådan den föreligger i Rål. kan icke vara en slutgiltig redaktion.

[8] Denna Olaus' framställning, s. 668 f., om Antikrists första framträdande bygger på Baleus, s. 68 ff. Detta ställe har Olaus även översatt på motsvarande ställe i påvehistorien (N 36, opag.).

[9] 30+1+300+5+10+50+70+200=666.

[1] Contra haereses (Migne, Patr. Graec. VII), lib. V, cap. XXX.

[2] Explicatio, s. 272 f. — Olaus' framställning om vilddjurets tal avbrytes av en lucka i Rål., mellan s. 668 o. 669 (pagineringen, som tydligen gjorts senare, är dock genomgående).

första kristna församlingen i Antiokia, kommer man fram till år 1521 — det år då Antikrist uppenbarades av trogna lärare och i synnerhet av Luther i Worms.[3]

»Lider för dæn skul nu snart eller fast til hans ytersta eller fulkomliga niderstörtning, om hvilka S. Paulus propheterar at Hærren (Christus) skall hoonom mæd sins muns Anda dræpa, Oc skal genom sijn tilkommelses oppenbarelsè göra en ænda mæd hoonom, Oc kasta hoonom lefuandes uti dæn siön, som mæd eld och svafvel brinner dær han skal plågas til ævig tid: Ske ock så: Amen, Amen.»[4]

Själva påvehistorien utgöres av i regel ganska kortfattade skildringar av påvarna i tur och ordning, deras liv och gärningar, eller snarare ogärningar, där ständigt det apokalyptiska draget framträder. Vad som här är av intresse är själva den apokalyptiska periodiseringen i krönikan, vari Baleus' historiesyn framträder, och vilken Olaus Medelpadius också övertagit. Under påvedömets tredje epok, Antikrists herradöme, utgör den första perioden till Leo IV[5] det stora vilddjurets välde, även kallat Sodom eller Egypten (Apok. 11); under den andra perioden till Johannes XVIII[6] härskade den stora skökan, som sitter på vilddjuret (Apok. 17); medan den tredje perioden till Cœlestinus IV[7] tillhörde den stora draken, som är djävulen och Satan (Apok. 20). Därefter följde gräshoppornas välde under Abaddon, fördärvaren[8], och slutligen den innevarande yttersta tiden, då Antikrist går mot sitt fall[9].

Vid början av sin framställning av denna tredje, Antikrists epok har magister Olaus infogat en karakteristik av de påvar, som tillhört detta skede, vilken är högst typisk för såväl hans åskådning som hans polemiska stil.[1] Dessa påvar kunna, säger han, indelas i fem 'hopar': den äregiriga hopen, horehopen, trollkarlshopen, menedarhopen och krigar- eller fördärvarhopen. Han fortsätter sålunda:

»Ændog för:da namn æra næstan almænlig, Så at dæn femte hoopen gör fyllæst för all fem dænna namnen: Såsom ock dæn fiærde skocken mæd rætto må bæra de try första namnen samt mæd det fiærde oc femte. Oc dæn fiærde som begynte vara uppenbart uproorske edbrytare emoot øfverheten, han var också både æhregirige,

[3] Detta resonemang finnes s. 672. Framställningen är i detta parti icke helt klar och genomarbetad.

[4] S. 671.

[5] Baleus, s. 72—123.

[6] Ibid., s. 124—175.

[7] Ibid., s. 176—308.

[8] Ibid., s. 309—495. Härefter s. 496—519 följande Appendices saknas hos Olaus Medelpadius.

[9] Ibid., s. 520—587.

[1] Rål., s. 747 f.

hooroachtige, svartkonstnærer oc fördærfvare: dæn tridie var icke alenast Svartkonstmæstare eller diæflens förbundzbröder: utan ock æhregirige, ookyske eller sköractige Sodomiter, oprooriske, pærlemæntare oc fördærfvare: dæn andre skoo[k]en eller hoorejægare hoopen, var ock högfærdige, diæfvulens besvorne væner genom allehanda Syndactiga benægenhet, etc. Dærföre varder ock för:da Antichristi rike kallad i Scriptene, understundom Sodom oc Ægypten stundom Babel, eller ock dæn Babyloniska hoorones oc Jesabels sæng, kroog, hooro hws oc hæst, dær hon påsitter eller pårider, id est drakans eller Satans, oc diæflens iike, id est Græszhoppors konungerike, Abadonis eller fördærfvarens Rike, id est vildiursens oc dæn falska prophetens rike eller sæte oc stool.»

Olaus Medelpadius' stora arbete har måhända aldrig blivit slutgiltigt fullbordat och har säkerligen aldrig kunnat nå någon vidare läsekrets. Det är dock av utomordentligt stort intresse som en skapelse av en av de ledande inom denna tids svenska ortodoxi: där framgår klart, i vilket perspektiv han betraktar det kyrkopolitiska förloppet — i vilka eskatologiska roller han ser sig själv och motståndaren i den kamp, vari hans påvehistoria är avsedd att tjäna som vapen.

I övrigt ha inga arbeten av Olaus Petri Medelpadius varit kända.[2] Emellertid uppger han själv i en böneskrift till hertig Karl ej mindre än 12 teologiska skrifter, som han författat, och som lärde män funnit värda att komma till trycket, vilket dock på grund av bristande medel ej kunnat ske.[3] Av dessa namngivna skrifter kan en med titeln *Om the Romerske Påwer och deras dygder* identifieras med den stora påvehistorien. Vad beträffar de övriga arbetena, äro de måhända icke alla förlorade: det finnes nämligen i avskrift en serie polemiska uppsatser[4], synbarligen från liturgiska stridens tidigare skede[5], vilka åtminstone delvis möjligen kunna sättas i samband med Olaus Medelpadius.

Hans författarskap kan tänkas för åtminstone två av de fem olika partier,

[2] Detta givetvis bortsett från de inlagor o. d. under liturgiska striden, som han tillsammans med andra författat.

[3] Supplikens original synes ej bevarat, men den citeras av Palmskiöld, Cod. Ups. Palmsk. 343, fol. 481 f. Likaså av Stiernman, Bibliotheca Svio-Gothica, T. I in fol., Cod. Ups. U 199, fol. 255v f., och T. I in 4:o, Cod. Ups. U 191, fol. 233v. Stiernmans referat, som är på latin, återgår troligen på Palmskiölds betydligt utförligare, som är på svenska. Palmskiöld uppger f. ö. 13 nummer, men för n:r 6 är titeln utelämnad.

Palmskiöld uppger intet datum för böneskriften. Stiernman placerar den under år 1584, men detta år torde vara godtyckligt valt.

[4] Cod. Ups. K 26, fol. 65—92.

[5] Särskilt den första, längsta skriften i serien ger intryck härav; av de händelser den omnämner är f. ö. den senaste Johan III:s Uppsalabesök den 8 sept. 1577. Hela serien är också bevarad bland avskrifter av dokument från detta skede av striden.

som kunna särskiljas i serien. — Det fjärde, som möjligen är avsett att sammanhänga med det följande, är en latinsk traktat *De Antichristo*[6] och skulle i förteckningen i Olaus' supplik kunna motsvaras av titeln *Ett bewijs att Påfwen är Antichristus*[7]. Till sitt innehåll är denna skrift föga originell. På traditionellt lutherskt sätt hävdas, att Antikrist icke är en enda person, såsom papisterna mena, utan inbegreppet av alla dem, som avvika från den sanna tron. Påvedömet är »ipsissimus et verissimus Antichristus». Påven lär mot evangeliets ord, att nåden kan vinnas genom mänskliga gärningar och ej allenast genom Kristi förtjänst, han förvanskar sakramentläran och lär att yttre formers iakttagande kan leda till frälsning. Han tillägnar sig världsligt herravälde och låter falska tecken och under ske, han utgjuter de kristnas blod och gör sig själv till kyrkans huvud i stället för Kristus. Detta är vad Daniel, Kristus, Paulus och Johannes förutsagt om Antikrist, och de ha vid fara av evig fördömelse befallt att undvika denne den yttersta dagens förelöpare. — Det väsentliga i denna åskådning är, att alla de centrala lutherska lärosatserna betraktas ur eskatologisk synvinkel. Påvedömets avfall från evangeliet befinnes vara just vad bibeln sagt skola ske under tiden närmast före domen.

Den sista skriften i serien bär titeln *Antilogia Christi et Antichristi Romani* och har sin motsvarighet i förteckningen över magister Olaus' skrifter.[8] Den innehåller en rad antitetiskt framställda latinska satser, utvisande hur påven i allo handlat mot Kristi lära; en motsvarighet härtill, ehuru betydligt utförligare, finnes ju också i Olaus' företal till Baleusöversättningen.[9] Den korta skriften utmynnar i följande syllogism och akrostikon:

> »Christus salvat et vivificat
> vicarius condemnat et mortificat, E[rgo] vicarius ille Romanus
> est Antichristus.
> **P**ater **A**bominationis **P**ristis **A**nimarum
> **R**:radix **O**:omnium **M**.malorum **A**:avaritia.»

Till de tre första skrifterna i serien, vilka äro mera omedelbart präglade av den liturgiska striden, finnas inga direkta motsvarigheter i magister Olaus' för-

[6] Fol. 87r—90v.

[7] Hos Stiernman något annorlunda: »Rationes ostendentes Pontificem esse AntiChristum».

[8] Fol. 91—92. Hos Palmskiöld lyder titeln »om Christi och Antichristi anologia[!]», och även Stiernman har ordet »analogia». Om det ej är fråga om en ren felskrivning, måste i varje fall »analogia» här ha 'antilogisk' betydelse — annars är ju titeln på skriften helt meningslös.

[9] Se ovan s. 92.

teckning.[1] Den första, som är betydligt längre än någon av de andra[2], utgör en dogmatisk vederläggning av den nya liturgien; den har titeln *Emoth then förnyade Gamla nu påskrefne Messe forma som man kallar Liturgia en grundeligh wnderwisningh* och tycks ha varit ganska spridd vid denna tid[3]. — Av de båda övriga skrifterna, vilka äro sammanskrivna såsom en, utgör den förra[4] en samling historiska notiser utan kronologisk ordning om allehanda kyrkliga ceremonier, som olika påvar infört[5]. Den följes av en starkt polemisk vederläggning[6] av traditionen att Petrus varit den förste biskopen i Rom och påvens till följd därav, efter Kristi ord »Tu es Petrus» etc., framställda primatanspråk, ett ämne som ju också behandlas i Olaus Medelpadius' inledning till Baleusöversättningen, ehuru där mycket utförligare. — Dessa tre skrifters innehåll är här av mindre intresse; dock framträder även i dem flerstädes det apokalyptiska draget.[7]

Även om icke författarskapet till någon av dessa skrifter kunnat säkert fastställas, är detta av underordnad betydelse. De tillhöra i varje fall den stridsfront, på vilken Olaus Petri Medelpadius kämpade, och visa den åskådning som där rådde, de vapen varmed striden från detta håll fördes.

I övrigt är från detta första skede av striden nästan intet bevarat, som kan belysa inställningen hos de ledande ortodoxa lutheranerna. Några vittnesbörd skulle dock kunna nämnas. Sålunda författade magister Olaus Jonae Luth († 1580)[8], en av de första professorerna vid det av Johan III återupprättade Uppsala universitet och som sådan stående Olaus Medelpadius mycket nära, en kort stridsskrift, vari han vederlägger en rad versifierade an-

[1] De liturgiska skrifter, som finnas i förteckningen, äro följande tre: »om then Påweske Siälemässe och huru the hafwa henne brukat»; »hwij man icke hafwer gillat Liturgiam Pontificiam, författat uti 42 puncter»; »Ett bewijs att aff Liturgiae fruckt kan man bewijse, att hon icke är aff gudi».

[2] Fol. 65r—77r.

[3] Avskrifter finnas även i Cod. Holm. A 951: 1, n:r 26; A 974, n:r 3; Rål. 4:o n:o 40, s. 16–34.

[4] Fol. 77v–85v.

[5] I Baleus' påvehistoria finnas dessa uppgifter i varje fall ej.

[6] Fol. 85v—87r.

[7] På ett ställe skymtar också åsikten att världen skall bestå i 6000 år, som nu nalkas sitt slut. På detta schema grundar sig nämligen den kronologiska uppgiften fol. 77v, att Kristi födelse inträffade år 3963 efter skapelsen. Denna beräkning (som räknar ett år senare än den vanligaste lutherska kronologien) härrör från Joh. Funcks Chronologia, Basil. 1554, s. 264 (den är motiverad — vid beräkningen av syndafloden — i kronologiens kommentar, s. 6).

[8] Om honom se vidare inledningen till ed. av hans Astronomia (se nedan), Skr. utg. av K. Hum. Vetensk.-Samf. i Uppsala 29: 4, Upps. 1935.

grepp på den evangeliska läran[9]. På beskyllningen, att lutheranerna djupt förakta all kyrklig och världslig överhöghet[1], svarar Luth, att påven i Rom såsom Antikrist och evangeliets fiende visserligen är föremål för deras avsky, men detta har ej att skaffa med konungar och världslig myndighet, som äro av Gud insatta, och för vilka de lutherske lära lydnad efter skriftens bud[2]. Denna Luths uppfattning av påven som Antikrist kan sättas i samband med ett ställe i den andra av hans båda bevarade skrifter, *Nogre stycker aff thenn frije Konst Astronomia*, där han vid beräkningen av firmamentets omloppstid visar sig omfatta Eliaordets åsikt, numera vanlig i tidens eskatologiska litteratur, att världen skall bestå i 6000 år, varav det sista tusendet lider mot sitt slut.[3]

Vidare finnes en uppgift av Abraham Angermannus, att Martinus Olai Gestricius, den berömde Linköpingsbiskopen, likaledes en av liturgiens kraftigaste motståndare, berövats sitt ämbete, emedan han förklarat påven vara Antikrist.[4] Han åsyftar därmed den uppseendeväckande tilldragelsen sommaren 1580, då Martinus avsattes och inför högaltaret i sin domkyrka skymfligen avkläddes biskopsskruden, då han vägrat införa liturgien i sitt stift. Att biskopen i sina angrepp på liturgien och romerska kyrkan betraktat påvedömet som Antikrist, och att detta spelat en viss roll vid hans dramatiska avsättning, är även annorstädes omvittnat.[5] Att Abraham Angermannus formulerar hans angrepp i denna enda tes, kan måhända anses belysa, vilken väsentlig betydelse Antikristuppfattningen hade i tidens lutherska polemik.

---

[9] Avskrift i Cod. Holm. Rål. 4:o n:o 40, s. 264 ff., där dock punkterna 7 o. 8 i vederläggningen saknas.

[1] I den papistiska skriften, »Officium Lutheranici Euangelistae proprium», som Luth inledningsvis återger, lägges, med ett för tidens polemiska stil ganska typiskt ordval, denna förhållningsregel i lutheranens mun: »Pontifices, Reges prae te, ceu stercora pendas». I den följande vederläggningen (p. 13) återger Luth detta betydligt omskrivet: »Pontifices et Reges extremè contemnunt [sc. Lutherani]».

[2] »De pontifice Romano non negant se Eum vt Antichristum et Euangelij hostem detestari. Verum Reges et totum Magistratum politicum vt ordinationem Dei agnoscunt et honorant, Eique iuxta scripturam obediendum esse docent: Ergo et haec virulenta est calumnia miscens Reges cum pontificibus.»

[3] Se inledn. till a. ed., s. XIV. Luth har samma kronologi som Chytraeus, Explicatio, s. 349, i det han beräknar Kristi födelse till år 3962 efter skapelsen. Jfr ovan s. 97, n. 7.

[4] Historia Liturgica, Hamb. 1588, fol. P 7r f.: »Sequente eum [sc. Ioachimum pastorem Vpsaliensem] in simili fide & confessione intra paucos annos, reuerendo & eruditissimo viro M. Martino Gestricio Episcopo Lincopensi, qui ob inclamatum Papam pro Antichristo, impulsu Posseuini Episcopatu excussus, similiter Liturgicas insidias deprehendens, eas repudiauit, & contra easdem scripsit.»

[5] Joh. Messenius, Scondia illustrata, VII, s. 60, vars uppgift dock möjligen återgår på Abrahams; samt Theiner, a. a., I, s. 643 f., och J. A. Westerlund o. J. A. Setter-

Från den liturgiska stridens senare skeden, under 1580-talet, flöda emellertid källorna rikligare. Från denna tid härrör troligen den svarsskrift, som från lutherskt håll avgavs mot det berömda s. k. *Satansbrevet,* denna papistiska pamflett, som tillskrivits den en tid i Sverige verksamme norske jesuitpatern Laurentius Nicolai, kallad »Kloster-Lasse». Pamfletten är avfattad som ett manifest från Satan, »diupe helwetis Konung», till hans trogna tjänare alla lutherska präster i de nordiska länderna, och går i talangfullhet vida över all övrig polemisk litteratur under dessa strider.[6] Av denna skrift, som trots alla

dahl, Linköpings stifts herdaminne, 1, Lkpg 1919, s. 48, som ej anföra några källor för sina intressanta och misstänkt detaljrika uppgifter, vilka möjligen ha gemensamt ursprung. På samma för mig okända källa stöder sig väl A. Rhyzelius, Episcoscopia Sviogothica, Lkpg 1752, s. 128. — Om dessa ting nämner dock Johan III intet, när han anger skälen för Martinus' avsättning i ett memorial för Hogenskild Bielke 27/6 1580 (RA: Konung Johans Registratur 1580, fol. 104v ff.).

[6] Satansbrevet jämte svarsskriften finnas avtryckta av Laur. Raimundius, Historia Liturgica, 1638, ed. Stiernman, Sthm 1745, s. 21—62, och i handskrift i Cod. Ups. K 26, fol. 95—127. Av vissa smärre skiljaktigheter att döma stå dessa båda redaktioner ej i direkt samband med varandra.

Om Satansbrevets tillkomst har mycken ovisshet rått. Det har tillskrivits Kloster-Lasse, vilket i och för sig är högst rimligt, ehuru hans delaktighet i författarskapet synes i källorna stödjas endast av Raimundius' obestämda uttalande a. a., s. 20. A. Brandrud, Klosterlasse, Kristiania 1895, s. 158 f., vill datera det troligast till 1579 och senast till 1580, främst emedan Kloster-Lasse detta år lämnade Sverige (en datering som går igen hos A. Perger, Jesuitpateren Laurits Nielssen, Kristiania 1896, s. 92, och Hammargren, a. a., s. 163). För Brandruds datering talar också den av honom själv ej anförda uppgiften hos Abr. Angermannus, Hist. Liturg., fol. C1v: »Ad haec, in manibus vestris est illa prolixa Epistola, *circa Liturgiae initium* [kurs. här] . . . sub nomine ipsius Sathanae scripta . . .»

Emellertid tycks Raimundius (s. 18 ff.) vilja förlägga Satansbrevets tillkomst till tiden efter synoden i Strängnäs 1587, ungefär samtidigt med Johan III:s s. k. hårda patent, och anse det i viss mån föranlett av den vid synoden avgivna utförliga kritiken av liturgien. Om den lutheranska svarsskriften på brevet, som rimligtvis författats kort efter detta, uppger han också (s. 33), att den efter hertig Karls vilja författats av Petrus Jonae Helsingus, som då var electus till Strängnäs, och Olaus Martini, då rector scholae i Nyköping. (Dessa uppgifter tyckas ha helt lämnats åsido av Hammargren, a. a., s. 163 f.) I så fall har skriften författats tidigast 1586, emedan Petrus Jonae blev electus detta år. Som sagesman uppger Raimundius sin svärfader Gudmundus Petrejus Salnorpianus, och en säkrare källa torde han väl knappast kunna finna: Gudm. Petrejus fick 1577 för sitt motstånd mot liturgien fly till hertigdömet, där han kom att höra till de mera framträdande prästmännen inom oppositionen mot den kungliga politiken (se bl. a. K. A. Hagström, Strengnäs stifts herdaminne, I, Strengn. 1897, s. 413 ff.). Med Petrus Jonae och Olaus Martini måste han under denna tid ha stått i närmaste kontakt; vid synoden 1587 författade han också ett utlåtande om liturgien (Cod. Linc. T. 137, n:o 22. — Jfr ock K. Henning, Strengnäs stift under den liturgiska striden, Strengn. 1893, s. 37). Bemärkas må även Raimundius' uppgifter (s. 17) om sitt samarbete med svärfadern vid arbetet på Historia Liturgica. — F. ö. var Raimundius själv lär-

överdrifter nog ger en viss belysning åt det luthersk-ortodoxa partiets polemiska metoder, framgår att man på den romerska sidan fäst sig vid den lutherska uppfattningen av Antikrist. På tal om Luther, vilken Satan särskilt berömmer som en trogen tjänare, påpekas hur denne klarlagt, att alla kristna sedan påvedömets uppkomst lytt under Antikrists välde, varöver Satan mycket gläder sig, då detta visar hans makt över löftesbrytaren Kristus.[7]

Svarsskriften på detta våldsamma angrepp[8] skall ha författats av två av de ledande ortodoxa, magistrarna Petrus Jonae Helsingus och Olaus Martini. Den förre kan betraktas som centralgestalten inom oppositionen mot liturgien. Redan vid stridens början, då han var professor i Uppsala, trädde han i främsta ledet och fick utstå mycken förföljelse från konungen. År 1581 lyckades han fly ur fängelset till Tyskland men återvände efter ett par år till hertigdömet, som fram på 1580-talet blev en tillflyktsort för de mot den kungliga kyrkopolitiken oppositionella, när konflikten mellan Johan III och hertig Karl blev fullt öppen och kom att utsträckas till det kyrkliga området.[9] Här blev Petrus Jonae själen i oppositionen och valdes 1586 till

junge till Olaus Martini under dennes berömda rektorat i Nyköping, och med honom och Petrus Jonae kom han i nära beröring som notarie i 1600 års bibelkommission, vari Petrus var preses och även Olaus var ledamot (Stiernmans företal till Hist. Liturg., fol. 2, och S. Loenbom, Utkast Til en Historia Om Swenska Bibel-Öfwersätningar, Sthm 1774, s. 48 f.). — Måhända är det p. gr. av Raimundius' uppgifter, som Satansbrevet daterats 1588 av C. Rosenberg, Nordboernes Aandsliv, III: 1, Khvn 1885, s. 211.

Satansbrevet slutar: »Gifwit . . . år efter Wår Regements begynnelse 1532», en datering som är högst dunkel. Den kan knappast bero på feltryck, ty samma årtal förekommer i varianten i K 26. Att brevet ej heller kan vara en översättning av en skrift från 1532, framgår klart av dess innehåll. Är årtalet 1532 riktigt, skulle man alltså ha räknat Satans regemente från något av åren 47—55, men vilken historisk händelse man därvid utgått ifrån, är svårförståeligt. Är det möjligen Neros tronbestigning år 54? Dateringen av denna varierar något i tidens historiska litteratur (vanligen tycks den dock sättas till år 57, och därmed är man ej heller hjälpt). — Kanske ha de båda varianterna en gemensam förlaga med ett skrivfel på detta ställe?

I varje fall tala källorna för att datera Satansbrevet till 1587, eller möjligen 1588 (och alltså svarsskriften till kort efteråt). Men därmed skulle Kloster-Lasses författarskap bli starkt ifrågasatt.

[7] A. ed., s. 31.

[8] Se ovan, n. s. 99, n. 6.

[9] Denna intressanta frågekomplex rörande hertigens ställning och hertigdömets roll av ett slags asyl för de oppositionella kyrkomännen har hittills ej blivit utredd, ehuru den berörts av åtskilliga forskare: Henning, a. a.; Hammargren, a. a., s. 95 ff., 179 ff., 197 ff.; O. Söderqvist, Studier rörande förhållandet mellan Johan III och hertig Karl (1576—1582), Hist. tidskr. 1903 o. i sht 1904, s. 83 ff.; H. Block, Karl IX som teolog och religiös personlighet, Diss. (Lund), Gbg 1918, i sht s. 127 ff.; Holmquist, a. a., 2, s. 128 ff.

biskop i Strängnäs till konungens förbittring. Vid Uppsala möte blev han en av de ledande. — Olaus Martini, den blivande ärkebiskopen, var son till Martinus Olai Gestricius och var från 1584 rektor vid Nyköpings skola, vilken under hans ledning kom att få samma betydelse såsom ortodoxiens främsta läroanstalt, som Gävle skola haft under föregående generation.

I skriften, *Et kort Swar på några de förnämste Puncter uti Satans Secreterares bref*, som skall ha spritts i »ganska många copier» utanför hertigdömet[1], hävdas genomgående med stor skärpa, att påven är Antikrist »och ingen annan förwäntandes», och däri finner man förklaringen till alla de villoläror och gudlösheter, som brevet innehållit. Ett särskilt kapitel ägnas också till att visa detta[2]. Påven är den Antikrist, varom Daniel profeterat, att han skall sätta sig i Guds ställe och upphäva sig över allt vad Guds är[3], densamme som Paulus sagt skola taga sitt säte i Guds tempel[4], den falske profet, som enligt Petrus skall i sin girighet med bedrägliga ord locka många i fördärvet[5]. Denne Antikrist har länge regerat, ty han har funnits i många påvars gestalt. Hur han satt sig upp mot Kristus påvisas närmare i en rad antiteser, av samma slag som vi förut mött, och kapitlet slutar med en erinran om Apokalypsens ord om hur vilddjuret fick makt att strida mot Guds heliga och övervinna dem, och hur skökan var drucken av de heligas blod.[6]

Till den ena av de varianter, vari skriften finnes bevarad, är fogad en stridsskrift, som är även annorstädes känd, »stellt på rijm till Antichristi prest huru han skall stella sin handell i wercket».[7] Att dikten har något närmare samband med Sörmlandsteologernas skrift, behöver man ej antaga; emellertid är ju det polemiska greppet detsamma som i Satansbrevet: författaren ger en del råd och anvisningar till Antikrists tjänare, hur han skall kunna bekämpa Guds ord genom att följa olika papistiska läror och bruk. Så heter det:

»— — —
Ty i weten edhra wägar bådhe widhe och breda,
Som Antichristus påwe monne tillredha

[1] Raimundius, a. a., s. 33.
[2] Kap. 3, Raimundius, a. a., s. 38—42.
[3] Dan. 11: 36 ff. Hos Raimundius anföres »Dan. XII».
[4] 2 Tess. 2: 4.
[5] 2 Petr. 2: 2, 3.
[6] Apok. 13: 7 o. 17: 6.
[7] Cod. Ups. K 26, fol. 127r—128v, där dock dikten är defekt ungefär från mitten. I sin helhet är den tryckt hos Raimundius, a. a., s. 98—105, där dock texten förefaller avgjort mindre originell än i K 26, som därför här följts vid citering; en tydlig textkorruption har dock rättats efter Raimundius.

Som är bön, offer och pelegrimsgongh,
Messe offer och munka songh,
Sielemessor the hielpa merckia [?] wäll,
Des wårfruloff haffwa samma skäll.»
— — —

Abrahamus Andreae Angermannus har blivit den för eftervärlden mest kände av den svenska 1500-talsortodoxiens teologer, om ock hans ryktbarhet kommit att bli av mera herostratisk art. Med sina särpräglade egenskaper är han utan tvivel en av epokens mest fängslande personligheter, och säkerligen har han varit en av de mest inflytelserika. I den liturgiska striden kom magister Abraham visserligen icke att bli djupare invecklad i samma mån som de övriga ledande ortodoxa, emedan han redan vid dess början av konungen avlägsnades från händelsernas brännpunkt. Sedan han hösten 1576 jämte Olaus Medelpadius och några andra Stockholmspräster protesterat mot liturgien, förflyttades han från sitt rektorat vid huvudstadens skola först till Öregrund och därefter till pastoratet i Saltvik på Åland. Hans fortsatta liturgifientliga verksamhet där föranledde Johan III 1580 att sätta honom i förvar på Åbo slott, varifrån han 1581 lyckades bli fri och begav sig till hertigdömet. Följande år begav han sig till Tyskland och återvände till hemlandet först 1593 för att efter Uppsala möte tillträda sitt ryktbara arkiepiskopat.[8]

Under Tysklandsvistelsen infaller magister Abrahams huvudsakliga litterära verksamhet. Dels utgav han flera av svärfaderns, Laurentius Petri Nericius, skrifter, dels utgav han egna sådana av antiliturgisk och antipapistisk karaktär. De äro präglade av en hätskhet och hänsynslöshet, som söker sitt motstycke även inom denna tids polemiska litteratur och tar sig uttryck i ett språk, som stundom är av grövsta slag. Den apokalyptiska vokabulären kommer därvid till riklig användning. Överhuvud taget är Abraham den kanske mest utpräglat apokalyptiskt inriktade bland tidens svenska teologer, och det har påpekats, hur denna inställning avspeglas i det tänkespråk han nedskrivit i en stambok 1582 under landsflykten: »Consummationem et abbreviationem audivi a Domino exercituum super universam terram» (Jes. 28: 22).[9] — Abrahams i exilen utgivna skrifter ha otvivelaktigt spelat en utomordentligt stor roll i hemlandet. De samtida vittnesbörden därom äro många, och i annat fall vore det svårförklarligt, att den sedan elva år landsflyktige mannen, som tidigare ej nått till mera

[8] Se vidare E. Hildebrand, Abrahamus Andreae Angermannus, Sv. biogr. lexikon, bd 1.

[9] O. Wieselgren, En stambok från liturgiststridens dagar, Nord. tidskr. f. bok- o. bibl.-väsen 1934, s. 27.

än skolrektor och predikant i Stockholm, vid Uppsala möte valdes till ärkebiskop med överväldigande majoritet.

År 1587 utgav magister Abraham i Wittenberg *Forum adiaphororum h. e. Sententia Ecclesiae reformatae ... de ritibus & ceremonijs Ecclesiasticis,* ett arbete som nästan uteslutande består av utdrag av konservativt lutherska teologers skrifter — överhuvud taget är Abraham mycket benägen att tala genom andra författare. Hans eget bidrag utgöres endast av ett kort företal, vari han varnar för Antikrist, som han, i anslutning till det aktuella läget i Sverige, förklarar vara att finna i påvedömet med dess liturgiska villolära. — I första kapitlet ges lämpliga utdrag av Luthers och Melanchtons skrifter, som beröra kyrkans yttre former. Abraham intar här samma ståndpunkt som den extremt konservativa lutherdomen i den s. k. adiaforistiska striden om Leipziger-Interim vid seklets mitt: att frågan om de kyrkliga formerna sammanhängde med trosbekännelsen och därför ej rörde sig om adiafora.[1] För denna lutherska riktning var den lösning, som problemet fått i Konkordieformeln 1580 gentemot den koncilianta riktningens, filippisternas mening, lika litet tillfyllest, varför stridsämnet kvarstod, och Abraham, som betraktar den liturgiska striden i Sverige som ett led i adiaforastridens större sammanhang, slutar kapitlet med en uppräkning av ställen hos Luther, där denne vederlagt Antikrists förvillelser i åtskilliga lärosatser, som genom Interim ånyo påtvingats Kristi kyrka.[2]

De övriga inlägg i den adiaforistiska frågan, genom vilka magister Abraham i detta arbete framlägger sina åsikter, äro alla synnerligen representativa för den strängt ortodoxa lutherdomen. Däribland förekomma bl. a. ett brev till Matthias Flacius Illyricus från Johannes Æpinus, Henrik VIII:s medhjälpare vid den engelska reformationen och för övrigt en av deltagarna i Flensburgdisputationen med Melchior Hofmann 1529, ett par smärre skrifter av Joachim Westphalus i striden om Leipziger-Interim, den fanatiskt renlärige Tilemann Heshusens utläggning av Rom. 14 samt en disputation av Jacob Heerbrand om adiafora och den gregorianska kalendern, som utkommit 1582. Det kan förefalla egendomligt, att Abraham ej åberopar den konservativa riktningens största namn: den starkt eskatologiskt inriktade Matthias Flacius Illyricus och hans verk *De veris & falsis Adiaphoris* (1549)[3]; han tycks emellertid högt skatta Flacius' kanske främste medhjälpare, Joachim Westphalus. — Alla de åberopade skrifterna visa klart, att man efter diskussionen av de dogmatiska de-

[1] Matthias Flacius Illyricus' bekanta ord: »Nihil est ἀδιάφορον in causa confessionis et scandali.»

[2] Fol. 37v ff.

[3] I Historia Liturgica (se nedan) åberopas Flacius åtskilliga gånger.

taljproblemen finner påvedömets antikristliga karaktär än mera uppenbarad. Faran är, att Antikrist under täckmantel av adiaforisternas argument skall tränga sig in bland Guds trogna och förvilla dem. Den strängaste vaksamhet är av nöden, ty hans list är stor: i Heerbrands långa traktat om den gregorianska kalendern påvisas i utpräglat apokalyptisk stämning, hur genom denna kalenders införande[4] Antikrist tagit sitt säte i Guds tempel och bibelns övriga utsagor om den yttersta domens förebud gått i uppfyllelse. Sålunda säger ju Daniel[5], att i den fjärde världsmonarkien skall i yttersta tiden uppstå en härskare, som i förhävelse mot den högste skall vilja förändra heliga tider och lagar.[6]

Forum adiaphororum har ett särskilt idéhistoriskt intresse därigenom, att den liturgiska striden av den strängt ortodoxe författaren, som landsflyktig vistas närmare de stora idébrytningarnas valplats, betraktas som ett led i den adiaforistiska striden, i vilken särriktningar inom den egentliga lutherdomen först framträdde öppet. En sådan vidare syn på den liturgiska stridens karaktär märker man knappast hos dem, som stodo mitt uppe i den. Men genom att anlägga den kan Abraham än klarare och kraftigare hävda, att Antikrist är uppenbarad efter profetians ord och hans makt griper kring sig allt svårare.

Denna inställning framträder än tydligare i magister Abrahams *Historia Liturgica*, som utkom i Hamburg 1588 tillsammans med svärfaderns Refutatio erroris Herbesti. Något historiskt arbete är Abrahams skrift icke utan en vidlyftig dogmatisk utläggning med ideliga utfall av häftigaste slag, mest mot Laurentius Nicolai och den påvlige legaten Antonio Possevino, på ett språk som stundom är det grövsta tänkbara. De uppgifter som där lämnas om liturgiska stridens förlopp måste därför tagas med stark reservation. — Arbetet inledes med en biografi över svärfadern och avslutas med ett försvar för Abrahams flykt från hemlandet.

Det eskatologiska draget gör sig efter hand allt starkare gällande i denna skrift. Med en skärpa som ingenstädes i stridens tidigare polemiska litteratur

[4] I Sverige infördes den gregorianska kalendern ju först 1753.

[5] Dan. 7: 25.

[6] T. ex. tes 64, fol. D5v f.: »Imò verum esse Antichristum illum iudicamus, de quo sacra testatur Scriptura: Putabit se posse mutare tempora. Super quae verba Hieron. addit, Religionem cunctam suae subijciet potestati: quod facere Papam, notum est. Et Apostolus inquit: Extollens se super omne, quod dicitur DEVS, aut colitur sedens in templo DEI, ostentans se tanquam sit DEVS, cuius adventus est secundùm operationem Satanae, in omni virtute, & signis, & prodigijs mendacibus, & in omni seductione: Docens doctrinas daemoniorum, prohibens cibos & nubere: Damnans & blasphemans Euangelium Christi, defendens Idola, Idolatricamque mortuorum inuocationem, persequens, & omni crudelitatis genere occidens pios, quorum sitit sanguinem bestia ista, & meretrix Babylonica.»

hävdar Abraham på mångfaldiga ställen — och nu med egna ord — att liturgiens anhängare tillbedja Antikrist, som med Satan kan fira allt större triumfer, och faran är överhängande, att han genom liturgien blir den svenska kyrkans överherre. Det står utom allt tvivel, att Rom är det sanna Babylon, den babyloniska skökan själv, som sprider sin otukt i Kristi församling.[7] Abraham ser sin stora uppgift i att bekämpa denne Antikrists fördunkling av evangeliets ljus, förföljelse av de fromma och förvillelse av de oerfarna.[8] Användande alla polemiska medel upptar han några av motståndarnas satser och vränger dem skickligt med skolastiska syllogismer, såsom:

»Pro errantibus est orandum.
Antichristus cum suis membris errat.
Ergo, pro Antichristo & eius membris est orandum.»[9]

Ett direkt inlägg i den liturgiska striden gjorde magister Abraham även under dessa år, då han öppnade en polemik mot sin svåger ärkebiskop Andreas Laurentii (Björnram).[1] Då denne samtyckt till konungens liturgi och i en skrift sökt rättfärdiga sin ståndpunkt, författade Abraham en vederläggning därav, som anonymt spreds i hemlandet.[2] Dess argumentering mot liturgien återfinnes huvudsakligen i Historia Liturgica. Ej heller mot ärkebiskopen skräder han orden och finner ideligen anledning att beklaga, att denne råkat in under Antikrists regemente och ej förmått varsna den store fördärvarens »felttekn och kännemärke», så att hans anda blivit vida utbredd i fäderneslandet.

I den tillsammans med Historia Liturgica utgivna *Refutatio erroris Herbesti de consecratione Sacramenti Eucharistici,* som den åldrige Laurentius Petri Nericius kort före sin död författade mot Johannes Herbestus, Katarina Jagellonicas biktfader, är det apokalyptiska draget starkt framträdande. Det har sagts, att denna skrift i blind ofördragsamhet och hätska beskyllningar övergår allt vad dittills förekommit inom svensk teologisk polemik.[3] Det har också ifrågasatts, om icke utgivaren har sin del däri[4], och att så är fallet, kan väl knappast betvivlas[5]. Det apokalyptiska inslaget i skriften har Abrahams sig-

[7] Se t. ex. fol. O6r och V8v.

[8] Fol. N7r.

[9] Fol. R4r.

[1] Om denne se N. Ahnlund, Andreas Laurentii (Björnram), Sv. biogr. lexikon, bd 4.

[2] Den är tryckt hos Raimundius, a. a., s. 64—98. Raimundius uppger (s. 63) om denna skrift, att »sedan hon wardt här i Förstendömet af mongom utcopiat, försändes hon af mongom in i Kungadömet mongom tilhanda.»

[3] H. Schück, Svensk Literaturhistoria, 1, Sthm 1890, s. 257.

[4] Holmquist, a. a., 2, s. 33.

[5] Jfr ovan s. 88, n. 3.

natur. Rom är alla lasters träckpöl, den stora skökan, av vars otukts vin papisterna äro druckna. Påven är Antikrist, denna syndens människa och fördärvets son, som skulle taga sitt säte i Guds tempel. Men domen skall snart komma och vilddjurets triumf taga slut; i hemsökelsens tid skall Antikrists välde störtas, och dess fall skall bliva stort. Ty då Guds son kommer i sin evighets härlighet, skall han förgöra fördärvets sons falska härlighet och störta vilddjuret och dess falska profeter och alla dem, som tillbedja dess bild och bära dess märke, i en brinnande svavelsjö till evig fördömelse. Apokalypsen vittnar, att detta skall ske alla dem, som följa den romerske Antikrists falska lära.[6]

Den översättning av Johannes Draconites' Danielkommentar, som magister Abraham utgav under sista året av sin landsflykt, skall i annat sammanhang närmare beröras.[7]

Som ett inlägg i striden mot den romerska reaktionen får man också betrakta en 1586 utförd, handskriven svensk översättning av en skrift av den tyske teologen Lucas Osiander (1534—1604), son till Andreas Osiander: *En förwaring för the Jesuiters Blodtorstiga anslag och onda practiker,* »genom huilka the then christeliga rena ewangeliska lärona, sampt alla them som henne vppenbarliga bekenna förgiöra, och thet Romerska Antichristi tyranniska ook åter christenhetenne påtrengia villia».[8] Översättaren är okänd. Originalet, som utkom 1585[9], tycks vara författat närmast i anledning av ett samma är utgivet jesuitiskt bildtryck med text på vers, framställande den romerska kyrkan som Herrens vingård, som jesuiterna med kejsarens hjälp värna mot alla kättare. Häremot vill Osiander uppställa en annan bild, som han finner mera adekvat: den som Johannes i sin uppenbarelse ger av den romerske Antikrist, »thenn hann lichnar widh ena skamlösa skökio, och the Jesuiter ähro hennes miödhundar».[1] Det påvliga Rom är skökan på vilddjuret, drucken av Jesu vittnens blod, som je-

[6] Se t. ex. fol. 30v ff. och 43r f.

[7] Se nedan s. 169 ff.

Abrahams företal till sina utgåvor av svärfaderns Om Kyrkio-Stadgar och Ceremonier och Dialogus Om then förwandling som medh Messonne skedde (båda tr. Wittenb. 1587) äro betydligt mera måttfullt hållna, om också i företalet till den förra skriften den apokalyptiska inställningen framträder.

[8] RA: Avskriftssaml. 20, fol. 117—148. Jfr Holmquist, a. a., 2, s. 136.

[9] Warnung Vor der Jesuiter blutdurstigen Anschlägen vnnd bösen Practicken, Durch wölche sie die Christliche, reine, Euangelische Lehr, sampt allen denen, so sich zu derselben offentlich bekennen, ausszutilgen, vnd des Römischen Antichrists tyrannisch Joch der Christenheit widerumb auffzutringen vnderstehn, Tübingen 1585 (ex. i Preuss. Staatsbibl.).

[1] Fol. 118v ff.

suiterna rikligen utgjutit. Och vad slutet skall bli på dess andliga horeri och tyranni, det kunna jesuiterna finna därsammastädes: vilddjurets tio horn »skole hata skökionna och leggia henne Öde och nakenn och the skola vpäta hennes kiött och Brenna henna vp i Eldh. Och quinnona ... ähr thenn store stadenn som rike haffuer Öffuer Jordennes konungar».[2] Funnes intet annat bevis för den romerske Antikrists rätta art, så vore dock den blodsutgjutelse han för religionens skull åstadkommit bevis nog. — Efter denna inledning övergår Osianders skrift i en mera monoton predikostil, dock med ideliga häftiga utfall mot jesuiternas illistighet och blodgirighet.

Ett mera originellt inslag i den polemiska litteraturen utgör den visa om »Stenen i grönan dal», som författades av östgötaprästen Jesper Marci.[3] Denne man, som vi i fortsättningen skola möta upprepade gånger, hörde till den grupp strängt ortodoxa, som vid Gävle skola fått sin första utbildning. På 1560-talet är han pastor i Vadstena och gjorde sig under den följande tiden bemärkt som en av Linköpingsstiftets främsta företrädare och en nitisk bekämpare av liturgien — hans stiftschef var ju också Martinus Olai Gestricius. År 1579 blev Jesper av Johan III fråntagen sitt pastorat, sedan han energiskt och efter vad det vill synas ganska brutalt ingripit mot den romerska propagandacentral, som det ännu kvarlevande Vadstena kloster kom att utgöra under motreformationen. Som så många andra ortodoxa oppositionsmän fann han en fristad i hertigdömet och utsågs 1581 av hertig Karl till superintendent över det föregående år inrättade värmländska stiftet, som vars ledare han utvecklade en ytterst ihärdig verksamhet i renlärighetens anda, därmed ådragande sig ett alltmera ökat misshag från konungens sida. — I svensk kyrkohistoria intar Jesper Marci en framträdande plats genom sin energiska kamp på skilda fronter mot motreformationen. Mot liturgien skall han ha författat flera nu förlorade skrifter, och mest känt är hans namn kanske från den strid om exorcismen, som han förde mot den papistiske agenten och Vadstenapredikanten Hans Pauli.

Den av Jesper Marcis produkter, som för eftervärlden blivit den mest bekanta, även om dess rykte ej kommit att förknippas med hans namn, är emellertid den nämnda visan om »Stenen i grönan dal».[4] De folkligt eskatologiska

[2] Apok. 17: 16, 18.

[3] Om honom, se vidare T. Säve, Karlstads stifts grundande och superintendenten Jesper Marci, i Från Värmland och Dal, tillegn. J. A. Eklund, Karlstad 1907, och Holmquist, a. a., passim.

[4] Tr. i E. G. Geijer o. A. A. Afzelius, Svenska folkvisor, ny uppl., 1, Sthm 1880, s. 528—532. Jfr ibid., 2, s. 428 ff.

motiv, vartill Jesper i sin dikt anknöt, och som torde ha säkrat en stor framgång åt den, skola i annat sammanhang närmare beröras.[5] Visans innehåll hänför sig till en gammal spådom om kommande olyckor, som skola tillväxa till dess den märkliga sten, vartill traditionen är fästad, slutligen faller omkull. Denna spådom har i Sverige sedan gammalt förbundits med S:t Staffan. Johannes Messenius förmodar emellertid, att den utformats under den tidigare reformationstiden »för att fördriva främmande seder»[6], alltså i romerskt propagandasyfte, och däri ligger en viss rimlighet. I så fall ha dock lutheranerna ej blivit svaret skyldiga: under den liturgiska striden utarbetade Jesper Marci profetian till en längre dikt, som nu utgör dess mest bekanta variant, och som bör ha vunnit stor popularitet.[7] I välklingande strofer klagar Jesper över människornas tilltagande ondska och anslår toner, som helt harmoniera med tidens eskatologiska förkunnelse:

»Prål, ståt och flere okynden
Ökas nu så marghalunde
Moot thenna sidhsta tijdh.
Gudz Ord och Kyrkior förachtas,
Gudz fruchtan lijtet betrachtas,
Tu, långmodighe Gudh, äst blidh.
Höghfärd och Prång
Hafwa nu framgång,
Gudz Ord och hans försambling
The lida allt mest förwandling;
För them wil Gudh doch stridha,
Medh wredhenne medhan han bidhar.»

Att så skall tillgå mot världens ända, det vittna frälsarens och hans apostlars ord och alla fromma skrifter, även om världen ler däråt. — Jesper skildrar vidare den märkliga stenen mellan Norge och Jämtland med dess åldriga inskrift och utlägger dess profetiska ord — anförda i versernas början — i anslutning till de aktuella händelserna:

[5] Se nedan, s. 204 ff.

[6] Scondia illustrata, XII, s. 60: »Verum ego sub initium reformatae in Sueonia religionis â quibusdam in exterminationem denique peregrinorum morum hoc carmen reor conscriptum et publicatum . . .»

[7] Jfr N. Ahnlund, Helge broder Staffan, i förf:s Oljoberget och Ladugårdsgärde, Sthm 1924, s. 155 ff., ävensom A. Nelson i efterskriften till Olaus Rudbeck, Atlantica, Taflor, facsimileuppl. Upps. 1938 (Lychnos-Bibliotek, 2: 5), s. 4, 8 f. Den övriga nyare litteraturen i ämnet (anvisad av Nelson, a. a., s. 4, och senare utökad av L. Björkquist i Jämten 1938 o. 1939), är här av mindre intresse.

»Tå kyrkior warda fångehws,
Gudz tiensten mister sitt rätta liws,
Så står än Stenen widh sitt lagh;
Som nu är skedt i någhre åhr,
The fattighe Christne fara som fåår,
The qwälias bådhe natt och dagh.
— — —
När Skalkar och Bofwar trijfwas,
Och ährlighe män fördrijfwas,
Så står än Stenen widh macht;
Som nu är skedt och dagligh skeer,
Hwar man och thet för ögon seer,
Thet är dogh fast ett ont Compacht.
Thet är theras art,
O Gudh kom snart,
Förwendt thera modh och sinne,
Lät oss tijna nådher finna,
Förhindra theras wilia,
Som oss wele frå tigh skilia.»

Så har stenen ännu stått under stora hemsökelser, men —

»När Präster warda Bönder,
Och Bönder allas widhunder,
Tå ligger Stenen om kull.
Som nu är skedt och hwar man weet,
Han ligger i grönan lunde,
O Gudh war tu oss hull.
Nu drijfs thet spel,
Hwar gör hwadh han wil.
Then räknas nu wara then bästa,
Som ondt kan mäst stadhfästa
Och nedhertryckia then fromma,
Ther af sigh daghligh berömma.

Thet är ey vnder at så går til,
Ty werlden sådant hafwa wil;
Emoot sin sidsta stunder.
Hon måste nu brytas och rasa
Och öfwa sig bådhe i skam och last
Medh alla list och funder.
Så är jw gådt,
Som förr har spådt
Gudz Ord och Skrifter många;
The fromma kennas widh wåndan.
Nu ligger Stenen medh alla,
Til tigh wår Herre wij falle.»

På ett sällsamt sätt sammanvävas här skilda eskatologiska motiv i tiden: i diktens form förenas inhemskt folkliga föreställningar med gamla kristna profetior till ett inlägg i dagens kamp mot den romerske Antikrist.[8]

Ett genomgående och väsentligt drag i den luthersk-ortodoxa polemiken är, som vi sett, påvedömets identifikation med Antikrist, denna Kristi motsvarighet i det ondas värld, Satans försåtlige medhjälpare i den yttersta tiden. Denna uppfattning av Antikrist finnes sammanfattad i en anonym latinsk skrift, som bevarats bland en del aktstycken, vilka hänföra sig till den liturgiska striden, utskrivna av en viss Petrus Laurentii[9]; tydligtvis står även denna skrift i samband med de kyrkliga konflikterna.

Den kortfattade skriften utgöres huvudsakligen av en sammanställning av ställen i bibeln och hos kyrkofäderna, som beröra Antikristgestalten. Antikrist är en person, som vill tillägna sig Kristi välde och förleda de kristna att tro och handla mot det sanna evangeliet. Till sin natur är han människa, ej gud eller djävul, ej heller en ond ängel, men är likväl ej att fatta som en enda individ utan som inbegreppet av alla dem, som inom kyrkan uppresa sig mot Kristus. Han skall vara av latinsk, romersk härkomst; till sin ställning skall han vara en konung och tillika överstepräst, tillvällande sig både världslig och andlig överhöghet. Han skall vara väl förfaren i svek och hemliga konster och uppträda stortaligt och förhävelsefullt, menande sig äga lika stor makt som Kristus. Sitt säte skall han upprätta mellan två hav, på sju berg, varifrån han skall härska över jordens konungar. Hans välde skall vara till Kristi ankomst; då är hans undergång ofrånkomlig, och han störtas i det brinnande Gehenna. — Att denna karakteristik på varje punkt befinnes slå in på påvedömet, är självfallet.

[8] Profetian om Stenen i grönan dal går tydligt igen på ett ställe i Abraham Angermannus' ovannämnda skrift mot ärkebiskop Andreas Laurentii. Han talar där (Raimundius, s. 80) om hur allehanda mindervärdiga personer kommit till makt genom att underteckna liturgien, medan lärda och gudfruktiga män fått lida förföljelse, och anför jämte några andra profetiska ord: »Item: ärlige Män fördrifwas, skalckar och bofwar trifwas». Är det genom Jesper Marcis dikt, som Abraham kommit att finna denna profetia uppfylld?

[9] Cod. Linc. T 137 (opag.). Skriften följer efter n:r 1, Laurentius Petri Gothus' Contra novas papistarum machinationes, med vilken den dock uppenbarligen ej hör samman. — Avskrivarens namn framgår av anteckningar efter Laur. Gothus' skrift och efter den med samma handstil utförda n:r 7 i samma cod. (jfr inledn. t. Luths Astronomia, s. XII, n. 4). Möjligen är han identisk med någon av de båda samtida östgötaprästerna med samma namn: den ene komminister i Roxlösa och död 1603, den andre kyrkoherde i Näsby från 1604 (se Westerlund o. Setterdahl, a. a., 2, s. 473 resp. 103).

Förutom de bibliska och patristiska auktoriteter, varpå denna framställning bygger, åberopas flerstädes i skriften en källa, med vilken ett nytt och intressant element kommer in i det svenska reformationstidevarvets eskatologiska litteratur: Sibylla Erythraea. Den berömda antika orakelsamling, som gått under den erithreiska sibyllans namn[1], kom från M. Terentius Varro in i den kristna litteraturen genom den senlatinske apologeten Lactantius och hans skildring av den yttersta tiden[2], som spelade en utomordentligt stor roll mera än ett årtusende framåt, och sammansmälte snart med den judisk-kristna apokalyptiken. Augustinus ägnar i De civitate Dei ett ofta åberopat kapitel åt den erithreiska sibyllan[3], vars spådomar om den sista tiden och världens undergång kommo att öva ett stort inflytande genom hela medeltiden[4]. I den väldiga eskatologiska folklitteraturen under tiden framemot reformationen och under de tidigare reformationsåren kom sibyllan till riklig användning tillsammans med Birgittas, Lichtenbergers o. d. förutsägelser.[5] Vid 1500-talets mitt utgåvos orakelsamlingarna av trycket[6] och åtnjöto ett stigande anseende i den religionsspekulation under renässansen, som hävdade en ursprunglig, för alla folk gemensam religiös kunskap, varav man fann spår i de hedniska religionerna långt före kristen tid[7].

[1] Därom se vidare W. Bousset, Sibyllen und Sibyllinische Bücher, i Realenc. f. prot. Theol. u. Kirche, 3. Aufl., Bd 18. Se ock samme förf:s Der Antichrist, s. 59 ff. o. passim.

[2] Divinae institutiones (Migne, Patr. Lat. VI), i sht lib. I, cap. VI, samt i lib. VII de eskatologiska cap. XVI ff.

[3] Lib. XVIII, cap. XXIII (Migne, Patr. Lat. XLI), där sibyllans berömda akrostikon Ἰησοῦς Χριστὸς Θεοῦ Υἱὸς Σωτὴρ avhandlas.

[4] Bl. a. äldre medeltida skrifter, som spelade en roll för de sibyllinska spådomarnas anseende, kan nämnas den Beda Venerabilis tillskrivna De Sibyllinorum oraculis (Bedae Opera, II, Basil. 1563, s. 351—353). — Om värderingen av den sibyllinska eskatologien vittnar ock medeltidens mest berömda hymn: »Dies irae, dies illa / solvet saeclum in favilla / teste David cum Sibilla.»

[5] Se t. ex. den intressanta, tydligen omkr. 1527 (se Weimar-Ausg., Bd 23, s. 4) utgivna skriften Propheceien vnd Weissagungen . . . Doctoris Paracelsi, Johan Liechtenbergers, M. Josephi Grünpeck, Joan. Carionis, Der Sibyllen, vnd anderer, s. l. & a. I kapitlet om Sibylla Erithraea benämnes hon (fol. 103v) »die Edelst vndter allen Sibyllen».

[6] Den grekiska texten utgavs av Xyst. Betuleius, Σιβυλλιακῶν χρησμῶν λόγοι ὀκτώ, Basil. 1545; latinsk översättning av Seb. Castalio, Sibyllina oracula, ibid. 1546 (här anv. uppl. Helmest. 1673). Båda texterna utgåvos av Joh. Opsopoeus, Σιβυλλιακοὶ χρησμοί, Paris. 1599 (den latinska i Castalios övers.) med utförlig kommentar.

[7] Sålunda ägnar Marsilio Ficino (1433—99), en av de främsta företrädarna för denna neoplatonska religionsfilosofi, stor uppskattning åt sibyllan: se i sht De Christiana religione, cap. XXIV o. XXV (Ficini Opera, I, Basil. 1561, s. 26—29). Om dessa strömningar se vidare J. Nordström, Georg Stiernhielm. Filosofiska fragment, Diss. Upps., I, Sthm 1924, s. XLI ff. Jfr ock nedan: Georgius Olai. — Att i den här behandlade skriftens åberopande av sibyllan se ett direkt inflytande från denna religionsspekulation, är ju dock långtifrån nödvändigt.

De sibyllinska spådomar om Antikrist, som åsyftas i den här ifrågavarande skriften, tala om en mäktig konung, som skall uppkomma av det latinska Rom. Han skall uppträda stortaligt och vara förfaren i hemliga konster.[8] Dessa förutsägelser angivas i 1500-talets editioner som avseende Nero — det är den gamla uppfattningen av Nero redivivus som Antikrist. Så se vi, hur den stridande urkristendomens romerske Antikrist genom den kyrkohistoriska utvecklingen omgestaltas i den stridande lutherdomens romerske Antikrist.

* *
*

1500-talets svenska lutherska ortodoxi betraktade sig som en ecclesia militans i egentligaste mening. Den hörde till den yttersta tidens utvalda trogna, som hade att utstå en vedermöda, vars like aldrig funnits sedan världens begynnelse, i sin fruktansvärda kamp mot vilddjuret och dess falska profeter, mot vilkas list och försåt ingen vaksamhet kunde vara för stor, och vars makt kunde brytas endast vid Herrens nära stundande ankomst på himmelens skyar. För denna lutherdom var stridens väsentliga syfte icke att överbevisa i dogmatiska spetsfundigheter — det gällde själarnas räddning från att hemfalla till dem, som inom kort skulle för evigt kastas med Satan i den brinnande svavelsjön. Härom voro Jesu ord och övriga utsagor tydliga nog och funno dagligen och stundligen sin bekräftelse.

Att säga att den kyrkliga polemiken präglas av blind ofördragsamhet och oförsonligt hat i stället för uppriktig kristen kärlek, det ter sig fördenskull för en historisk betraktelse helt meningslöst. Fördragsamhet mot Antikrist, den Satans tjänare, som oskärar Guds helgedom och uppställer förödelsens styggelse? försonlig kärlek mot dem, som tillbedja vilddjurets bild och bära dess märke? En åskådning, för vars bärare de heliga profetiornas skildringar inneburo en fruktansvärd verklighet, som de befunno sig mitt uppe i, lämnade icke rum för någon dagtingan. Abraham Angermannus' ironiska syllogismer,

[8] I Opsopoeus' ed. i sht följande ställen:
Lib. IV, s. 295: Καὶ τότ᾽ ἀπ᾽ Ιταλίης βασιλεὺς μέγας οἷα τε δράτης etc.
Lib. V, s. 312: . . . Ηνίκ᾽ ἀπ᾽ Ιταλίης ἰσῶμοῖ πλήξειε τένοντα etc.
Lib. VIII. s. 368: Ω βασιλεῦ μεγάλαυχε, Λατινίδος ἔκγονε Ρώμης etc.

Att det sistnämnda ställets ἔκγονος i den anonyma skriften (under rubriken »Natio, patria, genus») översättes med 'proles' och ej som i Castalios övers. med 'prognatus' skulle möjligen kunna tyda på att endast den grekiska texten förelegat den okände författaren — om han nu överhuvud taget själv studerat de sibyllinska skrifterna.

Se även lib. V, s. 303, 319, 331 (vid marg.-rubr. Νέρων) o. f. ö. passim. Jfr ock Opsopoeus' bifogade Notae, s. 59 f.

som förut berörts, äro härvidlag högst betecknande och upplysande: ville någon mena, att man skall bedja för förföljaren Antikrist och älska denne ovän, drucken av Jesu vittnens blod, vilkens välde är grundat av djävulen?

För en sådan åskådning måste läran om påvedömet som Antikrist bli den centrala dogmen i den aktuella konfessionella striden, och den får sin bekräftelse av de olika papistiska villolärorna, som alla blott äro uppfyllelser av profetiornas ord. I Sverige kommer kampen att stå huvudsakligen kring liturgien, och den form, vari den romerska reaktionen därvid söker göra sig gällande, blir ett bevis för det försåt och bedrägliga sken, varmed den store fienden sagts skola förvilla många. Hos den samtida lutherska ortodoxien är denna åskådning genomgående och fullt tydlig, även när man fördjupar sig i de aktuella dogmatiska detaljspörsmålen.[9]

Utöver dessa är det ett problem, som då blir av fundamentalt intresse: påvedömets uppkomst och påvens primatanspråk. Det gäller att vederlägga den romerska tolkningen av Jesu ord »Du är Petrus» etc. och traditionen om Petrus' episkopat i Rom, och de resultat man kommer till bevisa ytterligare uppfattningen av Antikrist. Dessa frågor voro högst väsentliga för hela den samtida

[9] Att läran om påvedömet som Antikrist av motståndarna uppfattats som väsentlig för lutheranerna, finnes visserligen ej mycket som styrker i svenskt material, men man må betänka bristen på bevarade dokument överhuvud taget rörande papisternas inställning. Ett ställe i Satansbrevet är anfört ovan s. 100; det avser dock måhända endast Luther.

I varje fall kan man ej på den romerska sidan skönja någon motsvarande Antikristlära gentemot lutheranerna (jfr Preuss, Die Vorstellungen vom Antichrist, s. 210 ff.). Påpekas må dock Possevinos ord i brev till Johan III $^{4}/_{8}$ 1580 (ed. Theiner, a. a., II, s. 239 ff.), där han uttalar sin förhoppning att konungen skall återställa en del romerska bruk, bl. a. mässoffret, »cujus sacrificii cessatio horrendum Antichristi adventum praenunciat» (s. 244). Härmed kan sammanställas följande anteckning i Rasmus Ludvigssons Manuale de varijs materijs 1585, Cod. Holm. A 484, fol. 15:

»Om förödelsens styggelse, som i thet helige rum satt warder

Her om läre papisterne så, att för Antichristi Rike skall skee afffall ifrå thet Romersche Rike, så att thet dagelige offrende vdj kyrckierne, så och Messones ämbete skall affskaffes, Ty see, huru kyrckier och clöster nu stå öde och thome, Besee och the nycristnes kyrckier, Ther siunges jngen ottesång eller afftonsång, Ther holles inge embeter, inge vigilias, ingen placebo, man bruker ey ther röckelse, haffuer ther intet wict watn, Salt Lius palmequister, Man firmer intet, Man intet scriffter sig, offrer intet, ey lekes ther j nyon, ingen bliffuer ther smort med Sacramentzens olie, Ther wijes inge prester eller jomfruer, Man holler ther inge helge dager, hedrer och ärher ingen helig, Man bruker ther inge waxlius, ther holles inge Mässor, man haffuer ther inge Taffler, ingen Målning, inge Altare, Ingen Döpelse Sten och kaar, inge Fhaner, inge korss, inge Mässekläder, koorkapper, och annet sådant oseyeligit mere.»

lutherska ortodoxien. Matthias Flacius Illyricus, den främste företrädaren för den strängt ortodoxa riktningen, behandlar dem flerstädes i sina skrifter och särskilt i *De primatu Petri, ac per hunc Pontificis Romani in Ecclesia Christi commentitio.*[1] Han utgår där från orden om Antikrist i 1 Joh. 2: 22 och kommer till följande slutsats: »Constat ergo ex hisce signis, Papam esse illum ipsum verum Antichristum, de quo Scripturae vaticinatae sunt. — — — Quicunque ergo vult aeternum exitium effugere, aeternaque beatitudine cum Christo frui, ille Antichristum ex animo & detestetur, & fugiat.»[2] Tydligare kan saken ej uttryckas. David Chytraeus, den store Rostockläraren, har till sin Apokalypskommentar fogat en utredning *De potestate et primatu Papae seu regno Antichristi,* där han kommer till samma resultat.[3] — I Sverige höll Petrus Jonae, detta skedes kanske främste svenske teolog, föreläsningar år 1574 vid det återupprättade Uppsala universitet över Jesu ord till Petrus; tyvärr äro de bevarade i ytterst knapphändig form.[4] Frågan om Petrus' vistelse och episkopat i Rom behandlar ju Olaus Medelpadius i sitt polemiska huvudarbete, och hans slutsats är lika otvetydig som Flacius'.

Därmed beröra vi emellertid redan den vetenskapliga forskning, vari argumenten i de konfessionella striderna funno sitt stöd. Hur litet benämningen 'Antikrist' var blott ett tomt polemiskt slagord, hur mycket Antikristgestalten alltjämt hörde samman med den eskatologiska föreställningsvärld, vari den en gång uppstått, det framgår klarast vid en inblick i den samtida vetenskapen — i den verkstad, där vapnen smiddes för den kyrkliga kampen.

---

[1] Här anv. uppl. Cattopoli 1667, i vilken denna skrift jämte två andra utgavs som tillägg till uppl. Francof. 1666 av Flacius' stora arbete Catalogus testium veritatis. — Om Flacius' eskatologi, se vidare G. Moldaenke, a. a., kap. C: III: 2. — Om den ortodoxa lutherdomens eskatologi, se vidare Preuss, a. a., s. 220 ff.

[2] A. ed., s. 53.

[3] S. 425—446.

[4] Cod. Ups. K 26, fol. 40r—50r. Jfr inledn. t. Luths Astronomia, s. VIII, n. 7.

OFFICINA ARMORUM

Den tid, som fylldes av kampen mot motreformationen, var föga ägnad att främja en rikare vetenskaplig odling i Sverige. De förhållandevis få svenskar, som, mestadels genom studier vid utländska universitet, haft möjlighet att uppnå en högre bildningsgrad, måste i de flesta fall tagas i anspråk för de praktiskt kyrkliga uppgifterna eller för att fylla behovet av kvalificerad arbetskraft inom statsförvaltningen. Uppsala universitets återupprättande under 1570-talet blev endast en episod, och även under denna tid var akademiens huvudsyfte säkerligen den teologiska undervisningen för prästutbildning.[1] Något större blevo väl möjligheterna vid Johan III:s högskola i Stockholm under det följande decenniet.[2] Men först sedan motreformationen definitivt drivits tillbaka och Uppsala universitet upprättats ånyo och på fastare grund, efter Uppsala möte 1593, voro förutsättningar givna för en rikare blomstring av den svenska vetenskapen.

Den inhemska forskning, som gav sitt stöd åt tidens eskatologiska föreställningar — bibelexegetik, kronologi, astrologi, meteorologi — är fördenskull föga omfattande. Sitt vetande på dessa som på andra områden hämtade de svenska teologerna i största utsträckning ur den utländska litteraturen, helst som de oftast bedrevo sina lärda studier utomlands. På dessa utländska källor återgå också huvudsakligen de fåtaliga mera vetenskapligt anlagda arbeten av eskatologisk karaktär, som tillhöra denna epok av svensk lärdomshistoria.

Det är på sätt och vis betecknande, att de båda verk av detta slag, som framför alla andra äro av betydelse, författats av män, som så vitt man kan se stått helt utanför den svenska universitetslärdomen och dock höra till detta skedes mera framstående svenska lärde: Nicolaus Ringius och Georgius Olai.

---

[1] Se Annerstedt, a. a., o. inledn. t. Luths Astronomia.

[2] Se G. Bolin, Johan III:s högskola å Gråmunkeholmen, I—II, Samf. S:t Eriks årsbok 1912 o. i sht 1918.

NICOLAUS RINGIUS

Nicolaus Ringius, eller Nils Ringh, var smålänning och troligen född omkring 1550.[3] Redan tidigt tycks han ha kommit i beröring med de högadliga familjer, som hörde till Vasarnas bästa stöd. Han och hans anhöriga kommo under beskydd av riksrådet Ture Arvidsson Trolle till Bergkvara, Gustav Vasas främste troman i Småland, och hans hustru Magdalena Eriksdotter Gyllenstierna[4], och senare av deras dotter Kristina och hennes make Åke Johansson Bååt till Tidö, hertig Karls furstliga råd och häradshövding i Småland[5]. Med Åke Johanssons familj kom han att stå i ganska intim kontakt, och redan under tiden för detta umgänge har han odlat det astrologiska intresse, som senare skulle komma att så tydligt framträda.[6] Lärdare studier synes han ha bedrivit åtmin-

[3] I dedikationen av sitt Prognosticon theologicum (se nedan) säger han sig ha åtnjutit mycket gott av Ture Trolle, och denne avled 1555. Mycket tidigare kan han knappast ha varit född, ty sina utländska universitetsstudier (se nedan) har han väl ej bedrivit vid alltför framskriden ålder, och han bör ha varit yngre, eller på sin höjd ungefär jämnårig med sin lärare Steno Magni (se nedan).

E. M. Dahlin, Bidrag till de matematiska vetenskapernas historia i Sverige före 1679, Upps. univ:s årsskr. 1875, s. 27 (och efter honom J. Dahlbo, Uppränning till Matematikens Historia i Finland, Diss. (H:fors), Vasa 1897, s. 43), identifierar honom med en Nicolaus Magni Ringius, som 1641 blev pastor i Korpo i Finland och avled 1649 (se K. G. Leinberg, Åbo stifts herdaminne 1554—1640, H:fors 1903, s. 101). Collijn, a. a., III, s. 63, anser denna identitet osäker, och den är också helt orimlig. I annat fall skulle den grundligt universitetsbildade och lärde magistern först vid omkr. 90 års ålder erhållit pastorat och detta i en avlägsen landsända, där han efterträdde sin omkr. 15 år yngre svärfader.

[4] I den nämnda dedikationen heter det (fol. A4v): ». . . At effter idra höglofflige förfädher, saligh medh GVDHI, H. THVRO Trolle och Frw Magdalena Göllenstierne, samt theres effterkommande then ganska Edhla slechten aff BERGQuara, migh och mina wårdnadher så mykit gott bewijst haffua . . .» Möjligtvis behöver detta ej tolkas som att Ringius själv åtnjutit godhet av Ture Trolle utan av hans efterkommande; i så fall kan han vara född senare än som ovan antagits, vilket också i och för sig vore troligt. — Vad slags anförvanter han avser med »mina wårdnadher» står ej att utröna (jfr K. F. Söderwall, Ordbok öfver svenska medeltids-språket, Lund 1891, bd 2 c: wardhnadher).

I RA: Trolleska och De Mornayska familjepapper, finnes ett register över penninglån, som Ture Trolles familj lämnat inom Kinnevalds härad under 1550- och 1560-talen. Däri förekomma följande personer med namnet Ring: 1560 Suend Ring i Nöbbeled i Vederslövs socken; 1552 Tore Ring i Kalvsvik; 1558 Mons Ring i Örnehultet i Vembo.

[5] Ringius' brev till Åke Johansson $^3/_6$ 1586, tr. i C. C. Gjörwell, Det Swenska Biblioteket, IV, Sthm 1760, s. 45—48.

[6] Det anf. brevet, s. 46; jfr nedan.

stone från omkring 1580[7], till en början under ledning av de främste av den småländska stiftsstadens prästerskap; till lärare hade han bl. a. Steno Magni, pastor i Växjö, sedermera domprost där och för övrigt en ivrig bekämpare av Johan III:s liturgi[8]. Dessutom har han i början av år 1581 vistats i Greifswald, ehuru utan att immatrikuleras vid universitetet där.[9] I övrigt är intet känt om hans utländska studier före 1585.

År 1585 anträdde Ringius en flerårig studieresa till tyska universitet tillsammans med den unge Johan de Mornay, son till Åke Johanssons svägerska Anna Turesdotter och Charles de Mornay, den bekante krigaren och diplomaten.[10] De ställde först färden till Rostock, där de immatrikulerades i juli[1] och stannade ett år. Här verkade alltjämt David Chytraeus, och av honom torde väl Ringius ha fått den första introduktionen i bibelexegetisk forskning[2]. Inom artistfakulteten samlades studenterna kring den lysande humanisten Johannes Caselius[3]; den astronomiska lärostolen innehades av Melanchtonlärjungen Jacob Schultz (Praetorius)[4], varjämte i staden torde ha vistats hans blivande efterträdare

[7] I sin dedikation av dissertationen De Cometis i jan. 1589 (se vidare nedan s. 121) säger Ringius: ». . . haecque studia mea maturiora quib. in decimum iam annum, varijs quandoque pressus angustijs, in exteris nationibus inhio, pro virili porrò promouerunt». Detta bör ej fattas så, att han hela denna tid bedrivit sina »studia maturiora» i utlandet, ty andra omständigheter visa, att han under 1580-talets förra del åtminstone tidvis vistats i Sverige (se nedan s. 118).

[8] Ett i Upps. univ.-bibl. befintligt ex. av Prognosticon theologicum bär följande Ringius' egenhändiga tillägnan: »Pio, & multiplici doctrina ornatissimo viro, Dn. Stenoni Magni, pastori Wexionensi vigilantissimo, veteri suo praeceptori & amico obseruando dedit autor». Steno Magni skall ha bedrivit grundliga studier i Tyskland, var kyrkoherde i Växjö åtm. 1579—1593 och underskrev som sådan Uppsala mötes beslut; 1593 blev han domprost och avled 1640 i hög ålder som kyrkoherde i Urshult (se vidare G. Virdestam, Växjö stifts herdaminne, 2, Växjö 1927, s. 61 ff.). Denne Steno Magni är densamme, vars värdefulla kopiebok 1587—96 är bevarad i RA: Avskriftssaml. 24. Troligen är det densamme som 1588 översatt till svenska en betraktelse över 5:e budet, Cod. Ups. K 62, fol. 79—83. — Om Ringius' lärare, se ock nedan s. 121, n. 3.

[9] I en stambok från det senare 1500-talet, Cod. Holm. I. h. 15 (jfr O. Wieselgren, a. a.) finnes fol. 209r antecknat ett Platoncitat med följande underskrift: »Amico suo Dn: Petro P: Helsingo fraterno amore semper complectendo Nicolaus Ringius Smalandensis in sui memoriam scripsit Gryphiswalthi Anno 1581 ipso die conuers: Pauli» (d. v. s. 25 jan.). — Om stambokens ägare, se nedan s. 178 ff.

[10] Johan de Mornay var född 1568 (se J. E. Almquist, Johan de Mornay, Sv. biogr. lexikon, häft. 51, 1941).

[1] Die Matrikel der Universität Rostock, ed. A. Hofmeister, II, Rostock 1891, s. 216: »Nicolaus Ringius Suecus» och »Ioannes Morneus, Caroli Galli filius, Suecus nobilis».

[2] Jfr Krabbe, Die Universität Rostock, kap. 19, o. samme förf:s David Chyträus, 2. Abt.

[3] Se Krabbe, Die Univ. Rostock, kap. 21, o. Allgemeine Deutsche Biographie, Bd 4.

[4] Se Krabbe, ibid.

Magnus Pegel, som med sina märkliga uppfinningar väckte stort uppseende.[5] — Från Rostock skriver Ringius den 3 juni 1586 en rapport till herr Åke[6], vari han omtalar sin discipels utmärkta framsteg i studierna och i övrigt röjer sitt fortlevande astrologiska intresse. Han erinrar om hur herr Åke en gång vid sin son Johans födelse — strax före Ringius' utresa[7] — bett Ringius ställa dennes nativitet, vartill Ringius då saknat nödiga böcker och astronomiska tabeller. Emellertid hade han lovat göra det senare, och då han »thett såsom een Suensk loffuen hålla moste, om i migh icke för een Dansk liughare ... skella skullen», så har han nu utarbetat nativiteten och bifogar den till brevet med kommentarer[8], ej såsom brukas på latin utan på svenska, så att även familjens damer kunna förstå. Och om Ringius med tiden återkommer till Sverige, är han villig att ställa nativiteterna för herr Åkes övriga barn. Fördenskull bör herr Åke noga taga reda på deras födelsetider och även låta uppteckna, när de »råka falla uthi någhin naturligh hefftigh siuckdoom, eller när sigh någhit annatt merckeligitt tildragher, aff huilka slijka omstendigheter och hendelser, man om eens menniskos födelse stundh mökit dömma kan».

I sitt brev antyder Ringius avsikten att snart draga vidare in i landet för att söka lugnare och större studiemöjligheter än Rostock kunde bjuda, och mot slutet av 1586 flyttade han och de Mornay över till Wittenbergs universitet, där de inskrevos den 7 dec.[9] Här utgav Ringius följande höst sitt eskatologiska

[5] Se Allg. Deutsche Biogr., Bd 25, o. A. Hofmeister, Conrad und Magnus Pegel, Beitr. z. Gesch. d. Stadt Rostock, IV: 4, Rostock 1907.

[6] Det anf. brevet.

[7] Johan Åkessons födelse inträffade 1585: se de källor som anföras av W. Tham, Axel Oxenstierna. Hans ungdom och verksamhet intill år 1612, Diss. Sthm 1935, s. 71 (jfr H. Schück, Petrus Johannis Gothus, Till Hugo Geber, Sthm 1913, s. 52 ff.). Tillsammans med Georg Mylius' av Tham omnämnda likpredikan över Johan Åkesson är tryckt en minnesteckning över honom av rektor vid Jenas universitet Petrus Piscator, som ger något annorlunda uppgifter än Mylius om de båda bröderna Bååts peregrination. Då de ej immatrikulerats vid de universitet de samfällt besökt, kan deras i skildringen av Johans död 1601 omtalade preceptor ej identifieras. — Den av Mylius (fol. Ll4r) omtalade kusinen Johan Månsson, samtidig i Jena, var son till Åke Johanssons syster Märta och Måns Eriksson Ulfsparre och blev sedermera ståthållare i Norrland. Han är identisk med den Iohannes Magni Smalandensis Suecus, som jan. 1599 inskrevs i Rostock (matrikeln, a. ed., s. 262), vilket framgår av den vers han skrivit till Sylv. Phrygius i den av Tham, a. a. o. st., nämnda samlingen; jfr G. Elgenstierna, Den introducerade svenska adelns ättartavlor, VIII, s. 514, o. Tham, a. a., s. 66.

[8] Dessa dokument torde nu tyvärr vara förlorade.

[9] Album Academiae Vitebergensis ab A. Ch. MDII usque ad A. MDCII, II, Halis 1894, s. 344: »Iohannes Murnaeus Schmalandensis Suecus» och »Nicolaus Ringius Schmalandensis Suecus».

verk *Prognosticon theologicum och Nyttigh vnderwijsning om Domadags närwarelse*.[1] Detta arbete, som väl får ses som ett resultat av hans universitetsstudier, tillägnade han bröderna Erik och Johan Larsson Sparre, således två av Sveriges mest lysande renässansädlingar, som en gärd av tacksamhet för den godhet han åtnjutit av deras morföräldrar, Ture Trolle och hans maka, och deras släkt.[2] — Inom astronomien och angränsande discipliner, som Ringius tycks ha ägnat ett stort intresse, var det vid denna tid Caspar Straub, som hade att uppehålla Wittenberguniversitetets stolta traditioner från Melanchtons, Rhaeticus', Erasmus Reinholds och Peucers dagar. Emellertid befann sig hela universitetet vid tiden för Ringius' vistelse där i en nedgångsperiod, som knappast givit honom de goda studiemöjligheter han hoppats på, när han lämnade Rostock.[3]

Hösten 1588 styrde Ringius och hans unge skyddsling färden vidare till Tübingen och immatrikulerades den 29 okt. vid universitetet där.[4] Några månader senare, den 26 jan. 1589, disputerade Ringius för magistergrad[5] på en avhandling betitlad *De Cometis, theses meteorologicae* under presidium av professor linguarum Veit Müller.[6] Det är måhända ej blott en tillfällighet, att Ringius kom att erövra denna magistergrad just i Tübingen. Detta universitets traditioner på astronomiens och angränsande områden, grundade av Philippus

[1] 'Närvara' har vid denna tid betydelsen 'vara nära förestående'.

[2] Bröderna Sparre voro söner till riksmarsken Lars Siggesson Sparre i dennes andra gifte med Ture Trolles äldsta dotter Brita. — Ett ex. av arbetet (i Kungl. bibl.) bär Ringius' egenhändiga dedikation till hans »tilförlatne godhe wenner och gunstighe patroner» den danske frälsemannen Gabriel Sparre till Svaneholm i Skåne och hans maka Elisabet Turesdotter Trolle, ytterligare en dotter till Ture Arvidsson till Bergkvara.

[3] Se vidare W. Friedensburg, Geschichte der Universität Wittenberg, Halle a. S. 1917, kap. 5.

[4] Die Matrikeln der Universität Tübingen, ed. H. Hermelink, I, Stuttgart 1906, s. 665: »Johannes Mornerus» och »Nicolaus Ringius Suecus».

[5] Att han promoverats har ej stått att bekräfta med officiella dokument, men ingen anledning finns att antaga, att så ej skett. Ringius nämnes också magister i anteckningar i Joen Petri Klints järteckensamling, Cod. Linc. N 28, fol. 32r o. 49v, samt i Växjöbiskopen Petrus Jonae Angermannus' likpredikan över Anna Turesdotter Trolle, tr. Sthm 1620, s. 63, där Ringius' lärdom, ådagalagd genom disputationen, berömmes (där f. ö. tidsuppgiften i dedikationen av Ringius' dissertation missuppfattats). Magister kallas han också i Joh. Baazius' Förklaring öffuer S. Johannis Vppenbarelse, Calmar 1629, där Baazius i dedikationen (fol. A5r) nämner honom bland en del andra, utländska auktorer, som förklarat Apokalypsen.

[6] Om denne finnas endast strödda notiser; se bl. a. C. G. Jöcher, Allgemeines Gelehrten-Lexicon, III, s. 742. Han omnämnes ej av K. Klüpfel, Die Universität Tübingen in ihrer Vergangenheit und Gegenwart, Leipzig 1877.

Apianus, en av de båda inom matematiken och geodesien berömda bröderna[7], upprätthöllos på ett lysande sätt av hans efterträdare Michael Maestlin (1550—1631), den man, som först förde den unge teologie studeranden Johann Kepler in i de copernicanska lärorna.[8] Kepler immatrikulerades i Tübingen ett år före Ringius[9], och det är väl ej alldeles otänkbart att de båda samtidigt hos Maestlin kommit i beröring med de nya teorierna, även om läraren knappast hade möjlighet att offentligen förkunna dem[1]. — Ringius' vidare öden äro okända; kanske har han stannat kvar i utlandet en längre tid.[2] I varje fall fin-

[7] Se S. Günther, Peter und Philipp Apian, zwei deutsche Mathematiker u. Kartographen, Abh. d. kgl. böhm. Gesellsch. d. Wissensch., VI: 11, Prag 1882.

[8] Om Maestlins copernicanism och Kepler, ett ej helt utrett problem, se följ. arbeten: Allg. Deutsche Biogr., Bd 20; J. B. J. Delambre, Histoire de l'astronomie moderne, I, Paris 1821, s. 312 ff.; R. Wolf, Geschichte der Astronomie, München 1877, s. 282; E. Zinner, Die Geschichte der Sternkunde, Berlin 1931, s. 463. — Sitt lärjungeskap till Maestlin omtalar Kepler själv, bl. a. i dedikationen 1621 av de senare böckerna av Epitome astronomiae Copernicanae (uppl. Francof. 1635, fol. 4v): »Multa tamen, occasione conversationis cum Maestlino, veteri duce meo ad capessendum hoc iter Astronomiae Copernicanae, . . . inciderunt.» — Jfr ock nedan n. 1.

[9] Matrikeln, a. ed., s. 655: »Joannes Keppler Leomontanus (5. Okt.)».

[1] Delambre, a. a., s. 312, 663, menar att Maestlin genom offentliga föreläsningar påverkat Kepler, men därvid har han dragit oberättigade slutsatser av J. F. Weidler, Historia astronomiae, Vitemb. 1741, s. 396, 414. Att Maestlin offentligen lärt copernicanismen synes ingenstädes vara bestyrkt (jfr ock L. Günther, Kepler und die Theologie, Giessen 1905, s. 13). Delambre påpekar också, a. a. o. st., att Maestlin i sin astronomiska lärobok ej vågat framföra de Copernicus' idéer, som han skulle ha förkunnat i sina föreläsningar (jfr D. Stimson, The gradual acceptance of the Copernican theory of the universe, Diss. Columb. Univ., New York 1917, s. 48). Denna lärobok, Epitome astronomiae, Heidelb. 1582, varav en ny uppl. utgavs i Tübingen 1588, alltså vid tiden för Ringius' ankomst dit, framlägger den traditionella ptolemeiska kosmologien i Johannes de Sacroboscos formulering. I kap. IV, om planeternas rörelser, refereras dock åtskilliga av Copernicus' observationer med tydlig respekt.

Om Maestlin uppge f. ö. efter Gerh. Vossius Weidler o. andra äldre förff. (och därefter med någon misstolkning Delambre, s. 312), att han under en resa till Italien i ungdomen genom en offentlig föreläsning skulle ha omvänt även Galilei till copernicanismen — en uppgift som saknar grund: se Allg. Deutsche Biogr., Bd 20, s. 575 f., o. E. Wohlwill, Galilei und sein Kampf für die copernicanische Lehre, I, Hamburg o. Leipzig 1909, s. 190.

[2] I den ovannämnda anteckningen i Klints järteckensamling, fol. 32r, heter det: ». . . S: Mag: Nicolai Ringij prognosticon . . .» (där »S:» är tillfogat senare). Ringius omtalas alltså här som död. Anteckningen är emellertid ej gjord av Klint själv och därför svår att datera. Den är tydligen gjord av en Samuel Petri Ungius Hulzionensis (från Hultsjö), som senare ägt handskriften och flerstädes i den gjort anteckningar på olika tider under 1600-talets första årtionden (om handskriften se vidare nedan s. 211 ff.). Han innehade olika ecklesiastika befattningar i Småland och levde ännu 1657 (Virdestam, a. a., 8, s. 84). En närmare da-

nes intet tecken på att han erhållit någon anställning i Sverige, ehuru det av den dedikation till hemstiftets ledare, sina gynnare biskop Nicolaus Stephani och domprost Johannes Svenonis, varmed han försett sin dissertation[3], förefaller som om han åsyftat att bli präst[4]. — I en supplik till konungen vid obekant tidpunkt berättar han, att han även författat en lärobok i geometri på svenska, som han önskade utgiva av trycket.[5]

*

Ringius' Prognosticon theologicum[6] omfattar tio olika undersökningar med bevis för att världens ände och yttersta domen äro nära förestående. De åtta första kapitlen äro huvudsakligen av bibelexegetisk karaktär, medan de båda

tering av anteckningen förefaller ogörlig, och den behöver väl ej ens betyda, att Ungius haft någon faktisk uppgift om Ringius' död.

Johan de Mornay fortsatte till Heidelbergs universitet, där han inskrevs 2 okt. 1593 (Die Matrikel der Universität Heidelberg von 1386 bis 1662, ed. G. Toepke, II, Heidelberg 1886, s. 169: »Johannes Demarnay, Suecus»). Hans vidare öden äro okända tills han inemot sekelskiftet dyker upp i det politiska spelet kring hertig Karl och rådet; se vidare Almquist, a. a., s. 82 ff.

[3] Denna *tryckta* dedikation finnes i ex. i Kungl. bibl:s men ej i Upps. univ.-bibl:s ex. (som f. ö. ej är upptaget av Collijn, a. a., III, s. 97). Ringius kallar där biskopen och domprosten sina gynnare och vänner, som stått honom bi under hans tidigare studier. Nicolaus Stephani blev biskop i Växjö 1585 efter att förut ha varit domprost där, och Joh. Svenonis var domprost från 1583 (C. O. Arcadius m. fl., Växjö Stifts herdaminne, I, Växjö 1921, s. 16 f. o. 186 f., där dock tidsuppgifterna ej äro helt samstämmiga). — Ett ex. (i Kungl. bibl.) av dissertationen har Ringius' egenhändiga tillägnan till biskopen i Linköping Petrus Benedicti. Då boken skurits så, att denna tillägnan blivit defekt, kan därav utläsas endast att Ringius tydligen stått i vänskapsförhållande till den åtskilligt äldre biskopen.

[4] »Quanquam autem ob communem professionem Theologicam, in qua Excell. vestrae laudabiliter versantur, & ad quam ego quoque aspiro atque contendo, aliquid ex sacra pagina, pro disputatione discutiendum, in gratiam vestram eligere maluissem . . .» Jfr ock nedan s. 145. — Att Ringius tillägnat just dessa personer sin dissertation torde väl också ha skett för att stå väl till boks för en framtida anställning inom stiftet.

[5] Palmskiöld i Cod. Ups. Palmsk. 344, fol. 207r: »Nicolaus Ringius berättar uti een dess hoos HMt öfwergifne supplique sig hafwa landsens ungdom till nytta och domar till hielp uppå Swenska utarbetet geometriam practicam, warandes sinnad, att låta den samma genom trycket utgå»; en uppgift som går igen hos Stiernman, Cod. Ups. U 191, fol. 241v, o. U 199, fol. 264 v.

[6] Om trycket se vidare Collijn, a. a., III, s. 62 f. — Till Collijns uppgifter om bevarade ex. kunde nämnas, att ett fragment av skriften finnes som stoppning i pärmen till Cod. Holm. D 52 (originalhskr. till Ericus Olai Skepperus' De Periodo Liturgica, 1591, som tillhört Johan III:s bibliotek).

sista, som utgöra mera än hälften av skriften, väsentligen grunda sig på astrologiska beräkningar.[7]

I dedikationen till Sparrarna, dagtecknad »S. Michaels dagh, Anni vltimi seculi 1587», anger Ringius som arbetets syfte att ge undervisning och uppbyggelse åt de många, som beklaga sig att de ej ha närmare kunskap om den innevarande yttersta tidens beräkning och särskilt om profetiorna »om thetta närwarande 1588, och annor slijk högberömd åår». I skriftens titel kallar han också dess senare del »Prognostica Astrologica om thetta närwarande sagofulla 1588, och annor förnemligh tilstundandhe åår». Tydligt är, att Ringius' arbete tillkommit under intryck av de berömda profetior, som sedan gammalt funnos om tiden kring år 1588, vilka ju mera det ödesdigra året nalkades ökade de lärdes ansträngningar och folkets förväntningar och skräck på skilda håll i Europa. Dessa stämningar ha förvisso varit starkt levande i Wittenberg vid den tid Ringius där författade sitt verk och ha, som senare skall visas, tydligt avsatt sig i dess astrologiska del.

Inledningsvis vänder sig Ringius mot Aristoteles och hans efterföljare som mena, att världen ej har begynnelse eller slut — en fråga där kristen naturåskådning ständigt måste komma i motsättning till den aristoteliska världsuppfattningen.[8] Platon, vars ståndpunkt Ringius känner genom Lactantius, synes något visare, som väl anser världen ha en begynnelse men ej något slut.[9] Hur det förhåller sig framgår dock klart av bibeln. Världen skapades på en viss tid, 3963 år före Kristi födelse — Ringius följer här Johann Funcks kronologi[1] —

[7] Arbetet har tidigare behandlats i korthet av E. Linderholm, Om kometernas och andra naturföreteelsers religiösa tolkning i äldre tider, Bibelforskaren 1910, s. 238 f. (jfr s. 232 f.), där det säges vara skrivet »med uppbjudande af dåtidens hela exegetiska lärdom», ett något överdrivet omdöme (återgivet av Holmquist, a. a., 2, s. 111 f.).

[8] Se Nordström, a. a., s. cxxx. — Ringius vänder sig mot Aristoteles »och andra hans effterfölliare såsom Plinius och Galenus» och hänvisar i marginalen till några ställen hos Aristoteles, Plinius och Manilius. Huruvida han erhållit sina belägg direkt från dessa auktorers verk är väl osäkert.

[9] Lactantius, Div. instit., lib. VII, cap. XIV. Ringius' hänvisning i marginalen lyder: »[Plato] In Timaeo, Atlantico, & Critia. Lactantius lib. 7. diuin. Instit. cap. 14.» Härav tycks framgå, att Ringius ej själv studerat Platon, då »Atlantico» måste bero på ett missförstånd. Tydligen beror det hela på att Platon uttalar sin ifrågavarande åsikt i samband med Atlantismyten i Kritias, som ju även benämnes Atlantikos. Det egendomliga är, att Ringius åberopar både Atlantikos och Kritias.

[1] Se ovan s. 97, n. 7. — Att Ringius grundar sin kronologi på Funck är bevisligt. När han senare i sin skrift (fol. E11) analogiskt använder syndaflodsberättelsen för beräkning av året för domen (se nedan s. 128), åberopar han på en viss punkt just det kap. hos Funck

och skall på sin yttersta dag förtäras av eld, varefter Gud skapar ny himmel och jord[2].

De båda första kapitlen framlägga helt allmänt den kristet-lutherska historieuppfattningen utan några närmare tidsberäkningar. Daniels kap. 2 och 7, profetiorna om världsförloppets fyra monarkier, tolkas på ett sätt, som har sitt mönster i Melanchtons Danielkommentar.[3] Efter de kaldeiska, persiska och grekiska monarkierna har nu den romerska nått höjden av makt. Ur den har uppstått det muhammedanska väldet, det fjärde djurets lilla horn (Dan. 7: 8), och denna Antikrists tvehövdade makt, påven och turken, ha nu stigit så högt de kunna; intet världsvälde är mera att vänta utan blott Herrens ankomst. Härtill anknyter Ringius en tolkning av Paulus' (2 Tess. 2: 3 f.) och Apokalypsens utsagor om den Antikrist som skall komma före domen och bekämpa evangeliet. Denne är ej endast eller främst att finna i muhammedanismen, som papisterna mena, utan i påvedömet, med vars avgudiska lära profetiorna fullbordats. Dessa ha ju också sagt, att Antikrist skall uppstå ur den fjärde monarkien, vilket ej bättre kan passa in på någon plats än på »Rom i Welschland». En bekräftelse på detta finner Ringius i vilddjurets tal 666 (Apok. 13: 18), till vars tolkning han anvisar fyra olika möjligheter efter grekiska och hebreiska talvärden.[4] Den från Irenaeus härstammande tolkningen λατεῖνος, som synes ha varit den

(Chronologia, kommentaren s. 5), vari denne motiverar sin beräkning av tiden för syndafloden, varigenom som förut nämnts Kristi födelse kom att förskjutas till år 3963 från den eljes vanliga beräkningen 3962.

Det skulle kunna nämnas i förbigående, att även Michael Maestlin, som senare blev Ringius' lärare, sysslade med kronologisk forskning; hans beräkningar utgåvos i Tübingen 1641 av hans lärjunge Samuel Hafenreffer efter dennes anteckningar under titeln Michaelis Moestlini Chronologicae theses et tabulae breves contractaeque.

[2] Ringius anför ett par av de ställen, som ständigt åberopas till stöd för uppfattningen att världen skall få ett slut: Ps. 102: 26 f. och Hebr. 1: 10 f. samt 1 Petr. 4: 7. På dessa ställen säges dock intet om att världen skall förgås av eld, vilket däremot säges på andra bibelställen. Jfr f. ö. Olavus Petri ovan s. 83. Om hithörande föreställningar, se vidare C.-M. Edsman, Gezelii bibelverk och en återklang av kristen kronologi och antik världsåldralära, Upps. univ:s årsskr. 1941: 7,14, s. 27 ff.; jfr ock nedan s. 129.

[3] In Danielem Prophetam Commentarius, Viteb. 1543. Ringius åberopar uttryckligen Melanchtons kommentar i dedikationen (fol. A3v), där han f. ö. förklarar Daniel överträffa alla andra, som skildrat världens historia intill änden, emedan han icke blott som andra profeter gör förutsägelser om det kommande, utan även ger anvisningar om *tiden* för de yttersta tingen.

[4] Egendomligt nog kallar Ringius vilddjurets tal »åratal» — som det också under medeltiden och även senare ofta nog ansågs vara — ehuru han ej gör något som helst försök att tolka det som årtal.

mest omfattade vid denna tid, och som vi förut mött hos Chytraeus och Olaus Medelpadius[5], förekommer även här. De övriga tolkningarna peka mera direkt på påvedömet: רומירית[6], *romijt* (»romerska», d. v. s. kyrkan), som finnes hos Chytraeus[7] liksom i den av Ringius flerstädes anlitade Andreas Osianders Coniecturae de ultimis temporibus[8], samt vidare ἐκκλησία ἰταλικὰ[9] och θεὸς εἰμὶ ἐπὶ γαίης[10], de sistnämnda orden avseende det yttrande, varmed Antikrist enligt aposteln skulle upphäva sig själv till jordisk makt[1]. Denne Antikrist uppenbarades för 70 år sedan i all sin bedräglighet, fortsätter Ringius, och över honom skall snart den stora skövling gå, varom Apokalypsen siar; därmed åsyftas nämligen ej blott den skövling av Rom, som skedde för 1000 år sedan »genom Totilam the Göthars konung» utan framför allt en ny sådan »genom thee Christna konungar, och Lutherske Kyrkior». När tiden är kommen — och den är nära — skola de med blod och brand vedergälla det blod, som Antikrist så länge utgjutit i deras riken, i synnerhet i Spanien, Frankrike och Nederländerna. Det är motreformationen och dess stora krig, som skymta här i Ringius' aningsfulla ord.

Utifrån denna allmänna bestämning av tidsläget gäller det att söka närmare fastställa tiden för världens slut. Ringius utgår därvid (kap. 3) från det talmudiska Eliaordet om världens 6000 år, vilket vi förut mött hos Olavus Petri, och som vid denna tid hunnit bli allmängods i lutherdomens eskatologiska litteratur.[2] Ringius återger det sålunda:

[5] Se ovan s. 93.

[6] Bokstävernas talvärden äro: 200+6+40+10+10+400=666.

[7] Explicatio, s. 273.

[8] Coniecturae, fol. h3r. Osiander underförstår מלכות och översätter ordagrant »Regnum rhomanum» (jfr ibid., fol. d1v), medan Ringius översätter »Romana (sc. Ecclesia)» utan att ange något underförstått hebreiskt ord.

[9] Bokstävernas talvärden: 5+20+20+30+8+200+10+1+10+300+1+30+10+20++1=666.

[10] Bokstävernas talvärden: 9+5+70+200+5+10+40+10+5+80+10+3+1+10+8++200=666.

[1] De olika bokstävernas talvärden anger Ringius i en tabell över de fyra tolkningarna. Han påpekar, att även annorstädes finnas fall, där under »slijck Ebreisk [Ebiresk?] och Grekesk nampn offta noghot heemliget fördolt finnes»; han nämner därvid ett par fall, där hemligheten ligger i bokstävernas transposition: de bekanta Sesach-Babel (Jer. 25: 26 o. 51: 41) och Maleachi-Michael (Ringius hänvisar till Exod. 22, vilket bör vara Exod. 23: 20 el. Num. 22: 22).

[2] Ringius säger också »thetta nampnkunnigha Elie språck».

»Sex tusende åår skal werlden stå, och sedhan få enda. Tw tusende åår ödhe, Tw tusende åår laghen, Tw tusende åår Messie tijdh. Warder något ther aff försteckt, så försteckes thet för synderna skul, som alt för mykla äro.»[3]

Liksom Andreas Osiander, som han torde ha använt för sin följande kommentar till denna profetia[4], och efter honom Olavus Petri, finner Ringius tidsschemat i Elias utsaga förebildat i den bibliska urhistorien. Skapelseveckans sex dagar, varefter vilodagen följde, skola motsvaras av världens sex årtusenden, varpå följer den eviga sabbaten, ty för Herren äro tusen år som en dag (Ps. 90: 4, 2 Petr. 3: 8). Och likaså såsom de sex första fäderna alltifrån Adam dogo men den sjunde, Enoch, upptogs levande till himlen, så skall efter dödens sextusenåriga rike det eviga livet begynna. På dessa tankegångar kan Ringius också få talrika bekräftelser hos kyrkofäderna.[5]

Eliaspråket föranleder emellertid Ringius även till vad man skulle kunna kalla en antydan till jämförande religionsforskning, i det han anknyter också till utsagor i den klassiska poesien. Från Elia vill han härleda en vers, som »then gamle Hedniske Poëten Orpheus» enligt Platons Philebos författat[6], vilken han tolkar så, att i den sjätte tidsåldern skall världens ogudaktighet få en ända. På samma sätt, menar Ringius, går Daniels profetia om bildstodens fyra metaller, de fyra världsrikena (Dan. 2), igen i andra antika skalders, Hesiodos och Ovidius, skildringar av de fyra världsåldrarna.[7] Uppslaget härtill har Ringius säkerligen fått från Caspar Peucer, Melanchtons måg, tidigare professor i Witten-

[3] Ringius anger också var i Talmud dessa ord återfinnas. Uppgifterna härom har han lätt kunnat få i samtida litteratur, t. ex. Chytraeus' Explicatio, s. 380, med vars ordalag Ringius' hänvisning nära överensstämmer. — Av mera auktoritativa lutherska verk, som återge Eliaordet, är det Melanchtons Danielkommentar (fol. 145v), som Ringius' översättning av ordet kommer närmast; Melanchton använder uttrycket »Messiae [millia]» medan andra bruka skriva »Christi». I Melanchtons bearbetning av Chronica Carionis, I, Witteb. 1562, fol. 6v, heter det också »zeit Messie», men där finnas andra olikheter med Ringius.

[4] Coniecturae, fol. bir ff. De verbala överensstämmelserna äro påfallande.

[5] Sammanställningen av skapelseberättelsen och Ps. 90: 4 är, naturligt nog, mycket vanlig i patristiken liksom i senare kristen litteratur. Hos Lactantius, Div. instit., lib. VII, cap. XIX, som Ringius också hänvisar till, utlägges den på ett sätt, som till innebörden är exakt överensstämmande med Eliaordet. Sammanställningen av den sjunde generationen, Enoch, och sabbatsdagen förekommer hos Augustinus, De civitate Dei, lib. XV, cap. XIX, som också åberopas av Ringius.

[6] Stället lyder hos Platon: Ἕκτῃ δ'ἐν γενεᾷ, φησὶν Ὀρφεύς, καταπαύσατε κόσμον ἀοιδῆς (Platonis Dialogi ed. C. F. Herman, Bibl. Teubn., II, Lips. 1905, s. 153, liksom ed. Io. Serranus, II, Paris. 1578, s. 66). Ringius återger versen ej alldeles korrekt.

[7] Hesiodos, ΕΡΓΑ ΚΑΙ ΗΜΕΡΑΙ (Hesiodi Carmina, ed. A. Rzach, Bibl. Teubn., Lips. 1913), v. 109 ff.: Χρύσεον μὲν πρώτιστα etc.; P. Ovidius Naso, Metamorphoses (ed. R. Ehwald, Bibl. Teubn., Lips. 1915), lib. I, v. 89 ff.: »Aurea prima sata est» etc.

berg, i dennes stora *Commentarius de praecipuis generibus divinationum*[8], vari denne med en grundlig humanistisk lärdom sammanfattar tidens vetande om och uppfattning av skilda slag av förutsägelsekonst — ett verk, som i dessa betydelsefulla ämnen ständigt åberopas under 1500-talet.

Ett ursprung till Eliaordet vill Ringius förutom i den bibliska urhistorien finna i en analogi mellan gamla och nya testamentenas historia. Dylika analogier äro, som vi skola se, betecknande för samtidens eskatologiska bibelexeges. Själva metoden har sina rötter långt tillbaka i kristen spekulation men kom till användning särskilt i medeltidens joachitiskt-franciskanska historieteologi med dess strängt genomförda parallellisering av de tre kyrkohistoriska skedena: gamla testamentets eller Faderns, nya testamentets eller Sonens samt slutligen den kommande Andens tid, ecclesia spiritualis.[9] — Den analogi Ringius här använder är följande. Mose levnad varade 120 år och motsvaras av världens 120 mosaiska jubelår (»Clangåår»), varav ett omfattar 50 vanliga år[1], alltså 6000 år. Moses utvaldes att förlossa Israel ur Egypten vid 80 år och Kristus att förlossa mänskligheten från det andliga Egypten efter 80 mosaiska jubelår; Moses vandrade med gamla testamentets kyrka i öknen i 40 år och nya testamentets kyrka måste enligt Elie ord vandra i denna världens öken i 40 jubelår; och såsom Israel efter Mose 120-åriga levnad nådde Kanaans land, så skall mänskligheten efter sina 120 jubelår nå evighetens förlovade land. — Då nu Elie ord väl överensstämmer med bibeln, och då världen redan stått i 5550 år[2], kan den yttersta dagen ej vara långt borta. Ty den yttersta tiden skall ju enligt Jesu ord förkortas för syndens skull, liksom judarnas sabbat begynte redan på sjätte veckodagens afton (Exod. 16: 22 ff.).[3]

Efter att sålunda ha fastställt denna 6000 års gräns för världsförloppet — domens terminus ante quem — söker Ringius (kap. 4—6) mera exakt bestämma

[8] Witeb. 1553; här anv. uppl. 1580. Ibid. fol. 115v f.: »Recitatur à Platone uaticinium quoddam Orphei, ἕκτῃ ἐν γενεῇ καταπαύσεται κόσμος ἀειδῆς [något annorlunda i tidigare uppl.]. Hoc etsi Plato aliò detorquet, tamen ad dictum Heliae de Mundi duratione alludere, ex eoque deductum uidetur» (i marg. »Orphei vaticinium de Mundi duratione»). Eliaordet återger Peucer ibid. fol. 7v i sammanhang med Daniels profetia om de fyra världsrikena (under marg.-rubriken »Vaticinia veteris Testamenti»).

[9] Se i sht Benz, a. a., Teil I o. f. ö. passim.

[1] Ett sedan gammalt ofta använt begrepp, efter Lev. 25: 10 ff.

[2] D. v. s. 3963 år från skapelsen till Kristus (enl. Funck) + 1587.

[3] Ringius vänder sig avslutningsvis (fol. C4r) mot den eusebianska kronologien, enligt vilken redan 7097 år skulle ha förflutit från skapelsen. Denna felaktiga beräkning anser han komma av att Septuaginta (»the siwtiyo Tolkmestars Bibel») »genom bokatryckarens oachtsamheet i någhor Cyphertaal förfalskat är».

året för domen efter de tidsuppgifter, som finnas i Daniels bok och Apokalypsen. Där heter det, att Antikrists, vilddjurets välde skall vara 3 1/2 tider eller dagar (Dan. 7: 25, Apok. 11: 9) eller 42 månader (Apok. 11: 2). Med en beräkning, som han hämtat från Chytraeus, tolkar Ringius detta som gällande angeliska år — såsom det också från början tolkats i kristen exegetik — varav ett omfattar lika många solår som solåret har dagar, d. v. s. 360; 3 1/2 angeliska år omfatta alltså 1260 vanliga år.[4] Räknar man nu dessa från 606, då Antikrist uppstod vid kejsar Phocas' stadfästelse av Bonifacius III:s pontifikat, skall Antikrists fall alltså inträffa år 1866. Räknar man åter från Antikrists ledamot Muhammed år 623, får man året 1883.[5] Emellertid anse somliga, säger Ringius, att profetiornas tidsuppgifter gälla mosaiska jubelår, således 175 solår, vilka torde böra räknas från 1517, då den påvlige Antikrist blev allom uppenbar genom Luther, och i så fall skulle änden komma 1692. En tredje beräkningsgrund ge ängelns ord till Daniel, att 1290 dagar skola förgå, sedan det dagliga offret avskaffats och förödelsens styggelse uppställts, och den som förbidar skall hinna 1335 dagar (Dan. 12: 11 f.), vilka tal ävenledes avse angeliska år. Ringius kritiserar härvid en åsikt, som bl. a. Melanchton företräder i sin Danielkommentar[6], att dessa tal skola adderas och räknas från Daniel till domen. Med denna beräkning skulle, påstår Ringius, Elias 6000 år komma att överskridas[7], men så skulle däremot ej vara fallet med en annan beräkning, som flera »andarijke» män omfatta. Denna beräkning har emellertid, märkligt nog, precis samma innebörd som den av Ringius kritiserade: de 1290 åren omfatta tiden från Daniels till Kristi födelse jämte tiden därifrån till Antikrists upprinnelse,

[4] Chytraeus, Explicatio, s. 217—220. Ringius' latinska definition på ett angeliskt år (fol. D1r, marg.) återfinnes hos Chytraeus, s. 219.

I kap. 6 anger Ringius bibliska belägg för att räkna veckor, dagar eller 'tider' som år: utom Daniels 70 årsveckor Hes. 4: 5 f., Lev. 25: 8, Num. 14: 34, Dan. 4: 20 och Luk. 13: 33. Alla dessa kronologiska beräkningsgrunder voro givetvis noga observerade redan i medeltidens eskatologiska spekulationer.

[5] Ringius påpekar också, att denna beräkning stämmer med Daniels utsaga om de sju tider Nebukadnezar skulle rasa (Dan. 4: 20, 22) och om de sjuttio årsveckorna (Dan. 9: 24 ff.), vilka avse de 490 solår, som förflöto från Artaxerxes Longimanus till Kristi tid. Funck räknar årsveckorna från 3506, Artaxerxes 17:e regeringsår, till Kristi död 3996 (Chronologia, s. 172, 270; obs. kommentaren s. 34 ff.). Jfr Melanchtons Danielkommentar, fol. 57v ff., där profeten tolkas så, att endast 69 veckor, 483 år, skola förgå intill Kristi död. — Ringius hänvisar i denna fråga endast till Eusebios' Demonstratio Evangelica, lib. VIII (Migne, Patr. Graec. XXII, col. 610 ff.).

[6] Fol. 145v f.

[7] Melanchton däremot påpekar just (fol. 146r), att denna beräkning överensstämmer med Eliaordet; jfr nedan.

och de 1335 omfatta tiden från Antikrists begynnelse till yttersta dagen.[8] Därmed skulle dock, menar Ringius, Antikrists välde räcka väl långt fram i tiden — det skulle bli till 1900-talets senare hälft enligt Funcks kronologi — och det stämmer därför bättre med ängelns ord och andra utsagor att räkna de 1290 åren från »then allra första otijdigha» Antikrists uppkomst under Konstantin den store 312 till Gogs och Magogs hemsökelser, alltså till 1602, då ett stort infall av turkarna kan befaras.[9] De 1335 åren åter utgöra tiden från år 312 till den fullkomliga förlossningen efter alla hemsökelser: år 1647. — Ringius uttalar sig ej bestämt för någon av dessa olika beräkningar, och osäkerheten i grunderna för dem framgår ju klart; sålunda måste han t. ex. tillgripa flera olika uppgifter om från vilket år Antikrists välde egentligen skall räknas.

De båda sista bibelexegetiska kapitlen utgöra beräkningar efter analogier mellan olika bibliska eller kyrkohistoriska epoker. En nära till hands liggande analogi av detta slag fann man sedan gammalt mellan tiden för syndafloden och tiden för världens slutliga undergång, eftersom Jesus själv i sitt eskatologiska tal skildrat, hur före Människosonens tillkommelse skall ske såsom skedde på Noas tid (Matt. 24: 37 ff., Luk. 17: 26 ff.). Lika lång tid som från Adam till floden skall förflyta från Kristus, den andre och sanne Adam (Rom. 5: 14, 1 Kor. 15: 22, 45), till världens andra och sista rening genom eld.[10] — Ringius upptar denna analogi efter Osiander[1], och han följer dennes framställning så nära, att han med hans carionska kronologi sätter floden till anno mundi 1656 — och alltså domen till anno Christi 1656 — fastän Funck, som han eljes och även i samma kapitel använder, avviker i sin kronologi från den förut vanliga just genom att datera floden till 1657.[2] — En annan »gissning» är att de 100 år,

[8] Denna Ringius' motsägelse förefaller obegriplig; några olika grunder för de båda beräkningarna stå ej att upptäcka. I den kritiserade beräkningen talas visserligen om Daniels »lijffstijd» och i den biträdda om hans »födelse tijd», men även i den senare användes på ett annat ställe »lijffstijdh», och där kan ingen skillnad föreligga. I beräkningen av de 1335 åren kan ordet »begynnelsen» i sammanhanget ej avse något annat än Antikrists begynnelse.

[9] Jfr nedan s. 140 ff.

[10] Denna s. k. typologiska bibeltolkning, enligt vilken personer och händelser i gamla testamentet förebilda personer och händelser i nya testamentet, odlades med förkärlek av den medeltida exegetiken (i själva verket är det ju en metod av samma art vi mött ovan s. 126). I anslutning till svenskt medeltida material har den behandlats av Linton, a. a., s. 19 ff.

[1] Coniecturae, kap. II. Osiander liksom Ringius anför även Jesu ord om det som skedde på Lots tid (Luk. 17: 28 f.). Ringius anför också 2 Petr. 3: 5 ff. om hur denna värld skall förgöras av eld såsom den förra av vatten. Jfr f. ö. Olavus Petri ovan s. 83.

[2] Det kan påpekas, att Funck avslutar kommentaren till Chronologia med en Appendix, där han livligt försvarar och berömmer den kort förut (1552) avlidne Osiander. Han var nämligen den närmaste anhängaren till denne, som ju p. gr. av sin rättfärdiggörelselära ut-

som Noa predikade före floden[3], eller de 120 år, som Gud gav människorna till bättringstid (Gen. 6: 3)[4], skola motsvaras av tiden från 1517, då Luther upptog striden mot den romerske Antikrist, till världens undergång »genom eeldsens flood»[5], vilken således skulle inträffa 1617 eller 1637[6]. — Alltjämt har sålunda intet säkrare resultat uppnåtts.

Ringius' sista bibelexegetiska bevis (kap. 8) grundar sig på Jesu levnadsålder, 33 år och några månader. Då Jesu ålder vid olika viktiga händelser i hans liv överensstämmer med tiden, i jubelår räknad, för till innebörden motsvarande händelser i gamla testamentets historia[7], så anse många, att en liknande överensstämmelse skall finnas med kyrkans historia i nya testamentets tid, vilken alltså skulle vara 33—33 1/2 jubelår, d. v. s. till 1650—1675. För att styrka denna överensstämmelse använder Ringius vad han kallar en 'allegorisk uttydning',

skildes från den officiella lutherdomen (se Möller, a. a., o. Hirsch, a. a.). Efter Osianders död blev Funck den ledande inom det osiandriska partiet. Han avrättades 1566 under vissa i samband med kyrkostriderna uppkomna politiska förvecklingar i Preussen.

[3] Uppgiften härom förekommer icke uttryckligen i bibeln; den utgör en kombination av Gen. 5: 32, 6: 10 ff. och 7: 6. Kombinationen är gammal: se t. ex. Augustinus, De civitate Dei, lib. XV, cap. XXIV. Om dess förekomst i nyare tid, se Edsman, a. a., s. 38.

Noas 100-åriga predikan omtalas av Ringius även tidigare i kapitlet, i analogi med de 100 år som förflöto från Jan Hus vid konciliet i Konstanz 1415 till Luther. — Ringius återger också (i latinsk text, som han väl ej har ur egen fatabur) följande profetia av Hus: »Annis centum reuolutis, de Idolomania vestra toties paricidio confirmata, DEO rationem reddetis, mihique respondebitis: Me anserem (ita enim cognomen Huss, lingua eius Bohemica sonat) assatis, Sed veniet Cignus, qui vobis aliquando meliùs cantabit, nec tamen eum assare poteritis.» Om den tradition, varpå uppgiften om detta Hus' yttrande grundar sig, och därmed sammanhörande profetior, se A. Hauffen, Husz eine Gans — Luther ein Schwan, Prager deutsche Studien, 9: 2, Prag 1908.

[4] Den motivering Ringius ger här återgår på Funck, komm. s. 5, sp. 1.

[5] Begreppet eldsflod, diluvium igneum — i analogi med Gen:s syndaflod, diluvium aqueum — vilket ej förekommer i bibeln, är till ursprung och äldre historia grundligt utrett av Edsman, a. a., där också behandlas dess förekomst i nyare tid hos Lucas Osiander, Joh. Gerhard och i Sverige Joh. Gezelius d. y. Edsman har ej haft anledning att undersöka hela den tradition, vartill dessa författare kunna ha anknutit, men påpekar förebilder i patristisk litteratur, särskilt ett även i andra sammanhang ofta anlitat ställe hos Irenaeus (Edsman, a. a., s. 52). Det kan tilläggas, att Lucas Osiander med all sannolikhet fått begreppet från sin fader Andreas Osiander, som i Coniecturae, kap. II, just behandlar analogien diluvium aqueum — diluvium igneum. Troligen är det också därifrån, som Ringius fått uttrycket »eeldsens flood». — I början av 1600-talet förekommer samma analogi hos Laurentius Paulinus Gothus: se nedan s. 254, n. 8.

[6] Ringius har här 1630, vilket givetvis är en lapsus, som egendomligt nog förekommer på två ställen fol. E1v.

[7] Denna analogi finnes även hos Osiander, Coniecturae, kap. III; jfr nedan.

som grundar sig på Paulus' berömda bild av Kristus som huvudet och församlingen som lemmarna (1 Kor. 12: 12 ff., Efes. 4: 15 f., 5: 23 ff.).[8] Sålunda har, menar Ringius, Kristus i sitt liv varit ett föredöme och huvud för kyrkans, kroppens liv.

Ringius' eskatologiska uttolkning av denna bild återgår på en av renässansens största filosofer, Nicolaus Cusanus (1401—64). Denne har i en liten skrift *Coniectura de nouissimus diebus* (1452) framlagt en beräkning av tiden för domen[9], där han betraktar kyrkan såsom corpus Christi mysticum, vars utveckling såsom en avbild följer Kristi utveckling under hans 34 levnadsår. Vid Kristi 29:e år uppträdde Johannes döparen, och därför väntar Cusanus, att efter 29 jubelår från himmelsfärden räknat, alltså det innevarande år 1452, en man av Elias ande skall uppstå till sanningens förkunnelse. Kristi passionshistoria skall få sin avbild i kyrkans lidanden under Antikrist. I det 34:e jubelåret efter Kristi uppståndelse, mellan 1730 och 1734, skulle därför kyrkans uppståndelse ske efter det den varit undertryckt av Antikrist.

Med stöd av en senare tids forskningsresultat beräknar Ringius Jesu ålder till högst 33 1/2 år och får därigenom, med samma räkning efter jubelår, året för domen tidigare än Cusanus. Själva beräkningsgrunden är dock densamma och delvis med ordagrann överensstämmelse.[10] I tillämpningen på särskilda hän-

[8] Jfr H. Lietzmann, An die Korinther I-II, 2. Aufl. (Handb. z. NT, 9), Tübingen 1923, s. 63 ff.

[9] Opera, Basil. 1565, s. 932—935. Jfr Hipler, a. a., s. 63 ff. Hipler påpekar, att Cusanus redan 1440 i en predikan framlagt sin syn på kyrkan såsom Kristi kropp; tydligen avses den som återfinnes i Opera, a. ed. (där skrifterna äro odaterade), s. 577: »Ecclesia consideranda est quasi unum corpus, habens animam unam, & spiritum unum» etc. — Jfr ock Vansteenberghe, a. a., s. 247 ff., ävensom Rohr, a. a., s. 37 f., och Wadstein, a. a., s. 165, där dock påståendet, att Cusanus »sich mit ungemeinem Eifer namentlich eschatologischen Studien widmete» är väl överdrivet.

[10]

Cusanus (s. 932 f.):	Ringius (fol. E3r f.):
Christus in hunc mundum puer intrauit, creuit sapientia & aetate, factus est uir, docens ueritatem, & in ea ambulauit, quousque ob eius testimonium de mundo sublatus est. — — — Quae [sc. Ecclesia] & puer renata est in hoc mundo creuit in aetate et sapientia, et mundi peregrinationem compleuit. — — — Vnde cum Ecclesia sit Christum explicatoriè sequens, qui est Magister & Dominus, annum ipsius Domini qui complicatoriè est Iubileus, ipsa explicat per	Såsom och CHRIstus är föddher til werldena itt litet barn, och haffuer tilwext i wijsdoom, ålder och nådhe för Gudh och menniskior, en man worden, then sanningen lärdt haffuer, och vthi sanninghenne wandrat, til tess han för hennes witnesbörd skul, aff then ogudhachtige werldenna är aff dagha taghen, Så är och then Christeligha Kyrkia likasåsom itt barn född på nytt, och genom Johannis Baptistae, CHRIsti och Apostlanars miölk och läre tilwext, vthi then retta Christeligha

delser i de båda perioderna skilja de sig dock i viss mån, ty för Ringius' syn på historieförloppet blir givetvis den lutherska reformationen bestämmande. Såsom Jesus, menar Ringius — och därvid följer han återigen Osianders Coniecturae[1] — från 12 till 30 år höll sig stilla och okänd, så har under motsvarande jubelår, 600—1500, den rätta läran hållits fördold under Antikrists herravälde. Och såsom Jesus vid 30 års ålder döpts av Johannes och därefter förkunnade evangeliet under svår förföljelse till sin död, så blev den rätta läran genom

quinquaginta: ut uni solari reuolutioni Christi Solis iustitiae, una anno Domini reuolutio in peregrinatione Ecclesiae, correspondeat. Tali enim ratione conijcimus, plus quam 50. usque ad Ecclesiae resurrectionem instare iubileos.

troona och Gudz Sons kundskap tiltaget, och nw til en fulkomen man worden, then ther är vthi CHRIsti fulbordigha ålders mått. Och haffuer så nw snart then Christeligha Nyia testamentzens Kyrkia sitt lopp och ålder fulendat, doch vthi lenghre tijd än hennes HERRE och hoffuud CHRIstus. Förty vthi CHristi ålder och årataal reknas nw allenest, som tilförenne omtalat är, almenneligh åår, Men i Kyrkionnes wandel och ålder, Mosaisk Clangåår, aff hwilko itt i sigh begriper femtiyo gemeenligh brukligh åår.

Sambandet framträder även i följande:

Cusanus (s. 932):

Praecessit Christus ut exemplar, sequitur Ecclesia ut imago. Veritatem uidit Moyses in monte, in ostensione ueritatis, ut postea euanescente illa uisione, successiuè explicauit. Videtur homo depingendus breui discursu, à pedis planta usque ad uerticem: quem dum statuarius exculpere satagit seriatim temporis interuallo opus habet.

Ringius (fol. E3v):

Ty effter CHRIsti ålder och leffuerne här på jordenne efftersynen och lijknelsen är til then Christeligha Kyrkios wandel och wilkor, warder här medh retta meer tijd tilegnadh thet som beteknat warder, thet är, Nyia testamentzens Kyrkio, än efftersynenne eller beletet, hwilket war CHRIsti lijffstijd på Jordenne. Man läs om Gudz tienara Mose, huru honom aff Gudhi på berget wijsat warder itt mönster effter hwilko han sedhan Tabernacklet medh all sijn tilbehöring göra skulle. Efftersynen eller mönstret sågh han vthi een syn, en gång, Men til thet sanskylla werket och betydningen, som war Tabernaklet, behöffdes meer tijd.

Cusanus nämner även parallellen med syndafloden och den förste och den andre Adam.

Dessa ställen hos Ringius torde väl vara de första spåren av Cusanus i svensk litteratur efter reformationen.

[1] Kap. III.

Luther »åter haffd fram i liwset igen» och består i kyrkan till den yttersta dagen. Härav blir beräkningen följande:

»1517 A. Ch. seu 30 Iubilaeus, in quo repurgata est religio.
175 Anni, correspond. 3 1/2 Iubilaeis, seu praedicat: Christi.
1692 Anni Ch. qui propter peccata nostra vix complebuntur.»

Ringius' exegetiska metod är i högsta grad typisk för den samtida forskningen. Den är, som vi sett, densamma som användes av tidens lutherska auktoriteter, Melanchton, Osiander, Chytraeus och andra, inom kronologien Funck, på vilkas resultat Ringius ju också till övervägande del stöder sig. Den av det kyrkopolitiska läget betingade lutherska historiesynen är den utgångspunkt, varifrån alla de olika undersökningarna leda till samma resultat i det väsentliga: den yttersta tiden är inne, och dess kamp rasar som hårdast; domen, vars dag och stund ej kunna bestämt fastställas, måste vara nära förestående och synes i varje fall vara att vänta inom det närmaste seklet.

Så mycket kunde man utröna av de heliga skrifternas sammanställande med historiens vittnesbörd. Men Jesus hade även sagt, att vid den stora vedermödans tid skulle tecken ske i solen och månen och stjärnorna och himlens makter skulle bäva, och då kunde man veta, att människosonens ankomst var nära.[2] Det gällde att noga ge akt även på dessa tecken och rätt tolka dem, och till detta ändamål ställdes astrologi och meteorologi i eskatologiens tjänst.

På denna grund bygga också beräkningarna i den senare delen av Ringius' arbete. — Kap. 9, det nionde beviset, behandlar mera allmänt de tecken i naturen och i det mänskliga livet, som Gud sänder såsom förebud till domen. Den tolkning Ringius ger dessa fenomen är den i samtiden vanliga, som vi i fortsättningen ideligen skola möta. — Orden om att solen skall förmörkas och månen mista sitt sken måste åsyfta sol- och månförmörkelser, som visserligen alltsedan världens begynnelse inträffat »effter naturlighit skick» men på senare år varit särskilt talrika och skola årligen inträffa under ett årtionde framåt — »om ellies werlden så lenge ståår». Därav orsakas pest, hungersnöd och andra hemsökelser, efter vad erfarenheten och beräkningar av »gamle högberömde Astrologi» utvisa. I »thetta närwarande nampnkunnigha 1588 året» skola sålunda två månförmörkelser ske, av vilkas astronomiska karaktär man kan befara missväxt i fem år.

De följande resonemangen äro av meteorologisk art. — Evangeliets ord att tecken skola ske i stjärnorna och dessa falla från himlen måste avse förfärliga

[2] Matt. 24: 29 f., Mark. 13: 24 ff., Luk. 21: 25 ff.

kometer och stjärnskott, särskilt sådana ovanliga kometer som den, som syntes för 15 år sedan under ett helt år, ehuru ingen annan komet »effter naturlighit skick» brukar vara längre än fem månader. Ringius åsyftar här den nya stjärna, som 1572 uppflammade i Cassiopeia, vilken, som i fortsättningen skall vidare belysas, väckte stor skräck över hela Europa och uttyddes som ett säkert förebud till yttersta dagen. Denna stjärna uppfattades ganska allmänt som en komet, emedan uppträdandet av en ny stjärna ej var förenligt med den rådande naturuppfattningen.[3]

Hur himlens makter bäva, det ser man, fortsätter Ringius, i de »förskreckelighe bäffuandhe Chasmata», himmelstecken av eld och rök och allehanda syner, som på sistone så ofta uppenbarat sig. I Nordlanden syntes de första gången 1560 — samma år som fäderneslandets befriare konung Gustav och den sanna läräns väktare Philippus Melanchton avsomnade — och ha sedan i många år åsetts med stor förfäran. Härar ha synts sammandrabba nattetid på himlen under stort dån och gny, varefter följde ryssens infall i Livland och Sveriges krig med Ryssland och Danmark ävensom oenigheten mellan svenska och polska konungarna. Intet tvivel kan råda, att detta är Herrens varning om den yttersta instundande domedagen, fastän många glömma den snart sedan synen förgått, »Tenkiandes alt slijkt skee casu, eller aff een slumpelöcke».

Ringius' uppfattning av dessa naturfenomens innebörd är, som sagt, helt och hållet den i samtiden gängse.[4]

Av de hemsökelser, som åtföljt och än mera skola åtfölja dessa tecken, religionssplit, krig, pest, hunger och dyr tid, skall enligt Jesu ord stor ångest komma över folken, såsom också nu sker. Här talar *predikanten* Ringius: Det blir allt svårare med näring och åkerbruk, ty emedan Guds gåvor missbrukas till frosseri och överflöd, förminskas näringen allt mera, så »at jorden nu snart tistel för hwete, och törne för biugg bär», och därtill blir överheten för var dag strängare med stora gärder och beskattningar. Detta är blott detsamma som skedde före Kristi första tillkommelse. Och även om överheten, menar Ringius, förgriper sig och gör orätt, när den utan krigsnöd och andra högviktiga orsaker pålägger stora och många odrägliga skatter, så ha dock undersåtarna ingen rätt att sätta sig upp mot den av Gud insatta överheten. Vad de lida, det lida de för syndens skull och skola tåligt underkasta sig; dem tillkommer blott att omvända sig från synden under aktgivande på de vredes- och varningstecken, varmed domen förebådas. — Ringius glider här över i den förkunnelse, som

[3] Därom se vidare nedan s. 159 ff.

[4] Denna uppfattning är utförligt framlagd t. ex. i Wittenbergprofessorn Jacob Milichs auktoritativa kommentar till 2:a boken av Plinius' Historia naturalis, Francof. 1543.

vi ständigt skola återfinna i tidens religiösa propagandalitteratur: i denna tid av all slags umbäranden har folket blott att i undergivenhet ångra sin synd, för vilken hemsökelserna äro ett rättvist straff, och därmed bereda sig att vid den nära stundande domen få lycksalighet i den nya världen därovan.

I sitt omfångsrika slutkapitel, där Ringius i utförliga astrologiska beräkningar söker bekräftelse på sina exegetiska resultat, utgår han från förutsägelserna om det instundande år 1588. Om de celesta tilldragelser, som beräknades till detta år, och deras ödesdigra följder på jorden, hade förutsägelser gjorts redan under medeltidens sista skede av de berömda astrologerna Johann Müller (Regiomontanus; 1436—76)[5] och den förut nämnde Johann Stöffler (1452—1531)[6] och andra. Dessa utsagor fortlevde, naturligt nog, fram genom 1500-talet, även uttryckta i följande distika, som ofta förekomma i litteraturen:

»Post mille expletos a partu uirginis annos,
Et post quingentos rursus ab orbe datos:
Octogesimus octauus mirabilis annus
Ingruet, is secum tristia fata feret.
Si non hoc anno totus malus occidet orbis,
Si non in nihilum terra fretumque ruet:
Cuncta tamen mundi sursum ibunt atque retrorsum
Imperia, & luctus undique grandis erit.»[7]

[5] Se vidare Allg. Deutsche Biogr., Bd 22.

[6] Se ovan s. 28 o. 43.

[7] Även Ringius anför (fol. G1v) dessa verser med en fri svensk översättning, som kan jämföras med Cyprianus Leovitius' (se nedan) i hans tyska uppl. av De coniunctionibus (fol. V1):

Leovitius:	Ringius:
Tausent fünffhundert achtzig vnd acht,	Itt tusend fem hundrat liggher på macht,
Das ist das jar das ich betracht,	Thet otta och otte tyonda året haffua i acht,
Geht in dem die welt nicht vnder,	Wil Werldennes ende sigh ey tå betee,
So geschicht doch sunst gross mercklich wunder.	Så skola doch merckelig vnder skee.

Närmare ansluter sig Ringius dock till den danska översättningen i Nic. Weyse, Duo prognostica astrologica. Det er Tuennde Practica varendis vdi Tiuffue Aar, Khvn 1581, fol. C1r:

Aar tusind femhundrit ligger paa mact,
Otte oc firsindztiue at giffue paa act,
Vil Verdens ende sig ey da thee,
Vist skal dog merckelig vnder skee.

Denna apokalyptiska stämning förtätades allt mera under 1580-talet fram till år 1587, då inför det annalkande ödesdigra året ett stort antal prognostiska skrifter av skiftande art sågo dagen, av vilka Ringius' skrift är en. Några exempel av olika karaktär och från skilda håll kunde ge en föreställning om den andliga atmosfär, som rått kring den svenske studenten i hans peregrination.

År 1587 omtrycktes i Rostock en tidigare i Köln utgiven profetia av en magister Johannes Doleta om de väldiga tilldragelser, som skola ske detta år och i synnerhet 1588.[8] Då skola hemsökelser av alla slag drabba Europa; vattnen skola översvämma Söderns länder och även draga in över Norden, missväxt skall råda och synden allt värre tilltaga bland människorna. Stora krig skola draga in över länderna, och turken skall, efter sibyllans ord, få Västerlandet under sitt välde i sin makts sista tid. Men slutligen skall han nedslås av korsets makt; och författaren, som tydligen är påverkad av tidens kiliastiska föreställningar, slutar med en förhoppning att efter allt detta det saturniska riket och det fruktbara året skola komma, då ett nytt släkte från översta himlen skall bebo jorden i frid och rättfärdighet. — Samma år utgavs i Magdeburg en profetia om de förebud till yttersta dagen, som skola visa sig 1588, efter vad som uppenbarats för en man vid namn Wilhelm de Friess i Maastricht.[9] Denne hade

En helt annan övers. förekommer i Weyses Prognosticon astrologicum Fra det Aar 1572. varendis indtil det 1588., Khvn 1573, fol. C1r. — Båda dessa skrifter innehålla kortfattade astrometeorologiska förutsägelser om olika år, varvid 1580-talets stora konjunktionsomskiftelse (se nedan) ägnas stor uppmärksamhet. Av Duo prognostica uppges det förra vara författat av en Georgius Ursinus Plauensis, och den danske boktryckaren Matz Vingaard uppger, att skriftens original tryckts på tyska i Strassburg. Om Weyse varit dansk, är osäkert (se H. Ehrencron-Müller, Forfatterlexikon omfattende Danmark, Norge og Island indtil 1814, IX, Khvn 1932, s. 55). Det kan påpekas, att de båda skrifternas företal — som ej ge några fakta — äro till *innehållet* identiska; troligen äro de olika övers. av ett tyskt original. — De båda i Astron. observ:s bibl., Uppsala, bevarade ex. av dessa skrifter äro eljes okända uppl.

[8] Kurtze, gewisse vnd warhaffte Propheceyung oder Practica. Was sich vngefehrlich auff das M.D.LXXXVII. vnd auff das M.D.LXXXVIII. Jar zutragen soll . . . Denna skrift finnes jämte de två i det följande nämnda i en samlingsvolym i Upps. univ.-bibl. (Obr. 49. 244), där dock tyvärr denna skrift och Matth. Meines äro något defekta.

[9] Ein grausame Vnd erschreckliche Propheceyung, oder Weissagung vber Teudschlandt, Polen, Niderlandt, Brabandt vnd Franckreich, So sich vffs 88. Jahr anfangen werden zu geschehen, neben vormeldung, was für Zeichen fürm Jüngsten Tage hergehen werden. Det uppgives, att profetian påträffats hos de Friess efter hans död samma år. — F. Balodis, Våld och frihet. En lettisk universitetsprofessors minnen, övers. Upps. 1941, s. 204 f., omtalar denna profetia, vilken — liksom de Friess' död — här dateras till 1577. Balodis uppger också, att profetian befinnes i ett bibliotek i Posen i handskrift; tydligen är det fråga om en avskrift, och många sådana ha väl förekommit.

fått skåda i en nattlig syn, hur en ofantlig krigshär drog upp mot midnattens land, ledd av en väldig man, som var fördärvaren, och där den drog fram åstadkom den gruvlig förödelse och sådan fruktansvärd blodsutgjutelse, att knappt något liv blev kvar på jorden. Detta och andra hemsökelser: jordbävning, vattuflod, pest och hungersnöd, det är, heter det, vad människorna för sin synds skull nu skola lida före Herrens dag. — År 1587 utgav också magister Matthias Meine, professor mathematum vid Königsbergs universitet och hertiglig bibliotekarie, ett astrologiskt prognostikon[10], där han påpekar de märkliga tecken i naturen och därpå följande hemsökelser, som förekommit på sistone, och i synnerhet avhandlar utförligt den stora planetkonjunktion, som inträffar 1588. Efter denna kan, såsom Meine med olika beräkningar visar, den yttersta dagen infalla när som helst.

Det verk, som framför allt bidragit till att stegra förväntningar och bävan inför år 1588 och satt sin prägel även på de nyssnämnda förutsägelserna, särskilt Meines, var emellertid det av böhmaren Cyprianus Leovitius (1514—74), pfalzisk hovastrolog[11], 1564 utgivna *De coniunctionibus magnis insignioribus superiorum planetarum*[1]. En ny upplaga av detta arbete utkom i Wittenberg 1586, således samma år som Ringius anlände dit[2], och det är just Leovitius' beräkningar, som Ringius lagt till grund för sitt astrologiska resonemang.

Dessa beräkningar gälla de översta planeternas konjunktioner, d. v. s. dessa planeters samtidiga uppträdande i en av zodiakens stjärnbilder. En konjunktions innebörd ansågs givetvis vara olika efter de olika zodiaktecknen, vilka indelades i fyra slag efter de fyra liksidiga trianglar de bilda, var och en bestämd av ett av de fyra elementen, på följande sätt[3]:

[10] Prognosticon Astrologicum Auff das Jar nach vnsers HErrn, Erlösers vnd Seligmachers Jesu Christi geburt M.D.LXXXVIII.

[11] Om honom se vidare J. Mayer, Der Astronom Cyprianus Leovitius (1514—1574) und seine Schriften, Bibl. mathem., Folge 3, Bd 4, 1903.

[1] De coniunctionibus magnis insignioribus superiorum planetarum, Solis defectionibus, & Cometis, in quarta Monarchia, cum eorundem effectuum historica expositione. His ad calcem accessit Prognosticon ab anno Domini 1564. in Viginti sequentes annos, Laugingae 1564. Ty. uppl. ibid. 1564. — Leovitius' beräkningar äro direkt övertagna av Meine, och versen om år 1588 är i Leovitius' tyska variant anförd i såväl de Friess' som Meines prognostikon.

[2] Denna uppl. användes i det följande.

[3] Denna indelning finnes t. ex. i den berömde matematikern och medicinaren Hier. Cardanus' (Geronimo Cardano) auktoritativa kommentar till Ptolemaios' De astrorum iudiciis (Quadripartita constructio), lib. I, cap. XVII (Cardani Opera, V, Lugd. 1663, s. 152 ff.).

1	5	2	6	3	7	4	8
Väduren	Lejonet	Oxen	Jungfrun	Tvillingarna	Vågen	Kräftan	Skorpionen
♈	♌	♉	♍	♊	♎	♋	♏
Eld		Jord		Luft		Vatten	
♐		♑		♒		♓	
Skytten		Stenbocken		Vattumannen		Fiskarna	
9		10		11		12	

Den märkligaste och mest skickelsedigra konjunktionen, efter vilken Leovitius[4], och med honom Ringius, gör sin förutsägelse, är den som sker, när de översta planeterna förenas i eldstrigonen, då närmast föregående konjunktion skett i trigonen av motsatt karaktär, vattnets. En sådan inträffar nämligen endast omkring vart 795:e år och beräknas således på Leovitius' tid ha inträffat blott sex gånger sedan skapelsen. Var och en sådan coniunctio maxima har följts av stora händelser och förändringar på jorden; den senaste, år 789, åtföljdes sålunda av de väldiga omvälvningarna under Karl den store. En ny stor konjunktion i vattentrigonen, vilken Leovitius förutberäknat och på Ringius' tid redan skett, inträffade 1583 i Fiskarna, och därefter samlas planeterna åter till konjunktion i eldstecknet Väduren. Denna sjunde trigonus igneus måste, det ansåg redan Leovitius, bli den sista i världsförloppet; såsom en likadan konjunktion inträffade sex år före Kristi första ankomst, förebådar denna säkerligen hans andra ankomst. Visserligen kan Gud förgöra världen i vilken slags trigon han vill, men han torde dock ej vilja rubba sin egen skapelseordning, och därför synes det otvivelaktigt, »quin ad finem huius mundi senescentis, illum [sc. ordinem] Deus inuiolatè conseruaturus sit».[5] Världens slut kunde ej följa på eldskonjunktionen år 789, emedan världen enligt profetian skall stå i 6000 år, men efter den sjunde konjunktionen kan ingen mera rymmas inom de 6000 åren, och denna förhandenvarande är därför säkerligen det omedelbara förebudet till världens undergång — den återstående delen av det sjätte årtusendet är den tid, som enligt Jesus skulle förkortas. När Ringius författar sitt arbete har ju detta den sjunde eldskonjunktionens skede redan inträtt, och liksom Leovitius sammanställer han det betydelsefulla fenomenet med de ovan anförda versernas utsaga om år 1588 — det år som om några månader inträder.

För denna uppfattning av den stora konjunktionens innebörd finner Ringius åtskilliga andra stöd. Han påpekar uppgifter hos antika författare om att värl-

[4] De coniunctionibus, fol. K1v ff.

[5] Leovitius, fol. K4r; Ringius, fol. G4v.

den skall förgås av eld[6] och menar, att dessa därmed måste ha åsyftat eldstrigonen. De kunna dock även ha avsett det förhållandet, att vid den åttonde himmelssfärens, fixstjärnhimmelns, rörelse zodiakens läge förändras så, att solen i sin bana kommer allt närmare jorden och slutligen uppbränner den.[7] I varje fall är det tydligt, att solens bana allt mera nalkas jorden: för denna teori får Ringius stöd av den belgiske astronomen Johannes Stadius (1527—79), berömd genom sin verksamhet i Paris.[8] I sina under 1500-talet högt skattade *Tabulae Bergenses aequabilis et adparentis motus orbium coelestium*[9] hävdar denne inledningsvis[1], att solen på de 1425 år, som förflutit efter Ptolemaios, kommit 26660 Germanica millaria närmare jorden, och därav skulle följa, att den om knappa 500 år skulle förbränna jorden, vilken tid exakt överensstämmer med Elias profetia om världens ålder.

Betydelsen av den sjunde stora eldskonjunktionen sluter Ringius även av den heliga och hemliga innebörd, som 7-talet av ålder haft, ej blott i bibeln utan även hos grekiska och latinska författare — av pythagoréerna betraktat som »vitae humanae vehiculum ac complementum». Sju veckodagar och sju planeter har Gud skapat, och såsom den sjunde dagen blev till sabbat, så förmoda »monghe gudhfruchtige lärde Män», att den eviga sabbaten skall inträda vid den sjunde trigonen.[2] För denna åsikt finner Ringius stöd även i samtidens medicinska vetande, i det han i människokroppens processer ser en motsvarighet till världsförloppet; det är föreställningen om människokroppen som mikrokosm, som här går igen. I sin auktoritativa naturfilosofiska lärobok *Initia doctrinae physicae*[3] hade Melanchton framhållit, att månens läge betingar kroppsvätskornas

[6] Det förefaller ej alldeles säkert, att Ringius själv läst dessa klassiska ställen. Han säger visserligen (fol. G3v): »När iagh och läs hoos poeterna, och andra Hedniska scribenter, huru werlden skal på thet sidsta aff eeld förgåtz, kan iagh icke annat tenkia, än at . . .» Källhänvisningarna äro emellertid ej helt riktiga, och även fortsättningen tyder på att de ej äro hans egna — jfr nedan n. 7.

[7] Denna teori återgår i själva verket på ett av de ställen i den antika litteraturen, som Ringius strax förut anfört, nämligen Senecas Naturales quaestiones, lib. III, cap. 29, init. (ed. A. Gercke, Bibl. Teubn., Lips. 1907, s. 132 f.), där teorien tillskrives Berosos. Detta tyder på att Ringius ej själv läst de klassiska auktorerna; f. ö. är hans framställning i detta parti ej alldeles sammanhängande.

[8] Denne är att noga skilja från den tyskfödde astrologen Georg Stadius, som f. ö. var Joh. Stadius' lärjunge i Paris.

[9] Colon. 1560. Arbetet är tillägnat furstbiskop Robert de Bergis, varav det fått sitt namn efter mönster av de berömda Tabulae Alphonsinae (enl. dedikationen, fol. A3).

[1] Dedikationen, fol. A2v f.

[2] Om 7-talet jfr t. ex. Lactantius, Div. instit., lib. VII, cap. XIV (vartill Ringius också hänvisar).

[3] Här anv. uppl. Witeb. 1572.

rörelser, av vilka enligt den härskande humoralpatologien olika sjukdomar berodde; och ungefär på sjunde dagen av en sjukdom inträffar dess kris till det bättre eller sämre, vilket ävenledes beror på astrala förhållanden[4]. Samma företeelser berör Levinus Lemnius (1505—68), den berömde nederländske läkaren, vars son Vilhelm blev Erik XIV:s livmedikus[5], i sitt stora verk *Occulta naturae miracula*[6], och avhandlar särskilt, i enlighet med den klassiska medicinen, de farliga sjunde och nionde levnadsåren, vilkas produkt är det klimakteriska 63:e året, och hur människokroppen fram till detta år undergår stora förändringar vid varje 7-årsperiods slut[7]. Denna senare åsikt anför även Johann Mennel (Manlius) — för övrigt känd som kejserlig krönikeskrivare — i sin bearbetning av Melanchtons *Loci communes*[8] i anslutning till Elias utsaga om världens ålder och föreställningen om världsveckans sju dagar, dock utan att direkt insätta den medicinska teorien i det eskatologiska sammanhanget[9]. Hos Ringius är emellertid, som nämnts, slutsatsen tydlig: 7-talets kritiska innebörd för människokroppen bekräftar den sjunde konjunktionens kritiska innebörd för världen.[1]

Zodiakens fyra trigoner ansågos också bestämma olika religioner och deras förändringar: sålunda var eldstrigonen kristendomens och vattentrigonen muhammedanismens.[2] Därför menade man, att muhammedanismens, det turkiska väldets fall kunde väntas nu vid den sista vattentrigonens utgång, kort före kristendomens slutliga seger i eldstrigonen.[3] Ringius förmodar också, att denna

[4] Lib. II, De fato, s. 262 f.

[5] Se O. Hult, Vilhelmus Lemnius och Benedictus Olai, lifmedici hos Eric XIV och Johan III, Sthm 1918, s. 18 ff.

[6] Antverp. 1564. Arbetet är tillägnat Erik XIV, och av dedikationen framgår, att Lev. Lemnius själv kallats till dennes tjänst, ehuru han blott kunde sända sonen.

[7] Lib. II, cap. XXXII, fol. 182v ff.

[8] Locorum communium collectanea, lat. uppl., I—III, Basil. 1564. Arbetet är i vissa delar en fullständig omarbetning av Melanchtons Loci.

[9] T. I, kap. De mundo et tempore, s. 13 f.

[1] Till Melanchton och Lemnius hänvisar Ringius själv; Mennels verk åberopar han icke här, men längre fram anför han just det ifrågavarande kapitlet.

[2] Jordens trigon hörde till hedendomen, luftens till judendomen.

[3] Ringius har här (fol. H1v—H2v) ett långt stycke på latin, vartill jag dock ej kunnat finna förlagan. På ett ställe åberopar han Cardanus, men från denne har han övertagit endast den mening, vari han omnämnes. Stället återfinnes i De supplemento Almanach, cap. XXII (Opera, V, s. 590), där Cardanus omtalar vilka religioner de olika planeterna regera. Ringius har väl fått Cardanus' uttalande från ett arbete, varur hela citatet tagits.

konjunktionsväxling givit upphov till den turkiska profetian, att det turkiska väldet skall bestå 140 år efter Konstantinopels erövring 1453. Därmed avses arabiska år, motsvarande 135 julianska, varför man alltså kommer fram till »thetta närwarande sagofulla 1588 året».

Det osmanska väldet höll ju kristenheten i bävan under hela detta århundrade och betraktades i den lutherska eskatologien som en Antikrists ledamot, som Gog och Magog, och dess fall motsågs därför med den största förväntan.[4] Ringius gör också en ingående prövning av den turkiska profetians hållbarhet. Den kan, som vi sett, bekräftas av astrologien; återstår att se vad teologien har att säga. Ringius använder då ånyo metoden att draga analogier mellan gamla och nya testamentenas historia, vilka peka på 1588 som det stora ödesdigra året, även om den slutliga världsundergången dröjer ännu en tid.[5] Det hette ju i dikten:

»Om Werlden icke slet faller omkring,
Så skola doch skee stoor vnderligh tingh.»[6]

Ringius kan sålunda konstatera det märkliga förhållandet, »huru lika Mathematicorum prognostica Astrologica öffuer eens komma medh the Vaticinijs eller spådomar, som aff then helgha scrifft och beggia Testamentzens harmonia vthi lika periodis, vthflutna äre».[7]

År 1588 skall — så menar Ringius tydligen — inleda den sista akten i det eskatologiska dramat, då Satan till den sista striden samlar Gogs och Magogs folk[8], d. v. s. turkarna. Om denna allra sista hemsökelse, som skall draga fram över hela jordens vidd, vet Ringius besked av de profetior, som tillskrivits Johann Hilten. Denne var en franciskan, som under sin verksamhet i Livland under det senare 1400-talet råkade i konflikt med kyrkomakten och efter mång-

[4] M. Köhler, Melanchton und der Islam, Leipzig 1938, påvisar hur den tidigare lutherdomen med sin högst bristfälliga kunskap om islam strävade att finna överensstämmelser mellan muhammedanismen och påvedömet, till stöd för uppfattningen av deras samhörighet i det eskatologiska dramat.

[5] Även här torde Ringius' framställning direkt härröra ur hans vistelse i Wittenbergmiljön, ty han säger (fol. H4r): »Thenna periodum och politiers tilsammanliknelse pläghade och then höglärde och nampnkunnige man Philippus Melanthon sina åhörare offta förehålla och påminna, såsom thet monghe än nu idagh witna, och hans eghna scriffter vthwijsa.» Ringius' litteraturhänvisningar här avse Melanchtons Examen eorum qui audiuntur ritum publicae ordinationis . . ., Witeb. 1555, fol. B3r ff., och Mennels Collectanea, anf. kap.

[6] Här är Ringius' övers. alltså en helt annan än förut (ovan s. 134, n. 7).

[7] Fol. I3r.

[8] Hes. 38, Apok. 20: 8 ff.

årig fängelsevistelse avled i Eisenach omkring år 1500.[9] Sin berömmelse fick han framför allt genom sina förutsägelser i den apokalyptisk-reformatoriska anda, som kännetecknar tiden fram emot den lutherska revolutionen. Hiltens skrifter och utsagor synas ha varit ganska ofullständigt och dunkelt kända redan för reformatorerna, som emellertid skattade honom högt och räknade honom som en av sina föregångare. Särskilt hans förutsägelser om det turkiska väldets fall i den yttersta tiden rönte den största uppmärksamhet och åberopas, som vi skola se, ideligen under det följande tidevarvet. — Ringius har haft många möjligheter att få kännedom om de hiltenska profetiorna, bl. a. genom Melanchtons skrifter[1], och säkerligen har han i Wittenberg hört berättas om den märklige munken, som snart nog blev en legendarisk person.[2]

Vad Melanchton meddelar av profetiornas innehåll är i huvudsak endast, att en stor reformation skall vidtaga inom kristenheten år 1516, samtidigt som det muhammedanska väldets nedgång begynner. År 1600 eller 1607 skola Gog och Magog, d. v. s. turken, uppträda i Tyskland och Italien som den sista hemsökelsen före domen. När Melanchton åberopar dessa förutsägelser är det just på tal om de pågående krigen mot de otrogna.

Dessa profetior finner Ringius nu bekräftade av åtskilliga omständigheter. Efter Melanchton och Peucer[3] gör han de tolkningarna av Gogs jämte Magogs och en annan Jafets sons, Mesechs, namn (Gen. 10: 2), att Gog betyder en »skiwld», hemlig Kristi fiende, d. v. s. påven och hans anhang, som bära kristet namn; Magog däremot en »oskiwld», d. v. s. kristenhetens uppenbara fiender turken och tartaren; medan Mesech eller Mosoch är moskoviten[4]. Att denna tolkning är riktig utläser Ringius av det aktuella politiska läget:

[9] Om honom se i sht O. Clemen, Schriften und Lebensausgang des Eisenacher Franziskaners Johann Hilten, Zeitschr. f. Kirchengesch. 1928; L. Lemmens, Der Franziskaner Johannes Hilten († um 1500), Röm. Quartalschr. 1929; P. Johansen, Johann von Hilten in Livland. Ein franziskanischer Schwarmgeist am Vorabend der Reformation, Archiv f. Ref.-gesch. 1939.

[1] Se Lemmens, a. a., s. 321 ff.

[2] Om Hilten heter det hos Ringius (fol. I3v f.): »Förty man lääs vthi then merkeligha gamla manz Iohannis Hiltenij scriffter (hwilken war en lärd Theologus och förfaren Astronomus vthi Isenaks Clöster in Thuringia, och noghet för Lutheri tijd, för CHRIsti bekennelse skul aff sina medbrödher Papisterna ynkeliga trachteradt, och alt in til dödhen förfolgd) . . .» Dessa ordalag erinra starkt om dem, vari Mennel omtalar Hilten, Collectanea, I, s. 76, men tydligt är att Ringius ej kunnat få alla sina uppgifter om Hilten därifrån.

[3] Melanchtons lat. bearb. av Chronica Carionis, lib. I, fol. 21 ff., o. Peucers bearb. av lib. V, Witteb. 1572, dedik. fol. B1r. Jfr Peucer, Commentarius, fol. 89, som dock ej citeras av Ringius.

[4] Detta finner Ringius styrkt av att hebr. 'Mosoch' betyder 'skytt', och moskoviterna ha under de senaste åren sänt »sin skott och Ryssapijlar emoot the Christne».

»Hwad för en Gudz och Christenhetennes bespottare och förföliare Turken är, witnar historierna och then daghliga förfarenheten. Hwilken blodhund Påwen medh sitt selskapp är, witnar Frankarijke, then Hispaniska Inquisition, och Nedherlanden. Hwilken tyrann Ryssen är, haffuer thet arma Liffland, samt annor näst omliggiande Konungarijker nw i mongh åår medh swedha och sorgh förnummit.»[5]

På Ryssland tillämpar Ringius profetens ord om den siste tyrannen, som skall komma från Nordlanden (Dan. 11): genom Livland och Polen skall dess härsmakt draga in över Tyskland och kringliggande kristna riken.

Den av Hilten utsatta tidpunkten för Gogs och Magogs grasserande finner Ringius styrkt av åter en kronologisk analogi; samt vidare av en turkisk profetia, att det turkiska väldet skall vara i 1000 år. Eftersom historikerna räkna detta välde från år 607, kommer man alltså fram till det av Hilten nämnda år 1607. Denna tusenårsprofetia erinrar Ringius om Apokalypsens ord, att Satan skall vara fängslad i 1000 år. Det är ju just då han efter denna tid kommer lös, som han skall samla Gog och Magog till den sista striden (Apok. 20: 7 ff.).[6] Många räkna dock de 1000 åren från 593, då goterna övergåvo det ariska kätteriet och sällade sig till den allmänneliga kyrkan, och då skulle alltså 1593 bli det år, då Gog och Magog, d. v. s. turken, tartaren och moskoviten, bryta in över Israels berg, d. v. s. kyrkan.

En annan beräkning, som enligt Ringius kan förmodas ha spelat en roll för Hiltens utsaga, utgöres av en jämförelse mellan den första, assyriska världsmonarkien och den sista, romerska, vilka beträffande märkligare händelsers kronologi visa så påfallande överensstämmelse, att de kunna antagas skola bestå lika länge. Den assyriska varade 1646 år, och av den romerska ha år 1588 förflutit 1634 år — således skulle återstå 12 år, intill år 1600, som Hilten siat om. För denna uppfattning kan Ringius också få stöd i statsläran: redan Platon har framhållit, hur varje världsligt välde har sin begränsade varaktighet och med nödvändighet är underkastat förändringar[7], och den berömde Caspar Peucer har visat, att denna period utgör omkring 500 år — samma tid som Daniels 70 årsveckor — varefter stora omvälvningar inträffa[8]. Så lång tid ha nu, sammanfattar Ringius, de tyska furstarna innehaft det romerska väldet.

[5] Fol. K1r.

[6] Det framgår ej klart om Ringius menar, att den turkiska profetian kan direkt återföras på Apokalypsens; han säger (fol. K3r): »Thenna Turkens prophetia synes wara taghen aff itt lijkt årataal som vthi then himmelska Euangelistens vppenbarelsen ståår, ther S. Johannes sägher . . .»

[7] Staten, dial. VIII.

[8] Commentarius, fol. 22r ff.; dedik. av Pars III (lib. IV) av bearb. av Chronica Carionis, Witteb. 1577, fol. A5r f. — Ringius' citat fol. K4v är ett sammandrag av Peucers framställ-

Astronomerna och »andre werldzliga wijse» förklara dessa periodskiften ur himlakropparnas växlingar, så t. ex. Cardanus. Detta kan visserligen, menar biblicisten Ringius, vara en rimlig förklaring efter världsligt förnuft, men bibeln ger dock en djupare: omvälvningarna orsakas av Gud för ländernas synds och olydnads skull. En gång sände han Titus att straffa judarna, därefter lät han saracenerna intaga och förstöra Morgonlanden, och då alltjämt ingen bättring förmärktes, samlade Gud sin här för tredje gången: goterna och andra folk i norr, som då voro hedningar, sändes ut till att hemsöka de delar av världen, »hwilka sigh södher vth moot Middaghen och Solennes nedergång streckia».[9] Nu återstår för Guds straffdom endast Nordanlanden, där på sistone en stor förkunnare av det rena evangeliet uppväckts, men där likväl synden griper kring sig allt värre. Så utmynnar Ringius' skrift — en tolkning av tecknen från den Gud, som länkar såväl de jordiska herradömenas öden som himlakropparnas gång — såsom i en profetisk vision av hur allt drager sig samman till den stora striden — världsdramats sista akt[10]:

»Och effter scrifften förkunnar, thet wij och nw dagliga förnimme, at iw närmer wij nalkes werldennes enda, iw större säkerheet och groffuare synder instigha, hotar oss Gudh medh itt skarpt rijss och gruffueligh förfölielse, som thesse land och för Euangelij förachtelse skul moot werldennes enda henda skal. Och at Gudh nw i sijn vptendha wrede til rijset allaredho gripit haffuer, och snart tilhugga wil, kan en försichtig letteligha merckia, när han besinnar huru then alzmechtigeste Gudh nw sin häär sammanscriffuer, åår från åår mönstring håller, och omkring oss en slachtordning steller, bådhe medh then sidsta hätzska Christenhetennes fienda Gog och Magog på then Norra och östra sidhonne, så och Påwans anhang the Italianer och Spannier södher och wester vth. Hwilket selskap sigh intet legger effter annat,

ning på det förra stället: »Non pauca coniecturis aut suspicionibus colligunt ex periodis fatalibus, quibus Imperia diuinitus comprehensa esse ac definita, inde usque à primis temporibus longa obseruatione didicerunt. Testantur historiae omnium temporum, si à prima antiquitate repetantur: regna & Respub. potentiores quingentis annis plerunque floruisse: multa circa medium huius periodi uix ducentis quinquaginta annis completis defecisse, aut certè ultimum terminum non attigisse: nulla aut pauca eodem statu rerum hunc superasse; sed in ipso penè quingentesimi anni articulo, aut aliquanto antè, mutationes incidisse, quibus uel euersa Regna ac deleta funditus, uel oppressa, uel translata aliò, desierunt, uel in nouam sunt commutata formam» — varefter talrika exempel ur historien anföras.

På det senare stället, i dedik. av Chronica Carionis, P. III, påpekar Peucer, att i denna del påbörjas framställningen av den 500-årsperiod, som enligt Elias uppgift om världens ålder måste bli den sista.

[9] Fol. L2r ff. Som synes har Ringius en oriktig uppfattning av de omtalade historiska händelsernas inbördes ordning.

[10] Fol. L4r.

än försmädha och om intet göra Gudz helgha ord, skinna, sköffla, förleggia och i grund förderffua Christenhetena. Thesse tree tyranner äre en rett eeldesk Triangel, som nw moot werldennes enda vpstigen är, och Christenhetena kringhwerfft haffuer.»

Den senare delen av Ringius' arbete är liksom den förra utomordentligt typisk för den lutherska samtiden. De ledande tankegångarna har han även här hämtat från tidens auktoriteter, framför allt Leovitius, vars teori han vidareutvecklar och ger stöd från skilda forskningens områden.

Den undersökning av källorna till Prognosticon theologicum, som här gjorts, må fördenskull kunna ge en föreställning om de tankebanor, vari man rörde sig i lutherdomens eskatologiskt inriktade vetenskapliga litteratur på olika områden, vilken rikligt utnyttjades även i Sveriges lutherska kyrkopolitik — samtidigt som denna undersökning ger en analys av ett av de mera intressanta arbetena i det senare 1500-talets torftiga svenska lärdomshistoria.

*

Ringius' dissertation De Cometis, theses meteorologicae, varmed han den 26 jan. 1589 avlade prov för magistergraden i Tübingen[1], framlägger den gängse naturfilosofiens uppfattning av kometfenomenet. Skriften saknar större intresse i detta sammanhang, men några ord kunde dock sägas om den. Här behandlas — såsom ju även i korthet skett i Prognosticon theologicum — bl. a. de olika svårartade tilldragelser på jorden, av vilka kometerna efter sin olika beskaffenhet åtföljas: pest, hungersnöd, krig, oroligheter i elementen, omvälvningar i statssystemen o. s. v.; kometerna sändas av Gud som tecken och förebud till dessa händelser.[2] I sluttesen påpekar författaren, att dessa sammanhang mellan himmelsfenomenen och tilldragelserna på jorden äro härledda enbart ur fysikens lärosatser; han har nu ej haft anledning att bedöma dem efter en högre vetenskap, vare sig den pålitliga matematiken eller teologien, vars omdöme — här liksom i Prognosticon theologicum — tillmätes avgörande betydelse.[3] — Man erinrar sig, hur Ringius i sitt huvudarbete tydligt hävdat, att den senaste tidens

[1] Att Ringius verkligen, såsom angives på titelbladet, själv är författaren, är väl ingalunda otänkbart.

[2] Tes 37 ff.

[3] Tes 72: »Atque haec etiam de effectis ac significationibus insolentioris huius Meteori, in praesentia tradidisse sufficiat. Quae quatenus rationibus probabilibus, prout Physici sua considerant, nituntur, ex sententia Physicorum enunciamus: nihil vlli disciplinae sublimiori (vel Mathematicis scientijs, de quarum certitudine nobis constat: vel Theologicis, quarum authoritas summa & veritas constans, nobis sacrosancta est) praeiudicantes.»

kometer höra till de tecken i naturen, som förutsagts skola visa sig vid tiden för domen, och hans eskatologiska inställning kan väl förmodas ha spelat en roll även för tillkomsten av hans dissertation. I dess förut berörda dedikation[4] framhåller han, att han hellre skulle valt ett teologiskt ämne[5], såsom mässan eller de adiaforiska ceremonierna, vilka på sistone mångenstädes blivit förevändningar för den romerske Antikrist, Babylons sköka, att åstadkomma gudlösa omstörtningar i kyrkan. Då emellertid hans lärare fordrat ett lärdomsprov inom filosofiens område, har han valt att behandla kometerna, ett ämne som ju även det är högst aktuellt. Dessa fenomen, som nu allt mera uppenbara sig, och andra himmelstecken på jorden äro nämligen utan tvivel sända av Gud till varning i denna farliga tid, så att människorna bereda sig till den annalkande stund, då Herren kommer och all världen förgås.

*

I det svenska reformationstidevarvets lärdomshistoria intar Nicolaus Ringius en betydande ställning. Någon egentlig originalitet utmärker visserligen icke hans arbeten, men det är här av mindre intresse. Tankegångar som i dem äro ledande och i samtiden starkt levande, betydelsefulla element av tidens vetande på skilda områden komma med Ringius för första gången in i Sveriges lärda litteratur.

[4] Se ovan s. 121.

[5] Huruvida Ringius verkligen hellre velat detta, eller om han blott med detta påstående velat ställa sig väl hos hemstiftets styresmän, till vilka skriften dedicerats, må vara osagt.

GEORGIUS OLAI

Om Nicolaus Ringius' levnadsomständigheter äro föga kända, så gäller detta i än högre grad om hans samtida Georgius Olai, som likväl intar en än mera betydande plats i svensk lärdomshistoria.

Georgius Olai var hemmahörande i Uppsala[1] och tycks ha bedrivit studier i Tyskland omkring 1580-talets mitt. Visserligen synes han ej ha immatrikulerats vid något universitet, men åtminstone vistades han 1586 i Greifswald, där han på sommaren utgav en skrift om Hus.[2] Av en passus i denna synes framgå, att han räknar sig till de svenska studenterna i Tyskland.[3] Han uttrycker där också en förhoppning att snart kunna låta skriften följas av större arbeten[4]; det förefaller som om han redan vore sysselsatt med dem, och detta författarskap får väl antagas stå i samband med lärda studier. Vid denna tid förekom det ej sällan, att man vistades vid ett universitet utan att formellt tillhöra det, och Georgius' följande produktion vittnar om omfattande och grundliga studier, som svårligen kunnat bedrivas endast i 1580-talets Sverige.

Greifswalds universitet var vid denna tid liksom under föregående årtionden livligt besökt av svenska studenter[5], och dess lärarkrafter på skilda områden voro också mycket goda under Georgius' vistelse i staden[6]. En lärare, som bör ha haft stor betydelse för Georgius' senare ådagalagda intressen och grundliga

[1] Han kallar sig Georgius Olai Vpsaliensis i båda sina skrifter, och samma benämning förekommer i hans gravskrift (se nedan).

[2] Dess efterskrift är daterad ». . . eo ipso die, quo Ioannes Hussus ante annos 171, martyrio sancté coronatus est», d. v. s. den 6 juli. — Arbetet är tryckt hos universitetsboktryckaren Augustin Ferber; om hans verksamhet, se J. G. L. Kosegarten, Geschichte der Universität Greifswald, I, Greifsw. 1857, s. 215.

[3] Fol. F7v: »Verúm non valdè laboro, dum me id interim consolatur . . . cùm quòd sciam viros bonos & pios, *qui erga Carissimae nostrae patriae studiosos benè sunt affecti* [kurs. här], nihil agere absque judicio.» ('Nostrae patriae' tycks tyda på att skriften direkt avsetts för svensk publik; pluralis modestiae är det knappast, ty den använder Georgius eljes ej.)

[4] Efterskriften, fol. F8r: »Boni igitur consule, Lector candide, hunc meum conatum exiguum, quem post (Deo cooperante) propediem majora sequentur . . .»

[5] Under åren 1585—87 ha ett 20-tal svenskar immatrikulerats vid Greifswalds universitet (Aeltere Universitäts-Matrikeln. II. Universität Greifswald, ed. E. Friedlaender, 1, Leipzig 1893, s. 331 ff.). Jfr Kosegarten, a. a., s. 224.

[6] Se Kosegarten, a. a., kap. I: 11.

bildning i astronomi och angränsande ämnen, var den unge astronomen, läkaren och humanisten David Herlitz (1557—1636), som blev professor mathematum hösten 1585[7], således vid en tid, då Georgius bör ha befunnit sig i Greifswald. Herlitz är berömd framför allt såsom författare till almanackor och prognostika — av vilka ett stort antal även översattes till svenska under 1600-talet[8] — och det är väl antagligt, att Georgius i Greifswald stimulerats av Herlitz till sitt kalendariografiska och prognostiska författarskap.

I början av 1588 är Georgius åter i Uppsala; då utkom av trycket i Stockholm hans stora *Calendarium duplex,* tillägnat drottning Gunilla.[9] Detta verk utgör strängt taget flera olika skrifter, och det är högst troligt, att det är dessa som Georgius åsyftar i sin Greifswaldskrift. — Georgius Olai avled den 1 maj 1592 och begravdes i Uppsala domkyrka.[1]

*

Den av Georgius utgivna *Historia Ioannis Hussi* är ej hans eget verk: den är ett omtryck av dels en Husbiografi med ett företal av Luther, dels fyra brev, som Hus skrev i fängelset i Konstanz.[2] Härtill har Georgius själv författat en efterskrift.

I biografien liksom i breven förekomma flerstädes uttalanden av Hus, som röja den hans uppfattning av påvedömets antikristliga karaktär, som Luther senare kom att närmare utveckla och med än större skärpa göra gällande.[3] Biografiens författare framhäver också, att Hus dömdes just därför att han

[7] Ibid., s. 223; Allg. Deutsche Biogr., Bd 12.

[8] Se G. E. Klemming o. G. Eneström, Svenska almanachor, kalendrar och kalendariska skrifter intill 1749, Sthm 1878.

[9] Dess dedikation är daterad »Vpsaliae Dominica Septuagesimae . . .», d. v. s. 14 febr. Gunillas ex. i utsökt vackert band finnes i Upps. univ.-bibl. — När Georgius i dedikationens slut talar om »the stoore och marghfåldighe Wälgärningar, som migh fattighe trooskyldighe Tienare, aff min Allranådigeste Herre och Konung, sampt E: M: genom obegripelig gunst och nådhe wedherfarne äre», är detta väl ej blott vanliga undersåtliga hyllningsfraser utan tyder på att Georgius verkligen erhållit något kungligt understöd.

[1] Han måste nämligen vara identisk med den, vars gravskrift meddelas av Joh. Peringskiöld, Monumenta Ullerakerensia, Sthm 1719, s. 254: »Her ligger begrafen then wellerde Georgius Olai Vpsalensis, hwilken afsomnade i Herranom then förste Maj Anno 1592. Gud hans siæl nade.» Graven uppges vara belägen »på norre gången». Denna uppgift ger Peringskiöld i ett kapitel om »Några Studenters» gravskrifter, men något stöd för att Georgius varit student ger han ej. Hans uppgift att Georgius var »i Vpsala vpfödder» stöder sig väl blott på namnet i gravskriften.

[2] Se vidare Collijn, a. a., III, s. 48 f.

[3] Fol. C4r (art. X), C5r (art. XXV), C7v (art. XVI); Epist. III, fol. F3r, F4r.

bekämpat Antikrists välde till Guds ära och kyrkans återupprättelse.[4] I sin efterskrift gör sig även Georgius Olai till tolk för denna lutherska eskatologi under ytterligt häftiga utfall mot Rom. Av papisternas blodtörstiga förföljelser mot heliga martyrer framgår, menar han, vilken behandling de få lida, som bekänna Kristus, och därav uppenbaras Apokalypsens stora sköka, med vilken jordens konungar bedriva sin hordom, bekännande sig till Antikrists lögner. Likväl finnas många, som akta dessa martyrernas historier för intet, i denna yttersta tid, då en galen och åldrande värld går mot sin undergång och brand. Därför har Georgius velat ge undervisning genom att på nytt sprida dessa dokument om den allra ståndaktigaste och heligaste martyren Jan Hus, förelöparen till den återkomne Elias, Martin Luther.[5]

Detta må nämnas i förbigående — såsom ett förebud till de eskatologiska föreställningar Georgius Olai gör sig till talesman för i sitt huvudverk, som på detta område är utan motstycke i epokens svenska litteratur.

Calendarium duplex[6] har ett mycket skiftande innehåll och omfattar egentligen tre eller fyra olika skrifter. Den första och största av dessa utgöres av de judiska och kristna kalendrarna för år 1588 med en utförlig astronomisk och astrometeorologisk inledning. Denna skrift kan här förbigås; det må emellertid påpekas, att den i flera avseenden intar en märklig plats i det svenska 1500-talets astronomiska litteratur. Sålunda åberopas där Copernicus för veterligen första gången i den svenska astronomiens historia.[7]

De senare skrifterna äro helt och hållet av eskatologisk och prognostisk karaktär, ehuru innehållet även i dessa är långt ifrån enhetligt, varför det är svårt att få en sammanfattning och överblick av det. Innan vi gå in på dessa skrifter, må dock i korthet beröras den högst intressanta inledning, som Georgius ger till sitt verk i dedikationen till drottning Gunilla. Däri framlägger han en principiell uppfattning av astrologien, dess förutsättningar och omfattning, dess nytta och betydelse. — Han gör till att börja med boskillnad mellan astro-

[4] Fol. C8r f.: »His expositis, facilè intelligi potest, Ioannem Hus non accusatum, quòd aliquid contra articulos fidei scripserit: Sed quja contra regnum Antichristi pro gloria DOMINI NOSTRI IESV CHRISTI, & Ecclesiae restauratione strenué docuerit.»

[5] Georgius talar om den tredje Elias: jfr ovan s. 42, n. 8.

[6] Om trycket se vidare Collijn, a. a., III, s. 70 f. Till Collijns uppgifter s. 72 om bevarade ex. kan nämnas, att i Kungl. bibl. finnes ej 2 utan 3 ex., och att det även finnes ett ex. i Astron. observ:s bibl., Uppsala.

[7] I kalendarierna, passim, samt särskilt fol. D2v, där Georgius förefaller ha den största aktning för Copernicus' beräkningar. Att han själv tagit del av De revolutionibus orbium coelestium är väl ej otroligt. Jfr f. ö. Dahlin, a. a., s. 21 ff.

nomien och astrologien, av vilka den förra är »såsom en Stolpe och Grundwaal» för den senare.[8] — Han framhåller vidare, hur astrologien förekommer i de bibliska berättelserna och av de gamla fäderna lämnats till de efterkommande att bruka, ehuru den sedermera genom människornas försämrade natur kommit att missbrukas och även nu i världens yttersta ålder stjärnornas kraft försvagats, såsom »alle ting vthi Werldenne, åhr ifrå åhr, meer och meer sijna kraffter affslå, såsom hon och sielff föråldras». Astrologien tjänar till hjälp och ledning på skilda områden av det mänskliga och samhälleliga livet, och även om man lättare tar miste i den än i andra bokliga konster, så utgör den dock astronomiens rätta användning, som ej kan förkastas utan att även astronomien förkastas. Den tjänar att stärka gudfruktigheten, när människan skådar den härliga och sköna harmonien i himlakropparnas rörelser och verkningar; den tjänar ad animi bona, då man ur stjärnorna kan läsa en människas temperament och anlag; ad corporis bona, då den ger upplysning om människokroppens beskaffenhet och förändringar och hur sjukdomar skola motverkas; samt slutligen ad fortunae bona, då den ger ledning för hushållning och olika näringars bedrivande. Dock är att märka, framhåller Georgius, att stjärnorna icke äro den yttersta grunden till vad som sker i världen; Gud är prima causa och kan förändra vad han vill i sin skapelse. Georgius uppdrar vidare en bestämd gräns mellan de astrologiska förutsägelserna och de oracula, som Gud genom Kristus och profeterna utsagt, särskilt om vad som skall hända i den yttersta tiden, vilket nu håller på att fullbordas. I motsats till dessa profetior ha de astrologiska naturliga grunder men äro för den skull icke emot skriften utan höra lika väl till Guds ordning. Avslutningsvis varnar Georgius för att tro, att allt som sker i världen kan hänföras till stjärnornas krafter; åtskilliga olika slags orsaker kunna tänkas. I sin redogörelse för dessa är Georgius ej fullt klar och konsekvent.[9]

Denna utförliga principförklaring, utmärkt väl skriven och med många intressanta detaljer, som här måst förbigås, innehåller i det stora hela tidens gängse tankegångar i detta ämne. Men därjämte antyder Georgius redan här på flera ställen en orientering, som senare i hans verk tydligt framträder, åt de idéströmningar i tiden, som vände sig mot den härskande aristoteliska filo-

[8] Denna distinktion finner man vid denna tid allt oftare fastslagen, och det är intressant att se den dekreteras något senare i Karl IX:s förslag till ordning för Uppsala universitet på Norrköpings riksdag 1604 (Annerstedt, a. a., Bih. I: 19, s. 48).

[9] Han anger sex olika slags orsaker: människans vilja, temperamenten, stjärnorna, Gud, djävlarna och utvärtes våld. Att sålunda utan vidare skilja mellan t. ex. temperamenten och stjärnorna eller stjärnorna och utvärtes våld sammanhänger ej klart med den övriga framställningen.

sofien. Kännetecknande för Georgius är att han genomgående sätter bibeln som högsta auktoritet och noggrant tar i betraktande vad den har att säga i skilda frågor. Han åberopar också[1] den främste förkämpen för en biblicism av detta slag under det senare 1500-talet, fransmannen Petrus Ramus (Pierre de la Ramée; 1515—72), som under årtiondena kring seklets mitt förde en häftig kamp mot skolastiken vid dess högsäte i Sorbonne och senare var verksam i samma anda även vid tyska universitetet. Georgius' intresse för de oppositionella riktningarna går emellertid än längre: han visar även bekantskap med Cornelius Agrippa von Nettesheim (1486 el. 87—1535), en av de stora lärofäderna för renässansens neoplatonska, kabbalistisk-mystiskt orienterade strömningar, och åberopar på ett ställe[2] dennes stora magiska arbete *De occulta philosophia*[3] samt röjer även kännedom om den rabbinska litteraturen. Dessa tendenser hos Georgius utveckla sig tydligt längre fram i hans verk.

Av de senare skrifterna i detta verk är den första alltigenom eskatologisk och har titeln *Någhre Prophetier eller Gisningar om Werldenes störste Förwandlingar och yterste ände*. Dess första, bibelexegetiska del inleder Georgius med en kritik av dem, som anse det lönlöst att söka beräkna tiden för den yttersta dagen, och som mena att den är så avlägsen, att man ännu ej behöver bekymra sig därom. Som vanligt i den eskatologiska litteraturen medger Georgius, att man visserligen ej kan uträkna dag och stund, det har ju Jesus själv sagt, men han har samtidigt befallt att giva akt på de tecken Gud ger, när tiden nalkas. Därför kunna »the som vthi then helghe Scrifft lärde äre» »aff hennes grund och hemligheeter» utfinna tiden för vissa betydelsefulla händelser, och därför vill Georgius »aff then helga Scrifft, och the gamle Fädher sammaledes, någhra gisningar om werldenes ända förestella».

Dessa synpunkter återgå huvudsakligen på inledningen till Andreas Osianders Coniecturae de ultimis temporibus, och de fyra exegetiska bevis, som Georgius i fortsättningen framlägger, äro också i stor utsträckning en direkt översättning av Osianders fyra konjekturer, dock med åtskilliga ändringar och tillägg, så att man kanske snarast kan tala om en bearbetning av Osianders arbete.

Georgius' första bevis grundar sig på Eliaordet om världens 6000 år, som

[1] Fol. B4v.

[2] Fol. A4r.

[3] Opera, Lugd. s. a., I. De ställen som Georgius åsyftar, nämligen Agrippas framställning av de missbruk som bedrivits med astronomien och astrologien, äro dock snarast att finna i Agrippas De vanitate scientiarum, cap. XXX o. XXXI (Opera, II).

han anför även på hebreiska, och detta i en annan textvariant än Osianders.[4] Det förefaller som om Georgius kunnat åtminstone någon hebreiska och haft möjlighet att själv gå till de ifrågavarande Talmudställena, vilka han också anför. Och i sina kommentarer till Eliaordet visar sig Georgius på flera punkter influerad av talmudistiska och kabbalistiska tankegångar.[5]

Den judiska litteraturen hade, som förut nämnts, ett århundrade tidigare blivit närmare bekant för den västerländska kulturvärlden genom Pico della Mirandola, och i fortsättningen fick denna litteratur en allt mera ökad betydelse i renässansens mystiskt inriktade religionsspekulation. Agrippa von Nettesheim är redan nämnd. Bland tidigare företrädare för detta intresse inom den protestantiska världen märkes bland de främsta den av Pico della Mirandola starkt påverkade Andreas Osiander. Georgius Olais intresse för Pico och den judiska idévärlden har möjligen väckts av Osiander, men där detta intresse tydligast framträder står han fri från denne och visar sig ha tagit del av andra judiskt influerade skrifter.

Osiander behandlar i sin första konjektur utförligt de olika gammaltestamentliga ställen, som bekräfta Eliaordet — de sju veckodagarna, de sju första fäderna o. s. v. Han gör gällande, att det är sådana sammanställningar, som varit ledande för Pico, när denne i en av sina *Conclusiones philosophicae,* en samling av 900 teser, varmed han ådrog sig anklagelse för kätteri i Rom 1486, hävdat att människan säkrast kan utröna tiden för den yttersta dagen genom kabbalans hemlighet, som anger år 2000 e. Kr.[6] — Georgius återger denna Osianders framställning men tillägger en tidsberäkning, som han anser Pico också ha använt. Denna beräkning grundar sig på de hebreiska bokstävernas

[4] Georgius återger den hebreiska texten i transkription till latinska bokstäver.

[5] Orden i Elias utsaga om att dagarna förkortas för syndens skull kommenterar Georgius sålunda: »Hwilken Sententia Glossa Rabbi Salomonis, således vthtydher: Men för wåra mångfaldigha synder, kunde Christus mandomens annamelse, til thess fyre tusendhe åhr ifrå werldenes Begynnelse fulkompligh förlopne wore, icke fördröia.» Den tolkning Georgius här citerar är icke judisk utan kristen, då ju enligt judisk uppfattning Messias aldrig kommit utan tvärtom det fjärde tusendet för syndens skull förkortats med just den tid, som varit avsedd för Messias. Med Rabbi Salomon skulle Georgius möjligen kunna avse biskop Paulus av Burgos, ursprungligen Salomon ben Levi, i hans Scrutinium scripturarum, där han utförligt kommenterar Eliaordet (se ovan s. 73); där förekommer dock ej uttryckligen den av Georgius anförda satsen.

[6] Opera, s. 108 (Conclusiones Cabalistae, tes 9): »Si qua est de nouissimis temporibus humana coniectura, inuestigare possumus per secretissimam uiam Cabalae futuram esse consummationem seculi hinc ad annos quingentos, & quatuordecim, & dies uigintiquinque.» — Wadstein, a. a., s. 36, uppger oriktigt, att Pico angivit år 2002 för domen med räkning från år 1488.

talvärden, varav enligt »the gamle Rabbiner» världens ålder skulle utrannsakas. Härmed är Georgius inne på kabbalistikens område: i denna ockulta föreställningsvärld hör nämligen bokstavs- och talmystiken till det elementära.[7] Georgius' beräkning är följande. Om man summerar talvärdena av det hebreiska alfabetets 22 bokstäver och 5 finalbokstäver, erhåller man 4995, vartill lägges 1000, d. v. s. värdet av alfabetets första bokstav punkterad. Sålunda fattas 5 i de 6000 år, som Elia profeterat om. Nu är det emellertid sagt, att Gud skapade världen i bokstaven He (ה), och He utmärker 5, varmed Elias tal är fyllt. — Denna utsaga om bokstaven He's innebörd är hämtad från ett ställe i Talmud, där den förekommer i bokstavsmystiska spekulationer om den hemliga formel, varmed Gud skapade världen.[8]

Dessa föreställningar hos Georgius Olai vittna ju ingalunda om något djupare inträngande i den judiskt influerade idévärlden, men inriktningen av hans intresse är tydlig.[9]

Georgius' tre övriga bevis ansluta sig mera till gängse lutherska tankegångar. Det andra grundar sig på analogien med tiden för syndafloden, som efter Osiander framställes på samma sätt som vi funnit hos Ringius. I tidsbestämningen är Georgius dock mera exakt än dessa båda. I det han följer en tidsuppgift om floden hos Nicolaus Lyranus (1270—1349), medeltidens kanske mest berömde bibelkommentator[1], får han till resultat, att domen skulle infalla efter 1655 år och 46 dagar, som han räknar från himmelsfärden. Därmed skulle i det närmaste 100 år återstå till domen. — Det tredje beviset grundar sig på elva olika analogier mellan Jesu liv och kyrkans historia i mosaiska jubelår räknad, vilka perioder Georgius liksom Ringius anser motsvara varandra, och enligt denna beräkning skulle domen komma redan 1612. I dessa analogier, som äro av det vanliga slaget, följer Georgius genomgående Osianders tredje konjektur, mestadels ordagrant. I de sista analogierna, som beröra reformationstiden, finnas dock

[7] En god och typisk sammanfattning av den samtida kabbalistikens huvuddrag ger t. ex. Thomas Garzoni (1549—89), Piazza universale, Disc. 29, ty. övers., Frankfurt a. M. 1641, s. 288 ff.

[8] Chagiga II, 8b (Der Jerusalemische Talmud in seinen haggadischen Bestandtheilen, övers. A. Wünsche, Zürich 1880, s. 177). Jfr S. Karppe, Étude sur les origines et la nature du Zohar, Diss. Paris 1901, s. 74, o. F. Dornseiff, Das Alphabet in Mystik und Magie (ΣΤΟΙΧΕΙΑ, VII), Leipzig o. Berlin 1922, s. 120. — I Chagiga heter det att Gud skapade världen *med* He, hos Georgius däremot »In He creavit Deus mundum». Betydelsen måste väl dock bli densamma i detta sammanhang.

[9] I detta sammanhang kunde erinras om de judiska reminiscenser, som påpekats i en svartkonstbok på nordiskt område från ungefär samma tid: N. Lindqvist, En isländsk svartkonstbok från 1500-talet, Upps. 1921, s. 24, 32, 53.

[1] Textus biblie Cum ... Nicolai de lyra postilla ..., I, Lugd. 1520, fol. 53r, col. 2.

några skiljaktigheter. På tal om de sekter och falska lärare, som Satan uppväckt såväl på Jesu tid som i samtiden, nämner Georgius utöver de av Osiander uppräknade jesuiter och kalvinister: jesuitorden hade stiftats efter det Osianders arbete utkom, och motsättningen till kalvinismen hörde också framför allt till lutherdomens senare utveckling; Georgius står kanske även under intryck av den kalvinistiska expansionen i Sverige under seklets senare hälft. En annan skiljaktighet är, att medan Osiander alls ej nämner Luther, framhåller Georgius i sin sista analogi, att såsom Kristus, den andre Elias[2], utdrev växlarna ur templet, så har »then yterste Werldenes Elias» Martin Luther utdrivit ur Guds församling dem som handlade med avlatsbrev, själamässor »och andre sådane onyttighe ting».

Georgius' fjärde och mest omfattande bevis, som till största delen ordagrant följer Osianders fjärde konjektur, utgöres av en genomförd exeges av vissa apokalyptiska kapitel i bibeln, vilka skildra staden Roms antikristliga karaktär. Georgius betraktar denna konjektur som »then allramerckeligaste» liksom Osiander anser den »omnium euidentissima», och denna värdering belyser i sin mån ytterligare, i hur hög grad den eskatologisk-exegetiska forskningen inriktade sig på de problem, som framkallats av den kyrkopolitiska motsättningen.

Det är ej möjligt att här ingå på alla detaljerna i exegesen, endast att återge huvuddragen i tolkningen av de bibliska profetiorna, som äro Dan. 7, Apok. 13 och 2 Tess. 2. — De fyra djuren i Dan. 7 tolkas givetvis traditionellt som de fyra världsmonarkierna. Det fjärde djurets tio horn, som avse tio konungar, betyda romerska kejsare, och det horn, den monark, som skall komma efter dem och förhäva sig över den högste, d. v. s. Antikrist[3], kan ej vara någon annan än den romerske påven[4]. De $3\,^1/_2$ tider, varom ängeln talar, utgöra $3\,^1/_2$ år efter det hebreiska kalendariet, d. v. s. 1239 dagar. Dessa avse angeliska dagar och utgöra de 1239 vanliga år, som förgingo från Roms grundläggning till dess första undergång under Romulus Augustulus.

Danielutläggningen behandlar således närmast det antikristliga Roms tidigare historia, kejsardömets skede. Framställningen om själva påvedömet följer i starkt polemisk form i exegesen av Apok. 13, om de båda vilddjuren. Georgius följer alltjämt Osiander mycket nära; han har också övertagit dennes källhän-

[2] Jfr ovan s. 148, n. 5.

[3] Jfr nedan s. 170.

[4] Profetian att Antikrist skall förändra tider och lagar finner Georgius liksom Heerbrand och Abr. Angermannus (ovan s. 104) uppfylld genom den gregorianska kalendern. Georgius hänvisar till sin behandling av denna i kalendariets inledning (fol. Dlr f.), där han säger, att det varit bättre att Gregorius låtit bli att förändra tideräkningen för den korta tid, som världen ännu kan bestå, än att därmed åstadkomma sådan religionssplit som nu skett.

visningar samt ett par Vergiliuscitat. — Det första vilddjuret, som uppsteg ur havet, är Rom, som av draken fick makt över all jordens folk.[5] Efter att tidigare ha tagit gestalt i kejsardömet, har, efter förutsägelsen i Apok. 17, vilddjuret återvänt i påvedömet, det romerska rikets andra skede; i påvedömets skepnad hädar vilddjuret Guds namn och förvanskar evangeliet. Det andra vilddjuret, som uppsteg ur jorden, är papismens falska lärare.[6] De stora tecken det utför åsyfta alla de andebesvärjelser, offermässor och helgonmirakel, varmed papisterna bedragit enfaldigt folk. Osianders framställning här har Georgius något förändrat, varvid han infogat ett angrepp mot den absolution, som ges för penninggåvor till kloster och kyrkor — man förnimmer här något av Olavus Petris tonfall. Vilddjurets tal förklarar Georgius skola tydas efter det hebreiska alfabetets talvärden, och han återger Osianders tolkning *Malcuth Romijt*.[7] Vilddjurets märke, »wedhertekn», bära de som i sitt yttre visa, att de lyda under påven. Detta exemplifierar Georgius utförligare än Osiander i ett drastiskt utfall mot munkväsendet och de romerska kyrkobruken[8], där man återigen erinras om Olavus Petris stridsskrifter. — Hur vilddjuret slutligen skall besegras av lammet skildrar Apok. 17.

2 Tess. 2 finner till alla delar sin tillämpning på påven, syndens människa och förtappelsens barn. »Then ther nw håller» (ὁ κατέχων) avser det romerska kejsardömet, som nu är röjt ur vägen, så att »then Onde» blivit uppenbar, och med honom skall Herren göra en ände med sin tillkommelses uppenbarelse.

Slutligen sammanfattas de fyra konjekturernas resultat i en bestämd slutsats om tiden för världens slut. Vilddjurets välde skall ju vara 1260 angeliska dagar, 1260 solår. Såväl Osiander som Georgius räknar dessa från Roms förstöring genom Alariks goter år 412, och alltså skall påvedömets fall inträffa 1672. Sam-

[5] I Osianders uppräkning av de tio länder, som kommit under vilddjurets välde, har Georgius utbytt romerska riket mot Sverige, och han tillägger att några länder, såsom Sverige och Danmark, nyligen genom Guds nåd återfått evangelii sanna lära och alltjämt förneka det romerska avguderiet.

[6] Georgius kommenterar detta (fol. T4r) kortfattat och något dunkelt; hans ord återgå tydligen på Osianders intressanta framställning (fol. g3v f.) av skillnaden mellan de båda vilddjuren efter deras olika elementariska beskaffenhet.

[7] Georgius återger (fol. V2r) Osianders tolkning i sammandrag utan någon klar bevisföring. Han tillägger: »Vide Irenaeum pag. 33[3]. & 334. qui verecundé, pie ac erudité, de hoc numero Bestiae disputat. Item Chytraei Commentationem in Apocalypsin Iohannis, Cap: 13». Den förra meningen är direkt tagen från Chytraeus (Explicatio, s. 272 f.), vars hänvisning till Irenaeus dock ingalunda gäller den här ifrågavarande tolkningen. Det är oklart om Georgius missförstått Chytraeus eller om han velat föreslå även dennes övriga, från Irenaeus hämtade tolkningar.

[8] Fol. V2v.

manställer man detta med det andra beviset, syndaflodsanalogien, finner man, att världen skall bestå 16 år efter påvedömets undergång. Domen kommer år 1688.

Georgius Olais exegetiska metod är som synes identisk med Ringius': på samma sätt får hos Georgius den lutherska historiesynen bestämma de eskatologiska resultat, som exegesen ger.

*

Efter denna exegetiska del av Georgius' eskatologiska traktat följer en utförlig framställning om de 'tecken och under' i naturen — på himlen, jorden och i havet — varav man kan döma om världens tillstundande slut. Denna del är sålunda av astrologisk och meteorologisk art. Georgius skiljer därvid, på det i tiden vanliga sättet, mellan naturliga tecken, d. v. s. sådana som ha naturliga orsaker och i viss utsträckning kunna förutses, och övernaturliga tecken, som Gud oväntat sänder till varning eller straff.

Bland de naturliga tecknen intaga planetkonjunktionerna främsta rummet, i synnerhet konjunktionerna mellan de båda översta planeterna. Georgius, som avfattar sitt verk omkring början av år 1588, ägnar väl så stort intresse som Ringius åt den stora eldskonjunktionen, även han under starkt inflytande från Leovitius' De coniunctionibus magnis insignioribus superiorum planetarum. Georgius redogör med exempel för hur konjunktionerna beräknas, vilket ej Ringius gjort, och vilka olika slag som förekomma av konjunktioner med olika betydelse. Självfallet ägnar han största intresset åt den märkliga konjunktion, som inträffar endast omkring vart 795:e år, vid omskiftning från vattentrigon till eldstrigon, och som alltid visat sig åtföljas av stora förändringar i världen. Även Georgius anser, att den nu förestående, år 1603 fullbordade konjunktionen av detta slag, den sjunde, måste bli den sista, efter Elias utsaga om världens ålder, och även han anför de gamla verserna om år 1588, »Hwilke Verser man således på Rijm stält och affsatt haffuer»[9]:

»Öffuer tusend åhr ifrå then tijdh,
På hwilken föddes wår Frelsare blijdh,
Fem hundrad och ottetiye ther til,
Thet ottonde man säya wil,
Ett fharlighit Åhr thet bliffua skal,
Och sigh tildragha många fall.
Om Werlden tå ey ände får,
Lijkwel hon j stoor fhara står:

[9] Fol. Y2r f.

I werdzlighit Ståndh och Regemente,
Skal man stoor förandring wänte.
Stoor sårgh och nödh skal tå begynna,
Thet alt Folck j werlden skal förnimma.
I een Summa wil man besluta,
Alle ting skole knarcka och luta.»

Sina resonemang, här i huvuddrag anförda, stöder Georgius på olika punkter med uttalanden av tidens astrologiska auktoriteter, framför allt Cardanus. Han framhåller också, hur beräkningen av den stora konjunktionen stämmer med Johann Hiltens profetia om turkarnas stora infall i Västerlandet under 1600-talets första år och turkarnas egna profetior om hur länge det osmanska väldet skall bestå. Överensstämmelsen med Ringius' argumentering i hans sista kapitel är ju påfallande, och man kunde förmoda, att Georgius använt Ringius' ett halvår tidigare utkomna arbete. På väsentliga punkter är dock Georgius utförligare än Ringius, och troligast är väl att de haft gemensamma, allmänt tillgängliga källor.

I enlighet med de principer han uttalat i inledningen till sitt verk framhåller Georgius likväl, att de astrologiska beräkningarna ej ha avgörande betydelse i frågan om tiden för domen. Han hävdar med skärpa, att bibelns utsagor gälla mera än all kunskap om de naturliga förloppen, och påpekar, att astrologerna många gånger misstagit sig i förutsägelser om den yttersta dagen: sålunda hade Arnaldus de Villanova (omkr. 1240—1311; joachitisk spiritualist, alkemist och läkare) förutsagt Antikrists ankomst till år 1345[10]; en judisk astrolog Abraham ansåg, att vid de översta planeternas konjunktion i Fiskarna 1465 Messias skulle komma, medan de kristna teologerna då väntade Antikrist och änden[1]; och Lichtenbergers, Stöfflers och andras eskatologiska prognostika ha ej heller slagit in, låt vara att mycket ont skedde vid de utsatta tidpunkterna. »Och therföre skal ingen then drijstigheeten sigh företagha, at han om the Himmelske och öffuernaturlighe ting aff naturlighe vrsaker dömer.»

Bland de naturliga tecknen nämner Georgius som de jämte de stora konjunktionerna förnämligaste solens och månens förmörkelser. Dessa fenomen behandlar han dock i största korthet. Han påpekar, att de på senare tid inträffat

[10] Jfr Wadstein, a. a., s. 91 ff.

[1] Dessa uppgifter om Arnaldus, Abraham Judaeus m. fl. härröra otvivelaktigt från Picos Disputationes in astrologiam, lib. V, cap. XVI (Opera, s. 577). En skiljaktighet är, att Pico anger konjunktionen i Fiskarna till 1464, medan Georgius har 1465; detta kan ju dock bero på en lapsus (möjligen av en mellanhand). — Uppgiften går f. ö. igen i Joh. Rudbeckius' predikan över evangeliet på 2:a sönd. i adv. 1622: se nedan s. 271, n. 2.

oftare än någonsin tidigare: på de sista 60 åren ha förekommit ej mindre än 70 förmörkelser, och på de närmaste 18 åren skola, »om elliest Werlden så länge stå skal», mera än 32 förmörkelser ske. Och de åtföljas av de mest förödande hemsökelser på jorden. Allt detta överensstämmer med vad Kristus sagt om den yttersta tiden. — Georgius' uppfattning är ju helt densamma som Ringius'[2], den i samtiden gängse.

Av naturliga tecken finnas emellertid även sådana, som man icke kan säkert förutsäga till en viss tid. Det är de meteorologiska fenomenen, bland vilka främst märkas kometer, chasmata och parelier, d. v. s. de tecken som uppträda i den elementariska världen, ehuru de givetvis ha sina orsaker i de celesta förloppen och därför också i viss utsträckning kunna förutberäknas på astrologisk väg.

I enlighet med den rådande naturåskådningen anser Georgius kometerna bestå av en torr och giftig materia, som utdunstar från jorden. För den fysiska processen vid fenomenets tillkomst redogör han närmare senare i sitt verk i sin praktika för år 1588[3]: genom onda aspekter, som följas av vissa konjunktioner eller förmörkelser, förorsakas den giftiga materian, som »j längdene genom Stiernornes hemelighe kraffter j Wädhret vptändes», så att en komet uppstår. Efter kometens materiella egenskaper, som variera allt efter olika astrala kombinationer vid dess tillkomst, förorsakas olika slags hemsökelser på jorden. Georgius ger åtskilliga historiska exempel på sådana och påpekar med några i litteraturen ständigt förekommande satser, att ingen komet funnits, som ej fört ont med sig[4], vilket han också uttrycker så[5]:

»I Werlden finnes icke then Man,
Som medh godh skääl bewijsa kan,
At någhon Comet sedder är,
Then jw mykyt ondt fierran och när,
Ibland alt Folck j Werlden wijdh,
Vpröört haffuer j allan tijdh.»

Tydligen anser Georgius liksom Ringius, att den senaste tidens förödelsebringande kometer äro säkra tecken på yttersta dagens annalkande.

[2] Ovan s. 132.

[3] Fol.)Ee2r(.

[4] Vad som brukar citeras är framför allt ett uttalande av den store humanisten och polyhistorn Joachim Camerarius (1500—74): Οὐδείς κομήτης ὅστις οὐ κακὸν φέρει, samt ett distikon av Melanchton (vilket föranlett Georgius' verser):

»Nulla aetas vidit flagrantem impunè Cometam,
Non leve venturum nunciat ille malum.»

[5] Fol. Z4v.

Chasmata eller voragines är »thet Eeldzske sweffuandet, hwilket Winters tijdh om nätterne synas plägher, såsom allom kunnigt är». Detta fenomen, som väl närmast får tolkas som norrskenet, berör Georgius kortfattat. Han visar med exempel, hur det ständigt åtföljes av olika slags hemsökelser på jorden, och fastän många tro, att det blott förebådar storm och torka, är det, menar han, uppenbarligen detta Jesus åsyftat med sina ord om att himlens krafter skola bäva; det är ett tecken att Gud snart skall förgöra världen med eld och svavel.[6]

Denna framställning är i det väsentliga hämtad ur Wittenbergprofessorn Jacob Milichs (1501—59) kommentar till 2:a boken av Plinius d. ä:s *Historia naturalis*[7], som på ett mycket representativt sätt sammanfattar den under 1500-talet härskande uppfattningen på dessa områden. Ur samma källa härrör huvudsakligen Georgius' följande kapitel om parelier eller vädersolar.[8] Dessa företeelser anses förebåda regn och blåst — varav de enligt Georgius erhållit sin svenska benämning — men därjämte ha de, som Georgius uttrycker det, »een hemeligh och förbårghat märckelse, så wel som the andre impressiones coelestes, hwilken icke aff sielffue Materien taghas kan». Denna betydelse är densamma som vi sett inläggas i parelierna på Olavus Petris vädersolstavla ett halvsekel tidigare: såsom bisolarna sätta sig till att fördunkla den rätta solen, så förebåda de falska lärares försök att fördunkla evangeliets rätta lära eller förrädares lönliga stämplingar mot sin rätta, av Gud förordnade överhet; men detta varar dock endast till en tid, såsom bisolarna snart måste vika för den rätta solen. Också detta belyser Georgius med exempel från den senaste tidens händelser; han påpekar, hur i Sverige de senaste försöken till fördunkling lyckligt avvärjts och slutar med en bön att den rätta solen skall få överstråla alla de bedrägliga solar, som alltjämt upprinna, intill världens slut.

Denna uppfattning av de meteorologiska fenomenen, som Georgius här populärt framställt, finner man hela tidevarvet igenom ej blott i den lärdare litteraturen utan också vidare spridd ned till den rent folkliga föreställningsvärlden. Förmörkelser, vädersolar, olika slags eldsfenomen på himlen voro ju företeelser, som kunde omedelbart uppfattas av gemene man och få sin tolkning som järtecken i tider av allehanda hemsökelser, och denna omedelbarhet gav dessa naturföreteelser en utomordentlig makt över sinnena i skilda samhällsskikt.

[6] Jfr Ringius ovan s. 133. Ringius anser, att chasmata förekommo i Nordlanden första gången 1560; Georgius nämner tidigare exempel men framhåller, att fenomenet blivit mycket vanligare på senaste tid, särskilt från 1560 intill 1588. — Det kan nämnas, att Georgius' framställning om dessa naturfenomen citeras ännu i Anders Celsius' CCCXVI. Observationes de lumine boreali, Norimb. 1733, fol. 3v f.

[7] Cap. XXVII, De Chasmate, fol. 98r f.

[8] Ibid., fol. 99v ff.

Det kan erinras om hur ungefär samtidigt med att Georgius Olai författar sitt verk William Shakespeare i första scenen av Hamlet låter Horatio skildra hur järtecknen hopa sig liksom före Caesars mord —

»As stars with trains of fire and dews of blood,
Disasters in the sun; and the moist star,
Upon whose influence Neptune's empire stands,
Was sick almost to doomsday with eclipse:
And even like precurse of fierce events,
As harbingers preceding still the fates
And prologue to the omen coming on,
Have heaven and earth together demonstrated
Unto our climatures and countrymen.»[9]

De tecken av övernaturligt slag, vilka Gud sänder som maning till bot och bättring, äro, säger Georgius, så många och skiftande, att de ej alla kunna uppräknas. Till dessa räknar han emellertid i första hand de olika skräckinjagande syner, som skådats i skyn, och han ger en förteckning över märkligare sådana syner, som setts under olika angivna år från det Luther uppenbarade evangeliet till den nya stjärnan år 1572. De mest uppskakande ting har man fått skåda: avhuggna människohuvuden, blodiga kors, blodiga ris och svärd, likbårar, eldsdrakar och kämpande ormar, »Storm och strijdh j Himmelen», trumpeters och basuners ljud, Kristi beläte på korset och på domarsätet. Georgius har här tydligen förtecknat vad som från olika håll blivit honom bekant av de visionära företeelser, i vilka, som vi senare skola se, tidens eskatologiska stämningar togo sig de starkaste uttryck.

Det 'övernaturliga' tecken, som Georgius Olai och hela hans samtid betraktade med ojämförligt större intresse, förundran och bävan än något annat, var emellertid den nya stjärna, som i november 1572 uppflammade i Cassiopeias stjärnbild.[10] En ny stjärna, och därtill en av förut osedd storlek — ett väldigare järtecken hade aldrig skådats sedan världens begynnelse.[1] Bibeln lärde ju, att Gud

[9] A new variorum edition of Shakespeare ed. H. H. Furness, [9], Hamlet, I, Philad. 1905, s. 18 ff. — Även uttrycket »dews of blood» har sitt fasta underlag i den samtida föreställningsvärlden: jfr nedan bl. a. s. 230.

[10] Jfr Ringius ovan s. 133.

[1] Plinius uppger visserligen (Hist. nat., lib. II, cap. XXVI), att Hipparchos en gång sett en ny stjärna. Denna uppgift möttes dock i senare tid med tvivel; sålunda förmodar Milich i sin Pliniuskommentar (fol. 97r), att det endast varit fråga om en komet (en åsikt som Tycho Brahe bemöter i sin nedannämnda skrift om 1572 års stjärna).

Plinius berättar på det ifrågavarande stället, att Hipparchos en gång fick se en stjärna, som förut ej funnits, och då började undra, om dylika fenomen oftare uppträdde, och om de

på fjärde dagen skapat stjärnorna en gång för alla, och filosofien lärde, att den celesta regionen icke är någon slags förändring underkastad.

Kring det nya fenomenet uppstod snart en hel litteratur, rymmande de mest skilda åsikter om dess beskaffenhet.[2] I diskussionen framträdde den 26-årige Tycho Brahe med skriften *De nova et nullius aevi memoria prius visa Stella*[3], varmed han för första gången tilldrog sig den lärda världens uppmärksamhet[4]. På grundval av noggranna observationer avvisar Tycho tanken, att stjärnan skulle vara en komet, och finner den därför vara alla tiders största järtecken, förebådande stora politiska och religiösa omvälvningar, ja slutet på de fyra monarkiernas världsdrama.[5] Särskilt skickelsedigert finner han det vara, att stjärnan uppblossat vid slutet av en eldstrigonperiod.[6] — Cornelius Gemma (1535—79), son till den vittberömde matematikern och geodeten Reinerus Gemma Frisius och själv berömd som medicine professor i Löwen, ägnar i sitt stora verk *De naturae divinis characterismis*, fullbordat 1574[7], den nya stjärnan en utförlig behandling[8]. Angående dess fysikaliska karaktär kommer han till i huvudsak samma uppfattning som Tycho och finner sig av vissa observationer föranledd att sammanställa fenomenet med Jesu ord i Matt. 24, att i den yttersta tiden människosonens tecken skall synas på himlen; han vill ej direkt påstå, att stjärnan är just detta tecken, men den är åtminstone »arcana quaedam imago» därav. Sin eskatologiska uppfattning, som har en i viss mån mystisk prägel, styrker Gemma med uttalanden av profeterna samt en variant av den berömda Sibylla Tiburtina, där det talas om hur en vittstrålande stjärna skall uppflamma

stjärnor, som troddes vara orörliga, rörde sig. Han tog sig därför före att räkna stjärnorna och indela dem efter storlek och position. På detta sätt skulle alltså Hipparchos' berömda stjärnkatalog ha tillkommit, den som blev gällande långt fram i nyare tid med uppgiften om stjärnornas antal av 1022 (se t. ex. Luths Astronomia, a. ed., s. 11).

[2] Någon föreställning därom ger J. de la Lande, Bibliographie astronomique, Paris 1803, s. 96 ff. Se ock J. L. E. Dreyer, Tycho Brahe, ty. övers., Karlsruhe 1894, kap. 3.

[3] Hafniae 1573. Originaltrycket är mycket rart; ett facsimiletryck är utgivet av Regia Societas Scientiarum Danica, Hauniae 1901.

[4] Se vidare Dreyer, a. a.

[5] Detta säger Tycho ej tydligt, ehuru han tycks mena det. Jfr nedan n. 6.

[6] I dessa förutsägelser uttalar sig Tycho kortfattat och obestämt. Senare i Astronomiae instauratae progymnasmata utvecklar han däremot vidlyftigt sin eskatologiska tolkning i kiliastisk, paracelsistisk riktning: se vidare J. Nordström, Lejonet från Norden, Samlaren 1934 (omtr. i förf:s De yverbornes ö, Sthm 1934), s. 16 ff.

[7] Lib. I—II, Antverp. 1575. Redan tidigare hade Gemma yttrat sig om stjärnan i flera skrifter: se de la Lande, a. a., s. 99, o. Dreyer, a. a., s. 71. Jfr ock Dreyer, a. a., s. 60 f., 64 f.

[8] Lib. II, cap. III.

över Europa och i samband med stora omvälvningar inleda 'tempus desyderatissimum', som Gemma tycks motse med stor längtan.[9] — En annan mening om stjärnans beskaffenhet hävdar David Chytraeus, som ägnade sig även åt astronomi[1] och möjligen någon tid haft Tycho Brahe till lärjunge[2], i en på föreläsningar byggd traktat 1577 om 1572 års stjärna och en komet som uppträtt i nov. 1577[3]. Chytraeus framför en åsikt med stöd i antik litteratur, att kometerna äro självständiga stjärnor lika väl som planeterna, ehuru av annan form och av mycket varierande storlek och färg och synliga större och klarare alltefter avståndet från jorden.[4] Det märkliga himmelsfenomen, som syntes för fem år sedan, skall enligt sakkunniges försäkran ha varit av sådant slag; dess parallax stod ej att observera, varför den torde tillhöra den eteriska regionen snarare än den elementariska. Chytraeus tycks sålunda i sin ej helt klara framställning vilja betrakta stjärnan som en art av komet, med de fruktansvärda effekter, som alltid åtfölja en dylik, och som ökas ytterligare av den nya stora kometen 1577.

Chytraeus' uppfattning av 1572 års stjärna ansluter sig närmast till den i samtiden allmänna; Tycho Brahe intar en för tiden ytterst avancerad ståndpunkt. Att det nya fenomenet är en komet anses stå utom tvivel i den första skrift på svenska, som behandlar det, en översättning av en skrift av Georg Busch i Erfurt: *Om then nyia Stierno och Cometa, som syntes Anno Domini. 1572. j Nouembris månat,* utkommen i Stockholm 1573.[5] Denna skrift, som är ganska populärt hållen, är mycket typisk för tidens naturåskådning.[6] Busch, som liksom

[9] Detta intressanta variantparti, som ej behandlas av Sackur, a. a., återfinnes i lib. II, s. 149 f.

[1] Se Krabbe, David Chyträus, s. 27, o. D. Klatt, David Chytraeus als Geschichtslehrer und Geschichtschreiber, Diss. Rostock 1908, s. 40.

[2] Se Dreyer, a. a., s. 25; jfr Krabbe, Die Univ. Rostock, s. 705 f.

[3] De stella inusitata et nova, quae mense Nouembri, anno 1572. conspici coepit. Et de comato sidere, quod hoc mense Nouembri Anno 1577. videmus. Commonefactiones in Schola propositae. Rost. 1577.

[4] Seneca, Naturales quaestiones, lib. VII, cap. 3 o. 17. Hela lib. VII handlar om kometerna och synes på flera ställen vara använd av Chytraeus.

[5] Busch utkom med en skrift om den nya stjärnan redan 1572 och sedan 1573 med flera skrifter, av vilka väl någon är en ny uppl. av 1572 års; se de la Lande, a. a., s. 96 o. 99. Den svenska översättningen har Buschs datering 4 dec. 1572. På översättningens titelblad står: »Scriffuit aff Georgio Busch Norinbergense på Tydsko, boendes j Erfurt, Och nu vthsatt på Swensko.» — Jfr ock Dreyer, a. a., s. 67. — Till Collijn, a. a., II, s. 427, kan påpekas, att i Upps. univ.-bibl. finnas åtminstone 2 ex. av den svenska övers. av Buschs skrift (i raritetsvol. 10: 243 och Cod. Palmsk. 165).

[6] I sin avfattning är skriften stundom osammanhängande, så att det är svårt att förstå Buschs resonemang.

Georgius Olai skiljer mellan naturliga och onaturliga tecken, tillbakavisar alla påståenden, att den nya stjärnan skulle vara något annat än en komet, och redogör utförligt för den klassiska uppfattningen av kometfenomenet och de olyckliga effekter det övar på jorden.[7] Den nya kometens verkningar bestämmer Busch närmare av dess bana i förhållande till planeterna och fixstjärnhimlens tecken och till jordens olika länder. Dessa fortskridande verkningar skildras ytterst ingående: stora krig och andra hemsökelser av alla slag förestå. Den apokalyptiska stämning, som, allt mera förtätad under striderna kring motreformationen, föregår det kommande seklets stora krig, får i Buschs skrift ett starkt uttryck.

Den förste svensk, som ägnar den nya stjärnan en utförligare behandling, är Georgius Olai, och för denne, som kunnat tillgodogöra sig 15 års litteratur i ämnet, står det återigen klart, att det är fråga om en verklig stjärna i den eteriska regionen.[8] När en sådan oerhörd företeelse uppträder i världens yttersta tid, måste den innebära, menar han, Guds tecken att den yttersta dagen står för dörren. Han påpekar vissa uppgifter om nya stjärnor, som tidigare uppträtt, och erinrar, såsom sker flerstädes i litteraturen, om Betlehemsstjärnan: liksom den föregick Kristi första ankomst, förebådar denna stjärna hans andra ankomst. Vidare framhåller Georgius, att stjärnan tillsammans med de tre andra största och förnämsta stjärnorna i Cassiopeia bildar en romb, av vars diagonaler bildas ett kors, vilket är Kristi eget tecken.

»Och effter thet han sielff sagt haffuer: Och tå skal synas Menniskiones Sons tekn j Himmelen, ett Tekn til then yterste Daghen: Är förnödhen at then yterste Werldenes ände förhanden wara skal.»

Beträffande de omedelbara verkningarna av stjärnan, vilka beräknas med vanliga astrologiska kalkyler efter dess position, bli Georgius' förutsägelser i huvudsak överensstämmande med Buschs och andras. Stora förändringar skola ske i de högsta regementena över hela världen, och dessa händelser måste, menar Georgius, vara just de omvälvningar, som enligt skriften skola inträffa före den yttersta dagen. Om den tidpunkt, då stjärnans effekter skola göra sig gällande, dömer han — då någon tidigare erfarenhet av ett sådant väldigt tecken icke finnes — efter en av Cardanus uttalad sats, att verkningarna av en månför-

[7] Förutom kometernas fysiska natur tillägger Busch dem en »andeligh», varmed han även ger en egenartad 'andlig' förklaring till deras effekter: såsom bönerna uppstiga från jorden genom himlarna till Gud, så uppstiga synderna i form av ond rök och dimma, som antändes av Guds vrede, och därvid nedstörtar från höjden en giftig rök, som förorsakar allehanda plågor och hemsökelser på jorden.

[8] Jfr Laurentius Paulinus Gothus' uppfattning, nedan s. 251, n. 5.

mörkelse vara så många månader och verkningarna av en solförmörkelse så många år, som antalet timmar själva förmörkelsen varat; ju högre i himmelssfären en förmörkelse sker, desto längre tid utsträcka sig nämligen dess verkningar. 1572 års stjärna befann sig ovan planethimlarna, i fixstjärnhimlen, i 16 månader, och man torde då kunna räkna med att dess verkningar vara lika många år som det antal månader den lyste. Alltså kan man beräkna, att dess hemliga krafter skola uppenbaras nu i det 16:e året efter 1572, det innevarande 1588. — Sålunda befinnes även detta himmelstecken tyda på att stora ting i det eskatologiska dramat skola utspelas det omsiade år 1588.

Detta är vad Georgius Olai har att säga om de tecken, som uppträda i himmelsregionen och i den elementariska regionen ovan jorden. De övriga tecken som förekomma, de som ske »på Jordene, ibland Menniskiorne, och j Haffuet», behandlar han mycket kortfattat. Hans framställning grundar sig därvid helt och hållet på den skildring av tillståndet på jorden i den yttersta tiden, som Lactantius ger i kap. 15—17 i 7:e boken av Divinae institutiones. Denna skildring överensstämmer i alla väsentliga delar med en under medeltiden och senare vida spridd folklig profetia, som av obekant anledning gått under Hieronymus' namn, och som således kan föras tillbaka till åtminstone ett århundrade före Hieronymus; Lactantius i sin tur bygger dock säkerligen på senantika föreställningar av sibyllinsk karaktär. — Förekomsten av »Hieronymi Prophetia» i Sverige skall i annat sammanhang beröras.[9] Georgius Olai för sin del anför uttryckligen Lactantius som källa för sin framställning.

Denna skildring handlar om hur i den stora vedermödans tid alla slags laster och hemsökelser skola tilltaga allt värre bland människorna intill dess domen kommer. Ingen rättvisa skall då finnas mera, de onda och orättfärdiga skola ha framgång, medan de goda och fromma förföljas och smädas; lag och rätt skall förfalskas och den fattige utplundras, så att ingenstädes trygghet finnes. Krig och örlig skall allestädes uppstå: »Tå skal Swerdet gåå öffuer heela Werlden, genom hwilket alle ting, såsom Gräås aff en hwass Liya, skole affhugne warda.»

Men ej blott av svärd och brand skola städer och byar förstöras utan ock genom jordbävningar, och även ödeläggas av hunger och sjukdomar. Luften skall fyllas av ett förpestande gift, så att jorden ej kan bära frukt och säd: när grödan står i sin blomma, skall den väl synas god, men när den uppskäres, skall den varda till intet. Källor och floder skola förtorkas: vattnet skall vändas i

[9] Se nedan s. 180 f. o. 184.

blod och bli bittert, så att djuren på marken, fåglarna i skogen och fiskarna i havet försvinna. Så skall Guds vrede gå över människorna, och de skola i ångest ropa till honom, men han skall icke höra dem. De skola önska sig döda och döden skall icke komma; de skola söka sig vila och icke få någon sömn för sorg och ängslan och klagan; och de skola beklaga de levande och glädjas över de döda. Så skall människosläktet ödeläggas, så att icke en tiondel av det återstår.

I denna tid skall Gud uppväcka en stor profet till att uppträda mot den falske profeten, som gör falska tecken och under och skändar det heliga och förföljer de fromma, men vars makt snart skall nedslås vid Herrens ankomst.

Denna fruktansvärda profetia om människosläktets sista tid, vari hela den kristna kulturpessimismen funnit ett av sina mest storslagna uttryck, finner Georgius Olai nu ha blivit uppfylld. Äro icke nu alla dygder döda och alla missgärningar levande, så att den fromme överallt förföljes och den fattige lider övervåld av den ogudaktige? Hör man ej talas om uppror, split och krig i alla länder? Uppkomma ej bland människorna allehanda sjukdomar, varom man förut ej hört talas? Lider icke den fattige i stad och land nästan varje år av svår hungersnöd och dyrtid och avplundras vad han äger? Hör man ej ängslan och suckan, klagan och kvidan vart man vänder sig? Ha ej de kristna fått känna påvens tyranni i de länder, som lytt under honom, och uppstå icke mångahanda sekter och gudsförsmädare i kristenheten, jesuiter och andra, vilka söka störta Sverige tillbaka i den gamla villfarelsen? Och slutligen: har icke Gud i denna världens yttersta tid uppväckt en stor profet, doktor Luther, som bekämpat själamördaren Antikrist med Kristi muns anda?

Så utmynnar Georgius Olais eskatologiska skrift i denna samtidsbetraktelse, vari man finner grunden för den eskatologiska åskådning, för vilken han i skriftens tidigare delar sökt stöd från skilda områden av sin tids vetenskap.

*

Den sista delen av Calendarium duplex kan anses bestå av två olika skrifter, dels ett utförligare astrologiskt prognostikon över åren 1588 och 1589, dels en rad kortfattade prognostika över åren 1590—99. De ha i huvudsak det innehåll man vanligen finner i detta slags litteratur: astronomiska uppgifter med kommentarer i form av astrologiska förutsägelser och allehanda anvisningar och råd av astrometeorologisk och astromedicinsk art. Till sitt astronomiska innehåll ansluta sig dessa skrifter väsentligen till de stora efemeridiska verk, som utgivits av tidens auktoriteter, Leovitius, Franciscus Iunctinus och andra, och som allmänt utnyttjades av författare till astrologiska praktikor.

Dessa skrifter sakna egentligt intresse i detta sammanhang, låt vara att Georgius även i dem stundom röjer, hur han betraktar de förutberäknade naturföreteelserna ur sin eskatologiska synvinkel. Emellertid har han i den förra skriften försett första kapitlet, som handlar om vilka planeter som äro 1588 års regenter, med en inledning på tre sidor, vilken här är av större intresse än det allra mesta i hela verket.

Här framhåller han liksom tidigare, att de astrologiska beräkningarna i sig själva ej kunna leda till några slutsatser om när världens undergång skall ske, såsom om naturkrafterna av sig själva skulle kunna förorsaka denna. Att den sjunde stora konjunktionen i eldstrigonen är den sista, kan man sluta endast genom en sammanställning med de heliga profetiornas vittnesbörd, och först och främst framgår det därav, att Elias profetia överensstämmer med tidrymden för de sju stora eldskonjunktionerna. Dessa konjunktioner kallar Georgius 'sabbatiska', med vilken term han tycks mena, att de i världsförloppet motsvara den indelning efter det heliga 7-talet, varefter den judiska kalendern är uppbyggd.

Georgius' resonemang i detta parti är ej på alla punkter tydligt och gör intryck av att vara ett starkt sammanträngt referat, och full klarhet kunde man väl få blott ur den källa han begagnat. Själv åberopar Georgius på ett ställe en doktor Zacharias Stopius[1], men att få några närmare upplysningar om denne och hans produktion tycks vara omöjligt[2]. Tydligt förefaller dock, att Stopius varit en mystiskt, kabbalistiskt orienterad person, som av Agrippa von Nettesheim fått ledning till de ockulta tingens utforskande.

Den tid världsförloppet skall vara söker Georgius även beräkna efter de 'sju tider', som 'den kejserliga monarkien' skulle bestå. Vad som avses med de sju tiderna är dunkelt; möjligen ha perioderna i Daniels bok och Apokalypsen, 'en tid och tider och en halv tid', spelat en roll för denna beräkning[3], som alltigenom är grundad på 7-talets hemliga innebörd. Med 'den kejserliga

[1] Han åberopas även i kapitlet om den nya stjärnan 1572, i resonemanget om hur romben i Cassiopeia bildar ett kors (fol. Bb2v).

[2] Den enda uppgift jag kunnat finna är, att »Zacharias Stopius Vratislauensis honoratus. *Doctor medicinae*» immatrikulerades i Rostock i juli 1559 (matrikeln, a. ed., II, s. 138). — Det enda fall, där jag eljes kunnat påträffa namnet Stopius under 1500-talet, är en bokförläggare Nicolaus Stopius, som hörde till den bekante synkretisten Gulielmus Postellus' vänner (J. Kvačala, Postelliana, Acta et Comment. Imp. Univ. Jurievensis, 9, Jurjev [Dorpat] 1915, s. 45 f.; G. Weill, De Gulielmi Postelli vita et indole, Diss. Paris 1892, s. 58). Detta kunde möjligtvis ge någon ledning för fortsatta spaningar.

[3] Jfr Melchior Hofmann ovan s. 52 f.

monarkien' avses det romerska väldet alltifrån kejsardömets uppkomst, vilket konstrueras efter 7-talets princip på visst sätt, som strax skall återges. — De sju tiderna äro nu tilländalupna, så att den regerande kejsar Rudolf II blir den siste, och hans fall förestår omedelbart »effter thet Magiske talet». Om världen ännu kommer att bestå någon tid, måste en stor förändring vara att förvänta, vilken torde komma att infalla under de närmaste »siw vnderfulle åhren» 1588 —93. År 1593 är nämligen år 5555 efter skapelsen, i vilket tal fyra 5-or »effter then Magiske hemligheeten sijne kraffter inmängie», såsom snart skall märkas i världen. Här är Georgius sålunda åter mitt inne i talmagiens idékrets.

Konstruktionen av historieförloppet efter det hemliga 7-talet är följande. Man räknar först tre gånger 7 släktled alltifrån skapelsen, och med dessa 21 led kommer man från Adam till Abraham. Därefter fortsätter man sex gånger 7 och kommer ytterligare 42 led fram till jungfru Maria. Dessa båda räkningar tjäna tydligen att ge förutsättning för huvudresonemanget. Vid detta utgår man från den förste romerske kejsaren, som regerade på Marias tid, och räknar de romerska kejsarna framåt i 7 perioder om 18 kejsare vardera (18 = produkten av multiplikatorerna i de båda första räkningarna). Den siste kejsaren i den 7:e perioden blir då Rudolf II, den på Georgius' tid regerande. Och då man av 'historierna' finner, att något märkligt alltid inträffat vid slutet av de sex föregående perioderna, drar Georgius slutsatsen, att vid slutet av den sjunde och sista »een otrooligh Förandring j Werldene hända skal».

Vad som emellertid framför allt ger detta parti av Georgius' arbete ett särskilt intresse är den sista historiekonstruktion han anför, den för vilken han åberopar Zacharias Stopius. Grundtanken däri går tillbaka på den gamla, särskilt av Proklos utformade neoplatonska föreställningen, att planeterna liksom de övriga universums sfärer behärskas av i dem inneboende intelligenser, utgörande ett högre stadium i emanationen från det gudomliga förnuftet, i vars tjänst de äro i viss mån självständigt verksamma. Den judisk-kristna föreställningen om änglarna togs snart i bruk för läran om dessa intelligenser, genom vilka impulserna från gudomen utöva sin verkan i den mänskliga världen.[4] I renässansplatonismens tid fick denna åskådning sin framställning framför allt av Agrippa von Nettesheim. Under inflytande av kabbalans lära om änglarna

[4] Om dessa föreställningar och deras utformning i renässansens neoplatonska spekulation, se vidare bl. a. W.-E. Peuckert, Pansophie. Ein Versuch zur Geschichte der weissen und schwarzen Magie, Stuttgart 1936, särsk. s. 157 ff., och där anförda källor: Pietro d'Abano, Reuchlin, Agrippa o. a.

och deras gradering i den gudomliga världsordningen ger han i sin De occulta philosophia en strängt genomförd systematik av den celesta, den elementariska och den infernaliska världens korrespondens. De sju ärkeänglarna äro intelligenser i var sin av de sju planetsfärerna och verka var i sin bestämda del av de lägre emanationsstadierna.

Det är en reminiscens av en sådan åskådning, som möter i Georgius Olais sista eskatologiska bevis. Han gör där gällande — efter Zacharias Stopius — att ärkeänglarna i sin egenskap av planeternas intelligenser bestämma var sin epok i världsförloppet, varav den sjunde skall taga slut med kejsar Rudolf II. De planetariska intelligenserna uppräknar Georgius sålunda:

I. Michaël: Intelligentia Solis.
II. Gabriel: Intelligentia Lunae.
III. Samuel: Intelligentia Martis.
IV. Raphaël: Intelligentia Mercurij.
V. Zachariel: Intelligentia Iovis.
VI. Anaël: Intelligentia Veneris.
VII. Oriphiel: Intelligentia Saturni.

Georgius tillägger: »Thesse Öffueränglars nampn finner man och hoos Cornelium Agrippam in eius Magia bescreffne.» Denna uppgift har han säkerligen övertagit från Stopius, och det är oklart vilken av Agrippas skrifter som åsyftas. Snarast är det väl De occulta philosophia, där dock ett par av ärkeänglarna förekomma i ordning motsatt den hos Georgius.[5] Att Georgius' tankegångar tillhöra den agrippinska föreställningsvärlden är ju likafullt uppenbart.

Idén att planetintelligenserna styra olika historiska epoker tycks Agrippa själv ingenstädes direkt framställa, men den saknas för den skull icke i den ockultiska litteraturen kring honom. Den mest bekanta skrift, där denna tanke blivit utvecklad, torde vara en av den berömde abboten i Sponheim Johannes Trithemius (1462—1516), som en tid var Agrippas lärare: *De septem secundadeis, id est intelligentiis.*[6] I princip är åskådningen hos Stopius-Georgius Olai densamma som Trithemius', men tillämpningen vid själva historiekonstruktionen är olikartad. Kronologien är också olika, i det att Stopius-Georgius Olai självfallet använda den protestantiska. — Varför den sjunde perioden, den av Oriphiel styrda, skall taga slut just under Rudolf II framgår ej klart av Georgius' kortfattade referat.

I detta sista eskatologiska resonemang framträda tydligast de låt vara svaga

[5] Opera, I, s. 148; jfr ock Peuckerts schema, a. a., s. 162.

[6] Här anv. uppl. Colon. 1567. Se vidare v. Bezold, Astrologische Geschichtskonstruktion im Mittelalter, s. 191 ff. (om titeln på Trithemius' skrift obs. ibid. n. 402). Se ock Peuckert, a. a. o. st., o. f. ö. passim.

influenserna på Georgius Olai från tidens mystiska, mot den härskande filosofien oppositionella riktningar. Om sådana influenser vittna även i sin ringa mån några notiser i hans praktikor, som visserligen gälla helt oväsentliga detaljer men dock mot bakgrunden av det föregående kunna anses belysande. Den mest intressanta av dessa är ett ställe, där han i en astrologisk fråga — troligen även i detta den förste i svensk litteratur — åberopar Hermes Trismegistos[7], den egyptiska gudom, som föregavs vara författare till en del senantika skrifter, vilka i renässansplatonismens religionsspekulation gällde som de dyrbaraste vittnesbörden om den ursprungliga universella religionsuppenbarelsen, gemensam för judars, kaldéers och egyptiers vise[8].

*

Om Georgius Olais roll i detta skede av den svenska lärdomshistorien gäller detsamma som förut sagts om Nicolaus Ringius. Men den innebär samtidigt något mera — detta oavsett den rent astronomiska delen av hans verk, vilken här förbigåtts, och som otvivelaktigt vore värd sin egen undersökning.

Det som allmänt idéhistoriskt sett ger honom en särställning i hans svenska samtid är hans orientering åt de mystiskt betonade strömningar i tiden, som under den följande tiden kommo att växa sig allt starkare och även i Sverige snart fingo en vittgående betydelse för undergrävandet av den nyskolastiska naturfilosofien. För Georgius Olais lutherska eskatologi spela dessa impulser ingen roll, och vad man hos honom kan finna av dessa nya tankegångar är ju endast fragment. Dessa äro likväl nog för att man hos honom skall kunna se ett nytt skede i svensk idéhistoria förebådat. Det går i själva verket en svag men dock fullt synlig tråd från den åldrande Olavus Petris osiandriska intresse över Georgius Olai till centralgestalten i det nya skedet: Johannes Bureus.[9]

[7] Fol. (Ee4)v. Det ifrågavarande stället utgör tes 53 i den Centum aphorismorum liber, som i Hermes Trismegistos' namn utgavs jämte andra astrologiska skrifter av 300-talsastrologen Julius Firmicus Maternus (Iul. Firmici Materni ... Astronomicῶn libri VIII, ed. Nic. Pruckner, Basil. 1551, särsk. pagin. s 87).

[8] Jfr ovan s. 111. — En annan notis hos Georgius kunde också nämnas: i en annan astrologisk detalj (ibid.) citerar han Proklos Lykios (410—85), en av Plotinos' främsta efterföljare, som i sitt filosofem sökte att på neoplatonsk grund förena senantikens skilda religiösa åskådningar, och vilken som ovan nämnts spelat den största roll för läran om de planetariska intelligenserna. Hans skrifter utkommo under 1500-talet i talrika upplagor.

[9] Här må nämnas, att Bureus i sin Smaragdina tabula chronologiae cherubinicae hactenus sigillatae, Ups. 1639, nämner Georgius Olai jämte Nicolaus Cusanus och Philippus Nicolai som exempel på dem, som gjort djärva förutsägelser om den yttersta tiden. — Om uppskattningen av Georgius i den följande tidens litteratur, se ock Laurentius Paulinus Gothus nedan s. 248, n. 4.

ÖVRIG LÄRD LITTERATUR

I den lärda svenska litteratur under det här behandlade skedet, som tjänade till stöd åt de eskatologiska föreställningarna, intaga Ringius' och Georgius Olais verk en helt dominerande plats. Den övriga litteratur av denna art, som finnes bevarad, är till ytterlighet torftig. Ej blott så, att den saknar varje spår av originalitet — den är även till sin omfattning i allra blygsammaste laget. Detta förhållande belyser den svenska vetenskapens allmänna tillstånd före Uppsala universitets återupprättande och vittnar om svårigheterna för en såväl hemlös som brödlös vetenskap.

*

Inom exegetiken finnes blott ett enda arbete, nämligen den av Abraham Angermannus år 1592, sista året av hans landsflykt, i Wittenberg utgivna *Vtlegning på Propheten Daniel.* Arbetet utgör en översättning av ett 1544 utkommet latinskt verk, dedicerat till Gustav Vasa, av den tyske teologen Johannes Draconites (Drach).[1] Denne var en av protestantismens främsta hebraister, blev 1551 teologie professor i Rostock och erhöll 1557 superintendenturen där, vilken befattning han dock måste lämna 1560 på grund av lokala stridigheter.[2] — Abraham Angermannus är endast utgivare och ej översättare av den svenska versionen: i sin till hertig Karl och hans gemål ställda dedikation, som för övrigt utgör en intressant framställning av den luthersk-teokratiska statsläran, säger han något dunkelt, att Draconites' arbete är »aff en rettsinnig lärd Daniels discipel, vthi höge Herrahoff wälbetrodd och mykit brukat, förswenskat, och genom vthlegningenes liwsare förklaring, lika som ny worden». Denna bearbetade översättning hade så för något år sedan kommit Abraham tillhanda, varefter han låtit trycka den.

[1] Se Collijn, a. a., III, s. 134 ff. (Av originalet finnes ett ex. i Det kongel. Bibl., Köpenhamn.)

[2] Se Krabbe, Die Univ. Rostock, s. 500 ff.

I det stora hela skiljer sig detta verk föga från andra av tidevarvets evangeliska Danielkommentarer; det är ständigt den lutherska historiesynen, som sätter sin prägel på exegesen. I väsentliga delar ansluter sig utläggningen till Melanchtons Danielkommentar, utkommen halvtannat år före Draconites', även om författaren i åtskilliga enskildheter har avvikande tolkningar. — Exegesens eskatologiska innehåll är i huvudsak följande.

I kommentaren till Dan. 2 framlägges den traditionella uppfattningen om de fyra världsmonarkierna. Om den fjärde monarkien säges här endast, att den är det romerska riket med all dess tyranni och orättfärdighet, och detta världsliga rike skall slutligen nedslås av Kristi andliga rike. Detta utvecklas närmare i anslutning till kap. 7, Daniels dröm om de fyra djuren, d. v. s. monarkierna, där framställningen i mycket följer Melanchtons visserligen mera kortfattade kommentar.[3] Det lilla horn, som det fjärde, förskräckligaste djuret — det romerska riket och dess arvtagare romerska kyrkan — bar jämte sina tio större horn, avser det turkiska väldet, vars eskatologiska roll författaren ger sin särskilda, utförliga framställning.[4] Han framhåller, att de gamla kyrkolärarna ha tolkat det lilla hornet som Antikrist[5], men som man kan se av historien kan detta ej vara riktigt. Det turkiska väldet uppkom, när det romerska började förfalla, såsom det lilla hornet avstötte tre av de större hornen. Att dessa avstöttes betyder, att de utsattes för våld, för härsmakt; de tre hornen avse nämligen Egyptens, Syriens och Ciliciens länder, som saracenerna erövrat. Det lilla hornets gudsförsmädande mun betyder Mahomets falska lära. Detta har Gud uppenbarat genom profeten för att man skall kunna se, hur domen nalkas, då turkens och Antikrists välde skall falla; och denna stund är utan tvivel nära.

Vad Draconites avser med Antikrist utsäges ej tydligt förrän i kommentaren till kap. 8, Daniels syn av väduren och bocken. I enlighet med en gammal exegetisk tradition tolkas den i detta och senare kapitel förekommande onde och övermodige konungen dels historiskt som Antiochos men samtidigt även som en bild av den kommande Antikrist och hans uppträdande i den yttersta tiden.[6] Antikrist är alla de, som sätta sig upp mot Kristi lära, men då nu talas om ett bestämt Antikrists rike, kan därmed, menar Draconites, blott åsyftas den falske profetens i Rom, påvedömet. Utförligt påvisar författaren överensstämmelserna mellan påvens irrläror och förhävelser och dem som profeten tillskriver An-

[3] Draconitesövers. s. 269—324; Melanchton, Commentarius, fol. 37v—44r.

[4] S. 291 ff.

[5] Denna tolkning ge ju även Osiander och Georgius Olai; se ovan s. 153.

[6] Samma tolkning ger Ringius i dedikationen av Prognosticon theologicum, efter Carion-Melanchtons Chronica och Melanchtons Commentarius.

tiochos.[7] — Någon beräkning av tiden för domen på grundval av tidsuppgifterna i kap. 9 gör Draconites ej, i motsats till Melanchton, som här infogar en vidlyftig kronologisk utredning.[8]

Kommentaren till det centrala kap. 11 är rent historisk; det endast påpekas, att Nordlandens konung, Antiochos Theos av Syrien, är en förebild till Antikrist. Tillämpningen härav följer i det avslutande kap. 12.[9] Där påvisas ånyo, hur påven är tecknad i Antiochos' bild. Hur han förhäver sig över Kristi evangelium framgår av uttalanden av en rad papistiska kyrkolärare och än tydligare av påvarnas egna ord, vilket må tjäna till varning, så att man icke kommer under Antikrists tyranni. Profeten säger, att Nordlandens konung skall förskräckas av rykten, och det är rykten om evangeliets predikande, som skett genom Martin Luther, och konungen skall rasa värre än någonsin. Men snart därefter skall denne romerske Antikrist vid mötet med Kristus, som i profetian kallas Mikael, förgöras och dömas till evig jämmer och förtappelse.

Ängelns slutord, att domen skall komma, då 1290 dagar förgått sedan det dagliga offret borttagits och förödelsens styggelse uppsatts, föranleder icke Draconites att göra någon tidsberäkning. Han säger endast, att ängeln torde ha avsiktligt uttryckt sig dunkelt om hur dessa dagar skola räknas, för att vi ständigt skola vara på vakt inför Herrens ankomst.[1]

Draconites' kommentar måste anses högst representativ för tidevarvets lutherska exegetik, och dess svenska översättning är ett betydelsefullt vittnesbörd om uppfattningen inom Sveriges evangeliska teologi. Verket är författat av en av lutherdomens mera framstående exegeter, och den svenska versionen har med största uppskattning befordrats till trycket av den man, som kort efteråt av den segrande ortodoxien valdes till Sveriges ärkebiskop.[2]

*

[7] S. 360—372.

[8] Commentarius, fol. 57v ff.

[9] Detta kap. börjar med den nu gällande svenska bibelövers:s kap. 11, v. 36.

[1] S. 626 ff.

[2] Som nämnts finnes i övrigt icke ett enda svenskt bibelexegetiskt verk från detta skede. Med *mycket* god vilja skulle man dock till den svenska exegetikens historia kunna räkna de anteckningar efter Rostockprofessorn Valentin Schachts (1540—1607) föreläsningar över Timoteusbreven 13 jan.—4 sept. 1584, vilka finnas i Cod. Holm. A 424 och troligen utförts av svenska studenter. De innehålla dock intet av eskatologiskt intresse: kommentaren till såväl 2 Tim. 3, skildringen av människornas ondska i den yttersta tiden, som 1 Tim. 4, vars inledning annars stundom användes i eskatologisk polemik mot Rom (Luther, Olavus Petri; jfr ock nedan s. 199), utgör en ren textexplikation utan tillämpning på det aktuella läget.

Med den astrologiska och meteorologiska litteraturen är det ännu sämre ställt: från detta område finnas endast några strödda smärre dokument, vilka samtliga härröra från utländska arbeten. Översättningen av Georg Buschs skrift om 1572 års nya stjärna är förut omtalad; den har ju för övrigt ingen lärdare prägel. Eljes tycks, bortsett från Ringius och Georgius Olai, diskussionen om den nya stjärnan ej ha fått några bidrag, som kunna räknas till den svenska lärdomshistorien.

I övrigt finnas några reminiscenser av den i Europa rikt florerande prognostiska litteraturen om de sista åren av 1580-talet. Sålunda har Rasmus Ludvigsson, de första Vasakungarnas flitige kanslist och krönikeskrivare, nedtecknat en sammanfattning av en astrologisk profetia av magister Johannes Doleta[3], vars förutsägelser om åren 1587—88 förut berörts[4]. Tydligen är det här fråga om en tidigare skrift, så vitt man kan se av Rasmus' korta framställning.[5] Det gäller emellertid likartade förutsägelser om väldiga tilldragelser över hela världen under år 1587: fruktansvärd pest, naturkatastrofer av förut osedd omfattning, stora politiska omvälvningar och det muhammedanska väldets slutliga fall.

Ett par direkta avläggare av Leovitius' förutsägelser finnas också bevarade i handskrivna anonyma efemerider, två ståtligt utstyrda folianter, den ena på latin, den andra på svenska. I den förra[6] anföres Leovitius' beräkningar för 1588 med utförliga astrologiska kommentarer, och verserna om 1588 återges

[3] Kungl. bibl.: Autografsaml., Rasmus Ludvigsson. Rubriken lyder: »Vttydning på then fierde Stiernen, som är sedt worden i Calbria[?], oss christne til warning beskreffuit, altså lydendes.» Vad det är för en stjärna det här är fråga om har jag ej kunnat utröna.

[4] Ovan s. 135.

[5] Möjligen är Rasmus' nedskrift att fatta så, att år 1587 ännu ej ingått, och Doletas förut omnämnda skrift är tryckt 1587. Att Rasmus använt en tidigare skrift av Doleta kan förmodas även därav, att han i sitt referat anger bestämda data för vissa av de profeterade händelserna, vilka data saknas i skriften 1587; detta kan dock ej säkert konstateras, emedan i Upps. univ.-bibl:s ex. av skriften 1587 ett blad (A2) saknas, vilket här är väsentligt för jämförelsen.

[6] Cod. Holm. X 751: Ephemeris ad annum Domini 1588, qui est bisextilis. I skriften, som också innehåller några anteckningar på tyska, anföres även »Aliud vetus prognosticon de hoc anno 1588»:

»Mille annis (verum)
Huiusmodi non fuit coelum
Veteres dudum dixere
Hoc anno omnia lugere
Mundi finem si non habebis
Permutationem magnam videbis.»

också. Den svenska skriften[7] är en efemerid för 1588, där likaså Leovitius' förutsägelse återges och två olika svenska översättningar av den gamla dikten anföras[8].

*

Inom kronologien, som ju spelade en väsentlig roll för beräkning av historieförloppets olika faser inom ramen av Elias 6000 år, finnes ett svenskt arbete, nämligen magister Jacobus Gislonis *Chronologia seu temporum series.*[9] Jacobus var pastor i Veckholm och avled 1583[1], varefter sonen Gislo Jacobi utgav arbetet 1592, och förmodligen är det också han, som fört fram kronologien till 1590[2]. Tydligen har magister Jacobus velat åstadkomma en låt vara blygsam svensk motsvarighet till utlandets stora kronologiska verk — sådana som Funcks, Theodor Biblianders, Caspar Hedios och andra — och en där den svenska historien, som han ser i de götiska idéernas ljus, särskilt beaktas.[3]

[7] Cod. Holm. X 753: Tidheboken ther vthi beschriffwes om Stiernors lop och ansende på thet året, effter Jesu Christj ... födelse, femptonhundrede, Ottatijo och otto.

[8] Cod. Ups. N 120 utgör en anonym Ephemeris anni a virgineo partu :1592, en likaledes prydligt utstyrd foliant. Den innehåller en utförlig kalender för år 1592 med allehanda astronomiska och astrologiska upplysningar. Avslutningsvis anföras Leovitius' astrologiska beräkningar för detta år i hans efemeridsamling; de ha emellertid ingen eskatologisk innebörd.

[9] Se Collijn, a. a., III, s. 133 f.

[1] Se vidare F. de Brun, Magister Jacobus Gislonis, stamfader för den finska släkten Svanfelt, Personhist. tidskr. 1930.

[2] $2^1/_2$ blad i slutet äro blanka för att av bokens ägare ifyllas i fortsättningen. Ett ex. i Upps. univ.-bibl. är framfört till 1631 av magister Samuel Matthiae Malmenius, pastor i Stora Tuna 1608, † 1634. Ett ex. i Kungl. bibl., Cod. Holm. D 29 a, innehåller rikliga anteckningar av den bekante Uppsalaprofessorn Jacobus Erici om allehanda ting: familjehändelser, väderleken, årsgrödan o. s. v.

[3] Arbetets källor och uppgifter om den nordiska fornhistorien ha i korthet behandlats av G. Löw, Sveriges forntid i svensk historieskrivning, I, Upps. 1908, s. 94 ff.; tidigare är Jacobus' skrift omnämnd av Schück, Sv. Literaturhist., I, s. 456. Dess betydelse för Messenius och användning fram genom 1600-talet har påvisats av H. Lidell, Studier i Johannes Messenius dramer, Diss. Upps. 1935, s. 67 ff. o. passim.

I dedikationen till Sigismund upplyser sonen-utgivaren Gislo Jacobi följande (fol. A3v f.):

»Cum itaque Clementissime Princeps, pater meus (piae recordationis) Iacobus Gislonis, in suo secessu rustico aliquid operae laborisque in Chronologicis campis collocârit, ad aliquantulam, tam divinarum, quàm humanarum rerum memorabilium sylvam collegerit, eamque iuxta Seriem annorum ordine digesserit, partim in usum proprium, partim in quorundam amicorum gratiam. Extabant tunc sanè plurimi Chronologici libri eruditè ac exquisitè conscripti, verùm duo in ijs desiderabat. Primùm convenientiam in annorum supputatione:

Magister Jacobus uppräknar nitton »authores inspecti ad hanc chronologiam conficiendam».[4] Bland dessa förekomma åtskilliga av de vittberyktade förfalskningar, som utfördes av dominikanen Giovanni Nanni (Johannes Annius) från Viterbo i slutet av 1400-talet.[5] Bland dem av Jacobus' källor, som här äro av större intresse, märkas Luthers Supputatio annorum mundi, Melanchtons och Peucers redaktion av Carions Chronica, Hedios och Funcks kronologier samt Chytraeus' Chronologia Historiae Herodoti et Thucydidis — således en rad av århundradets för lutherdomen mest representativa arbeten av kronologisk-eskatologisk prägel. Magister Jacobus har därjämte en särskild förteckning över olika åsikter som förekommit alltifrån Eusebios om tiden från skapelsen till Kristi födelse[6], detta ständigt återkommande kronologiska problem, som ju måste spela en väsentlig roll för dem som följde Elias utsaga om världens ålder. Jacobus följer i denna fråga Funcks åsikt.

Själv omfattar magister Jacobus också föreställningen om de 6000 åren, vilket framgår därav, att han vid år 3000 i den kronologiska tabellen skrivit: »MEDIETAS TEMPORVM MVNDI completa.»[7] I övrigt finnes intet direkt eskatologiskt inslag i skriften.[8]

Kronologiska schemata av samma slag som Jacobus Gislonis' förekomma i tidens annalistiska historieskrivning och i de regentlängder o. d., som av den götiska historieromantiken drogos långt tillbaka in i den grå forntiden.[9] Överhuvud taget skymtar kronologien ofta vid denna tid i de mest skilda sammanhang, och den kronologiska beräkningen utföres även i versens form[1]:

Deinde nostrorum hominum gesta; quarum cognitione in primis delectabatur. Idcirco conquisitis undique diversis rerum nostrarum Historiographis, selecta quaeque & cognitione digna in usum dulcissimae patriae, suae inclyti nempe Regni Sueciae, selegit. Verum enim verò cum perspiceret laborem suum, non solum multis bonis esse gratum, verum etiam ad decus aliquod patriae pertinere decrevit opusculum hoc publici iuris facere, Typisquè committere.»

[4] S. 1.

[5] Se Löw, a. a. o. st.

[6] Fol. B4v.

[7] S. 16.

[8] Det kan dock nämnas, att i slutet av skriften (fol. T4r) finnes en »Series annorum Mundi per Monarchias», vari kronologien anges för de fyra monarkierna, varav den romerska »durabit usque ad finem Mundi».

[9] Av sådana kunna nämnas bl. a. Cod. Holm. D 364, som innehåller två olika kungalängder med korta historiska upplysningar, och i Cod. Holm. A 956: 2 en konungalängd intill 1594 med den carionska kronologien.

[1] Cod. Holm. B. III. 1. 2, på pärmens främre insida, med hand från omkr. 1600. Själva cod. innehåller en ungefär samtida avskrift av Olavus Petris krönika.

»När man wil rett med Sanning rijma,
Om Messiae födelses tijma.
Så witnar Scrifften med Gudz behag,
At ifrå then förste Werldennes dag,
Och in til then förnemde Stund,
Wore först 4000 år rund,
Man må ock icke stoort förundrat,
Ther finnes än tå til it hundrat,
Och än nu vthan willo och skull,
Räknar man fyretiyo it full,
Och ther til 247 dagar,
Ehuru thet tig iw behagar,
At man sådant ther om rimar,
Legg ther til än nu sex timar.
Så haffuer tu thenna räkning heel,
Hwad geller, thet slår mig icke feel.»

Här har icke behandlats hela den lärda eskatologiska litteratur, som hänför sig till motreformationens skede. En viktig del av perioden återstår alltjämt: tiden efter Uppsala universitets återupprättande 1593. Den är emellertid av sådan innebörd, att den må föras in i ett senare sammanhang.

* * *

Den svenska litteratur av lärdare karaktär, som i det föregående genomgåtts, har självfallet endast i ringa mån spelat en direkt roll som stärkare av de eskatologiska föreställningarna i Sverige — de föreställningar, vilka som vi sett haft en sådan dominerande betydelse i epokens kyrkopolitiska kamp. De ortodoxa svenska teologerna ha givetvis i större utsträckning tagit del av den utländska, enkannerligen den tyska lärdomens forskningsresultat — just desamma som Nicolaus Ringius och Georgius Olai använt sig av i sina skrifter. Skall man sålunda — och så har uppgiften här ställts — studera den lärda litteratur, varav de kyrkopolitiska argumenten fingo sitt vetenskapliga stöd, ha de svenska inslagen i denna litteratur sitt intresse främst genom de källor, till vilka de leda, och som utflöden av dem.

Detta är det första. Men därefter uppställer sig huvudproblemet: hur har denna litteratur, svensk eller utländsk, hur ha alla dessa ingående och med oerhörd möda utförda bevisföringar med uppbjudande av det samtida vetandets alla resurser — hur har allt detta verkat för den eskatologiska förvissning, som i så hög grad bestämmer lutherdomens kyrkopolitiska inställning och kännetecknar dess strid?

Svaret ger sig strax. Denna vetenskap tjänar helt och hållet som en officina armorum för den kyrkliga kampen. Såsom en vapensmedja har att förfärdiga just de vapen, som stridens art och syfte kräver, så är det också här. Det är icke de lärda undersökningarna, som av sig själva leda till eskatologiska resultat, vilka sedan utnyttjats i den politiska kampen. Ser man på alla de mångfaldiga olika bevis för den yttersta tidens innevaro och domens närhet, som i det föregående återgivits, så kan man icke finna ett enda, som — för att använda modern terminologi — forskaren utvunnit direkt ur det honom föreliggande materialet. Det är, som redan flera gånger antytts, 'den lutherska historiesynen' som avgör det eskatologiska resultatet.

Det har här förut hävdats, att det är den ur den kyrkopolitiska konflikten framsprungna satsen, att påvedömet är Antikrist, den yttersta tidens store förförare, som är den bärande tanken i denna lutherska historieuppfattning. Och denna historieuppfattning, denna syn på samtiden som det sista skedet i världsförloppet, blir sedan det avgörande momentet, när de lärde förebringa sina bevis för att den yttersta tiden är inne och domen förestår. Sålunda få dessa bevis med hela sin lärda apparatur tjäna som stöd för den uppfattning, som är deras egen förutsättning.

På detta sätt får lärdomen, vetenskapen, med hela den auktoritet den äger stödja lutherdomens eskatologiska kamp mot Rom. Och att den därvidlag haft den största betydelse, det finner man även av den populära eskatologiska förkunnelsen, den kyrkliga propaganda, varmed ortodoxien med all makt sökte stärka den inre fronten i sin kamp.

PROPAGATIO FIDEI

Att söka bedöma i vilken form och vilken grad de eskatologiska föreställningar, som i det föregående behandlats, fingo en vidare utbredning i det dåtida svenska samhället, det möter alla de svårigheter en kvantitativ idéhistorisk undersökning kan möta, när det gäller en tid, vilken kvarlämnat så ringa material som det skede det här är fråga om.

Det är i första hand på den populära litteraturen man har att söka grunda ett omdöme. Och om de bevarade litterära dokumenten äro få, uppställer sig frågan, i vad mån de kunna anses som representativa för den religiösa idéspridningen. Varifrån, från vilka författare härröra de, i vilken situation tillkommo de, till vem riktade de sig och i vilket syfte? Ge svaren på dessa frågor rätt till att förmoda, att dessa litterära dokuments innehåll är betecknande för den förkunnelse, som nådde en större svensk allmänhet?

Och om så är: hur stor publik kan denna litteratur ha haft? I många fall har den endast funnits i handskrift — ännu vid denna tid är ju den tryckta skriften relativt sällsynt — och även om den i stor utsträckning spreds i avskrifter, har den givetvis därigenom kunnat nå blott en mycket begränsad läsekrets. Vad angår den tryckta litteraturen kunna säkrare slutsatser dragas. Den måste ju ha nått en betydligt större publik, helst som skrifterna stundom utgingo i ett flertal upplagor, och dessutom har den i största omfattning blivit bevarad, så att man praktiskt taget kan få en fullständig bild av den litterära propaganda, som i tryckt form nådde en svensk publik under detta skede.

Om avskrifternas antal och upplagornas storlek, om de litterära dokumentens avsättning finnes emellertid ringa upplysning att få. Men i varje fall kan avsättningen ej ha varit särdeles stor i förhållande till den dåtida »svenska allmänheten». Ty om propagandans form var litterär, så var den svenska allmänhet, som den geografiskt kunde nå, i stor utsträckning alls icke litterär; läskonsten var nämligen under denna tid relativt föga utbredd.

Det är på denna punkt som svårigheten i sista hand möter en strängt genomförd »kvantitativ undersökning». Vi äga icke några dokument, som direkt belysa

arten av den muntliga förkunnelse, som utgick från de litterärt bildade ute bland folket i tidens svenska samhälle: kyrkans företrädare på predikstolen och i gemene mans dagliga liv. Av predikningar och dylikt finnes intet bevarat. Den enda möjligheten att få en uppfattning om den muntliga propagandans beskaffenhet är sålunda att söka bestämma i vad mån den litterära propagandan kan förmodas vara representativ för de kretsar, varifrån den muntliga propagandan väsentligen utgått. Kort sagt: ger tidens populära religiösa litteratur en spegelbild av tidens predikan?

Denna fråga kan självfallet icke besvaras i hela sin vidd. Handskrifter av en annan tendens än de fåtaliga bevarade kunna ha förkommit eller undanröjts av dem som gingo segrande ur striden, och tryckpressarna disponerades ej av vem som helst. Det kan tänkas, att de idébärare, vilkas handskrivna produkter ej bevarats, och som ej hade tillgång till trycket, bedrivit en omfattande muntlig propaganda i det kyrkliga livet i denna tid av kyrkopolitiska stridigheter. Om det således är omöjligt att få en bild av förkunnelsen i dess helhet, bör det dock finnas möjlighet att dra slutsatser om i vilken mån de bevarade dokumenten äro betecknande för lutherdomens, den lutherska ortodoxiens inställning — den som vi förut undersökt i den kyrkliga polemiken, och som slutligen utgick som segrare. Och det är denna den lutherska ortodoxiens andel i propagandan, som här närmast är av intresse.

Även vid denna begränsning av problemet kvarstå självfallet en rad av de svårigheter, som här antytts, och som ständigt måste beaktas vid den följande genomgången av materialet.

POPULÄR ESKATOLOGISK LITTERATUR

I denna populära religiösa litteratur, vari lärdomens forskningsresultat efter den kyrkliga kampens krav spredos i vidare kretsar, finnas även några skrifter av rent eskatologiskt innehåll. De föreligga alla endast i handskrift.

Den mest omfattande av dessa skrifter är den i två exemplar bevarade *Om verdennes ytersta Tijdh*, författad 1585 eller möjligen 1588 av rector scholae i Uppsala magister Petrus Petri Helsingus.[1] Denne hade från 1575

[1] Cod. Ups. K 62, fol. 10—78, o. Cod. Holm. A 459, fol. 1—41, tydligen båda avskrifter. Den fullständiga titeln lyder i K 62: »Om verdennes ytersta Tijdh, Dicterat eller Vtsagd aff M: Päder P: Helsing Scholemestar wthi Wpsala, Och skriffuit aff Migh Lars Erson Suart

till fram på 1580-talet bedrivit studier i Tyskland vid Greifswalds, Rostocks och Wittenbergs universitet.[2] I svensk kyrkohistoria har han gjort sig ett namn genom den roll han spelade under synoden i Uppsala 1588 vid behandlingen av Johan III:s förslag att exkommunicera Strängnäs stifts prästerskap för dess hårdnackade motstånd mot liturgien.[3] Härvid tog magister Petrus ledningen och författade ett hovsamt hållet betänkande, vari förslaget avvisades. Han skall ha avlidit samma år.[4]

Sin eskatologiska skrift inleder magister Petrus med en kraftfull botpredikan. Synden rasar värre än någonsin, menar han, och förmaningar till bättring äro i högsta grad av nöden inför den snart stundande domen. Om sådant var nödvändigt på Kristi och apostlarnas tid, huru mycket mera skall det då ej behövas nu i den sista tiden, då Herren inom kort kommer för att göra en ända med världen. Att denna tid är inne, därom kan intet tvivel råda — »thett Och huårs och Ens hierta betygar, Och wij teslikes ses och förnimme, på All Creatur, Iaa thett wtropa nu Snartt, Såddana Barnn, som j waggena liggia, och the som gatornar löpa».[5] För den skull har magister Petrus författat sin skrift i avsikt att 'förhandla och förmana' om den yttersta tiden och dess »wesende», så att de sant troende kunna veta hur de skola ställa sig för att ej hemfalla åt fördömelsen.

Skriften utgöres av åtta kapitel, varav det första behandlar de förebud till den yttersta dagen, som utvisa att denna nära förestår. Det inledes med följande ord, som alltså härröra från en av det dåtida Uppsalas främsta lärde och kyrkomän:

År Effter christi födelse 1588»; samma år anges vid skriftens slut men kan ju gälla avskriftens tillkomst. I A 459 lyder titeln: »Om werldennes ytersta Tijdh Dichterat aff M: Petro P. Helsingo Rectore scholae wpsaliensis Anno C.MDLXXV.» Det senare årtalet är uppenbart orimligt och är tydligen en felskrivning för 1585, vilket år också på ett ställe inne i texten (K 62 fol. 15v, A 459 fol. 3r) anges som det innevarande. Däremot strider, att skriften innehåller uppgifter om naturfenomenen fram till 1588, men det kan ju vara senare tillägg av en avskrivare. — A 459 har en mera vårdad redaktion och, efter vad det förefaller, i allmänhet ett något yngre språk. Hänvisningarna i det följande gälla Uppsalahandskriften.

[2] Se O. Wieselgren, a. a. Den där behandlade Petrus Petri Helsingus är säkerligen identisk med Uppsalarektorn. Jfr nedan n. 4.

[3] Jfr ovan s. 99 f., särsk. n. 6, om omständigheterna kring Strängnässynoden.

[4] Betänkandet finnes i avskrift i Cod. Ups. N 1908, n:r 85, där det är antecknat: »Auctore Magistro Petro Rectore Scholae Vpsal. Anno 1588. qui eod. anno obiit.» Därmed är uteslutet, att han som O. Wieselgren ifrågasatt (a. a., s. 30) skulle vara identisk med den namne, som Annerstedt omtalar från 1592. — Om förhandlingarna i Uppsala, se Holmquist, a. a., 2, s. 139 f. Holmquist tycks ej ha tänkt på att synodens Petrus och den ibid. s. 112 omnämnde författaren till »Om verdennes yttersta Tijdh» äro samma person.

[5] Fol. 12r f.

»Mann förhoppas Att ingen ähr såå groff, och fåkunnog, at han tuifflar och tuekar ther om, At thenne werlden skall snart få En Enda, och At wår herr Christus i Allsomstörsta helighett och maiestett sig aff himelen wppenbarandes warder, Effter thett at alla prophetier och teckn som Christus och Apostlarnar förkunnat haffua, Rijkeliga och öffuerflödigt fulkomnade, och framfarne ähro.»[6]

I den följande framställningen om de tecken, som uppfylla profetiorna och förebåda domen, återfinna vi i populariserad form de bevis vi mött i den lärda litteraturen.

I naturen, heter det, uppenbara sig de märkligaste tecken. Talrika sol- och månförmörkelser ha inträffat under de senaste åren, till uppfyllelse av Jesu ord om de tecken som skola ske i solen och månen. Förfärliga kometer synas gång efter annan, och särskilt erinrar man sig den som syntes år 1572 och spred sina strålar över hela världen ett helt år — det är den nya stjärnan i Cassiopeia, som Petrus här åsyftar. Och vidare har man sett de förskräckliga chasmata, eldsken som ofta synts på himlen om natten, »såddana som wåre föreldrar wtij theres wnga dagar eller föräldrar för them aldrig haffua bliffuit warse». »Monne icke såddant wara techn noch till ytersta Dagen», utropar magister Petrus; och lika vissa tecken äro de syner som skådats på himlen av stridande krigshärar, blodiga kors, likbårar och andra skräckinjagande ting. Men det är ej nog med detta:

— »seem icke allenest på the techn, som pååå himelen skeer, wtan och Jemuell på thett Som här på Jordenne ibland menniskiornar sig tildraga, ty huad som här om förkunnat ähr, thett ähr och såå Alt fulbordat, huad hååår ååår, dyr tijd, haffuer betyda, thett man i wår tijd nogsampt bliffuer warse, man förmerker nu, feell och brist, både på korn och Eng, Jaa Snarast Sagt, bode till land och watnn, ty ther försuagas och försuinner fiskenn i haffuit, diuren i skogen, och foglarnar i wädrit, ther aff folier ibland menniskionar stor Armott fatigdom, hungor och dyr tiid.»[7]

Denna skildring av hur allt i den naturliga världen går mot nöd och förtvinande återgår tydligt på den s. k. Hieronymi Prophetia, som förut återgivits i samband med Georgius Olai.[8] Av denna profetia finnas åtminstone två svenska avskrifter från det senare 1500-talet bevarade[9], och säkerligen har den under denna tid varit ganska spridd; ännu under det senare 1600-talet var den högt

[6] Fol. 14v f. [7] Fol. 17r f. [8] Jfr ovan s. 163 f.

[9] Cod. Ups. N 1122a, fol. 14—15, o. Cod. Hafn. Gl. kgl. S. 4:o 3317, s. 285—290. I den förra, här använda avskriften står det visserligen, att profetian av Hieronymus »vtsatt är elloffue hundrade år sedan», och Hieronymus dog 420, men denna uppgift är väl övertagen från en förlaga — om den nu överhuvud taget avsetts som en exakt tidsuppgift — ty denna avskrift kan av stilen att döma ej vara gjord under 1500-talets förra hälft. — Det ställe Petrus Petris ovan anförda ord återgå på återfinnes i N 1122a fol. 15r.

skattad på kyrkligt håll i Sverige.[10] Att magister Petrus känt till den och använt den är därför högst naturligt.[1]

Som ett det säkraste vittnesbörd om att den yttersta tiden är inne räknar Petrus Petri också Antikrists uppträdande. Antikrist är efter apostelns profetia i 2 Tess. 2 uppenbarad i påven i Rom; att allt som sagts om Antikrist slagit in på påvedömet, det har förkunnats för hela världen av Luther och hans medhjälpare. De ha så tydligt bevisat det, att var och en som läser eller hör därom måste övertygas, och det bedrägeri och svek, som påven i århundraden[2] bedrivit, har blivit så avslöjat, »at saddant ähr huår man kunnigt, och witterligit, och huår man honom therföre thuiar, och bespottar». — Vad gäller alla dessa tecken — så slutar Petrus kapitlet — må den tvivlande själv se sig om och döma; då skall man inse, att sannerligen inga 1000 eller 500 år återstå, utan att Herren kan komma när som helst, och denna kunskap må lända människorna till bot och bättring.

De båda följande kapitlen äro hållna i vanlig uppbyggelsestil med förmaningar om hur man skall bereda sig till domen. I det fjärde kapitlet utvecklar magister Petrus vidare sina eskatologiska beräkningar, i det han anger olika möjligheter att närmare fastställa tiden för den yttersta dagen. Han säger sig därvid ej vilja använda mänskliga tankar och gissningar, vilket vore lätt nog, utan hålla sig till vad Jesus och apostlarna sagt. Som första beräkningsgrund anför han analogien mellan tiden från skapelsen till syndafloden och tiden från Kristus till domen; han använder sig dock ej, som vanligt var och som vi förut sett exegeterna göra, av Pauli ord om Kristus som den andre Adam, och han är osäker om den senare perioden skall räknas från Kristi födelse eller hans uppståndelse. Kronologien är den carionska. En annan beräkning, som man också känner igen från den lärda litteraturen, är analogien mellan Jesu levnadsår och världens ålder ifrån uppståndelsen i mosaiska jubelår räknad. Bland andra utsagor han anför åberopas också en särskild författare, då han talar om »andra lärde mens gisninggar, oc menninger, her om såsom, thenna Iohan: Hilernj.[3] på 1600. giff

[10] Se D. Lindquist, Studier i den svenska andaktslitteraturen under stormaktstidevarvet, Diss. (Lund), Upps. 1939, s. 105 f., n. 5.

[1] På ett senare ställe i Petrus Petris skrift, där Hieronymus citeras, är tillagt i marginalen, möjligen av en senare hand, »Hieronimj vppenbarelsse», varmed väl avses denna Hieronymi Prophetia, som dock ej använts på detta ställe.

[2] Petrus säger, att påven bedragit världen »nu på thett åtthehundrade ååret». Han tycks således ej hysa den vanliga uppfattningen, att Antikrist uppkommit i början av 600-talet; möjligen räknar han från kyrkostatens tillkomst under Pippin.

[3] I marginalen är antecknat, synbarligen av samma hand: »NB. Iohan: Hilernj.» Texten i A 459 har »Johan: Hilernij» (fol. 10v).

granna acht, skier icke tå något nyt, tå förgås himmel oc Jord plat, huilket några andra indraga, och förstodhe[4], om thett året effther christi byrd 1588»[5]. Det är uppenbarligen Johann Hiltens profetior, som här gå igen — Hiltens namn har blivit förvanskat av någon avskrivare — i förening med reminiscenser av förutsägelserna om år 1588. — Någon bestämd mening om när domen kommer har magister Petrus ej. Han konstaterar, att de olika beräkningarna nära överensstämma, men påpekar, att de dock äro osäkra, och att det ej tillkommer människan att söka större visshet om tid och stund; hon skall blott ständigt hålla sig redo för Herrens återkomst, som skall ske helt oförhappandes.

Den eskatologiska förvissning, som han på detta sätt ådagalagt, blir för magister Petrus anledning att i det följande utveckla predikantens förkunnelse mot den allt värre tilltagande synden, en skräckmålande maning till bot och bättring inför den förestående domen. — Efter att i kap. 5 ha talat om de dödas uppståndelse, varom en mängd ställen i bibeln och hos kyrkofäderna anföras och utläggas, skildrar han i kap. 6 själva domen och hur allt där skall uppenbaras, vilket de ogudaktiga må besinna medan ännu tid är. — De båda sista kapitlen äro arbetets utförligaste. Först utmålas på det mest lockande sätt det eviga livets salighet och ljuvlighet för de trogna, och en utomordentlig kontrastverkan når författaren sedan med kap. 8 om helvetet och den eviga pinan. Han ger till en början bevis för att ett helvete finnes och redogör för dess ändamål. Var det skall bli beläget vet Gud allena — för honom är det ingen konst att bygga upp ett helvete var han vill — men troligen blir det utanför världen. Helvetet är till för de ondas straff av en rättvis gud. Magister Petrus ger en utförlig skildring av helvetets ohyggliga ångest och kval, som begynna vid domen och vara i evighet. Beskrivningen av den eviga pinan är ytterst hemsk, och efter denna effektfulla klimax får den skräckslagne läsaren en slutmaning till vaksamhet inför den nära stundande domen.

Petrus Petris verk torde kunna anses ganska representativt för den lutherska ortodoxien i Sverige vid denna tid. De lärda undersökningarnas eskatologiska resultat ingå där i populariserad form i den kyrkliga förkunnelsen, och det eskatologiska momentet ger denna bot- och strafförkunnelse en avgörande kraft. Inför den annalkande domen, som kan väntas varje stund, har människan blott att ödmjukt bättra sitt onda leverne, för att inom kort få njuta saligheten i en ny värld — för att undgå att inom kort med Satan och den romerske Antikrist och deras anhang kastas i eviga kval.

[4] Detta ord citeras här efter A 459; K 62 har »förstörde», vilket måste vara en textkorruption.

[5] Fol. 32v.

Till Petrus Petris skrift ansluter sig nära ett ungefär samtidigt skrivet diktverk av den föga kände skalden Johannes Petri Gothus. Om denne, som efterlämnat ett flertal dikter i handskrift[6], vet man för övrigt endast, att han som sacellanus i Söderköping underskrev Uppsala mötes beslut[7]. Den dikt det här är fråga om har titeln *HYPOTYPOSIS. Et processus Supremi Iudicij* ... med den svenska översättningen *En affmålningh och affkonterfey, om then yttersta dom och sentens.*[8] Den kan dateras till omkring 1590.[9]

Versen i Hypotyposis är ganska knagglig och innehållet tämligen monotont; dikten är en bot- och domedagspredikan satt i rim — metern är det ofta sämre beställt med. — Efter att Matt. 25: 31—33 anförts följer en inledningsdikt, där alla syndare förmanas att besinna och bättra sig före den stora uppgörelsens dag. Författaren uppräknar och beskriver alla slags syndare, alltifrån de grövsta som avfällingar, mördare, ockrare och bolare, och man får här några glimtar av den publik, till vilken prästernas domsförkunnelse riktade sig:

»Sabattzbrytare och alle epicureeska suijn,
Som wnder prädican dricka ööll och brenneuijn
The som wthi kyrkian soffua hörer
När prädicanten gudz ordh framförer.
— — —
Draslare som fördobla och onytteliga förtära,
Ther medh the Hustru och barn skolla nära.
Borga och låna och aldrigh bettala,
Liugha: och medh bettalningen altijdh förhala.»

[6] Cod. Holm. Rål. 8:o n:o 16 (opag.), där den här ifrågavarande dikten samt två andra jämte dedikation utgör en liten vackert utstyrd volym (jfr H. Wieselgren, Reconditi Labores, s. 106); samt vidare Cod. Ups. W 117 (jfr E. Lewenhaupt, Några anteckningar om den Westinska handskriftsamlingen i Upsala universitetsbibliotek, Samlaren 1882, s. 7 f.).

[7] J. I. Hähl, Linköpings stifts herdaminne, 2, Nkpg 1846, s. 161, upptar honom bland komministrar i Söderköping och meddelar blott att han underskrivit Uppsala mötes beslut. Westerlund o. Setterdahl, a. a., 3, s. 533, omtalar härutöver en av hans dikter (ej den som här behandlas), vilken uppgift direkt övertagits från Schück, a. a., s. 352. Att han, som de sistnämnda författarna omtala, varit sacellanus redan 1587, framgår av en uppgift i Rål. 8:o n:o 16.

[8] Den fortsatta titeln lyder: »... wthi Huilken, wår Herre Iesus Christus sann Gudh och menniskia i werldennes sijsta Enda warder kommandes enom strengh Dommare till att Dömma Heela werlden både Leffuandes och Dödha wtsatt aff Iohanne Petri Gotho Sacellano Apud Surcop:».

[9] Den är odaterad i handskriften, men de båda andra dikterna där äro från 1587 och 1591. Det sistnämnda året är det senaste angivna för någon av hans kända dikter; det tidigaste är 1586.

Efter inledningsdikten följer i olika punkter »Några orsaker som oss till een aluarsam boott och bätringh wpueckia skola», som utgöra diktens huvudparti.[1] Det genomgående motivet däri är skaldens enträgna uppmaning till människan att bättra sig medan nådens port ännu står öppen för att på »werdennes dagh», som kommer plötsligt på, undgå helvetets brinnande glöd. Om själva domen uttalar sig Johannes Petri eljes ganska obestämt, och om tidpunkten säger han endast, att Herrens tillkommelse kan ske när som helst och skall ske när vi minst vänta den.

Hur Johannes Petris dikt sammanhänger med tidens eskatologiska förväntningar framgår också av att även däri kunna skönjas spår av den s. k. Hieronymi Prophetia. Författaren talar på ett ställe om de hemsökelser av alla slag, som äro tecken på Guds vrede över synden, och därvid lyda orden sålunda:

— — —
»Alleslagz kranskheeter[!], ått skijlleligh siukdommar och nödh
Som föregå thenn lekameliga och naturliga dödh
Hunger, dyrtijdh, poestilens brådödh, mordh och brandh,
Krijgh och örligh till watn och Lann.
Kiöpsteders och lansbyers ödeleggielse förskreckieligh
Gemene mans förderffuelze såre ynkeligh.»
— — —

I Hieronymi Prophetia heter det[2]:

»Tå skall alstädes bliffue dyr tidh hunger krig och orligh Iordbäffningh, eldbrand — — — kööpstäder och lansbyer skole förderffuas och öde leggias stondom aff krigh och örligh stondom aff eldbran och iordbäffning stondom aff vatoflod, stondom aff auund och illuilie stondom aff Pestilentia oc honghr.»[3]

[1] Det hela avslutas med några citat från Augustinus och från bibeln.

[2] N 1122a, fol. 15r.

[3] Den möjligheten finns ju också, att dessa reminiscenser i Hypotyposis förmedlats av Georgius Olai. Det är även ett annat ställe i Johannes Petris dikt, som starkt erinrar om ett i Calendarium duplex. I inledningen till det parti, där Georgius behandlar astrologiska och meteorologiska tecken, heter det (fol. X 2v):

»Thet samma [d. v. s. Guds varningar] seer man aff the Tekn, som Syndflodhen, Israels Barns vthgång aff Egypten, Konung Pharaos, Sodoms och Gomorrhae förderff, Jerusalems förskörings[!], och andre sådane stoore Förwandlingar flere, som j Werldene skedde äre, föregångit haffue.»

Man jämföre Johannes Petris verser om Guds straffdomar för människornas ondska:

[Först de onda änglarnas och människans fall.]
»Sedan synda flodennes ynkeliga baadh.
Ther wthi the obootfärdigie wore ogladh.
För ty Efter then lekameliga dödh
Fingo the Helffuetis brinnande glödh

Samma stämning som i Hieronymi Prophetia, samma mörka, hopplösa syn på hur ondskan och orättfärdigheten allt mera utbreda sig och helt få överhanden över människorna i den yttersta tiden finner man i en annan och mera betydande dikt från denna tid, nämligen Jesper Marcis polemiska visa om »Stenen i grönan dal». Och detta är ett tema man ofta möter: tron är utsläckt och kärleken förkolnad, såsom skulle ske i de yttersta dagarna, och därför kan det ej dröja länge, innan Guds rättvisa dom kommer.

I detta sammanhang böra nämnas ett par andra medeltida profetior, som äro bevarade i svenska avskrifter från det senare 1500-talet. En av dem har funnits i åtminstone två avskrifter, nämligen den s. k. Prophetia Sibyllae[4], i dess ursprungligare, versifierade avfattning. De skilda legendariska motiv, som däri sammanflätats, och vars rötter sträcka sig bakåt genom hela den västerländska kulturhistorien, må här förbigås.[5] Vad som här kan vara av intresse är den skildring av den yttersta tiden och domen, som profetians sibylla, drottningen av Saba, ger i ett samtal med Salomo. Hon siar där om de stora omvälvningar och hemsökelser som skola ske och hur människornas ondska allt mera skall tilltaga under inflytande av alla Antikrists bedrägliga konster; men sedan under femton dagar femton olika slags väldiga järtecken uppenbarat sig — det är den utsaga vi förut mött i svensk medeltid — kommer Kristus till domen i Josafats

Theslikies och then förfärligh eldh och brandh
Som kom öffuer Sodoms och gomorrhae landh
Konungh pharaonis här samma lundh
Som wmkom och bleff på Haffsens grundh.
Ierusalems förstörningh ganska iemmerligh
Iudarnas förskiutelse såre ynkeligh
Gudz yttersta Dom som komma skall.
Som öffuergåår wijdtt annor onsko all.»

— —

Denna likhet må nu gälla för vad den kan. I varje fall föreligger ju den skillnaden, att Georgius Olai talar om de tecken som förebådat de bibliska katastroferna, medan Johannes Petri talar om dessa själva såsom tecken.

[4] Den ena avskriften, som är defekt i början, finnes i Cod. Ups. N 1122 a, fol. 1—14r, och följes omedelbart av den nämnda avskriften av Hieronymi Prophetia, utförd av samma hand. Den andra handskriften, av hand från senare 1500-tal, finnes i Cod. Holm. D 426 (där den följer efter en avskrift av Olavus Petris krönika) med titeln »Om Sibylles prophetiia och konungh Salmons wishett . . .»; den är dock endast ett fragment, i det att blott början finns kvar.

[5] Se vidare H. F. Feilberg, Holger Danske och Antikrist, Danske Studier 1920, o. N. Ahnlund, Oljoberget och Ladugårdsgärde, i förf:s bok med samma namn.

dal, och de rättfärdiga få himmelens fröjd och de orättfärdiga helvetets pina. — Till en av de förut nämnda avskrifterna av Hieronymi Prophetia är fogad en kort skildring av tillståndet i världen i den yttersta tiden, under titeln Sancti Petri Apostoli prophetia.[6] Dess innehåll ansluter sig helt till den augustinska åskådningens föreställning om en kommande aetas ferrea: alla de grövsta synder och laster skola då gripa omkring sig och de svåraste hemsökelser övergå mänskligheten. Kärleken skall förkolna och tron utsläckas, så att den knappast mera finnes på jorden när Herren kommer till domen — ja då skall man finna mera ondska hos ett sju års barn än förut hos en gammal människa. — Profetior som dessa, vilkas ålder och föregivna ursprung säkerligen skänkte dem den största auktoritet, må ha bidragit till att stärka den eskatologiska stämning, som en förkunnelse sådan som Petrus Petri Helsingus' åstadkom.[7]

*

Ett arbete som liksom Petrus Petris får anses ganska typiskt, ehuru det faller inom ett annat område av tidens eskatologiska och prognostiska föreställningsvärld, är en traktat av Jesper Marci om kometer, skriven 1577 och bevarad i handskrift.[8] Författaren är densamme som upphovsmannen till visan om »Stenen i grönan dal» och sålunda en av de mera framträdande inom den lutherska ortodoxien, och skriften tycks vara närmast föranledd av 1577 års stora komet, detta skräckinjagande fenomen, som uppträdde just när Antikrist i liturgiens skepnad började rasa i Sverige värre än någonsin. Titeln lyder: *Een Enfåldigh förklaring och wnderuisningh, Om the Cometer Som Haffua Syntz ij åtskileliga tider, Allt jfrå Christj tijd och till thenn tidh 1577.* »Ithem Huad föruandlinger och plågor Som Effter them haffua kommit, aff Sandferdige Historiae schriffuare wtdragen, och försuenskatt.»[9]

Skriften är tillägnad Hogenskild Bielke, som vid denna tid var ståthållare över Östergötland, således en av de mest lysande representanterna för den äldre Vasatidens renässansbildning. Med Bielke kan väl Jesper, som då ännu var kvar i Vadstena, ha stått i nära kontakt — Bielkes tydligen av taktiska skäl

[6] Cod. Hafn. Gl. kgl. S. 4:o 3317, s. 290—291.

[7] I samband med dessa olika uttryck för tidens eskatologiska stämningar kan nämnas, att Olaf Suenssons apokalyptiska psalmer utkommo i ny separatupplaga 1598 (se Collijn, a. a. III, s. 284 f.).

[8] Avskrift i Cod. Ups. K 62.

[9] Titeln fortsätter: »... aff Jespero Marcj, fordom kyrkiotienare ij Wadzstena», vilken formulering måste vara avskrivarens, eftersom Jesper år 1577 ännu *var* pastor i Vadstena.

förestavade liturgivänlighet infaller först ett par år senare[10] — och det är väl ej otänkbart, att han i dennes rika bibliotek[1] fått tillgång till den historiska litteratur, varpå kometskriften är byggd. Denna skrift bör också ha mycket intresserat Bielke, som i sitt bibliotek hade åtskilliga astronomiska arbeten och även ett just om 1577 års komet[2], och som enligt Jespers ord i dedikationen »flijtterligere oc mädh högre betenckiande om alla Cometer hos historie skribenternne lässit och förfarit, mycket bettre en Jagh ther om haffuer kunit ransaka»[3] — låt vara att detta ej är att helt efter bokstaven fatta som om herr Hogenskild speciellt sysslat med kometografi.

Jespers skrift utgöres till största delen av en sammanställning av uppgifter i den historiska litteraturen om de kometer som uppträtt alltifrån äldsta tid och de effekter de haft på jorden. Den inledning härtill, som han ger i dedikationen, har liksom Georgius Olais till drottning Gunilla sitt allmänt lärdomshistoriska intresse, i det han där anger vissa principiella synpunkter på sitt arbetes metod och syfte. Denna inledning förtjänar därför att något refereras. — Som ursäkt för att han trots bristfällig förmåga författat skriften anför han bl. a. sin »lust och willia ibland andra mina studerningar, öffua och bruka migh, wthi nyttigha, oc sanferdige historier, som kunne warra bådhe mig oc androm til nyttia och gang, som ähra aff merkeliga och högberömde historiers skriffuare, författade om merkelige ting, i åtskillige tijdher, mongom til rättelsse, och wnderuisning».[4] Han betonar vidare, att av sådana nyttiga 'historier' finnas tre slag. Det första är de bibliska skrifterna, författade av profeterna och apostlarna, och i vilka inga fel och tvivelaktigheter kunna finnas, såsom stundom är fallet med andra 'historier'. Det andra slaget är »kyrkiones historier», som ofta äro behäftade med fel och tvivelaktigheter men dock äro mycket beaktansvärda, emedan de handla om många märkliga ting, som skett i världen ifrån Kristi och apostlarnas tid, och som ej omtalas i de heliga skrifterna. Sålunda finner man i dessa 'historier' mycket om kometer och deras effekter, varom den bibliska historien intet förmäler. Det tredje slaget är 'hedniska historier', av »hedniske mestare, och versslige vise», innehållande mycket onyttigt, som ej kommer de kristna vid. Likväl, menar Jesper i äktluthersk anda, ha ju hedningarna naturlagen, varför de ha »någon smak, aff gudz beskreffne lagh, som befaller oss göra goda giär-

---

[10] Därom se Hammargren, a. a., s. 156 f., o. O. Walde, En svensk boksamlare från Vasatiden. Hogenskild Bielke och hans bibliotek, Upps. univ:s bibl:s minnesskr. 1621—1921. Upps. 1921, s. 210 ff.

[1] Se Walde, a. a.

[2] Ibid., s. 218.

[3] Fol. 4r. [4] Fol. 2r.

ningar, oc lärer oss föra et tuchtigtht[!] leffuernne».[5] Därför finnas även hos de hedniska auktorerna historier och exempel, som överensstämma med Guds lag och äro nyttiga; man måste blott vara på sin vakt och utmönstra det som är onyttigt. — Som synes är reformationens moralistiska syn på historieskrivningen genomgående i Jespers program. Som källkritisk princip anför han ett ord av konung David, att man skall pröva allt och behålla vad gott och nyttigt är[6] — ordet »nyttigt» är här tillfogat av Jesper själv!

I huvuddelen av skriften, där Jesper redogör för kometer som förekommit alltifrån första århundradet, åberopas historieverk av de tre olika slagen till sammanlagt ej mindre än ett 50-tal. Att Jesper skulle ha haft *direkt* kunskap om uppgifterna om kometer i alla dessa verk får anses uteslutet — titelns lydelse gör det dunkelt, i vad mån skriften är en översättning — men i varje fall har han säkerligen haft en orientering i den historiska litteraturen, som varit ganska vidsträckt och i det samtida Sverige ovanlig. Han anför Eusebios och hans förmedeltida efterföljare, vidare nära nog hela den mera kända medeltida krönikelitteraturen, varibland förekommer Sigebertus Gemblacensis (o. 1030—1112) som den av alla auktorer mest åberopade för den tid dennes Chronica omspänner (d. v. s. 381—1111). Den protestantiska historieskrivningen är givetvis väl utnyttjad, särskilt Carions krönika, som Jesper torde ha använt sig av mest. Magdeburg-Centurierna, »Cronica Magdeburgensis», anför han också på några ställen, säkerligen som en av de allra första i Sverige[7], och den allra förste är han måhända, när han åberopar Sebastian Franck[8], som i sina krönikor skänker stor uppmärksamhet åt järtecken av olika slag.

I den historiska delen av sin traktat redogör Jesper sålunda i kronologisk ordning för de kometer, varom han funnit uppgifter i sina källor, samt, ofta ganska utförligt, för deras effekter. Dessa senare äro desamma som vi förut funnit i tidens gängse meteorologiska åskådning: naturkatastrofer, pest, hungersnöd, dyr tid, krig och split och tvedräkt av allehanda slag o. s. v. Han nämner stundom andra järtecken som stått i samband med kometerna, såväl i himlakropparna som på jorden; ibland har efter en komet uppkommit något förskräckligt vidunder, såsom ett barn som föddes med armar utan händer, utan ögon och med kroppen upptill som en människa, nedtill som en fisk.[9] Ej sällan blir framställningen mera utförlig och livfull, såsom när han skildrar vilka hemska uttryck människornas hunger vid något tillfälle tog sig[1] eller en gräshoppsvärms härjningar[2], när han berättar den bekanta historien om hur ärke-

[5] Fol. 3r. [6] Ps. 34: 15 o. 37:27.
[7] Fol. 17r. [8] Fol. 19r. [9] Fol. 10v.
[1] Fol. 11r. [2] Fol. 15r.

biskop Hatto av Mainz blev uppäten av råttor[3] eller beskriver anabaptisternas messianska kommun i Münster[4].

Alla dessa tecken ha varit Guds varningar till människorna för deras synd, menar Jesper. Och då Gud alltjämt ej kan märka någon bättring, har han i det innevarande året 1577 låtit en ny fruktansvärd komet lysa för mänskligheten. Men inga varningstecken, inga de svåraste plågor tyckas hjälpa, utan världen blir blott allt ondare nu mot den sista tiden; som Jesus förutsagt bete sig människorna som på Noe tid, ägnande sig enbart åt sin vällust. Då Gud förgäves sökt upplysa dem med sitt heliga ord, har han måst tillgripa andra och väldigare medel:

han har »i mongahanda måtto lättit elementen, nu i mongh åår, gåå ifrån sin natturliga skick, och lätta them bliffua predikanter mäd sin tecken, föruandlingar och vädret, sampt wågen, the haffua russat och brussat, och giffuit förfärligt bulder och gny ifrån sigh, fast mer än thett haffuer skiet i the förra tijdher i verlden, Elden haffuer och i thenna förledna åår och byar, gods och rikedom[5], himmelen predikar mädh sin techen, och wnderliga verk, i monga handa måtto, mädh bäffuande, Sueffande och skielffuande, och andra förfärliga föruandlingar, Solen, Månen och stiernornar giffua oss och mong bettrings techen ifrån sigh, som wij altijd haffue seet, och enn nu dagliga see, snarasagt alla elemennter, the breckia oc knäckia bryttas och bråkas för syndens skull, och wäntta förlossningh, som paulus skriffuer.»[6]

I Jesper Marcis slutbetraktelse över de väldiga tecken i naturen, som Gud sänder till varning inför sin stundande slutliga vidräkning med människosläktet, återfinner man samma kulturpessimistiska domstämning, som Jesper givit uttryck åt i sin dikt om »Stenen i grönan dal». De otaliga tecken, varom historien vittnar, ha människorna föga aktat på, och de stora tecknen nu i den yttersta tiden synas båta lika litet. Månne icke Gud nu med den nya stora kometen vill tala till människorna som han en gång talade: »O Jerusalem, Jerusalem, wiste tu huad tin frijdh tilhörde, thå [wore] thu thett wisserliga betenckiande i thenna tinom ögon?»[7] Månne icke Gud nu vill predika för Sverige och hela kristenheten med den stora kvasten, som svävar under himlen, att han snart kommer för att göra en ända med denna syndfulla värld? Skall han ha sänt denna komet lika förgäves som alla de föregående, om vilka historieskrivarna berättat?

Det yttersta syftet med Jesper Marcis skrift om kometer är sålunda att med historiens vittnesmål visa vilken innebörd kometerna ha för människorna i den gudomliga världsordningen och att därmed ge kraft åt sin maning till syndabot inför den annalkande domen. Detta är det 'nyttiga', som Jesper utvunnit ur

[3] Fol. 15v f. [4] Fol. 23r ff.

[5] I denna mening måste avskrivaren ha gjort ett skrivfel eller, troligast, en överhoppning.

[6] Fol. 26r f. [7] Luk. 19: 42.

sina historiska källor. Skriften slutar med en dikt, som ger en utmärkt sammanfattning av tidens populära uppfattning av kometens fenomen och dess tillämpning i den religiösa förkunnelsen:

»Cometer Haffua thett altijd bemerckt och betett,
Att monga plågor Haffua effter them skiet,
The haffua bebodat stora herres död,
Pestilentia dyr tid, stor ongest och nödh,
Krig, vpror och mykin tuedrecht,
Effter ingen vill giöra thett gudi ähr techt,
J andelig oc verslig saker kunde vij thett see,
att monga föruandlingar, plågor effter then skee,
Så haffuer thett sket i åttskijlleliga tijdher,
Thett vill och såå vara mädan verlden hon bidar,
Ty ligges och mach[t] på, troliga bidia gudh,
att wij altijd må lyda hans Heliga bodh,
Så skolla alla plågor sin koss vika,
Såå väll fråå fattiga som från then rika,
Som wij aff thenna lilla bock haffue förstått,
Att thett i alla tijder haffuer såå tilgåt.
När obotfärdighett haffuer thett altijd giort,
Att plågornar haffua skynddat sig till oss fort,
Så snart som vij begynna bättring giöra
Ähr gudh oss redebogen hielppa och höra.
Han vender bort straffet och bliffuer oss blider
Honnom ske pris och ähra i alla tijdher.
AMEN.»

ANDAKTS- OCH UPPBYGGELSELITTERATUR

Genom bönböcker och annan tryckt andakts- och uppbyggelselitteratur torde man få den bästa inblick i tidens allmänna religiösa föreställningsvärld som står att erhålla. Ej blott att denna litteratur i stor utsträckning måste anses ha motsvarat det religiösa behovet hos läsekretsen, vilket framgår bl. a. av de i flera fall talrika upplagorna: den bör även, såsom Estborn framhållit i sin grundläggande undersökning av reformationstidevarvets evangeliska svenska bönböcker, i avsevärd grad ha påverkat och format fromhetslivet.[1] Säkerligen har den haft den största betydelse som skapande och formande faktor — som religiös propaganda.[2] Ur denna synpunkt minskas dess källvärde ej av att den visar sig till övervägande del utgöras av översättningar och bearbetningar av den samtida tyska litteraturen; därvidlag kompletteras den för övrigt av de svenska utgivarnas företal i de sedvanliga dedikationsepistlarna.

Denna folklitteratur av allmänt religiös karaktär blir då givetvis den bästa källan för ett bedömande av den roll det speciellt eskatologiska inslaget spelade i de religiösa föreställningarna, i vilken grad den bestämde dem och vilket innehåll denna populära eskatologi därvid hade. Det har sagts, att man i bönböckerna från reformationstidevarvets senare skede, alltså den tid det här gäller, ideligen möter den eskatologiska stämningen i tiden.[3] Detta torde vara det minsta man kan säga. I denna litteratur spelar eskatologien en utomordentligt stor roll. Det är ofta i en skrifts dedikation, som författaren eller utgivaren fastslår, att domen är förhanden, och i åtskilliga fall är det tydligt, att han utsänt sin skrift till upplysning, förmaning och tröst i den yttersta tidens försåt och prövningar.

*

[1] S. Estborn, Evangeliska svenska bönböcker under reformationstidevarvet, Diss (Lund) Upps. 1929, s. 4 f. Jfr D. Lindquist, a. a., s. 379.

[2] Jfr Estborn, a. a., s. 5.

[3] Ibid., s. 388 ff.

År 1564 utgav Mårten Olsson Helsing, Erik XIV:s bekante sekreterare, *Een nyttigh och Christeligh Böncbook*[4], som redan 1591 nådde sin femte upplaga[5]. Den utgöres väsentligen av olika stycken ur kyrkofäderna och tyska uppbyggelseskrifter, som Mårten översatt och sammanställt.

I en av de 'dagliga bönerna' i bokens början anropas Gud, att då de farliga tider äro förhanden, om vilka hans käre son varnat, att i de yttersta tiderna falska profeter skola uppstå och sprida mycken villfarelse, han måtte sända »trogna arbetare vthi tina sädh», som rent och klart lära det heliga ordet. Och eftersom det nu »fast selsynt och farligha tilståår» med handel och timlig näring, måtte Gud sända sin hjälp, såsom han lovat: »Åkalla migh j nödennes tijdh, så wil iagh hielpa tigh, och tu skalt prisa migh» (Ps. 50: 15)[6] — ett bibelord, som flerstädes i denna litteratur användes vid bön om hjälp i den yttersta tidens hemsökelser. I samma stämning är det väl som Gud anropas om förbarmande, medan nådatiden ännu är kvar, så att han ej fördömer den arma människan på sin »strenga och förskreckeliga domedagh».[7] På ett annat ställe hembäres tack till Gud för att han låtit evangelii ljus, som så länge varit förmörkat, nu »j thenna sidsta farligha tijdh» åter klart och härligt skina.[8] Den åskådning som kan spåras i detta är väl den, att evangeliet länge hållits nere under Antikrists regemente men nu i den sista tiden åter kommit till makt genom Guds vittnen. I slutet av Mårten Helsings bok återges också en bön av Melanchton, där det heter, att den mänskliga naturen i denna världens ålder allt mera försvagas, samtidigt som djävlarnas ursinne och rasande dag från dag tillväxer, då de väl veta, att domen snart skall hållas, då deras ondska och skam skall uppenbaras och ställas alla änglar och människor för ögonen.[9]

En av reformationstidevarvets allra mest uppskattade bönböcker var den *Christliche Gebett, für alle Not vnd Stände der gantzen Christenheit,* som 1567 utgavs av Joh. Avenarius (Habermann) (1516—90), verksam som predikant

[4] Här anv. uppl. Sthm 1577 (den 3:e). Se f. ö. Estborn, a. a., s. 176 ff. Estborns skäl för att skriften utgivits av Mårten Helsing och ej, som tidigare sagts, av Martinus Olai Gestricius, förefalla helt övertygande.

[5] Se Collijn, a. a., III, registret (Olai, Martinus).

[6] Fol. 12v f.

[7] Fol. 132r o. 133v.

[8] Fol. 85v. Estborn, a. a., s. 349, tycks ej inlägga någon eskatologisk betydelse i dessa ord; det förefaller som han tolkat »thenna sidsta . . . tijdh» som »nu på sistone».

[9] Fol. 192v f.

och akademisk lärare på åtskilliga orter i Tyska riket. År 1572 utkom denna skrift i svensk översättning, *Gudheligha Böön er och Tacksäyelser, för alla Christenheetennes Ständer och åliggiande Nödher,* av Petrus Johannis Gothus[10], som därmed inledde sin utomordentligt betydelsefulla verksamhet i Rostock som översättare och bokförläggare.[1] I Petrus Johannis' produktion är, som senare skall visas, det eskatologiska inslaget starkt och framträder redan i dedikationen av Avenariusöversättningen, där han utförligt framhåller, hur synden förökar sig dagligen och ondskan får överhanden, så att knappast någon kärlek mera finns i världen[2] — att det här är fråga om den vanliga tolkningen av den yttersta tidens tecken förefaller ganska tydligt. Med sin översättning säger sig Petrus avse att väcka och upplysa de fåkunniga i sitt fädernesland »vthi thenna onda och farligha Tijdhen, vppå hwilken Tijdh alla Christroghna och gudhfruchtigha Menniskiors Böön er högheligh are och meera för Nödhen äre, änn the någhon Tijdh tilförende warit haffua alt sedhan Werlden begyntes».[3]

Hos Avenarius råder en fullständig visshet om att domen är nära förestående. Hans böner innehålla ofta anrop om hjälp mot falska lärare, och han har en särskild bön »Emoot Secter och alla falska Lärare» — falska lärare, som komma i fårakläder men invärtes äro glupande ulvar, särskilt nu i de yttersta dagarna, »i hwilka wij nu leffua», då gruveliga tider skola komma och 'syndens människa och förtappelsens barn' skall uppenbaras.[4] — Fruktan för turken, ryssen och andra kristenhetens fiender framträder ofta i denna bok, och i en särskild bön mot dem bedjes, att Gud skall sönderbryta dessa ogudaktigas arm och förströ dem likasom agnar för ett stort stormväder, därmed bevisande sin makt i denna världs arghet och yttersta tid.[5] Om tidens farlighet och förväntningarna om Kristi tillkommelse talas ej sällan[6], och förgängelsestämningen är genomgående påfallande. Visserligen framhålles det, att det är människan fördolt, på vilken timma Herren kommer till domen[7], men i bokens slut betonas ånyo det som i varje fall står klart: att ondskan allt mera får överhanden och domen allt närmare »medh Endelychtonne nalkas»[8].

[10] Om såväl originalet som översättningen, se vidare Estborn, a. a., s. 194 ff.
[1] Se vidare Schück, Petrus Johannis Gothus; om denna skrift ibid. s. 10 ff.
[2] Fol. D2r ff.
[3] Fol. D3r ff.
[4] Fol. G7v ff.
[5] Fol. K8v ff.
[6] T. ex. fol. V1r o. V1v (i en bön »Emoot Werldennes Anfechtingar»).
[7] Fol. V4v.
[8] Fol. i2r.

Det svåra peståret 1588 utgav Petrus Benedicti Upsaliensis, pastor i Veckholm i ärkestiftet[9], en översättning av Luthers *Ob man fur dem sterben fliehen muge*, som tillkommit under intryck av den svåra pesten i Tyskland under 1520-talets senare år[1]. Översättningen, betitlad *Om man må fly för Dödhen eller Pestilentzien*, är, såsom Petrus Benedicti framhåller i dedikationen, avsedd till uppbyggelse och tröst inför döden och dess plågor och särskilt under pestens hemsökelse, som hör till de svåraste bland de plågor och straff, som äro att förvänta i denna världens sista tid, vilken bliver »ganska fharligh».[2] Här förefaller det tydligt, att skriftens utgivande till väsentlig del motiverats av en eskatologisk inställning.

Den starkaste eskatologiska förvissning finner man även i en uppbyggelseskrift av en av liturgiens förkämpar, nämligen magister Petrus Pauli, brorson till ärkebiskop Laurentius Petri Gothus. Efter studier i Rostock och rektorat i Enköping blev han hovpredikant hos Johan III och 1585 lärare vid dennes kollegium i Stockholm samt följande år pastor vid Storkyrkan. Tydligen har han en tid varit något papistiskt anstucken och tycks haådragit sig ytterligare hat från de ortodoxa motståndarnas sida genom råhet i uppträdandet och ett anstötligt levnadssätt. År 1590 fann konungen tydligen situationen ohållbar och förbjöd honom ämbetets utövning, och vid Uppsala möte blev han skymfligen avsatt. Förkrossad skall han kort efteråt ha avlidit.[3]

Av de skrifter, som Petrus Pauli utgivit, är den mest omfattande *Een rett Christeligh Vnderwijsningh*, som utkom 1590.[4] Detta arbete sammanfattar en betydande beläsenhet på skilda områden och kunde vara värt sin särskilda undersökning. Det sysslar närmast med pest och annat kroppsligt ont, som människan är underkastad, och magister Petrus vill med sin skrift visa, vad Gud

[9] Han må ej förväxlas med den Petrus Benedicti (Oelandus), som hörde till Johan III:s första professorsuppsättning i Uppsala i början av 1570-talet, därefter blev pastor i Söderköping samt biskop i Västerås i början av 1580-talet och i Linköping 1589.

[1] Se Collijn, a. a., III, s. 72 ff.

[2] Fol. A2r ff.

[3] Om Petrus Pauli, se vidare Annerstedt, a. a., I, s. 73, Hammargren, a. a., s. 217 ff., Collijn, a. a., II, s. 480 f., o. Lundström, Laurentius Paulinus Gothus, I, s. 4 ff.

[4] Han skall f. ö. ha författat flera skrifter för liturgien (se Hammargren, a. a., s. 222), vidare har han utgivit en minnesteckning över fadern och ett par andaktsböcker (se Collijn, a. a., registret) samt även skrivit en polemisk visa till koralmelodi (RA: Avskriftsaml. 22, n:r 16, s. 157 f.), ägnad »Till Nyårs gåffuo» 1590 åt magister Ericus Olai Skepperus, den hetlevrade Stockholmsprofessorn, med vilken magister Petrus sammandrabbat om liturgien.

avser med dessa prövningar, och hur man skall förlita sig på honom i dödens fara och bereda sig till det eviga livet. Om denna förkunnelse har Petrus varit så mycket mera angelägen, som det står fullt klart för honom, att de plågor Gud nu sänder äro de sista och värsta. Dedikationen till prinsessan Anna börjar han med att omedelbart förklara, att »Werlden hon skynder åt Enden, och Domen wil sannerlighen hållen warda». Människan bekymrar sig så litet om sin svaghet och synd, och dock sänder Gud in i det sista sina varningstecken. — I det följande ger magister Petrus en utförlig skildring av alla de fruktansvärda tecken av skilda slag, som under de sista åren uppträtt på himlen och på jorden bland människor och djur, och den skräck de väckt bland människorna inför den stundande domen. Denna skildring utgör en ovärderlig källa till kunskap om de yttringar, som tidens eskatologiska stämningar framkallade ute bland folket, och skall som sådan närmare behandlas i annat sammanhang. — Alla de tecken, som Jesus enligt evangelisterna förutsagt, komma nu som Guds varningar i det rådande jämmerliga tillståndet på jorden, där djävulen är kommen lös och går omkring utan ro och synden allt värre tilltar. Det är dessa otvetydiga tecken på att domen förestår, som uppkallat Petrus Pauli att med sin skrift ge upplysning och förmaning.

Hos den rastlöst verksamme bokförläggaren Petrus Johannis Gothus Norcopensis (1536—1616) är som nämnt den eskatologiska inställningen tydligt framträdande. Denne av personliga olyckor[5] hårt drabbade mans verksamhet infaller under en tid, präglad av allt mera växande oro och spänning i hela den västerländska världen, och i Rostock levde han ju nära de religiösa och politiska motsättningarnas brännpunkt.

Hans förvissning om världens annalkande slut framträder, som nyss visades, redan i inledningen till den första bok han förlagt, och i hans senare andaktsböcker får man bekräftelse på denna inställning. I *Om korss och anfechtning* 1588, som till övervägande del återgår på två skrifter av den konservativt lutherske teologen Andreas Musculus (1514—81)[6], talas mycket om domen, ehuru visserligen intet direkt om att den nära förestår. Så mycket tydligare deklarerar Petrus Johannis sin uppfattning därom 1592 i *Wägen til Salighetena*, en sammanställning av stycken ur tyska andaktsböcker.[7] I dedikationen talas om hur ondskan dagligen tillväxer och i denna onda och farliga världens sista

[5] Se Schück, Petrus Johannis Gothus.

[6] Estborn, a. a., s. 204 ff. Jfr ock Schück, a. a., s. 22 f.

[7] Estborn, a. a., s. 209 ff.; Schück, a. a., s. 29 f.

tid, då orättfärdigheten får överhanden, »vthsmycker och förmeerar sigh», så att till och med de utvalda skulle bli förförda, om det vore möjligt, som Kristus själv sagt (Matt. 24: 24). Förföljelsen är stor och svår för de trogna, och ju närmare det lider åt änden, ju mera förvärras förföljelsen och allt det onda, varav de trogna anfäktas från alla sidor.[8] — I själva skriften ges anvisning för en rätt beredelse till domen, dels i en sammanställning av bibelord om den yttersta dagen och Guds slutliga dom[9], dels i ett urval av Lutherord om den yttersta dagen och det eviga livet[1]. I slutet av boken återgivas några av Luthers förutsägelser om de olyckor och straff, som synbarligen snart måste övergå Tyskland och hela världen för den gränslösa ondskans och ogudaktighetens skull: tron är nästan utsläckt, och människorna leva som på Noe tid, såsom Herren förutsagt om den yttersta tiden.[2]

I sin stora *Postilla,* tryckt 1597—98[3], som bör ha kunnat komma till god användning för den muntliga förkunnelsen i hemlandet, talar Petrus Johannis i dedikationen — ställd till Stockholms borgmästare, råd och stad — ånyo om falska profeter och tillväxande ondska i »thenna Werldennes sidsta tijdh». I utläggningen av den eskatologiska texten för 2:a sönd. i adv. (Luk. 21: 25—36) uppehåller han sig givetvis utförligt vid detta.[4] Världen med hennes lusta och 'hela jordiska väsende' är nu kommen på sitt yttersta, och Kristi tillkommelses dag är »hardt för dörenne». Ty de tecken, som skulle ske i solen, månen och stjärnorna, på jorden, i havet och i alla himmelens krafter före världens undergång, »äre nu en lång tijd skedde, och skee än nu daghliga med hoopom». Därför lider det intet tvivel, att alltings ände omedelbart förestår; världen går nu på det yttersta, och Kristus, den evige himmelske konungen, skall snart söndergrusa alla jordiska konungariken, sönderslå regementena i deras grundvalar och uppbränna denna världens stora Jeriko. — Den andra eskatologiska texten, för 25:e sönd. e. tref. (Matt. 24: 15—28), får samma tillämpning[5], utmynnande i en bön för de utvaldas och rätta kristnas ringa skara »i thenna sidsta, onda och farliga Werldennes tijdh», och utläggningen slutar med fem regler, varefter varje människa bör rätta sitt leverne »i thenna Werldenes farliga

[8] Fol. A8r (obs felsignering A4 i st. f. A5).

[9] Fol. N1v—O7v.

[1] Fol. Aa8v—Cc4v.

[2] Fol. Dd2v—Dd7v.

[3] Schück, a. a., s. 36 f., 39, uppger 1597 efter titelbladet och dedikationen; Estborn, a. a., s. 214, n., uppger 1592 (tryckfel?). Jfr Collijn, a. a., III, s. 269 ff.

[4] S. 33—43; se särsk. s. 35.

[5] S. 720—733.

tijdh». — År 1603 utgav Petrus Johannis en fortsättning på sin postilla[6], med vilken han i dedikationen säger sig vilja bidraga till att sprida Guds ord och skänka »mykin godh Lärdom och leffuande Tröst i thenna mödesamma, tunga och beswärliga Werldennes sidsta tijdh»[7].

En annan omkring sekelskiftet flitigt verksam utgivare av religiös folklitteratur var Nicolaus Balck, som under 1560- och 1570-talen studerat vid ej mindre än fyra tyska universitet, därefter troligen en tid varit rector scholae i Strängnäs och vid 1580-talets början blev pastor i Blacksta i Strängnäs stift. Han tycks senare ha av en ögonsjukdom tvingats att nedlägga ämbetet och begränsa sin förkunnelse till utgivandet av kristliga böcker.[8]

År 1596 utgav han en översättning av en *Catechismus* av den stridbare konservativt lutherske prästmannen Simon Musaeus (1529—82).[9] I dedikationen till hertig Karl talar Balck om hur genom Luther Guds rena ord ånyo uppenbarats och skingrat det påviska mörkret, och hur därvid de evangeliska predikanterna endräktigt drogo till strids mot den romerske Antikrist, ehuru djävulen sedan åstadkom tvedräkt genom Karlstadt, anabaptisterna och andra den rätta lärans förfalskare.[1] — Musaeus' skrift avslutas med ett långt kapitel om falska profeter, som sprida de svåraste villfarelser, vari han under häftig polemik fastslår framför allt att påven är fördärvelsens barn, som förutsagts skola slå sig ned i Guds tempel; han är Antikrist, såsom Luther uppenbarat.[2] Om turken säger Musaeus, att S:t Johannes i sin hemliga uppenbarelse kallar honom Gog och Magog och uttryckligen säger, att Satan för deras skull skall komma lös och förföra dem och rasa mot de kristna, tills Gog och Magog med honom kastas i den brinnande sjön. Även Daniel har profeterat om det tur-

[6] Se Schück, a. a., s. 53 ff.

[7] Fol. A4v f.

[8] Se Estborn, a. a., s. 218 ff., n. 99. Förvånande nog finner Estborn (s. 218) det ej otvivelaktigt, att den Nicolaus Balck, som inskrevs i Rostock, är identisk med den som inskrevs vid de andra tre universiteten. Matriklarnas uppgifter äro följande: Rostock sept. 1563 »Nicolaus Balk Holmensis» (Hofmeister, II, s. 150); Greifswald 13 dec. 1565 (samtidigt med bl. a. Olof Luth och Abraham Angermannus) »Nicolaus Balcke, Stockholmensis» (Friedlaender, II: 1, s. 286); Frankfurt a. O. påsktterm. 1570 »Nicolaus Trabinus Svecus» (Friedlaender, I: 1, s. 218); Wittenberg 13 nov. 1573 »Nicolaus Balck Stolkholmensis[!] Suecus» (Alb. Acad. Viteb., II, s. 242).

[9] Se Collijn, a. a., III, s. 223 ff.

[1] Fol. a1r f.

[2] Se särsk. fol. Ll1v—Ll5v.

kiska riket, och detta i överensstämmelse med alla trovärdiga historier, att det skulle genom våld växa fram ur det romerska riket och försmäda den högste och grassera svårt, intill dess domen kommer.[3] Att Musaeus anser domen vara nära framgår av slutbönen, där Gud anropas om hjälp mot alla falska läror »j thenna tijdhen, näst för then ytersta daghen».[4]

Starkt framträder Balcks egen eskatologiska inställning i den 1603 utgivna *Een ganska nyttigh och Christeligh Bönebook vthdragen aff Dawittz Psaltare*, en översättning av en skrift av den schweiziske prästen Johann Haller (f. 1487, † 1531 samtidigt med Zwingli i slaget vid Kappel).[5] Skriften utgör en utläggning av det — som förut nämnts — i tidens bönelitteratur gärna använda ordet Ps. 50: 15, och Balcks dedikation handlar alltigenom om den nära förestående domen och dess tecken, varmed han uttryckligen motiverar sin boks utgivande. Djävulen, säger han, blir allt ondare och listigare ju mera Herrens stora dag nalkas. Ju kortare tid han finner sig ha kvar, till dess han efter profetians ord kastas i »then brinnande swagell siön och eeldz pussen», desto »behendighare» lister uppfinner han för att rycka människorna från Guds rike. Och därför kräves vaksamhet mera än någonsin nu —

— »j thenna tijdhen på huilken Gudhz Sons tilkommelse till domen daghligen daghs tijma och stund, ja hwart ögnableck ändelighen ähr för wänthandes, effter Propheternes och Gudhz Sons egna Prophecier, som så lyda: Tå skal wara en stoor wedermöda, så at hon haffuer icke waritt sådana ifrån wärldennes begynnelse och til thenna tijdhen, ey heller warda skall. Och om the daghar icke wordo försteckte, tå wordo inthett kött saligt, men för the vthwalda skull skola the daghar warda försteckte. Strax ther effter: Falske Christi och falska Propheter skola vpkomma, och skola giöra stoor tekn och wnder, så att: Om mögeligit woro: skole och the vthwalda förförde warda. Gudhz Son biuder ock alla them som vthi thenna wärldennes sidsta tijdh kallade ähro genom Ewangelij predikan till the heligas samfund, at the både för then närwarande så och then til stundande stoora olyckona och wedermödan (Huilken emoot thenna tijdzens onsko och wedermöda sannerligen för itt barna spel räcknas må) skola altijdh waaka och flijtelighen bidie, på thet the mågha vndfly thet tilstundandhe nödh.»[6]

För den skull har Balck utgivit sin bok som hjälp till ståndaktighet och åkallan i denna den yttersta tiden, då synden allt mera tillväxer, kärleken är förkolnad och alla de andra profeterade hemsökelserna välla fram över denna usla och jämmerfulla värld. — Bättre än i de anförda orden kan man ej finna ett uttryck för de eskatologiska förväntningarna i tidens populära åskådning.

[3] Fol. Llir. [4] Fol. Nnov
[5] Se Estborn, a. a., s. 217 ff. [6] Fol. (:)3v ff

Det eskatologiska inslaget saknas ej heller i den högst underhållande boken *Arcana annuli pronubi* eller *En Fästningaringz heemlighcter, nytta och bemerckelse,* utgiven 1604 av smålänningen Torstenius Johannis, kapellmästare hos Karl IX.[7] Om denna skrift, vars huvuddel är en översättning från tyskan, har det sagts, att den utmärkes av »en grov och osmaklig polemik» mot påvedömet.[8] Dess angrepp på den romerska äktenskapsläran äro visserligen hållna i en ton, som övergår mycket i reformationstidevarvets lutherska stridsskrifter.[9] Likväl är den knappast fränare än t. ex. Olaus Medelpadius' eller Abraham Angermannus' och förklaras av samma åskådning som deras: påvedömet är Antikrist, den babyloniska skökan, som med alla vapen måste bekämpas, och de 'grova och osmakliga' uttryckssätten äro helt enkelt den apokalyptiska vokabulären.

I Torstenius Johannis' dedikation till hertig Johan av Östergötland, Gustav Adolf och Karl Filip, där även originalets dedikation — av den tyske andaktsbokförfattaren Michaël Saxo — refereras, framträder denna åskådning från första sidan. Att påven är Antikrist bestyrkes i detta sammanhang främst av orden i 1 Tim. 4: 1—3, att i yttersta tiden skola somliga »falla ifrå Troona, hållandes sigh til bedrägelige Andar, oc diefuuls lärdom, genom them som medh skrymterij tala lögn, och haffua bränt tekn i theras samweet, och förbiuda Echteskapet, förbiudhandes Maaten som Gudh hafuer skapat» — detta bibelord så tacksamt för den protestantiska apokalyptiken i dess angrepp på de romerska kyrkobruken. I fortsättningen avhandlas »Påwens Kennemärcke», där det på-

[7] Se Estborn, a. a., s. 226 ff.

[8] Estborn, a. a., s. 227.

[9] Som ett enda exempel kan anföras, hur författaren visar (fol. E6v ff.), att »thet fördömda Påwedömet» »intet annat är än horerij, förskräckeligh och Sodomitisk blodhskandh», med att ur en bok, som uppges vara utgiven i Rom, citera följande »The Papisters Regel om qwinnor vthi Rom» (med åtföljande kommentar):

»Thet ware sigh Moder eller Syster, Stiuffmoder eller Dotter, Sons eller Broders hustrw: The äre alla qwinnor, så wäl som alle andra aff Gudhi skapade, hwariom och enom frij til at bruka, oc fläckia sin lusta medh. Hör doch godh Christen menniskia, skulle och sielfue dieffuulen aff thet diupa Helwetet kunna thet gröffre affmåla eller vthtala, än som thesse män göra, som wilia kallas Christi Ståthållare, och Christenhetennes Huffuud, och hela Werlden vnder theras hörsamheet och lydno haffua wilia. Ey kom Satan, och tagh bort bådhe Dichtare och Tryckiare, Påwe och Cardinal, som samtycke til sådan styggelse giffua, och sielffue ther vthi stå öfuer både öronen.

Nu theras straff warder sigh i sinom tijdh finna låtandes, effter then Regel vthi Epistlen til the Hebreer i thet 13. Cap. Echteskapet skal ibland alla ährlighit hållas, och ächta Säng obesmittat wara: Men Hoorkarlar och Bolare skal GUDH dömma. Huru myckit meer och höghre warder han sådana blodskändare och Sodomiter fördömmandes.»

visas, att bibelns utsagor om Antikrist och hans anhang med deras falska läror slå in på påven, kardinaler samt ej minst på »then nyfödde Babyloniska Skökionnes Horeunga, the Jesuiter, hwilka Påwen på alla orter i werldena vthsänder, såsom sina helwetes Apostlar, oc i alla land för sin lutande Stools stylter bruka låter».[1] Särskilt uppehåller författaren sig vid papisternas falska påfund i äktenskapsläran. Ävenså anföras orden i 2 Tim. 3 om vilka farliga tider, som skola stunda i de yttersta dagarna.[2] I skriftens huvuddel utlägges även på vers, hur den påviska äktenskapsläran är en skapelse av Antikrist.[3]

Med en propaganda av denna art sökte sålunda den svenska lutherdomen stärka den inre fronten i sin kamp.

*

Av predikningar finnes som nämnt intet bevarat från denna tid. Någon uppmärksamhet förtjänar emellertid en predikosamling, som trycktes i Stockholm 1584: *Conciones funebres CLXXX.* av Baselteologen Johann Brandmüller (1533—96)[4], en av tidens mest ryktbara evangeliska predikanter. Predikningarna äro avfattade på latin och kunna således ej ha nått någon större läsekrets, men en viss spridning böra de ju dock ha fått, och det är väl ej otänkbart, att de stundom använts av Brandmüllers svenska kolleger.

I dessa begravningspredikningar talas naturligt nog ofta om domen, men allra tydligast har Brandmüller givit uttryck åt sin eskatologiska inställning i dedikationen, som är helt präglad av vissheten om den nära förestående domen, och där omedelbart efter invokationen domsförkunnelsen vidtager.

»Att den sista tiden nu är inne och den yttersta dagen står för dörren, det betyga och bevisa ej blott dessa mångfaldiga och märkliga tecken, om vilka Kristus själv förutsagt, att de skola föregå hans sista ankomst, utan även de uppenbara och otvivelaktiga vittnesbörd, som givits av de heliga apostlarna och frälsarens vår herres Kristi tjänare.»[5]

I fortsättningen åberopas åtskilliga bibliska profetior om den yttersta tiden, särskilt Apokalypsens ord om de tusen år, efter vilka Satan skulle komma lös

[1] Fol. A4r.

[2] Fol. A12v.

[3] Fol. b3r f.

[4] Se Collijn, a. a., III, s. 18 f.

[5] Fol. 2r f.: »Nunc esse tempora extrema, nouissimumque diem instare, viri ornatissimi, testantur & probant non solùm tot et tam illustria signa, quae Christus ipse praedixit ventura ante suum vltimum aduentum: verumetiam clarissima & indubitata testimonia sanctorum Apostolorum, & seruorum Iesu Christi, Domini & Seruatoris nostri.»

och förvilla de folk, som bo vid jordens fyra hörn, Gog och Magog, inom kort tid, varav synes framgå, att de 2000 åren från Kristi tid intill änden ej komma att helt fullbordas.[6] Brandmüller erinrar även om den mindre ofta utnyttjade profetian i Jak. 5, där aposteln uppmanar denna världens rike till gråt och jämmer över det elände, som skall drabba dem i de yttersta dagarna före Herrens tillkommelse, och den är nu nära: »Ecce iudex ante ianuam assistit.»[7]

Även Brandmüller klagar över människornas onda leverne i den yttersta tiden och erinrar därvid om Jesu liknelse med tiden före syndafloden samt profetiorna i 1 Tim. 4 och 2 Tim. 3 om den sista tidens villfarelse och ondska.[8] Han förmanar enträget till bättring och vaksamhet och inskärper, att om man bör väl bereda sig till den timliga döden, bör man ju än bättre bereda sig till den yttersta dagen och consummatio seculi, och i samma mån böra människorna hjälpas åt och stödja varandra — ej undandraga sig detta, som somliga ha för sed — alltmera som domens dag nalkas.[9] För denna hjälp och uppbyggelse i den yttersta tidens faror är, menar Brandmüller, sådant som brukar sägas i begravningspredikningar mest tjänligt, och det är därför han, på mångas uppmaning, utgivit sina predikningar.[1]

* *
*

Det är sålunda tydligt, att föreställningar om den nära stundande domen spela en förhärskande roll i tidens religiösa folklitteratur, så vitt man kan se av den del därav, som blivit bevarad åt eftervärlden. I denna litteratur ha vi återfunnit alla de eskatologiska argument vi förut mött på skilda områden av tidens lärda forskning — vi ha mött dem på nytt och igenkänt dem i ny och förenklad gestalt. Det är den gestalt, som den kyrkliga förkunnelsens krav givit dem: inför domens dag, om vars närhet Guds tecken dagligen och stundligen vittna, har människan att bättra sitt syndiga leverne för att efter denna usla världs förintelse undfå saligheten därovan.

Så långt som den bevarade populära litteraturens religiösa propaganda nått, så långt böra alltså de eskatologiska föreställningarna ha spritts. Och så mycket är klart, att de i varje fall nått vida utanför de kretsar, som togo aktiv del i den kyrkopolitiska kampen, och deras vetenskapliga vapensmeder. Den effektivaste möjliga »inre propaganda» måste ju vara ett villkor för att den kyrkliga fronten överhuvud taget skulle kunna upprätthållas.

[6] Fol. 2v f. [7] Fol. 3r. [8] Fol. 3r ff.
[9] Fol. 6r f. [1] Fol. 6v f.

Men allt som i det föregående relaterats vittnar endast om en viss inställning hos litterärt bildade och socialt ledande inom det svenska samhället och deras försök att i största möjliga mån propagera denna inställning. Vi ha hittills endast kunnat konstatera, att propagandan *nått* en publik av större omfattning. I vilken utsträckning ha försöken att påverka verkligen lett till påverkan?

Självfallet har denna s. k. propaganda kunnat finna en stark resonans hos de människor, som i dessa tider av krig och örlig, pest, hungersnöd och allehanda hemsökelser med skräck och undran iakttogo de järtecken, som visade sig för dem uppe i skyn och på jorden mitt ibland dem. Och det är av de bevarade vittnesbörden om dessa människors reaktion, som man i sista hand får söka bilda sig en uppfattning om hur långt ned i folkdjupet de eskatologiska föreställningarna sträckte sitt herravälde.

PRESSURA GENTIUM

I de eskatologiska föreställningar av mera folklig karaktär, som vi nu skola söka fånga, finner man de omedelbara uttrycken för stämningar och reaktioner inom de bredare samhällslagren. De äro av mycket skiftande karaktär: än är det märkliga tecken och syner på himlen av mer eller mindre övernaturligt slag, som förlänas en eskatologisk betydelse, än är det järtecken på jorden i sällsamma vidunders och missfosters gestalt; än är det hemsökelser i form av missväxt, sjukdomar eller naturkatastrofer, som tolkas som bevis på den yttersta tidens förhandenvaro, än profetiska visioner och drömmar.

Till eftervärlden ha alla dessa olika företeelser — i starkt begränsad omfattning — bevarats genom spridda uppteckningar, ofta mera slumpvis tillkomna i skilda sammanhang. Sådana vittnesbörd ha vi ju mött här och var i det föregående, när författare sökt bestyrka sina eskatologiska utredningar med uppgifter om märkliga ting, som timat och iakttagits ute bland folket. Här äro dessa företeelser av intresse icke genom det sätt, varpå de utnyttjats för litterära syften, utan såsom direkta, okonstlade yttringar av tidens eskatologiska bävan och undran. Visserligen ha de ganska sällan bevarats i sin ursprungliga form utan vanligen sådana som de uppfattats i andra eller tredje hand. Tydligen ha berättelserna om dem i stor utsträckning vandrat i muntlig tradition och väckt uppseende inom större eller mindre områden; stundom ha de rentav överförts mellan olika länder. Det hände också att de spredos i avskrifter, ja även någon enstaka tryckt relation om mera sensationella järtecken förekommer. Men även i denna form vittna de, i den mån uppteckningarna äro ungefär samtida, likafullt om vad denna tids människor trodde — vad de satte tro till och ansågo värt att uppmärksamma. Detta skall framgå av talrika exempel i det följande.

I vilken utsträckning den tämligen intensiva kyrkliga förkunnelse, som i det föregående avhandlats, bidragit till dessa folkliga eskatologiska stämningar, det är naturligtvis omöjligt att avgöra. Man torde dock, efter all rimlighet, ha rätt att tillmäta den en ganska betydande roll härutinnan, men då måste det samtidigt sägas, att den säkerligen funnit jordmånen väl beredd. Det gällde ju en föreställningsvärld, som sedan gammalt var välbekant, för att icke säga invand;

eskatologiska och prognostiska tankegångar lågo för denna tids människor så nära till hands, att man ej alltid bakom deras yttringar behöver spåra någon suggestiv propaganda. Men den har säkerligen avsevärt bidragit till att förstärka den eskatologiska folkstämningen och lett den i viss riktning, även om det är svårt att få direkta bevis för detta.

De omständigheter, som bidrogo till gemene mans mottaglighet för eskatologiska stämningar, och som utgöra de idéhistoriska och psykologiska förutsättningarna för de yttringar därav, som i det följande skola behandlas, må här till en början antydas. Av dem kan man också få en viss ledning för att bedöma den kyrkliga förkunnelsens möjligheter att påverka sin publik.

För det första var, som redan nämnts, den kristna apokalyptiken säkert åtminstone i sina grunddrag på förhand bekant för de bredare lagren, i Sverige som ute i Europa. De bibliska profetiorna ha väl varit allmänt kända åtminstone till sitt huvudsakliga innehåll, och den senmedeltida Antikristfiguren i dess folkligt bjärta utsmyckning och den föreställningsvärld, som därmed hör samman, böra av ålder ha varit ganska väl inpräglade i folkmedvetandet och ökat dess benägenhet för eskatologiska associationer. Sålunda torde den gamla Antikristlegendens utsagor om den yttersta tidens allehanda järtecken ej sällan ha givit anledning till en djupare begrundan av många märkliga ting, som iakttogos i naturen och det dagliga livet. Och tankegångarna i de olika folkligt apokalyptiska skrifterna av Hieronymi Prophetias karaktär — som ju också de hade gamla medeltida anor — ha väl tidigt trängt även till den icke läskunniga massan. Dessa profetiors skildringar av världens tillstånd i den yttersta tiden borde ha gjort ett mäktigt intryck på gemene man, om de, som man gärna tänker sig, under den långa tid de varit spridda i skrift stundom också utnyttjats i den muntliga straffdomsförkunnelsen. Hur som helst ha dessa föreställningar, ehuru givetvis i starkt förenklad form, förvisso haft ett säkert fäste i den folkliga åskådningen.

Men dessa gamla kristna föreställningar sammanflätades även med inhemska legendmotiv, mer eller mindre lokalt betonade. I denna gestalt kommo de att särskilt starkt fängsla folkfantasien och länge leva kvar i traditionen.

Ett intressant och lärorikt exempel på detta utgör legenden om »Helge broder Staffan».[1] Av allt att döma har denne Staffan i verkligheten varit en munk

[1] Den närmast följande framställningen grundar sig väsentligen på N. Ahnlund, Helge broder Staffan, i förf:s Oljoberget och Ladugårdsgärde. De norska traditionerna om Staffan och deras samband med de svenska ha tidigare behandlats av L. Daae, Norges helgener, Christiania 1879, s. 221 ff.

från Husby cistercienskloster i södra Dalarna, där han också blivit skrinlagd efter sin död 1510. Hans rykte har sedan i skiftande traditioner gått ut över hela Sverige och stora trakter av Norge och länge levat kvar, särskilt kring Husby. Troligen har han hört till dessa munkpredikanter, som med sin förkunnelse bland folket spritt de socialreformatoriska tankegångar i profetisk, eskatologisk anda, vilka i så hög grad prägla det religiösa livet under tiden fram emot reformationen. I varje fall ha profetior, som i olika traditioner förknippats med hans namn, ett tydligt ursprung i denna motivkrets.

Berättelserna om den märklige mannen ha varit starkt levande genom hela 1500-talet och förtäljt mångahanda ting om hans fromma väsen och profetiska gåvor. Stundom säges han ha förutsagt stora förändringar i religionen, uppkomst av kätteri, kyrkors förfall, klosters nedrivande och munkars utrotande. Än skall han ha siat om politiska omvälvningar och om olika kommande regenters företag — spådomar som i detta fall liksom så ofta eljes efterhand förändrades i traditionen för att anpassas efter den faktiska händelseutvecklingen. Hos Messenius tillskrives Staffan också en profetia om ett väldigt slag, som skall utkämpas, när ett visst träd vuxit upp. Traditionen anknyter här till ett urgammalt eskatologiskt sägenmotiv, enligt vilket ett träd av säregen beskaffenhet skall utmärka platsen och tiden för en väldig drabbning, som skall vara den sista striden före den yttersta domen. — Även på andra håll har Staffans förkunnelse förlänats eskatologiska inslag, i samband med liknande tecken i naturen, vid vilkas fullbordan domen skall förestå.[2] I Hälsinglands traditioner sammansmälte Husbymunkens gestalt naturligt nog ofta med landskapets apostel Staffan, och legendmotiv som förekomma i den allbekanta folkvisan om Staffan stalledräng, vilken identifierades med hälsingeaposteln, förenades med drag hos domsprofeten från Husby.

En sådan sammansmältning av skilda motiv finner man också i berättelsen om den förutsägelse, som framför andra förbundits med Staffans namn — även här i förväxling med hälsingeaposteln — nämligen den om Stenen i grönan dal.[3] Vi erinra oss, att den mångomtalade stenen i Skurdalsporten enligt folktraditionen, sådan den blivit framställd av Jesper Marci, haft en profetisk inskrift i runor, så lydande:

»De svenske taga vid utländsk seder
och kränka så sin forna heder,
dock står stenen i grönan dal.

[2] Se även Feilberg, a. a., och Ahnlund, Oljoberget och Ladugårdsgärde, i boken med samma namn.

[3] Jfr ovan s. 107 ff.

Då kyrkor varda fångehus,
gudstjänsten mister sitt rätta ljus,
så står stenen vid sitt lag.

När skalkar och bovar trivas
och ärlige män fördrivas,
så står än stenen vid makt.

När präster varda bönder
och bönder allas vidunder,
då ligger stenen omkull.»

Stenen med en inskrift om kommande tiders hemsökelser är ett gammalt europeiskt sägenmotiv. I Danmark förekommer det mot slutet av medeltiden i samband med Gröndal på Jylland i en avfattning som nästan helt överensstämmer med den svenska profetian, och tydligen är det därifrån det kommit till Sverige.[4] Profetians utsaga om stora hemsökelser och allt mera tilltagande förfall ansluter sig ju helt till den utgående medeltidens stämningar[5], och i svensk tradition införlivades den med den populäre Husbymunkens förutsägelser i denna anda; mycket möjligt är också, att den till en början avsetts att rikta udden mot de reformatoriska strävandena. Folktraditionen visste snart att berätta, att det var Staffan som inristat de profetiska raderna på den jämtländska stenen, och genom att sammansmälta med den livligt omhuldade legenden om den hälsingske Staffan fingo föreställningarna om stenen med dess märkliga förutsägelser ytterligare förstärkt livskraft. — Man förstår då, vilket ypperligt propagandistiskt drag Jesper Marci gjorde, när han utnyttjade denna rikt sammansatta och starkt levande folktradition för den aktuella kyrkliga kampen genom att skriva sin dikt, som med sin sångbarhet säkerligen vann den största popularitet och länge bidrog att hålla en eskatologisk stämning vid makt bland folkets bredare lager.[6]

Traditionerna om Helge broder Staffan från Husby och hans förkunnelse förtjäna utan tvivel den största uppmärksamhet, när det gäller att bedöma de

[4] Se ock H. Wieselgren, »Stenen i Gröndal», i förf:s I gamla dagar och i våra, Sthm 1900.

[5] Jfr ock Ahnlund, När Adam grävde och Eva spann, i förf:s Svensk sägen och hävd, Sthm 1928, s. 17.

[6] En gammal melodi till visan är tr. av Geijer o. Afzelius, a. a., 3, s. 178 f. (arr. Leon. Höijer) och 199 ff. (arr. J. C. F. Hæffner). Den handskrift, efter vilken melodien (enligt uppgift ibid. s. 211) upptecknats, är Cod. Holm. Rål. 4:o n:r 140, där profetian om Stenen i grönan dal och Jesper Marcis visa återges s. 407—417 (notskriften s. 417).

Det förtjänar att nämnas, att Andreas Petri Kempe, den bekante alkemisten och mystikern, som i många år levde i Jämtland som officer vid Frösö skans, i sin skrift Die Schwedische Standart erhöhet, s. l. 1683, s. 9, omtalar visan om Stenen i grönan dal (om vars ursprung han har en ganska fantastisk uppfattning), »die ich offtmahls zwar dort habe hören singen».

apokalyptiska folkföreställningarna i 1500-talets Sverige. Med all rätt har det sagts, att denne Staffan är vid Birgittas sida den svenska allmogens store siare, känd från Västerbotten till Småland, från Uppland till Värmland.[7]

En liknande traditionskrets, ehuru långt mindre rik och mera lokalt begränsad, är den om Herr Anund i Sveg, Härjedalens folkprofet och främsta sägengestalt.[8] Anund var kyrkoherde i Sveg på 1560-talet och troligen redan åtskilligt tidigare, och man kan förmoda, att han tillhört tiden för övergången från katolicism till lutherdom i dessa trakter.[9] Han skall ha ägt märkliga siargåvor, och många olika förutsägelser tillskrivas honom. Bland annat skall han ha sagt, när de båda bergen i trakten bleve sammanhängande bygd, skulle domen vara nära, ehuru han ej bestämt kunde angiva tidpunkten. Sägnen om den stora drabbningen förekommer också i de profetior, som tillskrevos Herr Anund: i hans tolfte efterträdares tid skulle ett blodigt fältslag stå på slätten vid Svegs kyrka, då de slagnas blod skulle flyta över hela heden och stiga upp i hästarnas hovskägg, och endast en man skulle undkomma, på en vit eller black häst, och förtälja om stridens utgång. I denna profetia finner man tydliga reminiscenser av den genom medeltiden nedärvda kristet-sibyllinska apokalyptiken.[1]

I alla dessa olika folktraditioner om profetiska utsagor förekommer självfallet också Birgittas namn, som ännu långt efter reformationen bevarade sin makt över sinnena, i Sverige liksom över snart sagt hela Europa. Henne tillskrevos förutsägelser av de mest skilda slag och ej sällan sådana, med vars ursprung hon uppenbarligen aldrig haft något att skaffa[2]; några av dem skola vi möta i det följande[3]. Av Birgittas namn fingo de en auktoritet, som ingen annans kunde överträffa.

[7] Ahnlund, Oljoberget och Ladugårdsgärde, s. 24.

[8] Om honom se vidare E. Modin, Härjedalens ortnamn och bygdesägner, 2:a uppl., Sthm 1911, s. 58 ff.; uppteckningar av hans spådomar finnas också i En Härjedalsbeskrivning 1737, utg. av N. Ahnlund, Ark. f. norrl. hembygdsforskn. 1921, s. 85. Jfr ock L. Bygdén, Hernösands stifts herdaminne, IV, Upps. 1926, s. 68 f. Några av Anunds profetior beröras i sitt traditionshistoriska sammanhang av Ahnlund, Oljoberget och Ladugårdsgärde, s. 27.

[9] Man erinre sig, att Härjedalen intill 1645 hörde till Norge, där reformationen trängde igenom avsevärt senare än i Sverige. — Att de härjedalska folktraditionerna under 1500-talet sålunda egentligen icke tillhöra det dåtida svenska riksområdet kan, med hänsyn till de kulturgeografiska förhållandena, knappast göra att de äro av mindre intresse i det här ifrågavarande sammanhanget.

[1] Bygdén, a. a., s. 69, menar tydligen att det är motiv ur den bibliska Apokalypsen, som här gå omedelbart igen, vilket dock ingalunda behöver vara fallet: jfr Ahnlund, Oljoberget och Ladugårdsgärde.

[2] Jfr Ahnlund, Oljoberget och Ladugårdsgärde, s. 22 f.

[3] Se nedan, s. 228 o. 232.

Genom sådana traditioner har en eskatologisk stämning ständigt hållits vid makt bland folket. Den utgör den jordmån, i vilken den kyrkliga förkunnelsen kunde bära riklig frukt. Och denna stämning gav näring åt de apokalyptiska föreställningar, som folkfantasien spontant anknöt till tidens järtecken och hemsökelser av allehanda slag.

Den folkliga järteckentron utgör en utomordentligt betydelsefull del av denna tids idéliv, och det är omöjligt att beröra den eskatologiska stämningens förutsättningar utan att taga detta område i betraktande. Här gäller det i högsta grad föreställningar, som sedan långt tillbaka voro invanda hos gemene man. Äldre tiders människor ägnade av mångahanda skäl en större uppmärksamhet åt händelser i naturen, som på något sätt avveko, eller syntes avvika, från vanligheten — händelser som i enlighet med en alltigenom religiöst bestämd världsbild tillmättes en särskild innebörd utöver den rent naturliga och ögonskenliga. Kometer, meteorer, förmörkelser, vädersolar, norrsken och andra mindre vardagliga himmelsfenomen lika väl som missfoster, allehanda säregna djur, egendomligheter i nederbörden, jordskalv, översvämningar och andra uppseendeväckande företeelser på jorden — allt sådant betraktades i den sedan urminnes tid nedärvda folktron såsom förebud till olika slags märkliga händelser i det mänskliga och samhälleliga livet. Och det är naturligt, att vid iakttagelsen och skildringen av dessa tecken de ofta förstorades och utsmyckades av en skräckslaget uppjagad fantasi. Att järtecknen och de händelser, som följde efter dem och förmodades stå i samband med dem, förlänades en eskatologisk innebörd, att de betraktades som ett led i den sista stora hemsökelsens händelseförlopp, det föll sig under ett tidevarv, som överhuvud var starkt eskatologiskt inställt, endast alltför naturligt, efter bibelns och alla andra profetiors ord. Reaktionen hos denna tids människor inför alla dessa olika järtecken i naturen utgör en fullständig illustration till Jesu ord i det eskatologiska talet: »Och tecken skola ske i solen och i månen och i stjärnorna, och på jorden skall ångest komma över folken, och de skola stå rådlösa vid havets och vågornas dån» (Luk. 21: 25).

En omständighet, som här icke får förbises, är den betydelse de yttre materiella förhållandena haft för att stärka den eskatologiska stämningen. Det är ju ett känt och ganska självklart förhållande, att människor i tider av nöd och lidande mera än eljes gripas av hopp och förväntningar att denna världs elände slutgiltigt skall upphöra och en bättre tillvaro bryta in; ständigt ha allsköns

apokalyptiska föreställningar och spekulationer frodats i yttre hemsökelsers betryck. Och sådana prövningar undergick det svenska folket ej sällan under den tid det här är fråga om. Krig härjade visserligen ej i större utsträckning inom det egna landets gränser, men missväxt och hungersnöd inträffade tid efter annan, drabbande särskilt de lägre befolkningsskikten, och svåra pestepidemier drogo fram över landet gång på gång under 1500-talets sista årtionden och 1600-talets början. I vad mån dessa och andra materiella hemsökelser bidragit till tidens eskatologiska stämning är givetvis ytterligt vanskligt att bedöma, helst när det gäller ett skede, vars sociala historia är i så hög grad outforskad och svårutforskad. Men vissa samband synas dock kunna urskiljas, såsom i det följande skall framgå.

Dessa materiella hemsökelser ha spelat sin roll ej blott genom att sålunda öka människornas mottaglighet för eskatologiska föreställningar — de äro av intresse även ur en annan synpunkt. I dem liksom i de nyss berörda järtecknen såg samtiden vittnesbörd om den yttersta tidens förhandenvaro efter profetiornas ord. Åtskilliga exempel på detta ha vi redan mött. De stora krigen i Europa, varav den svenska allmänheten ej direkt berördes, och annan förödelse ute i världen, varom underrättelser, ofta i ganska fantastisk form, nådde vårt land, blevo därigenom även de säkra tecken på att den stora vedermödans tid var inne. I dem kunde man finna uppfyllelsen av en annan Jesu utsaga: »Folk skall resa sig upp mot folk och rike mot rike; och det skall bliva stora jordbävningar, så ock hungersnöd och farsoter på den ena orten efter den andra» (Luk. 21: 10 f.).

Beträffande de eskatologiska föreställningarnas utbredning måste ytterligare en sak förutskickas. Det vore utan tvivel oriktigt att tro, att svenska folket under denna tid i sin helhet behärskades av kristen religion och kristen eskatologi, och att irreligiositet och likgiltighet för den kyrkliga förkunnelsen icke förekom i någon avsevärd omfattning. De klagomål från religionens talesmän över den tilltagande otron, som man ideligen möter i litteraturen, hade förvisso ett starkt verklighetsunderlag; de konkreta och ofta drastiska exempel, som de kyrkliga författarna ge, bestyrka att det ej blott är allmänna talesätt de röra sig med. Ej sällan finner man också klagomål över dem som förneka, att domen skall komma, och betvivla att den är nära förestående — flera exempel på detta ha vi ju mött i det föregående. Det är anledning att förmoda, att de eskatologiska spekulationerna ganska ofta mottogos med misstro eller likgiltighet. Icke desto mindre måste man betänka, att hela den nedärvda världsbild och syn på till-

varon, som denna tids människor ägde, dock var religiöst betingad, hur liten roll religionen än spelade i deras vardagsliv. Och därigenom fanns säkerligen en latent mottaglighet för religiös påverkan, som under vissa givna förhållanden — såsom t. ex. svåra materiella hemsökelser — kunde ge den kyrkliga propagandan stora möjligheter att vinna även de sinnen, som vanligen ägnade de religiösa frågorna föga intresse. Överhuvud taget kan man väl förmoda, att den allmänna suggestibiliteten — för att använda modern terminologi — var ganska stor och lätt kunde göra sig gällande i dessa järteckentrons tider.

Några av de viktigaste idéhistoriska och psykologiska förutsättningarna för yttringarna av tidens folkligt eskatologiska stämning ha härmed antytts. På åtskilliga punkter har det endast kunnat bli fråga om förmodanden, av större eller mindre säkerhet, men det förefaller likväl nödvändigt att ha de här anförda synpunkterna i beaktande, när vi i det följande gå in på själva materialet.

Att detta material, omfattande allehanda uppteckningar av vittnesbörd om tidens eskatologiska förväntan och bävan, är av mycket skiftande karaktär, har redan sagts. Mestadels gäller det uppgifter om olika slags järtecken och deras innebörd. Det bör tilläggas, att det kan vara mycket svårt att avgöra, i vilka fall järtecknen tolkats eskatologiskt; uppgifter om att så skett tyckas stundom ha tillkommit mera av en tillfällighet. Från den tid det här gäller finnas snart sagt otaliga uppteckningar om järteckens förekomst, men ofta, ja kanske oftast, säges intet om deras förebådande betydelse, som kan ge säkert stöd. Väl kan man i sådana fall ana, hur dessa järtecken likaväl som andra likartade bidragit till att stärka de eskatologiska föreställningarna. Vi skola dock söka hålla oss till dem, där källorna tala någorlunda tydligt.

*

Under 1560- och 1570-talen äro vittnesbörden — av skäl som äro svåra att bedöma och här ej skola diskuteras — ytterligt fåtaliga och äro redan därigenom av ganska ringa intresse.[4] Eljes finnas talrika uppgifter om järtecken, som

[4] Det kan, om också mera för kuriositetens skull, nämnas, att i den bekanta skildring av Gustav Vasas sista tid och död, som torde ha författats av ordinarius i Stockholm, sedermera biskopen i Västerås mag. Johannes Nicolai (Ofeegh), tr. Hist. handl. 20, s. 121—153, det berättas åtskilligt om märkliga järtecken, som föregingo konungens död (särsk. s. 128 ff.). Däribland förekommer följande (s. 133 f.): »Then 19 Julii kom så stoort regn vid Noraskoga och Arboga och thär omkring med itt så stoort mörcker, at the i Arboga luppo alle inn i templet sampt med sin pastor och han tå på middagstijd optände liuus i templet,

sättas i samband med dessa årtiondens kyrkliga strider, först den kalvinistiska och sedan den liturgiska. Sådana uppgifter finnas framför allt i Joen Petri Klints helt enastående samling, om vilken några ord må sägas först som sist.[5] — Klint var kyrkoherde i Ö. Stenby i Linköpings stift från 1568 till sin död 1608.[6] Hans anteckningar, som fylla en stor foliant och äro försedda med präktigt färglagda, stundom mycket fantasifulla illustrationer, ha tydligen tillkommit under en lång följd av år under 1500-talets sista decennier och fram till 1608. De ha emellertid ingen kronologisk eller genomfört systematisk ordning[7]; Klint tycks i stort sett ha nedskrivit varje uppgift för sig utan någon bestämd plan, så snart han fått den ur litterära källor, genom hörsägen eller på annat sätt, och senare under en kortare tidrymd, i ett sammanhang, sammanfört åtminstone största delen av dessa spridda anteckningar i den renskrift, som den bevarade volymen tycks utgöra. Anteckningarna gälla dels järtecken av de mest skilda slag, dels allehanda politiska och religiösa händelser, vilka ej alltid sättas i klart samband med varandra; så sker dock för det mesta.[8] Överhuvud taget stöter det på en hel del besvärligheter att bringa reda i detta storartade huller-om-buller eller ge en föreställning om det sällsynt fängslande och roande innehållet.[9]

annars sååg han intet läsa; så ingen viste annat än den yttersta verldennes dagh var för handen. Kom ock så mycken flood, att allt höö, som på engiorne stood, flööt bort, mäst alla hyttor och hyttodammar, qvarnar och fiskedammar.» — Nämnas må ock, att Johannes Bureus i sina anteckningar i Cod. Holm. F. a. 15 (opag.; ungefär i mitten) uppger för år 1554: »Syntes Christus på Himelen sittiandes på domstolen» (jfr Bureus' NordLandaLejonsens Rytande 1644, s. 51).

[5] Handskriften, Cod. Linc. N 28, som redan berörts ovan s. 119, n. 5, och 120, n. 2, har tidigare i korthet behandlats av bl. a. N. Jacobsson, En märklig samling järtecken af en luthersk östgötapräst, Julhälsn. t. Församl. från Präster i Linköpings stift 1915, och W. Norlind, Astronomische Streifzüge in Joen Petri Klints »Om meteorer», i ΔΡΑΓΜΑ Martino P. Nilsson . . . dedicatum, Lund 1939 (om tidigare litteratur se f. ö. Norlind, a. a., s. 334, n. 2).

[6] Se Westerlund o. Setterdahl, a. a., 3, s. 347 ff.

[7] Kanske kan man urskilja vissa ansatser till en systematisk disposition efter olika slags meteorologiska fenomen; denna är dock långt ifrån genomförd. Ofta nog sammanföras också uppgifter om händelser, som inträffat vid *ungefär* samma tid.

[8] Det bör påpekas, att handskriften ej blott ur idéhistorisk synpunkt utan ock för forskningen i denna tids historia överhuvud taget är en rikhaltig fyndgruva, som ännu ej på långt när utnyttjats: den ger icke så få person- och lokalhistoriska upplysningar, den meddelar åtskilliga intressanta episoder från kyrkliga och politiska tilldragelser, och framför allt vittnar den på ett mycket levande sätt om hur en man i Klints ställning uppfattade tidens stora dramatiska händelser och konflikter i Sverige.

[9] En edition av handskriften är f. n. under förberedande på lundensiskt initiativ.

Att Klint i icke ringa utsträckning öst ur den samtida tryckta litteraturen är uppenbart, ej blott ur större arbeten — krönikor, annalistiska verk o. d. — utan även ur mera tillfälliga alster.[1] Så tillvida vittna uppteckningarna om hur nyheter om märkliga järtecken utifrån nådde Sverige och där väckte uppmärksamhet. Den stora mängd av hans järteckenberättelser, som gälla tilldragelser inom Sverige, äro emellertid tydligen sådana, som vandrade omkring i de svenska bygderna och spredo undran och skräck bland befolkningen; somliga av dem har Klint väl fått del av på skriftlig väg[2], andra — kanske de flesta — genom hörsägen, och i somliga fall är det fråga om tecken, som Klint säger sig ha sett själv. — Vad beträffar den allmänna åskådning, som i den klintska samlingen kommer till synes, har visserligen Klint för sin del såsom präst stått på en högre bildningsnivå än större delen av den samtida svenska allmänheten, men hans uppteckningar förefalla likväl att i hög grad återspegla föreställningslivet inom de breda samhällslagren.

Klints uppteckningar gälla till allra största delen händelser, som infallit under tiden efter reformationen och särskilt under hans egen livstid. De röja tydligt, att de tillkommit under motreformationens upprörda tid; de kyrkliga händelserna i Sverige skymta ideligen, och uppträdandet av sådana personer som Possevino och Malaspina sammanställes med gruvliga järtecken. Tidens stora konflikter ute i Europa komma också ideligen till synes, varvid turkarna spela en stor roll såsom alltid i tidens apokalyptiska föreställningar; Klint har nedskrivit flera äldre profetior om turkens välde liksom tolkningar av nya järtecken om hans och — naturligtvis — påvens sista regemente och fall.

De järtecken Klint omtalar äro av samma slag som de hos andra upptecknare under denna tid, blott att hans förråd är så ofantligt mycket rikhaltigare. Där förekomma givetvis i första hand kometer, vädersolar, »chasmata», förmörkelser och andra himmelsfenomen, som förlänas den vanliga olycksbådande innebörden. Därjämte omtalas allsköns tecken av mera säregen art: blodregn, regn av hagel stora som nötter, maskregn, gräshoppsvärmar, övermått av löss och annan

[1] Någon mera ingående undersökning av Klints litterära källor har ännu ej framlagts (jfr dock Holmquist, a. a., 2, s. 322). Somliga av dem kunna dock utan vidare konstateras, t. ex. Carions Chronica och David Herlitz' almanackor; jfr f. ö. Norlind, a. a. Frågan är ju här av mindre intresse.

I handskriften förekomma smärre anteckningar av flera händer utom Klints, ehuru i ganska begränsad omfattning. De flesta och i allmänhet intressantare av dessa anteckningar härröra från den ovan (s. 120, n. 2) nämnde Samuel Petri Ungius, som ägt handskriften efter Klint (jfr Norlind, a. a., s. 344 f.); de gälla emellertid en senare tid än den, som här behandlas.

[2] Jfr nedan s. 222, n. 4.

ohyra, sniglar och paddor; sjukdomar, vidunder och missfoster av den mest häpnadsväckande beskaffenhet; detaljrika visioner på himlen och jorden, klockringning i rymden, ljud av basuner, änglasång o. s. v.

Den eskatologiska stämning, vari Klint och säkerligen många med honom betraktat dessa ting, framträder på mångfaldiga ställen.[3] Där den eskatologiska tolkningen ej direkt framträder, infogar han ofta i sina anteckningar ett apokalyptiskt citat från bibeln eller andra profetiska skrifter, som röjer hans inställning. Så gör han t. ex. när han omtalar en del tillfällen, då regn av blod — ett under denna tid ofta iakttaget järtecken — fallit i Sverige under 1560-talet[4] och de hemsökelser som följt därpå, i det han hänvisar till orden om de oskyldigas blod i Jeremias strafftal[5] och Apokalypsens berättelse om det femte inseglets brytande[6]. Samma stämning skymtar ibland bakom uppgifterna om järtecken, som sättas i samband med 1560- och 1570-talens kyrkliga strider i Sverige, och likaså — för att taga ett samtidigt exempel — i en skakande skildring av Bartolomeinattens fasor, vilken han tydligen nedskrivit efter någon utländsk källa.[7] På ett annat ställe återger Klint med hänvisning till Apok. 19 en syn på himlen år 1570 på en ort i Tyskland[8]: man hade sett två krigshärar kämpa under det blod föll ned på jorden, och sedan de försvunnit, syntes ett stort kors med inskriften »finis» och »venite ad iudicium»; och samtidigt hördes en varnande röst i rymden[9]. Till denna vision anknytes en berättelse av ett

[3] Tidens rent eskatologiska litteratur synes vara endast i ringa mån representerad bland Klints källor. Det förtjänar emellertid att nämnas, att han fol. 139r ff. återger en fransk profetia, som eljes ej synes bevarad på svenskt område, och som säges ha under vissa säregna omständigheter (återgivna med ganska egendomliga sakuppgifter) ha påträffats på en marmortavla i Paris i latinsk, grekisk och hebreisk text. Profetian berättar om stora händelser och svåra hemsökelser, som skola inträffa efterhand under åren från 1591 fram till 1600, då det i världen skall vara en herde, en hjord, en tro »och ter nest werdennes enda». Här finner man ett tydligt inflytande av kiliasmens föreställning om ett rättfärdighetens och fridens rike på jorden före den yttersta domen. — Vid profetians ord om händelserna 1597 och 1598, med en svår hungersnöd det senare året, har Klint anmärkt i marginalen, att det var svår hungersnöd i Sverige 1597 men 1598 ännu värre och värst i Östergötland.

[4] Klints uppgifter återfinnas fol. 62v och 155r. Flera av dessa blodregn sägas ha fallit i Söderköping — närmaste stad till Klints församling. Samma företeelse en natt år 1572 omtalas i Johannes Bureus' dagboksanteckningar, utg. af G. E. Klemming, Samlaren 1883, s. 12; jfr ock nedan s. 230 f.

[5] Jer. 2: 34, 22: 17. [6] Apok. 6: 9. [7] Fol. 80r ff.

[8] Fol. 60r f. (med bild 61v). Tecknet säges ha synts i »Lautenijsen[?]» och skildrats av en hertig Augustus i brev till konungen av Danmark.

[9] Den himmelska röstens ord återger Klint på ett ganska säreget latin, vilket tyder på att han avskrivit någon utländsk källa. (Klints kunskaper i latin förefalla överhuvud taget något bristfälliga.)

under denna tid icke helt ovanligt slag.[1] I förskräckelsen över järtecknen hade en ung kvinna dött, och när hon skulle begravas, stod hon upp och började tala. Hon sade sig vara uppstånden för att förkunna Guds vrede över folket för dess svåra synder, och de tecken som synts i rymden betydde, att världens slut var nära. Den stämma som hörts var Guds egen röst, som ville mana till bot för att ej alla skulle hemfalla åt förtappelsen. Kvinnan sade vidare, att för att folket skulle tro henne, skulle hon leva i tre dagar och därefter åter dö vid den timme då hon uppstått — och så skedde också.

Emellertid är det först från 1580-talet, som yttringarna av en eskatologisk folkstämning lämnat någorlunda talrika spår efter sig. Kring det nya decenniets ingång rådde nöd på många håll i landet, där pesten gick fram under fruktansvärda härjningar[2], och talrika järtecken visade sig. De föranledde själve hertig Karl att på våren 1580 utsända ett påbud om böndagar[3], där han framhåller, hur stora undertecken uppträtt både på himlen och på jorden bland människorna, som drabbats av pestilentia, dyr tid, krig och annat, och därmed vill Gud förkunna sin vrede och »tilstundande fahrlighet». Han manar för den skull alla undersåtar att noga akta på den straffpredikan, som dessa många och förskräckliga tecken utgöra.

De under motreformationen ständigt skärpta religiösa och politiska konflikterna ge nu allt mera sin prägel åt föreställningarna. Förväntningar och önskedrömmar om den romerske Antikrists fall taga sig uttryck i allehanda visionära företeelser, i Sverige såväl som ute i Europa, varifrån berättelserna om de väldiga tecknen nå vårt land på olika vägar och väcka uppseende. — Den 12 jan. 1580 skall över Altdorf nära Nürnberg ha synts tre regnbågar av visst säreget slag och därunder solen jämte några vädersolar. Klint, som alltjämt är sagesmannen och även avbildat denna syn, tolkar den som ett varsel om regementsförändringar och stridigheter, men den är ock, menar han, ett förebud till Kristi tillkommelse i skyn till den yttersta domen.[4] Sex dagar senare syntes över Rom ett liknande tecken, varvid Gud sågs sitta på den översta regnbågen med ett ris i högra handen och i den vänstra ett draget svärd. Kort efteråt inträffade

[1] Jfr nedan s. 215 ff.

[2] Det kan erinras om att det var denna pest, som blev den yttre anledningen till att det återupprättade Uppsala universitet på nytt fick nedlägga undervisningen 1580.

[3] Avskrift (med anteckningen »Ex orig.») i Cod. Ups. Palmsk. 110, s. 1—6. Plakatet är daterat Nyköping $^{27}/_{4}$ 1580.

[4] Fol. 95v ff.

storm och jordbävning med fruktansvärd förödelse, så att många människor förgingos, efterlämnande de levande i namnlös skräck för den annalkande domen. Ja, utropar Klint, »We We ten stora staden Babilon, thenn starcka, ty wtij en stundh är tin dom kommen!»[5] Senare på året, den 9 aug., skall man i Rom ha sett på himlen två sammandrabbande härar lika turkarna och de kristna. De stredo från kvällen intill gryningen, och de kristna förlorade drabbningen, och turkarnas hästar stodo upp till knäna i de kristnas blod. — I detta sista motiv har man väl att se en reminiscens, måhända infogad av Klint själv, av de folkligt apokalyptiska traditioner, som vi mött kring Helge broder Staffan och Herr Anund i Sveg. — Strax därefter fick man se hur påven satt på en jordhög med sina tre kronor, och hur landsknektar störtade fram och slogo omkull honom, så att de tre kronorna föllo av honom; och han var lik den påve som då regerade. Och bland folket uppstod stor förskräckelse, och så försvann synen. Klint tillfogar ur Apok. 19: 20: »Och wildiuret wart fånget och kastat [i] ten brijnande siön som brinner med eld och swauel.»[6] I denna anda taga Klint och hans trosfränder del av de sällsamma underrättelserna ute från Europa.

Under 1500-talets sista skede spreds också i Sverige i avskrifter berättelsen om en märklig händelse, som tilldragit sig i januari 1580 i en by utanför staden Melwingen i Preussen[7], och som starkt erinrar om den vi nyss fått berättad från en annan ort i Tyskland tio år tidigare[8]. Skildringen uppges vara författad av superintendenten i staden magister Cyriacus och bestyrkt med namnen av byns kyrkoherde och åtta andra åsyna och trovärdiga personer. — Det hände sig, heter det i denna berättelse, som icke saknar inslag av gamla sagomotiv, att vid ett bröllop som en adelsman höll för sin skrivare[9] adelsmannens högfärdiga dotter hånade brudgummens fattiga syster för hennes enkla klädsel. Men som Gud ej tål högfärd och pråL hände det att de båda flickorna kort efteråt dogo

[5] Fol. 97r ff. Klints ord äro ur Apok. 18: 10.

[6] Fol. 104r och 108v.

[7] Två avskrifter har jag funnit, vilka äro av olika händer: RA: Avskriftssaml. 22, n:r 34 (s. 242—255) och Cod. Holm. Rål. 4:o n:o 40, s. 907—916. Vid den senare avskriftens slut är antecknat (möjligen av annan hand): »Tertiò Exaratum 1592. die 4. Septembris», vilket alltså bevisar att det funnits minst 3 exemplar.

Staden Melwingen (Mälvingen, Melving) har jag förgäves sökt identifiera. Byn, där händelsen skall ha ägt rum, kallas Råstorf (Råstorff, Rostorff). Ett av de namngivna vittnena uppges vara från Marienburg, vilket möjligen skulle kunna ge någon ledning. Åsyftas möjligen Elbing?

[8] Ovan s. 213 f.

[9] Adelsmannen säges i ena varianten heta Jören Ramitz, i den andra Jöran Ranitz, skrivaren Jacob Kruse.

på samma timme. Och då den fattiga flickan skulle utbäras till graven, skedde undret: hon stod upp från båren och började med stor glädje förkunna för allt folket, som hastigt strömmade tillstädes, att världens ända var förhanden och att alla borde väl bereda sig till Herrens tillkommelse. Då kyrkoherden herr Niclaes Faber frågade, var hon varit och fått detta för sig uppenbarat, berättade hon, att då hon tyckt sig gå på vägen, hade hon mött en gammal man med långt grått skägg; han förde henne till ett slott, som i härlighet övergick allt, där otaliga änglar, bland vilka hon kände igen många, skinande som klara solen sjungit med ljuvlig röst: »Helig, helig, helig är vår Gud Herren Zebaoth!» Därefter förde den gamle mannen henne tillbaka till mötesplatsen och sade, att hon fem dagar senare skulle få ingå i denna härlighet; men först måste hon förkunna för människorna, att Gud är svårt förtörnad över deras synder och för att de ej akta på hans väldiga under och järtecken, med vilka han ger varsel om en stundande förvandling i världen, så väldig att ej blott människor utan alla levande varelser skola förfäras. Först skola de dock drabbas av dyr tid och fruktansvärda krig, så att städer, länder och riken förhärjas och folket förjagas eller marteras och mördas jämmerligen. Därefter skola förödande farsoter följa och rasa i sådan omfattning, att de som leva kvar på tredje året, 1584, skola säga till varandra: »Ah hwar haffuer tu waritt, att tu icke dödh bleffuen och ommkommen äst?» Likaså skola jordbävningar komma och välta överända städer, slott och de starkaste byggnader. — Om det som härefter skall ske uttalar sig profetian ganska förvirrat. Det heter bl. a., att de som då kvarleva skola komma till frid och ro, men på lärda män blir stor brist och goda regenter bli i hög grad av nöden. Kanske kan man i de dunkla talesätten se skymtar av kiliastiska föreställningar, som eljes, såvitt man kan finna, så gott som helt saknas inom svenskt område under detta skede.[1] — Sedan flera tecken skett, som betygade att flickans utsagor voro henne av Gud ingivna, avled hon som den gamle mannen sagt på den femte dagen.[2]

Det är inte svårt att i flickans förutsägelser om den yttersta tidens hemsökelser upptäcka reminiscenser av de vitt spridda folkliga profetior av åldrigt ursprung, som vi tidigare sysselsatt oss med, av den traditionskrets, dit t. ex. Hieronymi Prophetia hör. Detta litterära inslag i berättelsen behöver ej vara ett verk av den som nedskrivit den: det kan ju mycket väl ha förekommit redan

[1] Det enda ställe jag i övrigt kunnat finna är det ovan s. 213, n. 3 återgivna.

[2] Bröllopet uppges ha ägt rum den 18 jan., de båda flickorna dogo tredje bröllopsdagen, d. v. s. den 20, och begravningen skedde två dagar senare. Den femte dagen skulle då bli den 27, men det säges egendomligt nog i båda varianterna, att den profeterande flickan slutgiltigt avled mellan kl. 1 och 2 den 25 jan.

i flickans egen förkunnelse, så vanliga som dessa föreställningar, vilka ju direkt anknyta till bibelns apokalyptiska ställen, voro vid denna tid. Hur som helst är det av många detaljer i berättelsen[3] uppenbart, att den grundar sig på en faktisk händelse. Troligen har det varit fråga om något slags visionär företeelse, av det slag man så ofta möter under denna tid liksom både tidigare och senare i den religiösa idéhistorien, och där subjektet ej sällan är en ung kvinna. Är händelsen att uppfatta så, förefaller det vara ur psykologisk synpunkt betecknande, att just de eskatologiska föreställningarna spela den dominerande rollen i flickans uppenbarelse: att de göra det, det visar i sin mån dessa föreställningars makt över sinnena. — Säkerligen har berättelsen om denna märkliga tilldragelse haft stora möjligheter att väcka uppseende i Sverige bland dem som fingo del av den.

Men det som i det närmast föregående återgivits vittnar endast om hur enstaka människor i Sverige reagerat inför företeelser, som de själva icke haft någon omedelbar erfarenhet av. Mera direkta vittnesbörd om stämningarna i vårt land saknas dock på intet sätt.

Till de sällsammaste av dessa hör utan tvivel den förkunnelse, som en landstrykare vid namn Jöns Andersson, förut boende i Rasbo socken i Uppland, gick och spred ut i Västerås stift, troligen på 1580-talet, och som blivit bevarad i starkt sammandrag.[4] Den utgör en mycket säregen blandning av föreställningar från skilda håll, av gamla kristna tankegångar och inhemsk hednisk folktro, även av mycket primitivt slag. Det vill också synas som om Jöns Andersson i någon mån varit talesman, låt vara på en skäligen låg nivå, för katolicismen, som ju ännu dröjde kvar på många håll i landet och under motreformationen började en förnyad propaganda ute bland folket. Överhuvud taget ger denne tig-

[3] Särskilt då den noggranna lokaliseringen, de många namngivna personerna och den exakta dateringen (vilken senares bevisvärde ju icke minskas av den ovan s. 216, n. 2 nämnda inadvertensen). — Det är ingalunda omöjligt, att tyskt material kunde ge närmare besked om händelsen; den svenska relationen kan ju t. ex. återgå på ett tyskt tryck.

[4] RA: Avskriftssaml. 22, n:r 19 (s. 167—169). Dokumentet har framdragits av Ahnlund, som i Oljoberget och Ladugårdsgärde, s. 25 ff., berör det i speciellt sammanhang och högst rimligt daterar dess ursprung till 1580-talet. — I aktstyckets överskrift betecknas Jöns Andersson som 'lögnaktig'. Möjligt är ju, att uppteckningen tillkommit i samband med något förhör e. d. Av Västerås domkapitels protokoll, som kanske kunnat ge någon upplysning, är dock intet bevarat från tiden före 1595. — En systematisk genomgång av de olika domkapitlens protokoll, i den mån de bevarats, skulle kanske ge ytterligare notiser om folkligt eskatologiska föreställningar: jfr nedan s. 229.

gares utlåtelser en ytterst intressant inblick i vad som kunde röra sig i folksjälens djup under dessa oroliga år.

Jöns hade högst märkliga och förfärliga upplevelser att berätta. Han hade varit i tre år hos bergtrollen, som voro mycket underligt skapta, och där fick han lida mycket ont för att han alltid hade ätit kött på onsdagen och fisk om fredagen, och nu fick han aldrig äta kött eller fisk utan endast bröd. Vi märka redan här katolska inslag. — Därefter hade han kommit till självaste helvetets förborg, där han fick se genom ett galler in i helvetet, och där såg han många konungar, furstar, riddare, hovmän, biskopar och präster, »men bönder woro ther icke många» — man anar här att det främst var till allmogen, som Jöns riktade sin förkunnelse. Just då han beså helvetet, anlände en hel fännika landsknektar dit. Han fick också se den 15 mil långa »gillebron» till helvetet, vilken han närmare beskriver; på alla sidor om den brinna blå lågor, vilket är skärselden, och »huilken som giffuer skoor i gudz nampn, han skal inthett bliffua tuingat gåå öffuer samma broo».[5] När Jöns fick se djävulen, dånade han tre resor, men Jesus själv kom och väckte upp honom och skriftade honom. Han sade honom mycket om det tillkommande, och det är tydligen dessa profetior, som utgjort det väsentliga innehållet i Jöns' förkunnelse.

För det första skulle på det år, då han spred sina läror, eld regna ned från himlen. Samma år skulle — Jöns anknyter här till ett urgammalt sägenmotiv med rikt förgrenade rötter — en stor orm komma, lång och tjock som den största timmerstock; han skulle bita sig i stjärten och »trilla sig huart han uill», fördrivande både folk och boskap.[6] Den av Jöns' profetior, som i uppteckningen återgives utförligast, bygger på det gamla folkligt apokalyptiska motiv, som vi mött i traditionen om Helge broder Staffan, och som tycktes återgå även hos Klint: det stora slag som skall stå inemot världens slut. Jöns skall ha siat, att inom tre år en drabbning skall stå på 'långa ängen' vid Västerås, så väldig att folket skall »wandra i blodhet». Vi känna igen detta motiv även från Herr Anunds i Sveg förkunnelse; det är tydligt hur Jöns i denna profetia anknyter till föreställningar, som sedan länge voro gängse i folkets breda lager. Hans tillämpning är emellertid mera originell, och i den framträder hans papistiska anstuckenhet: påven och kejsaren skola kämpa på ena sidan och konungen av

[5] Det är väl icke helt otänkbart, att den gode landstrykaren haft ett visst praktiskt syfte med detta uttalande!

[6] Härefter återger uppteckningen helt kort den egendomliga förutsägelsen, att en vägg skulle falla bort ur varannan badstuga. Troligen har den väl något samband med de faktiska, lokala förhållandena.

Sverige på den andra, och konungen kan vinna slaget endast om han låter uppbygga på nytt de kloster och kyrkor, som han låtit riva.[7]

Det rent eskatologiska inslaget i Jöns' förkunnelse kommer klart till synes i uppteckningens sista, kortfattade punkter. Dels skall han ha sagt, att »Antechristus» nu är tre och trettio år gammal. Denna föreställning härrör ju från den medeltida folkliga Antikristromanen: vi erinra oss hur där Antikrists levnadslopp är en i allo genomförd parallell till Kristi levnad, Antikrist skall framträda vid samma ålder som Kristus då han började sin förkunnelse, nämligen 30 år, och när han rasat de apokalyptiska $3\,^1/_2$ åren och nått samma ålder som Kristus hade vid sin död, skall hans välde störtas, då domen stundar. Jöns måste alltså ha menat, att världens ända är helt nära förestående. Detta bekräftas av den sista utsaga, som uppteckningen omtalar: »Enoch och Elias gåå ret nu och predica.» Här möter man alltså på nytt de båda Guds vittnen, vilka skola förkunna ordet under de $3\,^1/_2$ åren och sedan grymt dödas av Antikrist, vilddjuret, kort innan denne själv förgöres och Herren kommer till domen.

Det är sålunda tydligt, att Jöns Anderssons förkunnelse varit starkt eskatologiskt färgad. I väsentliga avseenden bygger den på de förutsättningar för det folkliga föreställningslivet, som här inledningsvis berörts. Och den bisarre profetens skräckinjagande utläggningar ha säkerligen gjort starkt intryck på sina håll bland den fåkunniga allmogen, som levde i samma värld, behärskad av dunkla makter av de mest skilda slag.

Om en liknande företeelse berättar en ungefär samtida skildring av de stora tecken, som uppenbarade sig i Stockholm år 1585.[8] Vid flera tillfällen detta år föll från himlen eld och svavel och hagel av en förskräckande storlek, och det

[7] Att tolka detta som ett bevis för att Jöns' uppträdande infallit under Gustav Vasas tid vore säkerligen förhastat: denne tiggare hade säkerligen ej det verkliga politiska händelseförloppet så särskilt klart för sig.

[8] Cod. Holm. D 562, med överskriften »Thenne öfuer^{ne} Gudz retferdige vredes teeckn, ähre skeda oc syntha j Stockholm oc thess Grensor År efter Christj nåderijka födelse 1585». Författaren är anonym. Att skildringen ej kan ha nedskrivits så särskilt långt efter 1585 framgår av handstilen. Att den tillkommit i Stockholm synes tydligt framgå av innehållet; på ett ställe tycks också stå »hijtt till Stockholm». — Handskriften består av endast 2 blad. På 3 sidor omtalas händelserna 1585 och på den fjärde har, synbarligen vid ett annat tillfälle, gjorts anteckningar om en del järtecken på skilda håll i Småland år 1594, vilka sägas ha omtalats av »Michel Sigfridzens hustru». — Det kunde nämnas, att för ett järtecken, som synts i Växjö, åberopas som vittne bl. a. »Dn. Nicolaus Nico.»; tydligen är det samme Nicolaus Nicolai, som omtalas av Virdestam, a. a., 8, s. 294, varmed det alltså kan konstateras, att denne förekommit i Växjö redan 1594.

hände också, att många människor, både män och kvinnor, blevo besatta av onda och orena andar, som plågade dem så jämmerligen, att det för alla var gräsligt att se och höra. Men än märkligare ting skedde. Den 4 juli kom till Stockholm en man, »then ingen kentt hafuer eller hans Nampn forstått». Han sade sig vara utsänd av Gud och gick med ett draget svärd i handen först in på stora torget. Där har han tydligen hållit något slags botpredikan för folket: om man icke i tid toge varning av Herrens ord och gjorde bättring, skulle Gud bruka sitt ris och sitt svärd, ej blott till timligt straff utan ock till helvetets eviga plåga. Sedan skall han ha gått till slottsporten, där konungen själv, Johan III, stod med sin son och hela deras hov och hörde på, och tilltalat dem och »wtan all redhugga eller heppenheett» straffat dem med samma ord som förut, i det han frimodigt och med stor myndighet manade till bättring, utan anseende till personen, vilket många av alla stänger i staden hörde. — Det är väl omöjligt att utröna, vad som egentligen ligger bakom denna berättelse, men det tycks ha varit fråga om något slags folklig profet av ungefär samma typ som Jöns Andersson, låt vara betydligt mindre fantastisk än denne.[9] Troligen är det också samma person som omtalas från år 1586 i en annan källa[1]: en ung man skall då ha uppträtt inför konungen och predikat[2] med ett draget svärd i ena handen[3]. Han förkunnade, att påvens välde snart skulle förgås och förmanade överheten att akta på Guds rena och klara ord; och för att konungen skulle tro, att han talade i Guds ande och var utsänd av Gud, förutsade han att Sigismund skulle bli konung i Polen, som också skedde följande år.[4]

En månad efter denne profets uppträdande 1585, söndagen den 6 aug. på förmiddagen[5], då folket som mest var i kyrkan, kom ett förskräckligt mörker över staden med stort dunder, och en eld såsom kommen från himlen syntes i kyrkan genom tak och valv. Alla människor i kyrkan grepos av stor förfäran

[9] Att de äro identiska är väl knappast troligt; det är svårt att tänka sig, att den ytterst fantastiske tiggaren Jöns fått tillfälle att tala i huvudstaden och inför en sådan publik, som predikanten i Stockholm säges ha haft.

[1] Klints handskrift, fol. 71v.

[2] Det heter, att detta år den unge mannen var »i Swerige kommen» — hur detta nu skall tolkas.

[3] De omständigheter, som direkt tyda på de båda profeternas identitet, äro dels uppträdandet inför konungen, dels det dragna svärdet.

[4] Det tillägges, att han ej ville ha mera än sin dagliga måltid, ej penningar och silver eller stor ära.

[5] Berättelsen anger dagen som söndagen närmast före S. Laurentii dag, som detta år inföll på en torsdag, den 9:e söndagen efter trefaldighet; detta måste bli 6 aug. Tiden för händelsen anges närmare till mellan 9 och 10 f. m.

och upphävde ett sådant anskri som man aldrig förut hört. Ty de trodde icke blott att kyrkan skulle falla över dem och bringa en bråd död, utan ock att den yttersta dagen, som man eljes så ringa aktar, nu var förhanden. Förskräckelsen var så stor, att prästen sprang ned från predikstolen och visste ej vad han gjorde. Likväl bevarade Gud dem för elden så att blott några kvinnor fingo sina kläder skadade, men många blevo sjuka av skräck, och de svaga blevo så trängda och trampade, att många torde ha fått sin död därav, slutar sagesmannen.[6]

En annan märklig händelse, som omtalas bland andra tecken på domens annalkande, skall ha inträffat 1584: Motala ström säges då ha stannat i sitt lopp, när dess flöde var som starkast, och detta t. o. m. så, att vattnet rann undan i båda ändarna. Floden torkade hastigt ut, och folket kunde gå torrskott på bottnen där vattnet brukade vara djupast och hämta upp mycken fisk som låg kvar.[7] Sagesmannen framhåller, att strömmen enligt Johannes Magnus stannat en gång tidigare, nämligen år 1291[8], men aldrig förr torde den ha stannat i båda ändarna; och som det förra avstannandet åtföljdes av märkliga händelser, så kan det nu inträffade ej ha skett »vthan någhon högh wichtigh Orsak»[9].

Särskilt talrika bli yttringarna av eskatologiska stämningar bland folket inemot år 1588, som sedan långliga tider motsetts med sådan förväntan och bävan över hela Europa och, såsom vi sett, föranledde utomordentligt livlig uppmärksamhet och diskussion i den lärdare litteraturen. Det är svårt att komma från, att detta stegrade eskatologiska intresse i de mera bildade kretsarna påverkat den

[6] En alldeles liknande händelse omtalas från år 1567 i Cod. Holm. D 29 b, n:r 15. Det heter där, att det på 1:a sönd. e. tref., »hwilket war få dagar effter det ynkelige mord K. Erik i Upsala bedref», inträffade i Stockholm under predikan ett stort järtecken: det kom »ett mächtigt stort wäder», så att kyrkan skakades, varunder man såg otaliga 'spetsar' och svärd flyga omkring kyrkan och slå ihop. Det uppstod en sådan skräck i kyrkan, att många trampades ihjäl då folket trängdes ut genom dörrarna, och många hoppade ut genom fönstren; och de fruktade alla »för ett sådant mord, som nyligen tillförende i Upsala skedt war». — Den avskrift, vari berättelsen här föreligger, är mycket sen, men skildringen ger ju en högst trovärdig inblick i folkstämningen efter Sturemorden, som skedde trefaldighetsafton den 24 maj, d. v. s. 8 dagar före den återgivna händelsen.

[7] Den ovan s. 194 f. behandlade Petrus Pauli, Een rett Christeligh Vnderwijsningh (1590), fol. a2v f. Om de övriga järtecken Petrus Pauli omtalar med eskatologisk tolkning, se nedan.

[8] Som Petrus Pauli själv anger, återfinnes denna uppgift i Gothorum Sveonumque Historia, lib. XX, cap. XXIIII (variantuppl. Romae 1554, s. 659). På grund av någon lapsus uppger Petrus Pauli året 1391 i st. f. 1291.

[9] Liknande järtecken, gällande bl. a. Motala ström, omtalar Klint, fol. 3v, från tiden 1581—1604; han nämner dock intet från 1584.

folkliga föreställningsvärlden. I Sverige bidrog därjämte utan tvivel de svåra yttre hemsökelser, som drabbade folket just detta ödesdigra år: en fruktansvärd pest gick då ånyo över landet, och hur den nöd som därav följde synes ha tagit sig eskatologiska uttryck, skall strax visas.

I början av det fruktade året utfärdade Johan III ett plakat om böndagar[1], vari han erinrar om att mycket blivit talat och spått om detta år och att det sagts, att det skulle bli hårt med hunger, dyr tid och andra stora plågor, som också delvis redan börjat komma till synes. Därför finner konungen det vara av nöden, att böndagar hållas över hela riket, för att Gud må blidkas i sin vrede till att avvända det välförtjänta syndastraffet.

Redan år 1587 hade också medfört stora järtecken. I oktober detta år fick man — efter vad Klint berättar[2] — i Tryserum i N. Tjust se i en liten sjö[3] ett underligt djur, som en stor oxe eller häst, fara av och an, pustande och fräsande så att vattnet stod högt och kastade fiskarna döda upp på stranden; ja, bevisligen kunde en man som bodde där salta en halv tina ål, som han funnit död. Hela natten efteråt hade vattnet sjudit och pipit och slutligen hävt sig högt upp i luften och med våldsamt kraft slungat fisken upp på land under stort buller. Många sjöfåglar hade också kommit dit och skriat och slagits. Allt detta skedde i stilla väder, och många människor åsågo det med stor ångest och förskräckelse. Samma skildring av detta järtecken ger en annan källa; den nämner dock intet om det märkvärdiga djuret men tillägger att åskådarna grepos av en sådan förskräckelse, att de trodde hela världen nu skulle förvandlas »och j een hoop förgåås».[4]

[1] Avskrift i Cod. Ups. Palmsk. 110, s. 9—14. Plakatet är daterat Kalmar $^{30}/_{1}$ 1588.

[2] Fol. 92r f. I marginalen är antecknat: »Item haffuer her Nils Gyllenstie: tett seth.» Den som här tycks åberopas som sagesman är uppenbarligen sedermera riksdrotsen frih. Nils Göransson Gyllenstierna, herre till Fågelvik i Tryserums socken, där järtecknet skett. Möjligen är det samma järtecken Klint avser, när han fol. 127r omtalar, att år 1587 ett odjur uppenbarade sig i en sjö vid Fågelvik och dödade alla fiskar som voro i sjön.

[3] Den säges ha varit belägen nära sjön Ronnen (Rånen).

[4] Petrus Pauli, Christel. Vnderwijsningh, fol. a2r. — Klint och Petrus Pauli omtala i flera fall samma järtecken, och Klint påpekar också på ett ställe (fol. 128r), att ett av de järtecken, som han återger, omtalas även i Petrus' skrift, men han kan ej alltid i sådana fall ha använt denna som enda källa, emedan hans uppgifter vanligen äro noggrannare eller något avvikande. Så är det ock i detta fall, där Petrus utan närmare lokalisering uppger, att järtecknet förekommit i en sjö i Östergötland (vilken felaktighet förklaras av att Tryserum ligger nära östgötagränsen och f. ö. i Linköpings stift). Dock visa de båda relationerna här så stora verbala överensstämmelser, att man kanske får anta en gemensam källa. Jfr dock nedan s. 224, n. 5. — Eljes ha väl berättelserna om märkligare järtecken ofta vandrat vida omkring i landet och blivit tämligen allmänt bekanta.

Från flera håll, från Småland såväl som från Stockholm, berättas om en märkvärdig sill, som fångades vid Norges kust i november 1587 och hade en egendomlig inskrift på sig; även detta järtecken uppfattas som ett varsel om Herrens dom.[5] Man finner här hur Sverige nåtts av ryktet om den sällsamma fångsten av två s. k. sillkungar vid den bohuslänska kusten den 21 nov. 1587[6], av vilka den större var prydd med några underliga tecken, som liknade latinska bokstäver[7]. Händelsen väckte det största uppseende i Danmark, fiskarna sändes till Köpenhamns professorer för att undersökas och sedan till konung Fredrik II, som fann järtecknet mycket olycksbådande för honom själv; han avled också några månader senare! Ryktet om fiskarna spreds snart över Tyskland, och från skilda länder i Europa lämnades under de närmaste åren bidrag, även i tryckta flygblad, till tolkningen av den hemlighetsfulla skriften, vilken befanns bestå i bokstäverna VICIM, som tyddes på de mest olika sätt och även efter sitt talvärde. I regel synas dessa tolkningar ha varit av utpräglat apokalyptisk karaktär med spekulationer om den yttersta domens snara ankomst. Det är sålunda endast helt naturligt, att berättelsen om detta stora järtecken spritts även i Sverige och förknippats med eskatologiska betraktelser.

Underliga fiskar — liksom andra underliga djur — förekomma för övrigt ideligen under 1500-talet.[8] Ett av de havsdjur, som tycks ha fängslat folkfantasien mest, var »sjömunken», en fisk liknande en munk med tonsur och kappa; flera sådana sägas ha fångats vid danska kuster.[9] Självfallet utnyttjades dylika

[5] Annalistiska anteckningar av Nicolaus Andreae, kyrkoherde i Bringetofta i Småland från 1571, utg. i Hist. handl. 20, s. 222; och Petrus Pauli, Christel. Vnderwijsningh, fol. a4r. Nicolaus Andreae ger ingen tolkning av järtecknet, medan Petrus Pauli nämner det bland en mängd andra tecken på Guds nära stundande dom och tillägger, att den märkvärdiga fisken visar hur Herren »haffuer aff alla Orter sijna Legater til Menniskiona på Jordenne vthskickat, til at förkunna henne, hwadh tijdhen han lijdher, och hwadh förhandena komma wil . . .».

[6] Härom och om den följande diskussionen om järtecknets innebörd, se vidare J. Lindbæk, Den vidunderlige Fisk fra 1587, Vor Fortid 1917; denna kortfattade men sakrika framställning saknar dock tyvärr källhänvisningar. — Nicolaus Andreae säger att 'sillen' fångades den 28 nov., medan Lindbæk uppger den 21.

[7] Lindbæk, a. a., återger en bild av fisken, vilken tydligen återgår på de samtida teckningar, som professorer i Köpenhamn skola ha gjort (se ibid., sp. 147).

[8] Se bl. a. J. Anker o. S. Dahl, Fabeldyr og andre Fabelvæsener i Fortid og Nutid, Khvn 1938, med dess talrika roande illustrationer. Jfr ock nedan. — Om monstra av allehanda slag finnes f. ö. från denna och senare tid en flödande rik litteratur; kännedomen om hithörande ting utgjorde rentav en särskild lärd disciplin, teratologien.

[9] Se vidare Anker o. Dahl, a. a., s. 227, där också en bild av en sjömunk — ur ett flygblad från 1546 — återges; jfr I. Collijn, Munkfisken. Ett nyfunnet flygblad från reformationstiden, Kyrkohist. årsskr. 1909.

vidunder i den antipapistiska polemiken, vilket för övrigt också skedde med inskriften på »sillkungen» 1587. Viktor Rydberg har utan tvivel skickligt fångat tidsandan, när på ett välkänt ställe i Vapensmeden den unge nitiske lutheranen magister Lars låter gesällen Fabbe för sin sommarvandring inöva propagandavisan om den faseliga fisk, som fångats i Tibern med en munkkappa om livet och en inskrift på stjärten:

> »Att tyda den skriften på fiskens stjärt de kardinaler försöka
> och finna med skam, att där tydligen stod, att Rom är Babylons sköka.
> Det bådar, du helga kristenhet, en kommande tids elände.
> Besinna detta, kvinna som man, och tänk på en salig ände!»[1]

År 1588 ryktades också i Sverige om nya märkliga fiskafängen. Enligt en uppgift från det inre av Småland skulle en hornfisk ha påträffats vid Danmark och en vid Greifswald med underliga bokstäver och »krijgzrustningz figurer», skepp, sablar, klubbor, städer, svärd, kometer m. m.[2], således en sannskyldig bilderbok. En stockholmsk källa, som tydligen avser samma danska fynd, förmäler om en underlig gädda, som fångats vid Danmark och var »full omkringsatt» med slott, hästar, svärd, sablar, kors och hjul jämte bokstäver som tycktes innebära, att världens ända var förhanden.[3] Vi se här ånyo, hur berättelsen om ett märkligt järtecken sprides i olika variationer över landet.

Många andra slags tecken, som tolkats som förebud till den nära stundande domen, skola ha iakttagits detta år.[4] På några orter skall blod ha regnat från himlen, så att det stod en aln högt över marken, och även ringts i klockorna utan att man sett någon som gjort det. Likaså ha basuner och änglasång hörts i rymden hela dagen igenom, vilket lät så ljuvligt, »at Menniskiorna haffua willet lijka såsom aff glädhie försmechtat, när the sådant hörde, hwilkes sköna Stemma och liuffligha Sångh, haffua all Glädhies röst, Sångh och Spell, wijt och mykit öffuergåått»[5]

[1] Vapensmeden, 19:e uppl., Sthm 1926, s. 22. Det förefaller ju tydligt att Rydberg här använt historiska källor.

[2] Nicolaus Andreaes anteckningar, s. 222.

[3] Petrus Pauli, Christel. Vnderwijsningh, fol. a3v f.

[4] Dessa järtecken och de som avhandlas i det närmast följande anföras av Petrus Pauli som bevis för den yttersta dagens snara annalkande (Christel. Vnderwijsningh, fol. A8v ff.), där han bl. a. säger: »Ty ther iagh nu wil intet länger tilbaka see, vthan bliffua widh thetta 88. Åhret, och kortelighen säya, hwadh som här, thet iagh weet, mest skeedt wara, skole wij een gräseligh Saak höra.» Somliga av dessa järtecken eller liknande omtalas hos Klint, dock utan någon direkt eskatologisk tolkning.

[5] Uppgifterna om dessa sistnämnda järtecken finnas direkt avskrivna i Klints handskrift, fol. 4r.

Det är dock sällan, som järtecknen ha så hugsvalande verkningar. Vid andra tillfällen har man hört i jorden såsom bullrande krigshärar, vilka ridit i sina slamrande rustningar under mycken 'hästagny' hela natten igenom, och i himlen har man hört kvarnar mala. Från himlen ha fallit föremål såsom rödglödgade eldsgrytor ned på marken, på sjöar och emot bergen i stora hopar och där slagits sönder, och de människor som då varit i närheten ha i sin förskräckelse övergivit vad de haft för händer och flytt hastigt med jämmer och rop om att den yttersta stunden måste vara förhanden. Stora gravar ha på natten grävts upp med torvor på 2 famnar uppkastade åt alla sidor, och fastän det skedde vid trettondagstid, då tjälen var som mest i jorden, voro torvorna en halv aln tjocka. — Vidare skola vilddjuren i markerna ha förhållit sig underligt: de ha hopat sig i skogarna och om dagarna dragit genom byar och socknar, tjutit och vrålat och betett sig ynkligen. Vargar skola ha trängt ända in i städerna och bitit och skadat människorna där.[6]

Från Danmark kom också ryktet, att samma år fötts i Odense ett barn utan armar och ben. Denna märkliga händelse tolkas så, att människan nu ej mera behöver födas, »vthan naturen wil platt een enda haffua».

Den stora pestens härjningar sägas ha frambragt starka uttryck för eskatologiska stämningar. Åtskilliga av dem som angripits av farsoten skola ha både sett, hört och talat underliga ting; somliga blevo från sina sinnen och måste bindas till händer och fötter med starka rep och ha dött i detta tillstånd. Men före sin död ha de alltid slutat sitt tal med att förklara, att Herren snart kommer. Andra åter, som icke voro galna eller svårt sjuka, skola ha sett »vnderligha Rum, och förskräckeligha Hamnar» och ha förts hit och dit i sömnen eller i en dvala, och när de åter vaknat upp ha de ropat och manat till bot och bättring, ty snart skulle en hård dag komma för dörren. Och de döda skola hela natten ha dansat mot varandra och om varandra över husen, över skorstenarna, upp i luften och åter ned mot jorden — »Folckena til stoor reddogha och mykin förskräckelse.»

Många sällsamma tecken skola ha iakttagits på himlen detta år, men säkerligen väckte få av dem större uppseende än de syner över Stockholm, i vilka Kristus själv visade sig i höjden. Den 8 aug., berättas det[7], då klockan var vid pass 7 på aftonen och himlen klar utan någon molnfläck, syntes han i en människas gestalt, såsom en ungefär 12 år gammal gosse, iklädd en gyllene kjortel

[6] Dylika händelser finner man icke så sällan omtalade under denna tid. Sålunda berättas t. ex. i Ericus Andreaes nedan (s. 227, n. 4) nämnda anteckningar, s. 14, om hur vargar trängt in i Arboga stad under det svåra nödåret 1602.

[7] Petrus Pauli, Christel. Vnderwijsningh, fol. arr.

och med en guldkrona på huvudet och bart ansikte och bara händer och fötter. Med ena handen utsträckt stod han där i den stilla sommarkvällen, liksom ville han säga: »Daghen är nu framfaren, och Afftonen är kommen: Alt såsom then naturligha Solen nu på stadhen vndergåår: Altså wil thet och lijdha medh Werldenne, then och på stadhen skal vndergåå, och til hwila taghen warda.» — Enligt en berättelse från Östergötland[8], som möjligtvis återgår på samma företeelse, såg man i huvudstaden en klar oktoberkväll, hur himlen öppnades och en man visade sig med törnekrona och blodigt ansikte och iklädd en lång sid kjortel. Sedan han försvunnit, syntes en annan man med sluten krona, lysande som solen, och stort grått skägg och en skinande sid kjortel; han gick av och an väl en timma och slog ut händerna, och sedan han försvunnit, var himlen som den plägar vara. Klint, som här är sagesmannen, sammanställer denna syn bl. a. med Jesu ord om att i den yttersta tiden människosonens tecken skall synas på himlen (Matt. 24: 30) och med den apokalyptiska synen av hur en som var lik en människoson kom på himmelens sky med en guldkrona på huvudet (Dan. 7: 13, Apok. 14: 14). Klint tillägger, att allt nu skett så som S:t Matteus skrivit, och han utropar: »Veni, Veni, dulcissime Iesu Christe, Veni!»[9]

En återspegling av de förtätade eskatologiska stämningar, som härskade även ute i Europa omkring det fruktade år 1588, finner man i en skildring av de oerhörda järtecken, som sades ha inträffat i Münster detta år.[1] Berättelsen har nått Sverige samma år, vilket visar hur snabbt dylika nyheter kunde spridas, i detta fall från den westfaliska huvudstaden till Vikbolandet.[2] — På påskdagen utbröt vid 4-tiden på morgonen ett fruktansvärt oväder med åska och blixt, storm och jordbävning, och himmel och jord förmörkades; endast ljungelden gick som en brinnande vagn genom staden. Folket kunde ej tro annat än att den yttersta dagen var kommen och utbröt i så jämmerligt rop och skri, att ingen i alla världens tider hört eller hört talas om maken. Två långa gator rämnade under dånet, begravande människor och djur under husens spillror. Och medan detta pågick, öppnades tre gravar på domkyrkogården, och tre döda kroppar uppstodo, vilka med skri och gråt förkunnade Herrens tillkommelse samma år, 1588. Kort därefter öppnades ånyo tre gravar, varur åter tre lik uppstego och talade var efter annan under så högljutt skriande och gråtande, att det hördes långt utanför staden. Det första var vitt som snö och lade ödmjukt sina händer samman och ropade: »Välsignad vare fadren uti sin högsta

[8] Klints handskrift, fol. 127v f.

[9] Klint har här vokativformen »Christi»!

[1] Klints handskrift, fol. 131r ff.

[2] Klint säger i början av sin relation, att järtecknen skett »i thett nerwarande åhr» 1588.

tron, vilkens son kommer och förlossar!» Det andra liket var som glödande eld, dess tänder voro som bränder, det vred sina händer och slet sitt hår, och den glödande lekamen darrade och skalv, och det skriade så högt, att folket som stod närmast måste stoppa till öronen, men ingen kunde förstå dess tal. Den tredje var svart som beck och skar sina tänder på det gräsligaste och såg upp mot himlen och skriade: »O ve, o ve alla ogudaktiga på jorden! Den tiden är här, och den dagen kommer, och vår förlossning är nu förhanden!» Därefter försvunno de i jorden och gravarna slötos, himlen blev åter klar och ovädret stillades. Men i staden fann man 44 människor liggande döda jämte en stor mängd oskäliga kreatur, och i vattnet lågo många fiskar döda. — På Klint, som alltjämt är meddelare, har denna berättelse synbarligen gjort djupt intryck, och han har säkert ej försummat att sprida den vidare. Den har hos honom väckt tanken på profetens ord i straffdomen över Babylon: »Then ene skal grufwa sig widh ten andra, röödh som eldh skolla teres ansickte vara» (Jes. 13: 8), och han erinrar om synen av de döda i himlen vid det femte inseglets brytande (Apok. 6: 9 ff.).

Det vill alltså synas, som om det rått en särskilt stark eskatologisk stämning i Sverige omkring 1588. Att så rikhaltiga vittnesbörd bevarats från just denna tid kan visserligen i *någon* mån bero på tillfälligheter; detta är ju dock omöjligt att närmare bedöma.[3] I varje fall är det påfallande, att dokumenten under början av 1590-talet åter bli mera fåtaliga.

År 1593, då det för övrigt åter skall ha regnat svavel[4], säges en märklig syn ånyo ha visat sig på himlen[5]. Den 21 augusti såg man i Söderköpingstrakten[6]

[3] Som en tillfällighet kan ju på sätt och vis räknas, att vi ha Petrus Paulis rikhaltiga uppgifter att tillgå; någon motsvarighet för något annat år finnes ej. Det bör dock beaktas, att alla de händelser Petrus Pauli omtalar ej alldeles säkert kunna hänföras till 1588. Flera järtecken hänför han ju själv uttryckligen till andra år — Motala ströms avstannande 1584 och fiskarna 1587 — trots att han säger sig vilja tala endast om 1588. Säkerligen äro dock alla hans järtecken att hänföra till tiden närmast omkring detta år.

[4] Annalistiska anteckningar av Ericus Andreae — sacellan i Arboga 1593, pastor i Säby i Västerås stift 1596, † 1609 — i Cod. Ups. E 297. En sen och ganska dålig avskrift finnes i Cod. Holm. Rål. fol. n:o 111, n:r 3. Då E 297 f. n. är nedpackad för evakuering nödgas jag hänvisa till Rål. 111 — på denna punkt s. 5.

[5] Klints handskrift, fol. 166r ff. Klints uppteckning, sådan den *här* bevarats, är tydligen gjord åtskilliga år senare: han gör nämligen (fol. 166r) en hänsyftning på Linköpings blodbad 1600.

[6] Klint anger ej var detta järtecken synts, men det tycks framgå att det varit i hans hemtrakt, och fol. 165v har Samuel Ungius senare antecknat, att de i detta sammanhang omtalade tecknen synts i Söderköping och Stockholm.

en företeelse på himlen, som liknade en väldig orm eller drake, som ringlade sig omkring och sprutade eld ned på jorden. Samma dag och timma skall man i Stockholm och Uppsalatrakten ha sett två ormar strida på himlen, av vilka den ena högg den andra i stycken, och över segrarens huvud syntes en krona. Klint tolkar dessa järtecken som förebud till Sigismunds och den påvlige legaten Malaspinas ankomst till Sverige kort efteråt med sitt papistiska anhang och deras försök att bringa Sverige under Roms tyranni. Malaspina, den eldsprutande draken, betraktar Klint, liksom säkerligen hans lutherska kolleger, med särskilt glödande hat[7]; han konstaterar hur hans lömska planer omintetgjordes framför allt av två män, ärkebiskop Abraham och Ericus Skepperus, vilka han liknar vid Apokalypsens två vittnen, som bekämpade vilddjuret. Järtecknen sammanställer Klint även med Jesajas profetiska utsaga om Söderlandets odjur: »Wtij eders bedröffuelse och Jemmerlige Landh, skal flijga hugormar och brijnnande fligande drakar» (Jes. 30: 6).

De spridda upptecknings om järtecken, visioner, profetior o. d., som finnas från tiden omkring 1590-talets mitt, äro ej särskilt få men ha sällan en tydligt uttalad eskatologisk karaktär, ehuru de eljes äro av samma slag som de i det föregående behandlade. Några exempel kunde nämnas. Messenius berättar, att då hertig Karl år 1595 höll räfst i Vadstena kloster och dess arkiv plundrades, utspredo 'expilatores' att de påträffat en gammal profetia av S:ta Birgitta, enligt vilken en konung vid namn Karl skulle komma att härska i riket, vilket givetvis tillämpades på hertigen.[8] Som vi strax skola se, spredos vid denna tid även andra profetior under Birgittas namn. — Sigfrid Aronus Forsius, som vid denna tid vistades i Finland och Estland, berättar om sällsamma järtecken och syner, som under åren 1594—97 uppenbarade sig i dessa delar av riket, både för honom själv och andra, och däribland flera framstående, namngivna personer.[9] Särskilt uppseende tycks ha väckts av några märkliga syner, som David Duberchius, visitator i Estland, skall ha haft, och vilka han utspred i landet såsom ett varsel om en kommande stor förändring, ehuru många av adeln i sin fåvitskhet endast gjorde narr därav.[1] Vidare skall folket i en by utanför Hel-

[7] Belysande för ryktessmideriet kring Malaspina är Klints anteckning i marginalen fol. 167v, att somliga mena, att det var Malaspina som åstadkom Bartolomeinattens massaker. Fol. 70r riktas emellertid av någon anledning, kanske på grund av förväxling, samma beskyllning mot Jacob Typotius, som överraskande kallas både kardinal och mordhund.

[8] Scondia illustrata, VIII, s. 32. Jfr Ahnlund, Oljoberget och Ladugårdsgärde, s. 22.

[9] Een Berättelse . . . Om then Cometen som nw j thetta Åår M DC VII . . . syntes, Sthm [1607], fol. A3v ff. Om denna skrift, se vidare nedan s. 262 ff.

[1] Ahnlund, Oljoberget och Ladugårdsgärde, s. 30, omtalar en av dessa visioner, i vilken han finner en reminiscens av trädmotivet i den gamla eskatologiska folklegend, som här be-

singfors[2] ha sett en väldig drabbning mellan två krigshärar på himlen, efter vilken mycken blod fanns liggande på marken; så snart Forsius fick höra om detta, förkunnade han för många, att det förebådade ett nytt krig och en svår Guds hemsökelse, som också sedan kommit. — Vidare berättas från Västmanland, att på hösten 1596 Herrens tecken till hans tillkommelse syntes svävande över hela himlen som ett stort kläde för ett stort väder.[3]

Året 1597 bringar oss i kontakt med en säregen strömning, som vid denna tid liksom senare gör sig märkbar i svenska folkets bredare lager, nämligen den s. k. judaismen, som yttrade sig i allehanda kätterska tankegångar anknutna till gammaltestamentliga och andra judiska föreställningar.[4] I december 1597 hände det i Västerås, att då bonden Peder i Hovdesta, förut misstänkt för judaism, skulle ledas till galgen för tjuvnadsbrott, han avlade en förfärlig bekännelse som föranledde ny rannsakning.[5] Därvid yppade han de svåraste kätterier: att sakramentet var förgift, att nya testamentets innehåll var stulet av det gamla ävensom att det var av djävulen, att de som trodde på Guds son skulle bli fördömda, jämte åtskilligt annat, varibland slutligen den åsikten, att eftersom domen icke kom i fjol, skall den säkert komma detta år. Som sin läromästare angav han borgaren Hans Jönsson i Hörnegård, tydligen ledare för den judaistiska rörelsen i Västeråstrakten. Denne tog emellertid avstånd från sådana lärosatser; beträffande domen sade han sig endast tro, att Kristus skall igenkomma till att döma levande och döda, och att han dagligen förväntade hans tillkommelse. Därefter bragtes omsider även Peder till »en san bekennelse» men torde väl på grund av sin tjuvnad ändock ej ha undgått galgen.

Från samma år finnas även vittnesbörd om mera vardagliga eskatologiska föreställningar. Då spredos åter i Sverige uppskakande nyheter om väldiga järtecken och förebud till den yttersta domen, som timat i utlandet, icke långt utanför rikets gränser. Berättelsen därom rönte till och med hedern att bli utgiven av trycket i Stockholm, med titeln *Sanfärdige Förskreckelige Nyia Tijdender, om hwadh sigh in vthi Stralsunds staadh och ther haart vthan före,*

rörts i samband med Helge broder Staffan (ovan s. 205). Det kan påpekas, att Forsius omedelbart före det av Ahnlund anförda stället omtalar en annan vision, där samma motiv förekommer, om än något vagare.

[2] Händelsen säges ha inträffat i byn Nackskog, 3 mil från Helsingfors, vid Michaelis tid, då folket var församlat för att hålla räkenskap inför häradsskrivaren.

[3] Ericus Andreaes anteckningar, s. 12, Händelsen dateras till den 9 okt.

[4] Därom se vidare H. Valentin, Judarnas historia i Sverige (Judiska litt.-samf:s skriftserie, V), Sthlm 1924, s. 29 ff.

[5] Västerås domkapitels arkiv: A. I: 2 (domkapitlets protokoll 1595—1603), s. 47 ff. Jfr Valentin, a. a., s. 31 f.

vthi thesso 97. åhrena tildraghit och begiffuit haffuer. Den är bestyrkt av en doktor Conradus Schlusselnburgk, som möjligen författat den ursprungliga relationen[6], och den svenska översättningen skall ha ombesörjts av en man vid namn Bartholdus, som företagit en resa till Stralsund[7].

Att den yttersta dagen står för dörren, heter det i denna berättelse, det betygar den heliga skrift — »effter mesta parten aff the bebodande Domedagsens tekn allaredo framfarne och fulbordade äro» — men även den dagliga erfarenheten. Författaren anför de vanliga klagomålen över att världen i sin fruktansvärda synd ej beaktar Guds tecken, och han manar till bättring och begrundan av Herrens under, särskilt dem som nu skett i den namnkunniga staden Stralsund. — På morgonen den 16 juni fann man, att det regnat blod på natten: träd, örter, gräs och allt var bestänkt med blodsdroppar. 'Notmännen' på sjön funno sina skepp så överstänkta, att de först ej kunde förklara det bättre än att de frågade om någon blött näsblod, och uppfiskade från havsbottnen stenar med naturliga blodsdroppar på. På ett örngåttsvar, som i en gård lagts att blekas, funnos också många blodsdroppar, och då ägarinnan sökte tvätta bort dem, delade de sig och bildade kors, tretton stycken, vartdera ett finger långt, och sköna som om en målare gjort dem. Många hundra människor sågo örngåttsvaret, och borgmästaren och rådet läto hämta det till rådhuset, och det beskådades även av prästerskapet, som räknade korsen. Samtidigt hittade man på Rügen här och var stora blodklimpar.[8]

Kort efteråt, den 20 juni, hände det att en borgare i staden[9], som hade ett ärende ute på landsbygden, på vägen mötte en gråhårig man av dubbel manslängd, gående barfota och iklädd endast ett linnekläde, vitt som snö och skinande som solen. Borgaren blev mycket förskräckt och trodde sig se djävulen själv. Men mannen började tala med väldig stämma och lugnade honom och sade sig vilja ge honom ett budskap till hans herrar i Stralsund. Sedan han efterfrågat borgarens ärende[1], sade han, att denne skulle komma lyckligt hem samma dag, och då skulle han förkunna, att staden för sin stora ogudaktighet skulle på S.

[6] I sitt intyg vid berättelsens slut talar Schlusselnburgk i första person. Dock är det ju möjligt, att detta intyg ursprungligen tillfogats i slutet av en redan förefintlig relation.

[7] Se Collijn, a. a., III, s. 253. Den där meddelade notisen, att Bartholdus rest till Stralsund för att hämta sin hustru, tyder på att han var en i Sverige bosatt tysk (vilket även hans namn gör troligt).

[8] Detta säges ha iakttagits på några gårdar utanför »then Franckiska Stadzporten», d. v. s. Frankentor i sydost.

[9] Borgaren säges heta Hans Germer, boende på »Kädiegatun».

[1] Detta var att lämna några böcker till en junker vid namn Siuerd von Datenberg i byn Altenhagen.

Laurentii dag, den 10 aug., stå i glödande eld. Då borgaren förskräckt svarade, att han ej kunde framföra detta, emedan ingen skulle tro honom, befallde den väldige honom strängeligen att lyda, vid risk eljes att hemfalla åt den eviga fördömelsen. Därefter försvann synen, och borgaren, överfallen av ett förfärligt regn, som gjorde allt mörkt som på natten, irrade omkring på landet men kom slutligen till sig själv[2], fick sitt ärende uträttat och återvände till staden. Där berättade han samma dag med stor ångest och förskräckelse för både rådet och prästerskapet allt som hänt honom och blivit honom befallt.

Mannen i visionen uppges ej ha sagt något om den yttersta domens ankomst, men för berättaren är det tydligen självklart, att detta märkliga järtecken är ett förebud till Herrens slutliga ankomst. Som ytterligare tecken därpå omtalar han, att det i samma gårdar som förut liksom på tre gator i Stralsund[3] ånyo regnade blod i början av juli, och därtill regnade det svavel både inom och utom staden. Slutligen skall också eld ha fallit ned från himlen på S. Marie kyrka, vilket predikanten där, herr Paulus Lentz, liksom andra personer sett. — Vad alla dessa tecken och under betyda, det kan var och en lätteligen inse, slutar skildraren. När intet annat hjälper mot den allt värre tilltagande synden, nödgas Gud sända »nyia och ohörda Predicanter».[4]

Den 25 sept. 1598 stod Stångebro slag, vars utgång kom att bli av så avgörande betydelse för motreformationens möjligheter i Sverige. Kring denna händelse synes folkfantasien ha varit i livlig rörelse — naturligt nog, efter alla dessa år av inre stridigheter — och åtskilliga stora järtecken iakttogos, vilka bära vittne om den förtätade stämningen vid denna tid.[5] Natten till den 25 sept.

[2] Berättelsen ger alltjämt exakta uppgifter: borgaren gick vilse och kom på vägen till Franzburg men hjälptes slutligen på rätt väg av smeden vid Schlemmin.

[3] Nämligen i »Baden stråten, Semelower stråten, och helghe Gestes stråten».

[4] På titelbladet till ett i Upps. univ.-bibl. befintligt ex. av skriften finnes följande (delvis bortskurna) anteckning: »Wppå thetta samma år 97 dagen för S. Andreae dagh o[m mid]natz tijdh ringdes i alla kockornar som sotto i kyr[ckiornar] i Calmare stadh i 3[?] runda timar och tit löppo [— — —].» Denna uppgift finnes bekräftad på annat håll: ej blott i Klints handskrift, fol. 135v (med Ungius' hand), utan även i Lönberga församlings (i Kalmar län) kyrkobok från 1500- och 1600-talen, i utdrag utg. av C. Hallendorff, Kyrkohist. årsskr. 1902, Meddel. o. aktst., s. 78, där det heter: »Anno D. 97 om S. Andreae natt tå hördes klockerna vti Calmarna att Rijngias, och ingen menniskia syntes ther vara om natten.» Här ha vi alltså ännu ett gott exempel på hur berättelserna om järtecken spredos omkring. — Lönbergaboken omtalar för övrigt järtecken i stor mängd; jfr nedan s. 232, n. 7.

[5] I detta sammanhang kan också påpekas ett ställe i Ericus Andreaes anteckningar, s. 14, som visar hur man såg järtecken i sådant som på minsta sätt avvek från det vardag-

1597, således jämnt ett år före slaget, skola två bönder från en by invid Stångebro under fiske i Stångån ha fått höra ett förskräckligt åskdunder under det rymden fylldes av en tät dimma, som sedan skingrades, varvid två krigshärar framträdde i höjden, den ena i svensk och den andra i polsk klädedräkt. De drabbade samman med största häftighet och vapenbrak och kämpade länge, men till slut besegrades den främmande hären. Sedan himlen klarnat, sågs en man med majestätiskt skick framträda — ett visionärt motiv, vilket som synes var ganska vanligt — iförd en fotsid klädnad och i högra handen hållande ett blodigt svärd, från vars spets några blodsdroppar föllo ned i fiskarnas ökstock. Så småningom försvann synen, och när de båda åskådarna kommit till sig själv igen, begåvo de sig på morgonen till Linköping och berättade förfärade om sin upplevelse för biskopen Petrus Benedicti och borgmästaren Petrus Erici, vilka skola ha upptecknat berättelsen och sedermera uppmärksammat, att Stångebro slag inträffade precis ett år därefter.[6] — I början av år 1598, natten till den 17 febr., iakttogs ett liknande järtecken på Skälby äng vid Kalmar. Det hördes då som om två krigshärar kommo, en väster över och den andra från norr, och drabbade samman med stort anskri och buller.[7] — Från samma plats omtalas en liknande företeelse, som möjligen avser samma tillfälle, i en annan uppteckning, där järtecknet snarast tycks sammanställas med krigshändelserna vid Kalmar: en natt hörde och såg man två krigshärar, av vilka den ena kom från söder och den andra från norr, och den senare jagade motståndaren söderut så långt något gny kunde höras därav.[8] — Under tiden före Stångebro slag cirkulerade också i Götaland en profetia, som tillskrevs Birgitta: Sverige skulle anfallas av en utländsk här, prydd såsom med hästmanar, mot vilken en drabbning skulle utkämpas nära Vadstena, så väldig att de stupades lansar skulle

liga: »A:o 1598 Olufs mässe tid kom en grufwelig wäderiling wid Strömsholm från Sudwäst och drog åt nordost han bröt af 28 store Ekar wid Torsunda Bro i wäderilingen syntes 3 foglar som örnar. S. Michaëlis tid ther effter wardt Stångebro slaget, och sedan store Herrar fingo sin död.»

[6] Messenius, Scondia illustrata, VIII, s. 50. En svensk översättning (något fri) finnes i Cod. Ups. Palmsk. 172, s. 573 f. (obs. dubbelpagineringen).

[7] Lönberga kyrkobok, a. ed., s. 78.

[8] Cod. Ups. Palmsk. 172, s. 575 f. Detta och några andra järtecken sägas i rubriken ha skett »både förr än såsom Calmare åhr 1599 af Hertig Carl blev intagit, sampt sedan effter». Den här ifrågavarande företeelsen skall ha inträffat »någon kort tijdh förr än som något annat rätt krijgzfolck kom för Calmare». Därmed torde väl snarast avses de hertigliga truppernas ankomst och början av belägringen, som inträffade i nov. 1598.

Det må nämnas att hos Klint syner av kämpande härar ej sällan omtalas — förutom de ovan återgivna ställena t. ex. fol. 147r f. och 155v.

simma i blod.[9] De flesta skola ha fruktat att uppfyllelsen härav kommit med kriget mellan Sigismund och hertigen. I denna profetia återfinnes ju tydligt den gamla apokalyptiska föreställningen om den stora drabbningen, som ingår i folktraditionen om Helge broder Staffan och Herr Anund i Sveg.[1] Tydligen har den varit mycket vida spridd, och det finnes väl skäl att förmoda, att den spelat en roll för de visioner med likartat motiv, som i det föregående återgivits, även om dessa i sitt bevarade skick ej förete några direkt apokalyptiska drag.[2]

Vid det nya seklets början bli vittnesbörden om eskatologiska stämningar allt mera tunnsådda, ehuru det eljes fortfarande finnes rikliga uppteckningar om allsköns järtecken.[3] Dock kan bl. a. anföras en berättelse, som nått till Joen

[9] Messenius, Scondia illustrata, VIII, s. 71. Stället har förut behandlats i sitt traditionshistoriska sammanhang av Ahnlund, Oljoberget och Ladugårdsgärde, s. 22 f.

[1] Messenius påpekar också likheten med traditionen om Staffan.

[2] Vad i övrigt beträffar järtecken från denna tid, kan det nämnas, att åren 1598—99 ånyo märkliga fiskar fångades. Lindbæk, a. a., sp. 150, omtalar i korthet och alltjämt utan källhänvisningar, att den 25 febr. 1598 en sillkung fångades vid Trondhjem och den 2 jan. 1599 en »avskyelig Fisk» vid Gottorp. Klint berättar i sin handskrift, fol. 185v, att man den 23 febr. 1599 vid Nyborg på Fyen fångade en makrill med sällsamt utseende, som Klint målande beskriver i ord och bild; han uppger också att fisken sändes till Kristian III i Köpenhamn. Man kan väl förmoda, att dessa fiskar väckte uppseende och spekulationer av samma slag som de märkliga fynden ett decennium tidigare. Klint omtalar även ovanliga fiskar i Sverige, dock ej så märkliga som de danska. — Det må också nämnas, att Johannes Bureus i sitt 1634 författade stora språkfilosofiska arbete, Cod. Linc. Spr. 1, s. 14, säger sig hos riksrådet Hans Åkesson (Soop), † 1619, ha sett en avritning på papper av en fisk, som fångats i Östersjön, försedd med märkliga skrivtecken, vilkas tolkning föranleder egenartade eskatologiska spekulationer av Bureus. Denna utläggning återkommer i NordLanda-Lejonsens Rytande 1644, s. 70, där Bureus på tal om trettioåriga krigets utbrott säger, att det »för många år tilförende» förebådades i inskriften på denna »Näbbegädda».

Mera som ett kuriosum må anföras, vad Bureus i sina dagboksanteckningar (Samlaren 1883, s. 16) noterar för den 7 april 1600 rörande Jacobus Johannis Zebrozynthius, sedermera professor i Uppsala och biskop i Strängnäs, om en dröm som denne haft. Meningen är dunkel, som så mycket hos Bureus, men någon slags eskatologisk tankegång tycks ligga under. Anteckningen lyder:

»Jacobi Zeberazynthij vnderl. dröm wijsa: alting hafwa nu en enda

glaset är utlupit och hasteligh omvent
skålen är utdruken som förr var i skänkt
boghan är afskutin som förr var spent
liuset är utslukit som för var tänt.»

[3] Sålunda omtalas i Cod. Ups. Palmsk. 172, s. 565 ff. (i en sen avskrift), en mängd olika slags järtecken från skilda orter i riket år 1601. De båda kämpande krigshärarna förekomma

Klint från Vörå socken i Österbotten och röjer eskatologiska föreställningar, som på sitt sätt äro ganska säregna.[4] Det hände efter pingst 1601, att en fattig bonde fick besök av en tiggare, som begärde och fick husrum. Det inträffade snart sådant som tycktes visa, att det var något övernaturligt med denne gäst, och slutligen började han också att för bonden och hans granne förkunna märkliga ting. Han sade, att Gud hade beslutat att förgöra världen fredagen före pingst; men så hade änglarna bett, att han skulle straffa den på annat sätt, och då svarade Gud, att han i stället skulle låta två vintrar följa omedelbart efter varandra eller också straffa världen med att låta frost förgöra säden. Därefter försvann mannen. — Upptecknaren tillägger, att om detta var sant, var det en djävulens handel, ty ingen kan bedja för oss utom Kristus allena.[5] Föreställningen att Gud på detta sätt övertalats att uppskjuta domen och välja ett annat straff tillhör förvisso en mycket folklig åskådning, och arten av det straff, som Gud säges ha valt i stället — vari man tycker sig skönja drag ur den gamla nordiska föreställningen om fimbulvintern[6] — har knappast kommit in i denna vision[7] helt av en slump: stora delar av riket, och icke minst Finland, hade under relativt kort tid drabbats gång efter annan av svår missväxt, som nu kulminerade i de fruktansvärda nödåren 1601—02.

Från denna tid av de svåraste hemsökelser, till vilka även pesten sällade sig[8], äro uppteckningarna ytterligt få, tvärt emot vad man kanske skulle vänta sig. Överhuvud taget bli under 1600-talets första decennium vittnesbörden allt mera sparsamt förekommande. Järtecken omtalas visserligen alltjämt ofta, men det är mycket sällan man får tydliga bevis för att de hos folket väckt några eskato-

även här, nu lokaliserade till Örsundsbro i Uppland, där de skola ha setts *på marken* av en präst från Västmanland och några andra personer. I detta sammanhang omtalas också, att i Uppland många människor hört klockor ringa i himlen, och att biskopen i Västerås — d. v. s. Olaus Stephani Bellinus — predikat däröver.

Några av dessa järtecken, som iakttagits på platser vid gränsen mellan Småland och Blekinge, sägas (s. 565) ha omtalats av en Claes Jönnsson i brev från Ronneby i juli 1601 »hijt till dantzich», där tydligen den palmskiöldska avskriftens förlaga tillkommit. Här kunna vi alltså för ovanlighetens skull få närmare upplysning om hur en järteckensberättelse spritts och upptecknats.

[4] Klints handskrift, fol. 183v. Klint talar om »Wööre sockenn», varmed säkerligen avses Vörå, helst som han omedelbart förut berättar om händelser på andra håll i Österbotten. (Prästen herr Carl i Karleby, som berättas ha fått uppleva så förskräckliga ting i sin ämbetsutövning, är Carolus Erici Sursill: se Leinberg, a. a., s. 89.)

[5] Sedermera har Samuel Ungius i en latinsk anteckning understrukit Klints åsikt.

[6] Jfr N. Ahnlund, Fimbulvintern, i förf:s Svensk sägen och hävd.

[7] Berättelsen förefaller nämligen snarast återgå på något slags visionär företeelse.

[8] En inblick — bland många andra — i de svåra förhållandena ger Lönbergaboken, a. ed., s. 80.

logiska stämningar. I vad mån detta beror på tillfälligheter och på andra omständigheter, det lönar väl knappast mödan att söka utröna.

Årtiondets stora järtecken var kometen 1607 — den som sedermera fick namn efter Edmund Halley — vilken väckte det största uppseende i hela Europa. I Sverige åstadkom den att Karl IX, starkt oroad av detta Guds vredes tecken, särskilt omnämnde det i ett mandat om böndagar[9], och även här föranledde den åtskillig diskussion i förening med eskatologiska spekulationer, varav dock det som bevarats tillhör den mera lärda världen[1]. Det är likväl tydligt, att detta järtecken allmänt uppmärksammades i landet och betraktades som ett förebud till stora händelser och svåra gudomliga straffdomar. I ett av de många exempel, som kunde nämnas, möta vi på nytt en man från början av det här behandlade skedet i svensk idéhistoria, motreformationens tid. På hösten 1607 låg Strängnäsbiskopen Petrus Jonae, fordom en av de ståndaktigaste bekämparna av Antikrists liturgiska försåt, på sitt yttersta.[2] Han kallade då till sig de främste av sitt prästerskap och förmanade dem, att de skulle med tro och allvar lära sina församlingar bot och bättring efter Kungl. Maj:ts höga befallning, så ock för denna tids 'farliga lägenhets' skull, och i synnerhet för Guds egen och ögonskenliga förmaning genom den skinande och brinnande kometen.

* *
*

De vittnesbörd om mera folkliga eskatologiska föreställningar, som i det föregående blivit framlagda, ha ett ganska växlande källvärde, som i många fall ej kan närmare bestämmas, och tillåta inga bestämda slutsatser av större

[9] RA: Riksregistr. 1607, fol. 124—126. Jfr Linderholm, a. a., s. 260 f.

[1] Bl. a. Forsius' ovannämnda skrift om denna komet och Laurentius Paulinus Gothus' Cometoscopia 1613, som ursprungligen tillkom på grund av kometen 1607. Om den senare, se vidare nedan s. 249 ff. — Även den stora komet, som uppträdde 1604, väckte det största uppseende, som dock lämnat färre spår efter sig i Sverige; se dock Cometoscopia, s. 180 ff.

[2] En skildring av hans sista tid, varur den här anförda episoden är hämtad, och vilken efter vad innehållet utvisar är författad av pastor i Strängnäs Josephus Matthiae Fogdonius, är tr. av. C. C. Gjörwell, Nya Svenska Biblioteket, 1: 2, Sthm 1762, s. 85—100. Petrus Jonaes hustru Bengta Håkansdotters märkliga självbiografi är utg. ibid., s. 67—85. Editionen av dessa dokument är enligt Gjörwells uppgift (s. 68) gjord efter en avskrift av originalen, som då funnos hos fröken Eva Christina Appelgren på Ludgonäs (nu Trollesund) i Södermanland. Av dokumenten finnes en avskrift i Cod. Ups. N 974, som dessutom innehåller en kort minnesteckning över Petrus Jonae (med biografiska uppgifter) på både latin och svenska; denna finnes ej i Gjörwells edition.

räckvidd. Materialet får måhända anses sprött och i varje fall ojämnt; detsamma gäller materialet till tidevarvets svenska idéhistoria överhuvud taget, men här tillkommer den särskilda svårigheten i att fånga en folklig åskådning, som endast i ringa mån lämnar efter sig direkta litterära spår. Bedömandet av dessa föreställningars omfattning och intensitet försvåras också betydligt av en omständighet, som redan inledningsvis påpekats: det beror synbarligen ofta mest på en slump, om de bevarade uppteckningarna angiva, att ett järtecken e. d. tolkats eskatologiskt av dem som iakttagit det eller hört talas om det. Man torde väl dock ha rätt att förmoda, att så skett även inför andra, helt likartade företeelser, som tydligen väckt stort uppseende och betraktats som förebud till märkliga händelser, vilka icke närmare angivas.

Att man ej kan avgöra, i vilken mån den kyrkliga propagandan påverkat det folkliga föreställningslivet, det ligger i öppen dag och har här förut betonats. Stundom ha vi ju i det föregående mött eskatologiska stämningar, som präglats av motsättningen till påvedömet och dess politiska medhjälpare; att sådant förekommer hos en man som Klint, själv luthersk präst, är också helt självfallet. Men mestadels äro dessa folkstämningar, sådana de bevarats, av en mera allmän karaktär — de äro så att säga mera direkt inriktade på det faktum, att Herrens ankomst till domen nära förestår, och visa mindre intresse för det eskatologiska dramats olika händelser och gestalter, t. ex. Antikrist och hans uppträdande, som i den kyrkliga spekulationen intaga en så framskjuten plats. Detta förhållande är ganska naturligt, emedan en folklig uppfattning alltid måste röra sig med en större förenkling. Men det är naturligt även av den grunden, att vi i största utsträckning känna de eskatologiska folkföreställningarna blott från de tillfällen, då de aktualiserats av järtecken, vilka äro av sådant slag, att deras innebörd icke gärna kunnat tolkas annat än mera allmänt. Vi känna däremot icke dessa föreställningar från de tillfällen, då den kyrkliga förkunnelsen gjort sig gällande bland folket. Emellertid kan man väl förmoda, att de folkliga stämningar, varom källorna vittna, i viss mån förberetts av den kyrkliga propagandan — att denna bidragit till att jaga upp folkfantasien.

Hela denna fråga är dock, när allt kommer omkring, av underordnad betydelse. Huvudsaken är — så mycket torde vara möjligt att säga — att under detta skede åtminstone tidvis en eskatologisk inställning tagit sig starka uttryck på skilda håll inom svenska folkets bredare lager.

Härmed ha vi nått undersökningens slut. Längre torde man knappast kunna komma med det material som står till buds. Vi ha dock fått en bild, låt vara oklar i många konturer, av de föreställningar som behärskade de samhällslager, vilka under detta skede i långt högre grad än någonsin tidigare dragas in i de

politiska och kyrkliga händelserna och avgörandena. Källorna ha låtit oss i någon mån komma denna tids människor helt nära i deras dagliga liv och blicka in i deras föreställningsvärld, i mycket så främmande för oss. Vi ha, åtminstone glimtvis, fått se levande människor i en upprörd tid, fylld av många yttre hemsökelser, i en värld fylld av underfulla krafter, mot vilka de själva intet förmått. Vi ha sett dem i en tillvaro, som ingivit deras sinnen mindre av fromt hoppfull förtröstan, mera av skräck och ångest inför en dunkelt fattad gudoms annalkande slutliga straffdom. Så var det också en gång sagt: Erit tunc in terris pressura gentium.

AVSLUTNING:

VID STORMAKTSTIDENS GRÄNS

I.

Det är få enstaka händelser, som haft så stor betydelse för Sveriges andliga liv under det här behandlade tidevarvet som Uppsala möte 1593. Genom den nationella manifestation på evangelisk grund, som där kom till stånd, skapades en front, som motreformationens nya framstötar sedan aldrig förmådde bryta. Den lutherska ortodoxi, som i de kyrkliga striderna under Johan III varit så hårt trängd och i hög grad ställts utanför de stora kyrkliga avgörandena i riket, träder nu fram i hägnet av hertig Karls politiska makt till reformationsverkets slutliga befästande. Visserligen hade Sverige under de följande åren ännu att genomgå svårartade konflikter mellan de båda tendenser, som företräddes av Sigismund och hertigen, innan det definitiva avgörandet föll. Men därunder skulle de krafter, som sålunda i Uppsala förenats, visa sig sina politiska och religiösa motståndare övermäktiga.

Det märkliga mötet fick emellertid även en rent lärdomshistorisk betydelse av utomordentlig räckvidd genom det beslut, som därur framkom, att återupprätta Uppsala universitet.[1] Redan Johan III hade kort före sin död avsett att återställa den akademi, vars upplösning han själv tidigare förorsakat, men först året efteråt blev denna tanke förverkligad, med hertigens och rådets beslutsamma intresse. Att Uppsala möte skulle taga sig an universitetets sak, var så mycket naturligare som dess ledande män voro några av professorerna vid 1580-talets högskola i Stockholm, under dess senare, evangeliska skede, vilka från början voro självskrivna att knytas till det upsaliensiska lärosätet. Alltjämt var dock dess tillvaro osäker på grund av Sigismunds motvilja inför vad som med all rätt ansågs skola bli en lutherdomens högborg, och långdragna förhandlingar följde. Sedan konungen lämnat landet utan att ha givit klart besked och överlåtit riksstyrelsen, kunde hertig Karl och rådet den 15 mars 1595 underteckna privilegiebrevet — grundvalen för den universitetets verksamhet, som sedan aldrig avbrutits.

Det säger sig själv, vilken ofantlig betydelse det måste ha för den svenska vetenskapen, att den nu fick den varaktiga stad, som den alltsedan reforma-

[1] Därom se vidare Annerstedt, a. a., s. 76 f. och 82 ff.

tionens begynnelse saknat. Vi ha i det föregående i någon mån följt den under dess långvariga hemlöshet och sett, hur de spridda och relativt få bidragen mestadels kommit från personer utanför de tryggare förhållanden och rikare möjligheter, som en inhemsk akademisk miljö skulle kunnat skänka. — Det nya lärosätet erhöll till en början 7 professurer, som snart blevo 8; någon egentlig utvidgning kom sedan icke till stånd förrän med den väldiga förändringen genom Gustav Adolfs storslagna kulturpolitik. Av de första lärostolarna lämnades tre åt de teologiska och de övriga åt de filosofiska disciplinerna. — Den centrala betydelse akademiens tillkomst fick för det svenska bildningslivet framgår ytterligare av dess nära samorganisation med skolväsendet.[2]

Det är givet, att universitetets verksamhet skulle komma att ägnas även åt de läroområden, som tjänade till stöd åt eskatologien. Den litteratur, som därvidlag närmast kommer i betraktande, härrör från ett par av den förnyade akademiens mest lysande lärare.

Den ene av dessa är Nicolaus Olai Botniensis.[3] Han var prästson från Piteåtrakten och troligen född omkring 1550-talets mitt. Möjligen har han bedrivit studier i Uppsala på 1570-talet; emellertid immatrikulerades han i Rostock i juli 1578 och promoverades till magister 1582. I Rostock tycks han ha vistats åtminstone till 1584, då han där utgav en samling disputationsteser *De sacra scriptura*.[4] Sedan Johan III:s jesuitiska kollegium i Stockholm förvandlats till ett protestantiskt lärosäte, blev magister Nicolaus anställd där 1586 som lärare särskilt i hebreiska, i vilket språk liksom i grekiskan han tycks ha förvärvat ovanligt grundliga insikter. Vid den stockholmska högskolan utgav han också 1588 en disputationsavhandling *De libero et servo hominis arbitrio*.[5] Under de följande åren tycks ha skett en stark försämring i högskolans yttre villkor, och dess lärare torde ha haft en ganska bekymmersam existens[6],

[2] Se Annerstedt, a. a., s. 90.

[3] Hans biografi har tecknats av A. M. Magnusson, Nicolaus Olai Botniensis, Diss. Upps. 1898. Detta arbete är dock icke särdeles djupgående och är f. ö. ytterligt slarvigt i detaljer (den rekordartat långa förteckningen över rättelser är varken uttömmande eller helt korrekt). — Om mag. Nicolaus' verksamhet som akademisk lärare, se även Annerstedt, a. a., och Bolin, a. a., II, Samf. S:t Eriks årsb. 1918.

[4] Därom se vidare H. Cnattingius, Nicolaus Botniensis' teser om Skriften 1584 och Uppsala mötes beslut, Kyrkohist. årsskr. 1937.

[5] Se Collijn, a. a., III, s. 74 ff.

[6] Därom se Bolin, a. a., II, s. 29 ff., som grundligt reviderar tidigare framställningar av detta skede i högskolans historia.

tills vändningen kom med Uppsala möte. Där blev magister Nicolaus med stor majoritet vald till preses, och han synes ha lett de svåra förhandlingarna med största auktoritet intill slutet, då han uttalade de ryktbara orden: »Nu är Sverige vordet en man, och vi hava alla en Gud!» — Vid det återupprättade universitetet blev han förste teologie professor, vilket ämbete förenades med domprostens. Hans läroområde skulle utgöras av gamla testamentet och hebreiska språket. Som akademisk lärare tycks han ha övat stort inflytande, och sina omfattande kunskaper i de orientaliska språken, troligen större än någon svensk tidigare ägt, skall han ha visat även genom att författa en *Clavis Linguarum Orientalium, inprimis Hebraeae, Chaldaicae, Arabicae, & Syriacae,* som tyvärr gått förlorad[7]; Under större delen av sin läraretid föreläste han också nytestamentlig exegetik. Överhuvud taget får han utan tvivel betraktas som den främste och mest tongivande svenske teologen under 1590-talet. Sedan Abraham Angermannus 1599 blivit avsatt, upphöjdes magister Nicolaus, som ständigt visat stort nit för hertigens sak, på ärkebiskopsstolen. Han avled emellertid redan följande år.

Av Nicolaus Botniensis' lärda produktion kunna de båda disputationsavhandlingarna här förbigås.[8] Desto större intresse tilldraga sig en del av hans exegetiska föreläsningar, framför allt hans utläggning av Apokalypsen. Den är bevarad dels i föreläsningsanteckningar av en småländsk student Olaus Petri från Solkaryd[9], dels i en bearbetning efter anteckningar av lärjungen Engelbertus Petri Angermannus, som denne utgav av trycket 1620[1]. Magister Nico-

[7] Se E. L. Hydrén, De fatis literaturae orientalis in Svecia, Diss. Ups. 1755, s. 6 f. Jfr ock Magnusson, a. a., s. 63.

[8] I den förra, De sacra scriptura, talas på ett par ställen om Antikrist, dock endast helt allmänt, såsom i slutorden i en bön till Gud, »vt deinceps quoque in nostris Ecclesiis & Scholis hic lucifer [sc. verbum tuum], vsque ad diem Domini nostri Iesu Christi luceat, qui Antichristum cum omnibus qui characterem bestiae in frontibus suis inustam gerunt, glorioso adventu suo conficiet.»

[9] Anteckningarna ha framdragits av H. Lundström, Nicolaus Olai Bothniensis' föreläsningar vid Uppsala universitet åren 1595—98, i förf:s Undersökningar och aktstycken, Upps. 1898; de ha senare behandlats av Magnusson, a. a., s. 73 ff. — Olaus Petri Smolandus har tydligen inskrivits vid universitetet under den tid, för vilken uppgifter saknas i matrikeln: se Uppsala universitets matrikel, utg. av A. Andersson, 1. 1595—1632, Upps. 1900, s. 2.

[1] Analysis in Apocalypsin beati Iohannis Theologi, cum analoga fidei interpretatione, â . . . D. M. Nicolao Olavi B. . . . proposita, et tandem Bono studio in qualemcunque Synopsin redacta, Holmiæ 1620 (ett ex. i Upps. univ.-bibl. har författarens egenhändiga tillägnan till hertig Karl Filip). I dedikationen (fol. A3v) omtalar Engelbertus Petri, att han under sin verksamhet som predikant vid flottan »ante annos aliquot» utarbetat denna redaktion av mag. Nicolaus' kommentar för att finna någon uppbyggelse i den föga litterata

laus' föreläsningar ligga också till grund för den stora Apokalypskommentar, som en tredje lärjunge, Olaus Andreae Helsingius, utgav år 1621[2]; här är det dock omöjligt att avgöra, hur mycket som är att hänföra till läraren[3]. I varje fall är det ju tydligt, att magister Nicolaus' föreläsningsserie över Apokalypsen 1597—98[4] kom att utöva ett avsevärt inflytande.

Nicolaus Botniensis' Apokalypstolkning, sådan den framträder i Olaus Petris anteckningar och Engelbertus Petris redaktion[5], ansluter sig i stort sett till den vi funnit hos tidigare lutherska exegeter, t. ex. i hans lärare David Chytraeus' Explicatio Apocalypsis Ioannis, som han också tycks främst stödja sig på, ehuru med självständighet i många enskildheter.[6] I profetiornas tillämpning på

militära miljön. — Engelbertus inskrevs vid universitetet vid undervisningens början 1595 (Uppsala univ:s matrikel, 1, s. 2). Vid Apokalypskommentarens utgivning var han kyrkoherde i Osseby (Ösby) och Garn i Roslagen, och enligt J. E. Fant o. A. T. Låstbom, Upsala ärkestifts herdaminne, III, Ups. 1845, s. 495, innehade han denna tjänst redan 1611. Det är väl troligast, att hans tjänst vid flottan infallit innan han fick pastoratet, och orden »ante annos aliquot» få i så fall tolkas som gällande en något längre tidrymd. Själv säger han i dedikationen, att han nedskrivit sin bearbetning utan mycken möda på få dagar, och den visar sig nära ansluta sig till lärarens framställning, sådan denna är känd genom Olaus Petris anteckningar (se Magnusson, a. a., s. 75 ff., och nedan). Detta hade väl knappast varit möjligt, om arbetet tillkommit först ett eller annat decennium efter åhörandet av mag. Nicolaus' föreläsningar.

[2] Förklarning öffuer S. Johannis Apostoli, Evangelistae och Theologi, Vppenbarelse, Ups. 1621. Dedikationen är daterad redan den 7 dec. 1617. — Detta arbete liksom Engelbertus Petris omnämnas av O. F. Myrberg, Johannis Uppenbarelse. Öfversatt och förklarad, Bibelforskaren 1884, s. 196 ff.

[3] Även Olaus Andreae immatrikulerades i Uppsala 1595 och blev efter avslutade studier 1600 rector scholae i Gävle. I Apokalypskommentarens dedikation (fol. b2r f.) säger han, att då han studerade i Uppsala, Nicolaus Botniensis behandlade, »ibland andra härliga lectiones, thenna Vppenbarelse med stoor flijt, then iagh ock all igenom hörde, aff honom förklaras». Då senare under hans Gävletid stadens kyrkoherde, som även han hette Olaus Andreae, dött i pesten, vilket inträffade 1603 (se Fant o. Låstbom, a. a., I, Upps. 1842, s. 448), fick han i uppdrag att förrätta predikotjänsten, varvid han nedskrev sina predikningar efter de anteckningar han tidigare gjort efter sina lärare. Så hade också detta arbete först tillkommit, ehuru det senare utarbetats med hjälp av andra tillgängliga skrifter. — Olaus Andreae blev 1610 kyrkoherde i Bollnäs och avled 1649 (Fant o. Låstbom, a. a., I, s. 156).

[4] För dateringen se Lundström, a. a., s. 71.

[5] Då jag trots upprepade ansträngningar ej fått tillfälle att ta del av Olaus Petris anteckningar, som förvaras i Växjö gymnasiebibliotek, har jag i det följande nödgats lita till Magnussons bristfälliga referat av dem (a. a., s. 75 ff.), givetvis jämfört med Engelbertus Petris redaktion.

[6] Det nära sambandet mellan Chytraeus' och Nic. Botniensis' utläggningar understrykes f. ö. också i Joh. Baazius' Förklarning öffuer S. Johannis Vppenbarelse, fol. A6r f. Baazius

historieförloppet och på det aktuella kyrkopolitiska läget fullföljer magister Nicolaus helt den lutherska stridsteologiens traditioner, i det han med ytterlig skärpa riktar sig mot den påvlige Antikrist, en tendens, som för övrigt i högsta grad framträder även i lärjungen Olaus Andreaes kommentar och i Engelbertus Petris inledande betraktelser till sitt verk. — Vad som här är av intresse är mindre detaljerna i exegesen än den allmänna historiesyn, som framträder i utläggningen. Att Nicolaus anser påvedömet vara Antikrist är självfallet; vilddjuret är Rom, det romerska väldet, som den babyloniska skökan, d. v. s. påven, har i sin besittning. Antikrists framträdande räknar Nicolaus på sedvanligt sätt från början av 600-talet, då kejsar Phocas gav Bonifacius III överhöghet över kristenheten.[7] Därefter ha förföljelser mot de trogna efterhand blivit allt värre, och hemsökelser av alla slag skola i ständigt ökad omfattning övergå kristenheten intill Herrens ankomst. Det första vilddjuret tolkar Nicolaus som det romerska väldet före reformationen, medan det andra, som enligt skriften skall utöva det förstas myndighet, är påven i Rom. Om händelseförloppet efter reformationen uttalar sig Nicolaus ej närmare, utan hans tillämpningar av profetens olika syner äro mera allmänt hållna, ehuru med udden ständigt riktad mot påvedömet. Av åtskilliga ställen framgår det dock tydligt, att han anser den lutherska reformationen ha inlett ett avgörande skede, och att det eskatologiska dramat nått till de sista akterna. Orden om att Babylon, det romerska väldet, skall rämna sönder i tre delar (Apok. 16: 19) finner han sålunda fullbordade i papismen, lutherdomen och kalvinismen. En aktuell tillämpning får också utsagan om vilddjurets sju huvuden och tio horn (Apok. 17): med huvudena, som skola beteckna sju konungar, åsyftas romerska rikets provinser i östern men även de sju kurfurstarna som välja kejsaren; »den som ännu är» åsyftar påvemakten i Tyskland, och den åttonde konungen avser kejsaren själv. Vilddjurets tio horn, som skulle beteckna konungar, vilka på Johannes' egen tid icke hade konunganamn, äro sådana som konungarna av Spanien, Britannien, Frankrike, Ungern, Böhmen, Skottland, Sverige, Danmark och Navarra — man finner här Sigismund tydligt utpekad som vilddjurets anhang. Gog och Magog identifieras

berör här den kommentar, som tämligen nyss utgivits av Olaus Andreae Helsingius, »then han bekenner sigh mest sammanschriffuit haffua aff sin Praeceptore i Ubsala S. M. Nils Bothniensi»; han tycks f. ö. anse att mag. Nicolaus helt och hållet upprepar Chytraeus.

[7] Detta säges i utläggningen av Apok. 9: 1 (Engelbertus Petris redaktion, fol. D1v). Jfr Magnusson, a. a., s. 87. Att det är Bonifacius III och ej VIII som avses, är otvivelaktigt: det är ju lutherdomens vanliga uppfattning om kejsar Phocas, som här går igen. Detta framgår än tydligare av Nicolaus' ord i kommentaren till 2 Tess. 2 (jfr nedan), som Magnusson själv återger, a. a., s. 99, och av Engelbertus Petris uttalande i dedikationen, fol. A3r.

traditionellt med turkar och saracener och även — såsom ofta skedde särskilt i Nordeuropa — med moskoviterna. Satans tusenåriga fängelse räknar Nicolaus från Kristi födelse; för övrigt tycks han ej ha utnyttjat de apokalyptiska tidsuppgifterna för några spekulationer eller överhuvud taget ha försökt närmare ange tiden för den yttersta domen. — Enligt Olaus Petri Smolandus skall han ha slutat sina Apokalypsföreläsningar med att erinra om att Herren lovat, att han skulle komma snart: »Debet haec res nos ex securitate excitare et nos admonere nostri officii. Quoniam ita vivunt omnes et senes et juvenes qvasi nullum futurum judicium.»[8]

Samma inställning röjer magister Nicolaus i sina föreläsningar över en rad epistlar, som även de bevarats i anteckningar av Olaus Petri. Av särskilt intresse är utläggningen av 2 Tess. 2,[9] ett ställe som vi ju funnit ständigt utnyttjat i lutherdomens eskatologiska polemik mot Rom. Nicolaus tolkar här på vanligt sätt »laglöshetens människa» som åsyftande den påvlige Antikrist. Denne har varit verksam sedan apostlarnas tid men hölls länge tillbaka, i kyrkligt avseende genom apostlarnas förkunnelse, i politiskt genom det romerska kejsardömet. Sedan det romerska väldet röjts ur vägen, har han trätt fram i dagen; detta skedde under Gregorius den store, då Phocas med illgärningar tillvällade sig kejsarmakten och kort efteråt gjorde den gudlöse Bonifacius III till kyrkligt överhuvud över hela världen.

Nicolaus Botniensis får otvivelaktigt räknas som den främste exeget, som Sverige dittills ägt efter reformationen, och en framstående förmåga även efter europeiska mått. Hans föreläsningar utgöra det största och mest betydande exegetiska verk, som bevarats från det svenska 1500-talet, och med all sannolikhet också som existerat under denna tid. Att här ingå på enskildheter i dess framställning av det eskatologiska förloppet, det skulle likväl mestadels bli en upprepning av tankegångar av den art, som vi ideligen mött i tidigare litteratur, där samma tolkningsmetod tillämpats. Det är tillräckligt att konstatera, att magister Nicolaus i sin forskargärning och akademiska lärarverksamhet till hela sin grundåskådning framstår som en representant för den svenska lutherdomens ecclesia militans. Något annat kunde ju ej heller vara att vänta, i betraktande av den ställning han intog i 1590-talets kyrkliga liv och att hans föreläsningar hållits mitt under de bittra politiska fejder, som kommo att slutgiltigt avgöra

[8] Se Magnusson, a. a., s. 91.

[9] Den är avtryckt av Magnusson, a. a., s. 98 f. Dessa föreläsningar ha tydligen hållits våren 1596; de äro visserligen odaterade i Olaus Petris anteckningar men återges där på en plats bland andra, daterade föreläsningar, som gör troligt att de hållits vid sagda tid: se Lundström, a. a., s. 70.

motreformationens öde i Sverige. Det är värt att uppmärksammas, att Apokalypsföreläsningarna höllos just under tiden framemot Sigismunds — Antikrists ledamots — ankomst till Sverige med väpnad makt, då säkert rykten och farhågor dagligen oroade Uppsalas unga evangeliska akademi.[1]

Om bland de vetenskapsgrenar, som tjänade eskatologien till stöd, exegetiken företrädes av Nicolaus Botniensis, representeras den prognosticerande astronomien och meteorologien av Laurentius Paulinus Gothus.[2] Han var borgarson från Söderköping, född 1565 och yngre bror till den förut omtalade Petrus Pauli. Efter förberedande skolundervisning tillbragte han några år vid högskolan i Stockholm, det sista året som lärare, innan han hösten 1588 immatrikulerades vid Rostocks universitet. Där stannade han i tre år, vann sedan magistergraden i Helmstädt 1592 och återvände därefter till Sverige. Vid Uppsala möte slöt han verksamt upp vid sina forna lärares och kollegers sida, och tack vare den grundliga lärdom han vid unga år förvärvat kallades han kort efteråt till professuren i logik vid den återupprättade akademien. Snart övergick han dock till den astronomiska lärostolen. Som akademisk lärare tycks han ha ådagalagt en lysande förmåga och torde ha haft stor förtjänst om att det nya universitetets första magisterpromotion kom till stånd år 1600, då han också själv var promotor. Samma år övertog han den andra teologiska professuren, som han innehade till 1606, då han på grund av vissa politiska komplikationer råkade i Karl IX:s onåd och förvisades till kyrkoherdebefattningen i Uppsala-Näs. År 1608, då han återvunnit konungens bevågenhet, erhöll han Skara biskopsstol men förflyttades redan följande år till Strängnäs, där han sedan i 28 år utvecklade en rastlös verksamhet till rikt gagn för stiftets andliga kultur. Vid 71 års ålder bekläddes han med kyrkans högsta ämbete, som han innehade till sin död 1646.

Sitt särskilda intresse för astronomien och angränsande områden visade Laurentius Paulinus redan 1591 med sin under Rostockvistelsen utgivna *Almanach Och Practica wppå thett M.D.XCII. Åhret.*[3] Dess innehåll utgöres dels av almanackan för år 1592, dels av ett astrologiskt prognostikon för detta

[1] Jfr Annerstedt, a. a., s. 100.

[2] Om honom se vidare H. Lundström, Laurentius Paulinus Gothus. Hans lif och verksamhet (1565—1646), I—III, Upps. 1893—98. Detta mycket värdefulla arbete är dock till sina lärdomshistoriska delar på åtskilliga punkter föråldrat; jfr sålunda bl. a. W. Sjöstrand, Till ramismens historia i Sverige, Lychnos 1940.

[3] Se vidare Collijn, a. a., III, s. 131.

år med de i denna litteratur vanliga beräkningarna av planeternas rörelser och sol- och månförmörkelser och de verkningar, som därav utövas i den elementariska världen. Magister Laurentius framhåller, att stora förvandlingar kunna väntas, både i det andliga och världsliga regementet, men han går ej närmare in på detta.[4] Skriften är här av intresse främst genom att den visar en mycket återhållsam inställning till astrologien, ej blott i praktikans tillämpade del, utan även teoretiskt i dess dedikation. Författaren vill ej bestrida, att stjärnorna öva ett visst inflytande på väderleken och därigenom också på människans allmänna hälsotillstånd och olika grenar av näringslivet; detta förnekades knappast heller av någon bland astrologiens samtida kritiker. Men han vänder sig bestämt mot den s. k. astrologia judiciaria, som menar sig kunna ur stjärnorna utläsa människans öde och dagliga levnadsvillkor och med någon grad av visshet förutsäga stundande händelser i världen.[5] Troligen har Laurentius härvidlag påverkats av sin lärare Heinrich Brucaeus, medicine och astronomie professor i Rostock, vilken ställde sig mycket kritisk till astrologien.[6]

En avgjort mindre förbehållsam uppfattning röjer magister Laurentius emellertid under sin tid som astronomie professor i Uppsala, då han utgav en motsvarande skrift för år 1598.[7] I dedikationen till hertig Karl framträder författaren som en varm anhängare av astrologien, vilken han försvarar mot dem som av ondska eller oförstånd förkasta och förtala den, och han hävdar att man av stjärnorna kan utläsa kommande stora förändringar i både andliga och världsliga ting »och om then sidste werldennes ålder och yttersta ända». Här har Laurentius sålunda utan tvivel tagit steget över gränsen till astrologia judiciaria. — Därefter följer ett kapitel om den gregorianska kalendern, mot vars antagande Laurentius varnar på det enträgnaste. Den framstår redan på förhand som svårt misstänkt, emedan den härrör från Antikrist själv. Som bevis för att påven är identisk med denne anföras några av de vanliga bibelställena, bl. a. Daniels ord, som vi förut sett utnyttjade i detta sammanhang, om den förhä-

[4] Han hänvisar på detta ställe (fol. B8v) till det prognostikon, som för några år sedan utkommit på svenska, vilket på ett annat ställe (i skriftens avslutning) dateras till 1588. Han kan ej avse något annat än Georgius Olais Calendarium duplex.

[5] Jfr ock hans reserverade uttalande i själva praktikan, fol. B8v, där han gentemot »the Chaldeers, Aegyptiers, Arabers och andre hedningers fåfenghe gijsningar» hänvisar till religionens lära.

[6] Se vidare Krabbe, Die Universität Rostock, s. 708 ff., och samme förf:s David Chyträus, s. 187 f. — Det kan också påpekas, att Laurentius på ett ställe (s. 6 fr. slutet) framhåller sin astronomiska beräknings överensstämmelse med »Calculo Coperniano».

[7] Titelbladet saknas på det enda bevarade exemplaret; se f. ö. Collijn, a. a., III, s. 271 f. Jfr ock Lundström, a. a., I, s. 42 ff.

velsefulle konungen, som menar sig kunna förändra tiderna. Påven är förvisso den babyloniska skökan och vilddjuret i Johannes' uppenbarelse, en ulv i Guds församling och ett trekrönt spöke. I den fortsatta polemiken mot »thette Påweske Antichristiske Calendarium» anföras åtskilliga både teologiska och astronomiska argument. Betecknande för författarens inställning är hans förklaring, att såsom påven under de gångna åren sökt tränga in i Sverige genom »sin Liturgiske Messebook», så vill han nu genom den nya kalendern — det är här närmast fråga om helgondagarnas placering i denna — inträngа med sin förgiftiga avgudalära, som en ulv i fårakläder. — Skriftens sista del utgöres av astronomiska beräkningar och astrologiska förutsägelser för år 1598. Här redogör magister Laurentius på vanligt sätt för 'årets regenter och deras egenskaper', d. v. s. olika planeters rörelser i förhållande till zodiakens tecken och de verkningar de ha på jorden, och han framhåller, att stora och märkliga förändringar äro att vänta i världen. Vidare behandlar han de stora förmörkelser, som kunna förutses för år 1598, då inom kort tid både solen och månen skola mista sitt sken, och påpekar att de äro en erinran om att Kristi profetia om världens yttersta ände en gång måste fullbordas. Om en av dessa förmörkelser säger han, att dess verkningar skola börja framträda år 1600; då kan man vänta stora förändringar i både religionen och det världsliga regementet. Sålunda måste man frukta, att den mahometiska sekten och det turkiska tyranniet då skola taga överhanden, särskilt i Söderlanden och emot öster. I denna Laurentius' förutsägelse finnes måhända en återklang av Johann Hiltens vittberömda profetior om turkens sista stora härnadståg mot kristenheten, begynnande år 1600.[8]

Redan i dessa båda små skrifter finna vi sålunda, hur Laurentius Paulinus' uppfattning, om ock med en viss åsiktsförskjutning, i det stora hela ansluter sig till tidens vanliga prognostiska litteratur. Än tydligare framträder hans traditionella naturåskådning i det större arbetet *Cometoscopia* eller *Comet-Spegel*.[9] Det utkom av trycket först 1613 men skrevs i själva verket åtskilliga år tidigare, visserligen efter Laurentius' professorstid men dock ej längre därefter än att det även i viss mån kan anses vittna om den åskådning han bibragte sina lärjungar vid universitetet. Skriftens tillkomsthistoria är ganska intressant och tidstypisk.[1] När den stora kometen (Halleys) uppenbarade sig på hösten

[8] Liknande tankegångar framför Laurentius i sin Cometoscopia (se vidare nedan), s. 108 — här i sammanhang med en komet år 1599.

[9] »Thet är: Christeligh och nödhtorfftigh Vnderwijsning, om Cometer, sampt Eldzblåss och Vndertekn.» Sthm 1613.

[1] Den berättas av Laurentius själv i den tryckta skriftens dedikation till änkedrottning Kristina, fol. (a)3v f. Jfr f. ö. Lundström, a. a., I, s. 92 ff., ävensom Linderholm, a. a., s. 261 ff., och Dahlin, a. a., s. 51.

1607, blev Karl IX, som vi förut sett, starkt oroad därav, och han tillkallade då den forne astronomie professorn — vid denna tid förvisad till Näs — för att erhålla besked om järtecknets innebörd; tydligen ansågs magister Laurentius som landets största auktoritet i dylika ting. Hans utlåtande tycks ha återskänkt honom konungens nåd, och denne gav honom strax i uppdrag att författa en traktat om kometer, vilken låg färdig redan några månader senare; den gör också på flera sätt intryck av att ha tillkommit ganska hastigt.[2] Den vann konungens bifall i sådan grad, att han befallde författaren utge den av trycket, men av ekonomiska skäl kom detta icke att ske förrän hösten 1613.[3]

I företalets allmänna betraktelse erinrar magister Laurentius om hur Gud ständigt manar till bättring och varnar för straff, ej blott genom sitt heliga ord utan även genom märkliga undertecken på himlen, i luften och på jorden, av vilka kometerna höra till de förnämsta, och de ha på senare tid uppträtt långt talrikare än någonsin förr. Författaren bemöter också utförligt de »Epicureer», som förneka, att kometer äro sådana gudomliga tecken, och intala andra sådant tvivel och blott driva skämt med Guds varnings under. — Själva traktaten är indelad i tre avdelningar, av vilka den första handlar om kometfenomenets art och innebörd. Efter att i enlighet med den klassiska uppfattningen ha redogjort för dess fysiska beskaffenhet och hur det till följd därav utövar verkan på det mänskliga och samhälleliga livet, framhåller magister Laurentius, att kometer ej kunna förklaras såsom blott naturliga ting utan även ha en underfull betydelse genom sin egenskap av gudomliga tecken, vilket bibeln utvisar, och detta i trefaldig måtto. Dels äro de Guds vredes tecken, att han vill sända svåra plågor och hemsökelser, till straff för synden. Dels äro de tecken och förebud till den yttersta domen, vilket Laurentius finner styrkt av bibliska ord och även uttalanden av Luther. I en häftig polemik vänder han sig mot de papistiska astrologer, som förneka att kometer förebåda yttersta dagen, emedan detta icke uttryckligen säges i skriften; deras åsikt att de endast förebåda Antikrist är för övrigt uppenbart falsk, eftersom det är klarare än solen, att påven är Antikrist, som alltså kommit för länge sedan. Visserligen äro kometer ej direkt omtalade i bibeln, men de tecken av 'eld och eldslågor', som sagts skola inträffa, måste anses gälla bl. a. kometer. Stora katastrofer i den bibliska historien, vilka uppenbarligen äro förebilder till den yttersta domen, ha också förebådats av kometer och liknande tecken. Att kometerna vanligen uppträda endast en kort

[2] Framför allt genom den mycket bristfälliga kompositionen och den på åtskilliga ställen framträdande oklarheten och inkonsekvensen i tankegången — sådant som Laurentius under andra omständigheter knappast skulle ha gjort sig skyldig till.

[3] Dedikationen är daterad Strängnäs den 8 sept. 1613.

tid, sällan så länge som ett år, tycks visa, att den yttersta dagen icke blott är nära utan även att den kan väntas inom några få år, veckor eller dagar. Fördenskull gäller det att ständigt vara beredd. Kometernas tredje betydelse är just den, att Gud med dem vill mana till bättring och omvändelse för att människorna slutligen skola undfå den eviga saligheten.

Skriftens andra avdelning avser att behandla de förändringar och hemsökelser, som åtfölja kometer och andra eldstecken på himlen. Laurentius redogör för de olika plågor, varmed Gud straffar i synnerhet de ogudaktiga: ej blott genom förändringar i de naturliga tingen, såsom översvämningar och jordbävningar, utan även sjukdomar, hungersnöd, krig o. d. På detta lämnar författaren åtskilliga exempel ur historien, särskilt den bibliska; det säges emellertid intet om alla dessa hemsökelsers samband med kometer, och framställningen förefaller överhuvud taget föga genomarbetad. — Värre än de kroppsliga plågorna, fortsätter Laurentius, äro dock de andliga hemsökelser, som Gud sänder till straff, och vilka bestå i den själens villfarelse, som Antikrist och hans anhang komma åstad. De båda huvudantikristerna, Gog och Magog, d. v. s. muhammedanismen, och den romerska skökan, ha länge svårt anfäktat kristenheten och göra så alltjämt, i synnerhet genom turken och den spanske konungen. Och deras gruvliga illgärningar måste fortgå intill världens ända, då Herren kommer i makt och härlighet. Av Antikrists slutliga fall ger Laurentius en målande skildring efter de bibliska profetiorna. — Slutligen följer avdelningens sista och största del, som utgöres av en vidlyftig katalog över de kometer, som iakttagits alltifrån uråldrig tid intill 1607[4], och de märkliga händelser som åtföljt dem[5].

Den sista delen av arbetet utgör en betraktelse i uppbyggelsestil om hur man skall förhålla sig under hemsökelserna; den är riktad dels till den kristne i all-

[4] Att uppräkningen slutar vid detta år bestyrker ju ytterligare den fullständiga överensstämmelsen mellan den traktat, som överlämnades till Karl IX, och den bevarade skriften.

[5] Denna katalog innehåller icke så få notiser, som äro av intresse ur olika synpunkter. Sålunda finner man här (s. 104, 109) den nya stjärnan i Cassiopeia 1572 alltjämt betraktad som en komet. — Intressant är också att Laurentius (s. 94) återger den gamla traditionen om Hus' profetia om gåsen och svanen (jfr ovan s. 129, n. 3). I följande vers avfattas den veterligen för första gången på svenska:

»Från thenne tijdh itt hundrade åhr,
Skal Påwens swek bliffua vppenbar.
Nu steeks een Gåås på thenne Baan
Men tå skal komma en hwijt Swaan,
Then skolen i låta osteekt bliffua,
Han skal idhert näät sönderrijffua.»

mänhet, dels till de tre olika lutherska ståndеn: den världsliga överheten, predikanter och lärare samt föräldrar och 'hushållare'.

I Laurentius Paulinus' produktion under detta tidigare skede av hans liv återfinna vi sålunda eskatologiska tankegångar, som vi ständigt mött i litteraturen under den föregående tiden, hos författare som sökt bevis ej blott i skriften utan även i det naturliga skeendet. Dock är ju det astrologiska och astrometeorologiska inslaget i Laurentius' resonemang ej särdeles starkt. Visserligen förklarar han sig åtminstone 1598 som en ivrig anhängare av astrologien, men något djupare inträngande i denna vetenskap och de med den besläktade har han i de här behandlade skrifterna, som för övrigt äro ganska populärt hållna, icke ådagalagt eller ansett behövligt. Hans eskatologiska bevis äro till övervägande del rent teologiska, och Cometoscopia är väsentligen en religiös skrift med uppbyggligt syfte.[6]

Vad beträffar astrologien, börja i själva verket kritiska röster vid denna tid allt mera göra sig hörda på skilda håll i Europa och få gensvar även i Sverige. År 1611 framlade Laurentius Paulinus' efterträdare i den upsaliensiska astronomiprofessuren Martinus Olavi Stenius[7] en dissertation *De incertitudine et vanitate praedictionum astrologicarum*[8], där han riktar ett ytterst skarpt angrepp mot den astrologiska förutsägelsekonsten, tydligen under viss påverkan av Agrippa von Nettesheim och hans ryktbara *De vanitate scientiarum*[9]. Stenius framhåller tydligt, att han ej som åtskilliga andra vänder sig blott mot missbruk av astrologien — och annan spådomskonst — utan åsyftar en rent principiell kritik. Dess naturfilosofiska innebörd skall här ej beröras; det må vara nog att nämna, att Stenius bestrider möjligheten att på astrologisk väg förutse något slags kommande händelser i det mänskliga, naturliga eller samhälleliga livet, sådana som den judiciära astrologien ägnade sig åt.[10] Han framhåller också, hur astrologiska förutsägelser ideligen slagit fel, och nämner särskilt dem som gällde planetkonjunktioner åren 1583—86 samt Johann Stöfflers spådomar om den

[6] De auktorer, som Laurentius i skriftens början uppräknar som sina källor, äro tydligen till stor del sådana som han utnyttjat för kometkatalogen.

[7] Han omtalas i korthet av Dahlin, a. a., s. 56 f.; se ock Annerstedt, a. a., passim (se registret). Han var f. ö. son till den ovan s. 244, n. 3 nämnde kyrkoherden i Gävle Olaus Andreae, tidigare rector scholae i Uppsala.

[8] Sthm 1611. Disputationen hölls den 8 dec., med Ericus Johannis Prytz Arbogensis som respondent.

[9] Agrippa åberopas uttryckligen i avhandlingens slutord; det där anförda uttalandet återfinnes i De vanitate scientiarum, cap. XXXI (Opera, II, s. 59). — Intressant är också, att Stenius i tes 22 återger den kritik av nativitetsställande, som Ficino framför i sin Plotinoskommentar (stället återfinnes i Ficini Opera, II, s. 1625 f.).

[10] Se i sht tes 18.

stora syndafloden under konjunktionen 1525[1] — ja, astrologerna ha icke ens blygts att falskeligen förutsäga den yttersta dagen, till och med till en viss timme, såsom skedde 1597.[2] Slutligen söker Stenius påvisa, att astrologien fördömes i bibeln och i antik och patristisk litteratur.[3] — Stenius' skrift är historiskt märklig och bör ha väckt mycken diskussion i Uppsala och övat ett betydligt inflytande[4], men det skulle ännu dröja åtskilligt, innan hans ståndpunkt var mera allmänt godtagen[5]. Emellertid finner man, att Laurentius Paulinus i första delen av sitt stora verk *Ethica Christiana,* som utkom 1617, återgått till sin tidigaste ståndpunkt och restlöst fördömer den judiciära astrologien.[6]

Men vi återvända till Laurentius Paulinus' eskatologi. Vi ha hos honom funnit ett tydligt eskatologiskt inslag; på ett ställe säger han ju till och med, att domen kan väntas inom kort. Trots detta får man knappast intrycket, att eskatologien i högre grad bestämmer hans religiösa åskådning och hans inställning i den aktuella situationen. I Cometoscopia är sålunda — såvitt man kan finna av den oklara dispositionen och framställningen — den eskatologiska synpunkten knappast den förhärskande, den som de andra synpunkterna på ämnet underordnas. I sin syn på kometernas verkningar och alla dessa utförligt behandlade hemsökelser anför magister Laurentius den eskatologiska synpunkten snarast vid sidan av andra, hur mycket den än i och för sig betonas, och i skriften som helhet intar den ett ganska ringa utrymme.

Redan under sin verksamhet som teologie professor hade Laurentius Paulinus i en samling *Theses de statu exaltationis Christi* avhandlat de problem, som beröra Kristi ankomst till domen.[7] Där beröras också den sista tidens tecken

[1] Han avser uppenbarligen konjunktionen 1524.

[2] Tes 44. Vad som här åsyftas har jag ej kunnat utröna.

[3] Tes 47 ff.

[4] Jfr nedan s. 264 f. o. 267.

[5] Det omdöme Dahlin, a. a., s. 58, fäller i denna fråga, är något överdrivet.

[6] Ethica Christiana, Pars I, Sthm 1617, cap. XIV, s. 201 ff. (jfr ock ibid., s. 75). — N. Ahnlund, Gustav Adolf, lejonprofetian och astrologien, Hist. tidskr. 1939, s. 40 f., ser i denna uppgörelse ej blott en personlig avsvärjelse av astrologien utan även »uttrycket för en allmän omsvängning inom Sveriges kyrka och för en ny segrande åskådning, som stämplade det förut tillåtna som otillåtet och förmätet». Omdömet förefaller alltför kategoriskt. Den ståndpunkt Laurentius Paulinus här företräder var långt ifrån ny, och ej heller blev den i fortsättningen obestridd ens inom kyrkliga kretsar. Hela det intressanta problemet om astrologiens upplösning är i själva verket ganska invecklat; jag hoppas att deo volente få återkomma till det i annat sammanhang.

[7] Cod. Holm. C. IV. 1. 44 innehåller i originalhandskrift ett antal Disputationes Ordinariae, exercitij publici gratiâ, de Praecipuis S. Religionis Articulis propositae in Academia Ubsaliensi, à Laurentio Paulino Gotho. De äro odaterade. Den här ifrågavarande disputationen återfinnes fol. 43r ff.; dess del V, Adventus ad iudicium, fol. 52v ff.

och domens förebud med hänvisning till de vanliga bibelställena, men utan någon tillämpning på de aktuella förhållandena. Laurentius framhåller endast, att ingen vet tiden för domen, som kommer när den minst väntas, och han tillbakavisar alla försök att närmare bestämma tidpunkten enligt de viktigaste av de olika metoder vi förut mött i den lärda eskatologiska litteraturen: efter Eliaordets 6000 år, efter de fyra monarkierna, efter tiden för Antikrists regemente och efter syndaflodsanalogien. Dylika tidsberäkningar sakna nämligen, framhåller Laurentius, stöd i bibeln.[8] Om någon särskilt eskatologisk inställning kan alltså denna dissertation icke sägas vittna.

Detta förhållande verkar i någon mån betecknande. Ty det vill synas som om vid denna tid uttalanden av eskatologisk innebörd bli allt mera fåtaliga i de ledande teologernas och kyrkomännens skrifter. Även i polemiska sammanhang, där man så att säga kunnat vänta ett betydligt eskatologiskt inslag efter luthersk tradition, är detta påfallande svagt. Några belysande exempel kunna lämnas.

Ett sådant finner man hos Nicolaus Botniensis' efterträdare på ärkebiskopsstolen Olaus Martini, som vi förut mött under liturgiska stridens dagar. Han är känd för eftervärlden framför allt genom sin oförsonliga kamp mot kalvinismen och de kalvinistiska tendenser han befarade hos Karl IX, med vilken han kom i en häftig teologisk fejd.[9] Därunder utgav han år 1606 en stridsskrift i form av en predikan över evangeliet på 8:e sönd. e. tref., Jesu varning för falska profeter (Matt. 7: 15 ff.), som han tillämpar på »the Påweske och Caluiniske lärare».[1] Dessa betraktar han såsom jämställda i okristlighet och angriper ytterligt häftigt deras villoläror i skilda frågor. Han nämner på ett par ställen helt i förbigående och allmänt, att världens sista tid är inne[2] men

[8] Tes 171: »Certum seculorum numerum, ex vaticinio Eliano, ex quatvor mundi Monarchijs, ex tempore regni Antichristi, ex diluvio aquæ et ignis, alijsque circumstantijs de quibus Thalmud. part. 4. lib. 2. cap. 14. Et l. 5. c. 1. Dan. 2. & 7. Apo. 11. 11. 2. Pet. 3. &c. nonnulli colligunt: At cum ἄγραφα sint haec vaticinia, canonici valoris non putatur esse eorundem authoritas.»

[9] Se vidare C. Annerstedt, Olaus Martini, Sv. Akad:s handl. 1903, Sthm 1904, i sht s. 85 ff. och O. Holmdahl, Karl IX:s förmenta kalvinism, Kyrkohist. årsskr. 1919, i sht s. 267 ff.

[1] En Predijkan: Öfwer thet Euangelium, som j Gudz församling plägar förhandlas then Ottende Sondaghen effter Helge Trefaldigheetz Sondagh, Sthm 1606. Se ock Annerstedt, Olaus Martini, s. 172 ff.

[2] Fol. A4r: »Sådana nijt är alt förmykit, thet Gudh bätre j thenna sidsta werldennes tijdh förfallin . . .» — Fol. A4v: ». . . Synnerligh them, vthaf hwilka någon farligheet wara kan, såsom nu widh werldennes ända, äre synnerligh the Papister, Calwinister och widerdöpare.» — Fol. E2r talas om Kristi dom på den yttersta dagen, men intet om att denna skulle vara nära förestående.

gör intet försök att utnyttja de apokalyptiska bibelställena om falska profeter till en eskatologiskt färgad polemik, trots att han anför flera sådana ställen, som vi förut sett utnyttjade i den lutherska eskatologien, t. ex. 1 Tim. 4. En liknande obenägenhet för eskatologiska utläggningar finner man även i andra av Olaus Martinis skrifter, såsom i de predikningar han höll vid Disa- och Eriksmässomarknader i Uppsala 1602—04[3], som eljes äro starkt präglade av den svåra hungersnöden och pestens härjningar i landet under dessa år.

Samma iakttagelse kan man göra hos den näste i ärkebiskopsraden, Petrus Kenicius, fordom professor vid Stockholmsakademien och i Uppsala. År 1611 utgav han en synodalavhandling *De Christi in terris ecclesia militante*[4], en titel som ger direkt anledning att vänta eskatologiska betraktelser. Här skildras Guds trognas lidanden och kamp alltifrån gammaltestamentlig tid, och det framhålles hur kyrkan förtryckts under det romerska påvedömets tyranni, till dess Herren började förgöra Antikrist genom evangeliets predikan.[5] Att påvedömet är Antikrist, den babyloniska skökan, vilddjuret, framgår visserligen, även om det ej direkt utsäges. Men när författaren skildrar de hemsökelser, som kyrkan skall undergå i den yttersta tiden enligt Apokalypsen, 2 Tess. 2 och andra bibliska profetior, endast återger han dessa utsagor, utan någon som helst tillämpning på de aktuella förhållandena eller någon klar antydan om i vad mån de hunnit fullbordas.[6]

Dessa exempel — flera skulle kunna givas — gälla två män bland dem, som genom sin allmänna ställning äro allra mest representativa för den segrande svenska lutherdomen. Man har mycket svårt att föreställa sig, att de ledande i den föregående generationen av Sveriges lutherska ortodoxi skulle ha behandlat samma ämnen på samma sätt.

Väl finner man fortfarande exempel på en mera apokalyptiskt färgad polemik mot Rom. Däribland kunde nämnas den *Oratio de servitute pontificia*[7], varmed Johannes Rudbeckius i dec. 1609 inledde den ryktbara striden mot Johannes Messenius, under hänsyftning på dennes papistiska förflutna[8]. Rudbeckius skildrar livfullt det fruktansvärda tyranni och all den orättfärdighet, som påvedömet bedrivit genom kyrkans historia, och tillbakavisar dess primatanspråk och

[3] De utgåvos posthumt av svärsonen Simon Olai Nauclerus, då rector scholae i Stockholm, under titeln Quatuor priores Conciones nundinales, Sthm 1615. Den fjärde predikan är daterad till 1614, vilket uppenbarligen är tryckfel för 1604 (Olaus Martini dog 1609).

[4] Resp. Andreas Erici Wendelius, Sthm 1611.

[5] Se tes XLII f.

[6] T. ex. tes LVI ff., LXII och LXV.

[7] Tr. Sthm 1610.

[8] Om denna strid se vidare Annerstedt, a. a., s. 136 ff.

skilda villoläror i en ytterst häftig polemik, riktad särskilt mot Robertus Bellarminus, den store samtida romerske stridsteologen. Här kommer det lutherska Antikristbegreppet ideligen till användning, och stundom hänvisar Rudbeckius också till apokalyptiska bibelställen, såsom Dan. 11 och 2 Tess. 2.[9] Men längre än till bruket av denna apokalyptiska vokabulär sträcker han sig icke; något eskatologiskt inslag därutöver finner man ej.

Överhuvud taget vill det förefalla, som om i de ledande skikten av den svenska kyrkan, hos dem som öva det bestämmande inflytandet på Sveriges religiösa liv, det eskatologiska intresset börjar avsevärt minskas ett stycke in på det nya århundradet — detta på så sätt, att eskatologien i mindre grad präglar deras inställning i den vardagliga kyrkliga och teologiska verksamheten, sådan den kommer till synes i deras bevarade skrifter. Det är givet, att man under det följande skedet fortfarande ofta möter eskatologiska tankar och föreställningar i luthersk utformning, alltså framför allt knutna till det lutherska Antikristbegreppet. Men där de förekomma, får man ej sällan intrycket, att det snarast är fråga om invanda talesätt; Antikristbegreppet tycks sålunda ha övergått till att bli något av en litterär kliché, som användes av författare utan att det för dem ligger en skakande aktuell verklighet bakom. I vad mån så är fallet, det är naturligtvis ytterligt svårt att avgöra. Men faktum är, att det eskatologiska inslaget efterhand framträder allt mindre hos dem som representera den kyrkliga ortodoxien, och detta trots att källorna till den svenska idéhistorien nu börja flöda långt rikligare än under det föregående tidevarvet.

Därmed är ingalunda sagt, att det icke alltjämt, och särskilt i vissa sammanhang, förekommer mycket starka uttryck för en eskatologisk inställning. Vi finna dem i första hand i den exegetiska traditionen, där de hävdvunna föreställningarna naturligt nog länge levde kvar — ett område där man väl också med särskilt fog kan förmoda kvardröjande litterära klichéer. Vi finna detta i Olaus Andreae Helsingius' Apokalypskommentar 1621, som ju för övrigt huvudsakligen bygger på Nicolaus Botniensis' föreläsningar. Likaså i Johannes Baazius d. ä:s, den blivande Växjöbiskopens, Apokalypskommentar 1629[1], som tycks mestadels ha utnyttjat det senaste halvseklets föregångare.[2] — Ett angränsande område, där traditionen starkt vidmakthölls i mera populär form, är

[9] Fol. B2r.

[1] Se ovan s. 244, n. 6.

[2] Se Baazius' egna uppgifter i arbetets dedikation.

predikolitteraturen[3], och där komma de eskatologiska föreställningarna självfallet i dagen framför allt i utläggningarna av de eskatologiska texterna på 2:a sönd. i adv. och 25:e sönd. e. tref. Som ett enda exempel kan nämnas Johannes Rudbeckius, den tidigare stormaktstidens kanske största kyrkliga personlighet och främste predikant. I hans bevarade predikningar bryter den eskatologiska inställningen igenom på åtskilliga ställen[4] och särskilt i en predikan över evangeliet på 2:a sönd. i adv. 1622[5], där alla den nedärvda lutherska eskatologiens skilda element återkomma, burna av förkunnarens hela övertygelse och kraft. — En liknande inställning torde ej sällan komma till synes i andaktslitteraturen.[6] Och det behöver knappast påpekas, att man alltjämt finner starka uttryck för eskatologiska stämningar i det rent folkliga föreställningslivet.

Det är uppenbart, att dessa eskatologiska tankegångar och stämningar, hur traditionellt formade de än äro, alltjämt i högsta grad betingats av aktuella förhållanden — och icke minst av Sveriges inveckling i den stora politiska kamp, som åtminstone på kyrkligt håll kom att betraktas företrädesvis som en religiös motsättning. Trettioåriga krigets enorma betydelse för det eskatologiska föreställningslivet över hela Europa behöver knappast påpekas.[7] I Sverige liksom annorstädes har det utan tvivel spelat en stor roll även för den lärdare litteraturen. Baazius' Apokalypskommentar tillkom då de kejserliga arméerna strömmade upp kring Östersjöns stränder. Och åtta år senare utgav Uppsalaprofessorn Jonas Magni, den stridbare aristotelikern, sitt stora apokalyptiska arbete *Tuba Angelica*[8], som i hög grad är präglat av den tid, då svenskarna och deras förbundna under Johan Baner blodigt kämpade på Europas slagfält mot den påvlige Antikrist.

[3] Det kan påpekas, att Baazius' kommentar — enligt uppgift på titelbladet och i dedikationen — först framlagts i predikningar i Jönköping, där Baazius var kyrkoherde.

[4] Se G. Lindberg, Johannes Rudbeckius som predikant, Upps. 1927, s. 201 ff., och där anf. källor (Rudbeckius' bevarade predikningar äro förtecknade s. 241 ff.). Denna värdefulla framställning bygger dock till stor del på en enda predikan och för övrigt på några uttalanden från ganska skilda tidpunkter, varför den åskådning, som där kommer till synes, ej utan vidare kan anses ha behärskat Rudbeckius under hela den tid han varit verksam som predikant.

[5] Tr. Wästerås 1637.

[6] Se Lindquist, Studier i den svenska andaktslitteraturen under stormaktstidevarvet, s. 379 ff.

[7] Se vidare i sht Nordström, Lejonet från Norden. — Intressant vore att närmare undersöka det eskatologiska inslaget i den kyrkliga förkunnelse, som beröres av S. Arnoldsson, Krigspropagandan i Sverige före trettioåriga kriget, Gbgs högsk:s årsskr. 1941: 7.

[8] Tuba Angelica, Seu Demonstratio Indubitatae Veritatis De Antichristo . . ., Ups. 1637.

För en undersökning av de eskatologiska föreställningarna under stormaktstidevarvet, åtminstone under dess tidigare del, finnes tvivelsutan ett mycket rikt material, varom här givits endast en flyktig antydan. Men det må återigen betonas, att det förefaller som om man ej längre i de kyrkliga kretsarna finner en genomgående eskatologisk inställning, som dominerar den religiösa åskådningen med ständig aktualitet på samma sätt som under det föregående tidevarvet. Den lutherdom, som efter motreformationens betvingande härskar i den svenska kyrkan, skulle alltså vara mindre inställd på den yttersta domens snara inbrott än den lutherdom, som tillkämpade sig makten. — Ett sådant förhållande tarvar en förklaring. Och ett försök till en allmän förklaring, som kunde vara i sig själv rimlig och ligga nära till hands, må framkastas.

Lutherdomen står som segrare i det svenska kyrkosamfundet. Det romerska inflytandet har slutgiltigt undanröjts i och med att motreformationen slagits tillbaka — det utgör åtminstone icke ett *inre* problem på samma sätt som tidigare. Obestridd kan lutherdomen i sin nya maktställning jämförelsevis ostört ägna sig åt dess inre uppbyggnad i de dogmatiska och praktiska detaljerna. Den eskatologiska inriktning, som betingats av konflikten med Rom — Elias' kamp mot Antikrist — har då ej längre samma aktualitet och glider småningom ut ur intressefältet.

En rörelse, som i sin bittert oppositionella, och ofta till synes hopplösa strävan burits av drömmen om en ny och bättre tillvaro, som snart skall bryta in med förlossningen, har sålunda, i och med att den själv efterhand nått makten, övergått till dagens frågor i detta jordiska, såvisst som den eskatologiska förväntan kan leva blott i en ecclesia militans. — Värdet av denna förklaring i det föreliggande fallet kan förvisso bedömas endast i den mån vår andliga odling under det följande skedet blir närmare utforskad. Men om den äger något av riktighet, vore det förvisso varken första eller sista gången i västerländsk idéhistoria, som ett sådant förlopp låter sig urskiljas.

2.

Vad som nu blivit sagt, det gäller endast den lutherska ortodoxi, som under det tidigare 1600-talet allt starkare befäster sin makt i den svenska kyrkan och i Sveriges andliga liv överhuvud taget, på grundval av den aristoteliska skolfilosofi, som åter går segrande fram på skilda håll i Europa. I stark opposition däremot framträder emellertid den mystiskt orienterade strömning, som vi i det

föregående stundom skymtat, och vilken vid denna tid är i hög grad påverkad av Theophrastus Paracelsus och sedan allt framgent ofta nog förknippas med hans namn. I Sverige kommer den tydligt till synes vid det nya seklets början och blir sedan under det följande tidevarvet en källa till ständig oro hos den härskande ortodoxien och föranleder upprepade ingrepp av dess kyrkliga myndighet, detta icke minst på grund av yttringar av dess radikala eskatologiska idéer. — Sålunda se vi, hur ungefär samtidigt som lutherdomen får överhand i sin kamp mot Rom, en ny motsättning framträder inom lutherdomen själv.

Inom den paracelsistiskt influerade mystiken i Sverige är Johannes Thomae Bureus (1568—1652) den gestalt, som helt överskuggar alla andra. Han är utan tvivel en av de mest fängslande personligheterna i hela den svenska lärdomshistorien och är den förste i raden av de väldiga polyhistorer, som vår stormaktstid kan uppvisa. Bureus' mycket säregna och intressanta eskatologiska idéer äro till den grad radikala, att tydligen endast hans personliga förbindelser med statsmakten, och framför allt med Gustav Adolf personligen, hindrat att han träffades av den kyrkliga myndighetens hårda hand. De framträda visserligen redan under 1610-talet, men Bureus' viktigaste skrifter på området, bland vilka *NordLandaLejonsens Rytande* (1644)[9] intar främsta rummet, tillkomma först under ett senare skede av hans liv. Hans eskatologiska tankegångar måste för övrigt ses i intimaste samband med hans allmänna religiösa åskådning, som — delvis på grund av Bureus' psykiska egenart — är ytterst svårtillgänglig och ännu i mycket outforskad. Fördenskull skall Bureus här icke närmare beröras.[1]

Den företrädare för den mystiskt influerade strömningen, som först kommer i öppen konflikt med kyrkomakten och röjer den nya motsättningen i Sveriges andliga liv, är i stället Sigfrid Aronus Forsius. Även han företer genom sina personliga egenskaper — ganska äventyrliga, som hos många av denna riktning — ett ovanligt fängslande livsöde. Hans mångsidiga lärda verksamhet infaller huvudsakligen under 1600-talets två första årtionden.[2]

[9] NordLandaLejonsens Rytande, Som aff KopparAltarsens Mätning, Vppenbarar Skriftennes Tijda Räkning, Ups. 1644.

[1] En ytterligare orsak därtill är, att Bureus' åskådning i dess idéhistoriska sammanhang f. n. är föremål för en större undersökning av en annan forskare, vars resultat torde komma att framläggas tämligen snart. Fil. lic. Sten Lindroth, som här åsyftas, har frikostigt låtit mig ta del av sina rön.

[2] Någon mera omfattande modern framställning om Forsius har ännu icke blivit skriven. Hans liv och verksamhet ha i korthet skildrats senast av Holmquist, Svenska kyrkan

Forsius var finländare[3] och torde ha varit född icke alltför långt efter 1500-talets mitt[4]. Om hans lärda utbildning är föga känt. Han inskrevs bland de första i Uppsala universitets matrikel 1595 men var möjligen redan då präst, och omkring 1590-talets mitt tycks han mest ha vistats i Finland och Estland, där vi redan mött honom[5]. Där finner man honom också omkring sekelskiftet som fältpredikant, och han blir nu allt mera anlitad i hertig Karls tjänst. Förmodligen på grund av sina matematiska och astronomiska kunskaper, som han tycks ha utvecklat tidigt, sändes han med på den märkliga geografiska Lappmarksexpeditionen 1601—02.[6] Därefter erhöll han Kimito pastorat men påträffas vintern 1605—06 på en resa i Nordtyskland, vilken föranledde att han vid hemkomsten fängslades som misstänkt för delaktighet i konspirationer till Sigismunds förmån. Han blev dock fri ganska snart, och under dessa år börjar hans rika kalendariografiska och prognostiska författarskap nå offentligheten. Under åren 1609—10 tycks Forsius någon tid ha avlöst Martinus Stenius som astronomie professor i Uppsala[7], men om hans akademiska verksamhet har man

under Gustav II Adolf, s. 66 ff., 167 f., som också s. 475 f. anger den viktigaste tidigare litteraturen; Holmquists framställning är emellertid icke utan oriktigheter. Forsius' förste levnadstecknare, F. W. Pipping, Historiska bidrag till Finlands calendariografi, 1 (Bidrag t. kännedom om Finlands natur o. folk, utg. av Finska Vetensk.-Soc., 1) H:fors 1858, meddelar s. 82 ff. en Forsiusbibliografi, som alltjämt är mycket värdefull.

[3] Namnet Forsius är härlett av Forsia, Helsingfors. Det har sedan gammalt använts i forskningen som ett slags familjenamn och har av flera skäl fått karaktär av ett sådant på helt annat sätt än andra tillnamn med likartad härledning, t. ex. Medelpadius, Botniensis. Därför användes det även här.

[4] I litteraturen uppges vanligen, med växlande bestämdhet, att han var född omkr. 1550 eller kort därefter. Denna uppgift är dock ingenstädes bestyrkt och återgår tydligen på Pipping, a. a., s. 12. Pipping tycks mena, att eftersom Forsius tagit namn efter Helsingfors, är han född efter stadens första anläggning 1550, och »troligen få år» därefter. I och för sig är det dock intet som hindrar, att han varit född så sent som ett stycke in på 1560-talet. — Den vanliga uppgiften, att Forsius var borgarson, har sitt ursprung i Pippings ganska osäkra gissning, a. a., s. 13.

Forsius' biografi företer i litteraturen sedan gammalt en sannskyldig snårskog av oriktiga, motsägande och oklara uppgifter, vilken ännu ej blivit upprojd (därom vittnar bl. a. Holmquist, a. a., och samme förf:s Forsiusuppsats i Nord. familjeboks månadskrönika 1938, s. 788 ff.). En sammanhängande kritisk framställning kan ges endast i en större anlagd studie över Forsius' liv, och de strödda bidrag, som lämnas i det följande, äro blott sådana som tillkommit så att säga i förbifarten.

[5] Ovan s. 228 f.

[6] Därom se vidare N. Ahnlund, Daniel Hjort, i förf:s Svensk sägen och hävd, s. 203 ff.

[7] Dock synes han under senare delen av år 1610 ha vistats någon tid i Finland. I en skrivelse dat. Sthm $^{29}/_{10}$ 1610 (RA: Riksregistr. 1610, fol 376r; regest) beordrar nämligen Karl

eljes blott den uppgiften, att han under striden kring Johannes Messenius uppträder på dennes sida »fuller och druckin» i akademiska konsistoriet[8]. Ett stycke in på 1610-talet blev han predikant vid finska församlingens kyrka i Stockholm men kom till följd av sitt oregelbundna levnadssätt och bråkiga kynne snart i häftiga konflikter med ämbetsbröder och överordnade. Måttet rågades genom ett uppseendeväckande dråp, som råkade ske vid ett supgille hos Forsius[9], och han måste lämna sin tjänst. Under de följande åren tycks han ha levt mycket ostadigt och i svåra omständigheter men alltjämt under flitigt författarskap. Hans djärva astrologiska och andra spekulationer ledde 1619 till den sammanstötning med stats- och kyrkomakten, som strax skall närmare beröras. I början av 1620-talet erhöll han en slutlig fristad som kyrkoherde i Ekenäs i den nyländska hembygden, där han avled 1624.[1]

Detta oroliga och tragiska levnadslopp, som aldrig lät hans rika begåvning komma till full rätt, infaller under några årtionden, fyllda av oerhörda påfrestningar och umbäranden för det svenska samhället. Och mot bakgrunden av ett sådant livsöde har man att se Forsius' eskatologiska föreställningar.

Forsius' första astrologiska prognostikon utkom omkring nyåret 1605—06 i Lübeck[2], där han då vistades[3]. Det bygger på betydande astronomiska kunskaper och visar det starka astrologiska intresse, som senare skulle bli allt mera ut-

IX drabanthövitsmannen Lars Svensson att draga till Finland och befalla Axel Kurck, Klas Fleming, dennes son och måg, biskopen i Åbo, »her Sigfredh Aronum» m. fl. att skynda till konungen.

[8] Relationen därom är tr. av Annerstedt, Upsala univ:s hist., Bihang I, s. 86. Holmquist, a. a., s. 69, vill tolka Forsius' sympati för Messenius som »ett belägg för hans renässansinställning även gentemot den ortodoxa renlärighetsivern och intoleransen». Det enda direkta vittnesbördet om Forsius' ställningstagande är dock en replik, som han skall ha fällt i berusat tillstånd i en titelfråga. Därjämte omtalas han av Messenius själv i sympatiska ordalag i Scondia illustrata, VIII, s. 110, o. X, s. 39, där dock sakuppgifterna — som ej gälla striden i Uppsala — äro ganska tvivelaktiga.

[9] Se Ahnlund, Daniel Hjort, s. 226 ff.

[1] O. F. Hultman, När dog Sigfrid Aronus Forsius? Skr. utg. af Sv. lit.-sällsk. i Finl., Förhandl. o. upps., 11, H:fors 1898, s. 181 f. — Ännu i författarregistret till den senaste svenska psalmboken anges dödsåret felaktigt till 1627.

[2] Se vidare Pippings bibliografi, n:r II. Om den närmare dateringen, se nedan n. 3.

[3] Dedikationen är daterad Lübeck den 16 okt. 1605. — Ett par ställen i själva skriften (fol. E2v o. F1r) visa, att åtminstone dessa partier författades efter den 17 sept. 1605.

Om Forsius' vistelse i Tyskland har allmänt antagits, att den i någon mån stått i samband med studier. Hans inlaga från fängelset i sept. 1606 (tr. av Pipping, a. a., s. 38 ff.) visar också, att han till framåt våren 1606 uppehållit sig i Lübeck, Wismar och Rostock, och att

präglat hos honom. Forsius avhandlar ingående de celesta förloppen under år 1606, vilka noga beräknas, varvid han på varje punkt anger deras inverkan på den elementariska världen, och vad man på grund härav har att iakttaga. Några mera vittgående förutsägelser om de händelser, som äro att förvänta i världen, gör han dock icke här.

Efter återkomsten till Sverige blev Forsius' författarskap en tid hämmat av fångenskapen, men snart efter det han blivit fri[4] uppträdde den stora kometen på hösten 1607. Den föranledde honom strax att utge en ny skrift[5], som är intressant att jämföra med Laurentius Paulinus' betraktelser över samma fenomen[6]. Forsius' skrift, som är betydligt mindre, präglas av en avgjort större

han i Rostock livligt umgåtts i akademiska kretsar, ehuru icke inskriven vid universitetet. Vidare upplysningar ha saknats. Hans prognostikon för 1606 utgavs i Lübeck, en stad som ju mera sällan förekommer i lärda sammanhang. Emellertid är denna skrift försedd med en gratulationsdikt av ingen annan än David Herlitz, kalendariografen, numera stadsphysicus i Lübeck. (Enligt Kosegarten, a. a., I, s. 224, och Allg. Deutsche Biogr., 12, s. 118, erhöll han denna syssla först 1606. Är detta riktigt, skulle Forsius' skrift ha utkommit först detta år. Detta bestyrkes också av uttrycket fol. F1r: »then 12. Septemb. j Åår»; och likaså av uttryckssättet på ett ställe i Forsius' skrift om kometen 1607, fol. B3r.)

Det umgänge med Herlitz, varom dikten vittnar, måste ha starkt stimulerat Forsius' fortsatta kalendariografiska verksamhet, påbörjad redan flera år tidigare (detta enligt dedikationen fol. B1r; enligt Forsius' egna uppgifter många år senare påbörjades den 1597). Kanske har också något slags samarbete för framtiden planerats under denna tid. I varje fall finner man, att i Gustav Adolfs almanacksprivilegier för Forsius 1613 (tr. av Pipping, a. a., s. 50 f., och Klemming o. Eneström, a. a., s. V f., n.) ej blott talas om dennes egna almanackor, utan även förbjudes införsel och försäljning av andra almanackor, som tryckts utan Forsius' tillstånd. Och de enda almanackor utom Forsius' egna, som utkomma i Sverige under det följande decenniet — liksom tidigare från 1605 — äro just Herlitz' (se Klemming o. Eneström, a. a., s. 3 ff.).

Leinberg uppger, a. a., s. 50, att en son till Forsius studerat i Lübeck 1606. Källan, i Finlands riksarkiv, är f. n. ej tillgänglig; kanske kan man gissa, att den ej gäller någon son utan Forsius själv.

[4] Som Pipping, a. a., s. 46 f., påpekar, tycks det framgå av Forsius' berättelse i kometskriften 1607 (fol. A3r) om den märkliga fisken i Stockholm den 20 juli samma år, att Forsius var fri redan vid denna tid.

[5] Pippings bibliografi, n:r IV.

[6] Holmquist uppger, a. a., s. 67, att Forsius räddats ur fängelset genom att Karl IX av honom — liksom av Laurentius Paulinus — önskade ett utlåtande om kometens innebörd. Uppgiften saknar varje stöd i källorna. Den tycks ha sitt ursprung i J. Werwing, Konung Sigismunds och Konung Carl den IX:des Historier, utg. av A. A. v. Stiernman, II, Sthm 1747, s. 224, där det berättas om att Karl IX begärde Forsius' yttrande om ett himmelsfenomen 1611. Werwings uppgifter om Forsius äro överhuvud ganska opålitliga i kronologien (jfr ibid., s. 221), men fördenskull kan icke denna händelse utan vidare förläggas till 1607. I dedikationen av kometskriften 1607, som är riktad just till konungen, säger

stringens och av den klara och förnäma stilkonst, som kännetecknar hela hans författarskap. Inledningsvis särskiljer Forsius på vanligt sätt naturliga tecken och onaturliga, vilka båda äro att betrakta som Guds varningstecken. Som exempel på de senare nämner han bl. a. de järtecken — här förut berörda — som han själv upplevt på andra sidan Östersjön på 1590-talet. Kometerna däremot äro av det förra slaget. Han redogör ingående för deras fysiska beskaffenhet och indelning enligt den klassiska uppfattningen (Plinius) och deras verkningar på jorden.[7] Forsius beräknar den nya kometens bana i förhållande till det celesta skeendet och förutsäger på grundval därav och av andra omständigheter de händelser på jorden, som kunna väntas följa. Särskilt uppehåller han sig vid de stora förändringar, som synas skola ske i det tyska kejsardömet, och erinrar om Johann Hiltens profetior rörande tiden »in moot thenna åhren».[8] Han förmodar, att Gog och Magog nu skola uppträda, i det att en stor krigshär enligt profetians ord (Hes. 38) skall draga från Nordlanden ned mot Söderlanden; om dess nationalitet vill han dock icke uttala sig. Forsius framhåller vidare, att om nu en stor förändring skall ske i den innevarande monarkien, så är det av de bibliska profetiorna klart, att ingen ny monarki skall upprättas i denna världen, utan Messias' himmelska och eviga monarki måste begynna.[9] I slutorden betonar han också, att den nya kometen är ett tydligt tecken till Herrens tillkommelse och världens ända.[1] — Till kometskriften har Forsius fogat en del av ett astrologiskt prognostikon för år 1608.[2] Där avhandlar han planeternas konjunktioner och främst coniunctiones maximae, som inträffa endast vart 795:e år. På samma sätt som tidigare Ringius och Georgius Olai[3] påvisar Forsius, hur den sjunde eldstrigonperioden, som utgick 1603, måste

Forsius (fol. B1r f.), att han författat skriften, emedan många önskat höra hans mening om kometen; sedan hade han också företett den för konungen, och då han förnummit, att denne ansett skriften »menigh man tiänligh wara», hade han låtit trycka den. Om konungen begärt ett utlåtande under sådana förhållanden, som Holmquist påstår, skulle väl Forsius ej ha underlåtit att nämna det i detta sammanhang.

[7] Även Forsius ger (fol. C4r ff.) en del exempel på tidigare kometer och deras verkningar, mest från det sista århundradet. Däribland nämner han också stjärnan 1572, som han dock ej kallar komet utan stjärna.

[8] Fol. C3r.

[9] Fol. C3r f.

[1] Fol. D1v.

[2] Fol. D2v ff. I inledningsorden omtalar Forsius, att hans stora prognostikon för 1608 »för Boktryckiarenars hinder» icke kunnat utkomma, och då många frågat efter den hos bokbindarna och tiden tycks bli för knapp att publicera den, begagnar han tillfället att utge dess viktigaste del, så att man ej alldeles skall behöva undvara den.

[3] Se ovan s. 137 ff., 155, 165.

vara den sista, emedan världen icke skall bestå längre än i ej fullt 6000 år; han erinrar också om analogien med de sju veckodagarna. Fördenskull måste världens slutliga förstöring genom eld vara nära förestående.[4]

År 1608 utgav Forsius en liten skrift om några vädersolar, som synts över Stockholm den 13 juni detta år.[5] Han framställer där den traditionella uppfattningen av fenomenets fysiska art och av dess betydelse som förebud till oroligheter och omvälvningar i politiskt och religiöst avseende[6], och i tolkningen av de senaste vädersolarnas följdföreteelser förutser han väldiga händelser i världen, däribland ett stort förbund mot »then Babyloniska Skökian Rom, och thess huffuudh, Wildiwret».

Under sin korta tid som astronomie professor i Uppsala fortsatte Forsius sin astrologiska verksamhet och utgav 1609 ett nytt prognostikon för följande år.[7] Några direkt eskatologiska spekulationer innehåller det ej men kan ändå här vara av intresse, emedan det visar vilket motstånd som Forsius nu hade att bekämpa i sin konsts utövning. I dedikationen klagar han bittert över den misstro och förföljelse han fått lida och framställer mot sina belackare ett synnerligen ingående försvar för den judiciära astrologien.[8] Med all sannolikhet är det förhållandena i Uppsala, som här åsyftas. I den akademiska miljön har Forsius säkert haft svårt att finna sig tillrätta, på grund av både sin personliga läggning och sin oppositionella naturfilosofiska åskådning; det är för övrigt just i skriften 1609, som inflytandet från Paracelsus först kommer i dagen.[9] Vad beträffar astrologien, har han väl knappast kunnat undvika sammanstötningar med Martinus Stenius — han tycks ha ersatt denne, medan Stenius var i ko-

[4] Av den gamla dikten om år 1588 återger Forsius (fol. E2r) i samband med en astrologisk beräkning för år 1663 följande rader:

»Om ey tå werlden sigh omhwälffuer,
All creatur aff fruchtan skälffuer.»

[5] Pippings bibliografi, n:r VI.

[6] Han nämner också vädersolarna i Stockholm 1535 (vädersolstavlans) och sätter dem i samband med den hanssonska sammansvärjningen.

[7] Pippings bibliografi, n:r X.

[8] Det må påpekas, att han här (fol. C2r f.) i korthet refererar Ptolemaios', Copernicus' och Tycho Brahes kosmologiska system, vilket torde vara första gången en verklig redogörelse för det copernicanska systemet förekommer i svensk litteratur. Jfr f. ö. Forsius' framställning i hans Physica 1611 (varom vidare nedan), s. 87.

[9] Fol. G3r, där han gör förutsägelser om tillgången på metaller under år 1610 och även berör guldmakeriets problem, varvid han utbrister: »O at en Theophrastus wore til, så skulle (vthan alt tuijfwel) then Swenske Metall aff sigh vthsweetta gott Gull.»

nungens onåd[1] — och Stenius' disputation 1611 torde i icke ringa mån ha tillkommit som ett genmäle till Forsius.

I sitt prognostikon 1609 säger sig Forsius vara sysselsatt med sin *Physica Eller Naturlighe tings Qualiteters och Egendomars Beskrijfuelse*[2]; detta omfattande och märkliga arbete, den första naturfilosofien på svenska språket, fullbordades 1611 men kom aldrig till trycket[3]. Det ansluter sig i mycket till den traditionella skolfilosofien men hävdar på åtskilliga punkter oppositionella, paracelsistiska tankegångar, som ännu efter Forsius' död kommo det ortodoxa nitet att hindra arbetets tryckning. I ett kapitel diskuterar han här frågan om världens begynnelse och framhåller, att såsom världen haft en begynnelse, så måste den ock få en ända. När han vill bevisa detta med 'naturliga skäl', gör han det i anslutning till den gamla föreställningen om senectus mundi, i ordalag som må i sin helhet återgivas[4]:

»Är och thet icke ringa tekn, att werlden lijka som lamm af ålder, begynner att skrijdha till vndergång, Nemligha, att Solen nw mykit närmare till Iorden är kommen, än hon war i Ptolemaei tijdh, på thet att hon then förlammadhe och suagha Iorden medh sin närhet täste bättre kunde wärma och upfrijska. Så hafuer icke häller Solen alldeles sine förre krafter, till att skijna, wärma, och födha lata. Ia, alle Elementer äre igenom ålder mykit förmängde, orenadhe, och försuaghadhe, ther igenom alle lijfachtighe och wäxande creatur, som aff them sammansatte äre, äre mykit sämbre, och suaghare wordne, och begynna lwta till undergång. Wädret är icke lijka kraftigt till att ala foglar, watnet är icke lijka fruchtsamt till att födha fiskar Iorden är och icke lijka fruchtbar till alle sijne wäxter, och till the förnämligheste diwr. Och thet än mera är, hafuer menniskians ålder ifrå begynnelsen så mykit taghit aff, att ther fädherne lefde i många Hundradhe åår, såsom Mathusalem i 969 åår, ther kan man nw sällan nhå till 70, eller åth högst 80, åår, Ia, många Hafua gråå håår, in på sitt 30 åår, och Hinna icke inn till 50 eller 60, för än the blifua alldeles orörlighe och barnslighe. Man seer och thet, att then teghelsteen som nw blifuer slaghen, förfaller och smältter sin kooss efter 3 eller 4 åår, ther then som för 100, 200 eller flere åår, brändt och inmurat war, i thenne dagh ännw står mykit starckare, såsom han alldeles aff vgnen först kommen wore. Thet samma seer man och medh timber och annat gammalt trädh wärck, thet ännw starckare är än thet nyia. Ty är alt thetta tekn till ålderdoms suaghet, och att werlden nalckas till endan.»

[1] Därom se Annerstedt, a. a., s. 133 o. 139, n. 2.

[2] Fol. G3v.

[3] En edition, redigerad av J. Nordström och ingående i Upps. univ:s årsskr., föreligger i tryck, ehuru ännu ej utkommen; till denna hänvisas i det följande.

[4] A. ed., s. 74 f. — I Physica, s. 92 ff., framlägger Forsius ånyo sin astrologiska uppfattning.

Under de oroliga åren i Stockholm fortsatte Forsius sitt författarskap med oförminskad iver. Om hans eskatologiska intresse vittnar översättningen av de apokryfiska 3 och 4 Esra böcker, som utkom av trycket 1613[5]; av dessa skrifter skattades den senare med dess fantasirika apokalyptiska innehåll mycket högt i tidens mystiskt orienterade kretsar. — Under årtiondets senare del, då Forsius levde mera avskild från den borgerliga världen, har han allt djupare fängslats av stjärnevärldens verkningar i de jordiska tingen. Förutom de almanackor, som årligen utkommo med kungligt privilegium — han kallar sig också »Regius Astronomus» — utgav han en följd av astrologiska prognostika.[6] De visa alltfort hans dragning till en heterodox naturuppfattning och innehålla ytterligt noggranna förutsägelser för de olika åren, ehuru visserligen icke gällande händelser av större räckvidd.[7] Slutligen funno de officiella myndigheterna måttet rågat. Den direkta anledningen var Forsius' prognostikon för år 1619[8], där Forsius till de vanliga förutsägelserna[9] fogat ett kapitel om några märkliga järtecken, som Gud på sistone sänt till varning. Han omtalar där bl. a. folkprofeten Jon Olofsson, vilken vid denna tid som bäst gick och spred sin sällsamma förkunnelse.[1] Jon var en gammal olärd bonde, som sade sig ha kallats till profet av ett par kometer, och sina utsagor hade han nedskrivit i en bok under en ängels

[5] Pippings bibliografi, n:r XVIII.

[6] Se vidare Pippings bibliografi, s. 99 ff.

[7] I dedikationen av sitt prognostikon för 1618 (Pippings bibliografi, n:r XXV), fol. A2v, klagar han ånyo över det motstånd hans konst får lida från somliga teologer, »ther doch aff them en part henne tilförenne profiterat, och feett vnderhåld ther aff hafft hafwa». Som Ahnlund, Gustav Adolf, lejonprofetian och astrologien, s. 41, påpekar, åsyftar Forsius här säkerligen Laurentius Paulinus och den just utkomna första delen av Ethica Christiana (det må dock observeras, att han i fortsättningen vänder sig även mot sådana som angripit astrologien i predikningar). I detta sammanhang bör dock nämnas, att Forsius i sin kometskrift 1619 (Pippings bibliografi, n:r XXVIII), fol. B2r, fäller följande tvivelsutan uppriktiga yttrande: »Så hafwer ock then ährewördige Mannen D. Paulinus Biscopen i Strängnäs, vthi sin Cometoscopia, en stoor hoop Exempel aff alle förre Cometer indraghit, tijt iagh then fromme Läsaren wijsar.»

[8] Pippings bibliografi, n:r XXVII.

[9] I dedikationen, fol. A3r f., återger Forsius en åsikt, som man stundom möter i litteraturen — jfr Joh. Stadius och Ringius ovan s. 138 — att himlen kommer allt närmare jorden, varav till slut världens slut måste följa (jfr början av citatet ovan s. 265). Denna teori förkastar Forsius på astronomisk grund. Han säger, att somliga teologer framställt den i skrift, och att han även hört många predika därom. Detta sista påstående är kanske något överdrivet; Forsius får efterhand en allt starkare benägenhet att tillvita 'teologerna' de åsikter han ej delar.

[1] Om honom, se vidare bl. a. T. Norlin, Fyra svenska judaister på Gustaf II Adolfs tid, Teol. tidskr. 1869, s. 309 ff.; Valentin, a. a., s. 35; Holmquist, a. a., s. 166 f., 330.

ingivelse. De voro delvis högst fantastiska och innehöllo svåra kätterier av skilda slag samt präglades av vittsvävande eskatologiska spekulationer. Jons förkunnelse väckte en viss oro i landet, och Gustav Adolf såg sig snart föranlåten att ingripa mot honom. Då nu Forsius i sin skrift uttalat sin tro på Jons gudomliga sändning, vände sig konungen även mot honom, och i maj 1619 sändes han till Uppsala för att rannsakas av domkapitlet, ej blott för uttalandena om Jon utan ock för sina astrologiska förutsägelser. I en längre inlaga redogör Forsius nu för sin åskådning[2], där han åberopar ej mindre den kabbalistiska filosofien än även mystikern och paracelsisten Valentin Weigels (1533—88) nyligen utkomna skrifter[3], och försvarar astrologien liksom kiromantien, vilken också kommit på tal[4]. I sin resolution går domkapitlet ej in på någon egentlig vederläggning; det fördömer den judiciära astrologien i mera allmänna ordalag, varvid åberopas de uttalanden av huvudsakligen religiösa auktoriteter, som Martinus Stenius i sin disputation 1611 avslutningsvis anfört.[5] Kapitlet hemställde, att Forsius skulle förbjudas utövning av sin konst, och att han ej skulle få bruka prästämbetet, förrän han i tryckt skrift förkastat sin vidskepelse. —

[2] Handlingarna i ärendet äro tr. som bilagor till Pipping, a. a.

[3] Han tycks närmast avse den pseudoweigelska Astrologia theologizata, som föregående år utgivits som fortsättning på Weigels Γνῶθι σεαυτόν (tr. 1615): se J. O. Opel, Valentin Weigel, Leipzig 1864, bibliografien s. 57 ff. samt s. 192 ff., och W. Zeller, Die Schriften Valentin Weigels (Hist. Studien, H. 370), Berlin 1940. Frågan har här icke närmare undersökts.

[4] I Physica, a. ed., s. 97, har Forsius tidigare framställt sina kiromantiska idéer i samband med astrologien på ungefär samma sätt. De förekomma även i hans prognostikon för 1617 (Pippings bibliografi, n:r XXII), fol. A4r.

När, var och hur Forsius först fått sitt intresse för mera exklusiva vetenskaper väckt, därom vet man intet; uppgifterna att han redan under tidigare år studerat i Tyskland, vilka alltjämt förekomma i litteraturen, äro helt obestyrkta. Fördenskull äro ett par notiser värda beaktande. Den ena gäller kiromantien. I sina slutpåminnelser till domkapitlet 1619 uppger Forsius (Pipping, a. a., s. 139), att han tillämpat sitt kiromantiska vetande endast en gång. Det var då han satt fången i Örebro — alltså 1606 à 1607 — då drottningens jungfrur och pigor kommo och ville bli spådda av honom; och för att i sitt elände få mat och penningar av dem gjorde han då detta »efter som jagh, af thet jagh förr i ungdomen läsit hade, minnas kunde». Denna 'ungdom' får väl förläggas till omkr. 1590, om ej tidigare.

Den andra notisen ger Forsius i sitt prognostikon för 1608 (bihang till kometskriften 1607), fol. E2v, och sitt prognostikon för 1620, fol. C2v f. Han berättar om en 'mantisk dröm', som han haft i Reval 1594, då han tydligen var skolmästare där. Av berättelsen framgår, att Forsius redan vid denna tid intresserade sig för tal- och bokstavsmystiska spekulationer.

[5] I huvudsak samma ståndpunkt hade Laurentius Paulinus intagit i Ethica Christiana 1617. Hans framställning kan dock knappast direkt spåras i domkapitlets utlåtande, vilket däremot är fallet med Stenius'.

Den kyrkliga myndighetens ståndpunkt är indirekt av stor betydelse för den eskatologiska spekulationen: från detta håll godtar man ej längre det stöd, som astrologien tidigare fått ge eskatologien.

Vad Forsius' öde beträffar, tycks statsmakten ha ställt sig mera fördragsam.[6] Forsius för sin del hade i sin svarsinlaga uttryckt sig något undvikande men vidhållit sin principiella ståndpunkt, och snart var han färdig med ett nytt prognostikon »Til thet Vndersamma Förandringsåret M DC XX».[7] Här förenas de vanliga astrologiska förutsägelserna med vittsvävande eskatologiska tankegångar. Det apokalyptiska föreställningsliv, varav vi hos Forsius i det föregående sett föga mer än skymtar i olika sammanhang[8], bryter nu fram i dagen med en våldsam kraft. Att världens slut är nära förestående, och att år 1620 skall innebära oerhörda händelser, det står för Forsius alldeles klart, efter många väldiga teckens vittnesbörd. Det är långt mera än de vanliga lutherska argumenten, som här utnyttjas. Antikrist rasar, Satan är lös ur sitt fängelse, Gog och Magog församlas, alla det eskatologiska dramats sista stora händelser äro förhanden — det finner Forsius ej blott genom en allmän tillämpning på de aktuella tilldragelserna i världen: de astrologiska beräkningarna vill han nu »efter itt nytt sätte föra til Theologiam» och tolka de astrala förloppen efter deras andliga innebörd. Alla de apokalyptiska skrifterna — Hesekiel, Daniel, 4 Esra, Apokalypsen — få sin förborgade hemlighet avslöjad, om man 'med flit överväger dem i andanom'; med astrologiens hjälp skönjer man då, hur profetiorna om den yttersta tiden gå mot sin snara fullbordan.[9] Luther har uppträtt som den nye Elias, som inledde Seculum Eliae Reformatoris[1], och när det nu gått till ända, förestår den andra världens slut och den tredjes begynnelse[2].

[6] Dock är att märka, att Forsius i fortsättningen icke mera kallar sig »Regius Astronomus».

[7] Pippings bibliografi, n:r XXXI. Man lägge märke till titelbladets träsnitt, framställande människan som mikrokosm, i korrespondens med zodiakens olika tecken.

[8] Det eskatologiska inslaget framträder även i Forsius' skönlitterära alstring, som här ej kan närmare beröras. I den samling av till svenska översatta psalmer, som utgavs 1614 under titeln Andeliga Psalmer och Wijsor, och som allmänt tillskrives Forsius, gör sig den eskatologiska stämningen tydligt märkbar: se Liedgren, a. a., s. 197 ff. År 1620 utgav Forsius under titeln Speculum vitae humanae en bearbetad översättning av ett danskt diktverk från 1515; däri skildras människans tillvaro från födelsen till den yttersta domen, som ingående beskrives. Härtill har Forsius fogat, förutom tolkningar av ett par andra latinska dikter, en översättning av den berömda medeltida sekvensen Dies irae dies illa.

[9] Fol. A3r f., B1r f.

[1] Fol. C1v, C2v. På det förra stället återges också Hus' profetia om gåsen och svanen. — F. ö. åberopas Hiltens profetior på flera ställen.

[2] Fol. A2v.

Gud har nämligen delat världens tid i tre åldrar: den första, från Adam till Kristus, är Fadrens; den andra, som nu skall taga ända, är Kristi; och därefter inträder Andens ålder, som skall göra Kristi får andliga och föra dem på Sions berg.[3] På grundval av utsagan om de 6000 åren kan tidpunkten närmare bestämmas, varvid astrologiens hjälpmedel och särskilt beräkningen av den sista stora eldstripliciteten komma väl till pass. Man finner då, att det instundande år 1620 skall medföra väldiga händelser; åtminstone på ett ställe tycks Forsius med ett tydligt inslag av kiliastiska tankegångar, högtidligen fördömda i Confessio Augustana[4], hävda den åsikten, att ungefär vid denna tid världens sista skede skall begynna, då det »skal blifwa itt fårahus, och en herde, än här på Jordenne»[5], till dess Herren kommer till domen. Om tidpunkten för denna uttalar han sig ej alldeles tydligt men har åtskilliga spekulationer om 1666, »på hwilket åår många mysteria peka».[6] I dessa beräkningar av tiden för den eviga sabbatsvilans inbrott utvecklar Forsius en vidlyftig tal- och bokstavsmystik, vari han utnyttjar ej blott de biblisk-apokalyptiska tidsuppgifterna och vilddjurets tal utan även andra bibliska taluppgifter, som han tillskriver en förborgad innebörd, såsom måtten på pelarna i Salomos tempel (1 Kon. 7: 15 f.), antalet av serafernas vingar (Jes. 6: 2) eller tiden för Ahasverus' gästabud (Est. 1).[7] Flera mystiska sätt kunde finnas, säger Forsius, att utröna tiden, men det är ändock klart, att världen kommit på sin yttersta ålderdom. »Ty är thet bästa rådh, at wij oss beredhe ingå i Archen, Syndaflodhen är förhanden och kommer snart.»[8] — Dessa olika tankegångar, som Forsius ej framställt i ett klart sammanhang, synas väsentligen återgå på den aktuella mystisk-apokalyptiska litteraturen: de tillhöra föreställningskretsen kring Weigel och rosenkreutzarnas mystiska brödraskap, med dess anknytning till den medeltida joachitiska historieteologien — Faderns, Sonens och Andens åldrar — i förening med en spiritualiserande astrologisk spekulation.[9] I Sverige var vid denna tid

---

[3] Fol. B4v.

[4] Confessio Augustana, art. XVII (Die Bekenntnisschriften der evangelisch-lutherischen Kirche, I, Wittenb. 1930, s. 70): »Damnant et alios, qui nunc spargunt iudaicas opiniones, quod ante resurrectionem mortuorum pii regnum mundi occupaturi sint, ubique oppressis impiis.»

[5] Fol. A3v.

[6] Fol. C1r o. passim.

[7] Fol. C4v f.

[8] Fol. D1v.

[9] Ej heller detta intressanta problem — Forsius' källor — kan här närmare beröras; det må vara nog med en allmän hänvisning till Opel, a. a., och W.-E. Peuckert, Die Rosenkreutzer, Jena 1928.

Johannes Bureus sedan flera år djupt fängslad av de rosenkreutziska idéerna; om Forsius' förbindelser med honom har man dock ingen kännedom.[1]

Ej heller vet man vilken reaktionen i ortodoxa kyrkliga kretsar blev inför Forsius' skrift, utgiven något halvår efter tillrättavisningen i Uppsala, men välvillig var den säkert icke. Hur som helst så finner man, att Forsius' prognostika under de följande åren äro avgjort mera återhållsamma och även mera kortfattade, vartill torde ha bidragit att hans studier allt mera försvårades av ålder och ohälsa.[2] Även i dessa skrifter är dock det eskatologiska inslaget starkt, mindre i förutsägelserna »Til then ytersta Sabbatz Tilberedhelse Dags Första Wächt, som är åhr Christi M. DC. XXI.»[3] än i det astroteologiska prognostikon för 1622, »På hwilket thet Siette Insiglet vpbrutit warder, och then siette Engelen basunar.»[4] I den senare skriften åberopar han även de berömda medeltida profetior, som gingo under Methodius', Merlins och Lichtenbergers namn[5], och försöker ånyo med stöd av den sista eldstripliciteten närmare bestämma tiden för den eviga sabbatens begynnelse[6]. Som avslutning återger han, med tillämpning på den närvarande tiden, ur sin egen översättning av 4 Esra bok den uppenbarelse, vari ängeln förkunnar de stora tecken och hemsökelser, som skola föregå världens ända.[7] Förvisso ha stora förväntningar om inbrytandet av »then ewige Roos hwijlodagh», med frid efter alla personliga motgångar, fyllt Forsius' sinne under hans sista år borta i Ekenäs.[8]

---

[1] Holmquists framställning i hans båda sistnämnda arbeten är på denna punkt ganska vilseledande.

[2] Under åren omkring 1620 klagar han upprepade gånger däröver, och i inledningsorden till sitt prognostikon för 1621 (se nedan) säger han, att särskilt synens svaghet på sistone försvårat hans arbete. Redan i svarsinlagan till Uppsala domkapitel heter det, att ålder och sjukdom hindra honom att vidare bruka den astrologiska konsten; detta tyder väl på att hans syn redan nu är dålig. — I den nyssnämnda skriftens slutord ursäktar han sitt verks brist på utförlighet även med att han »hafft myckit resande i förledne åår».

[3] Prognostica Astro-Theologica. Til then ytersta Sabbatz etc. Sthm s. a. Denna skrift saknas i Pippings bibliografi.

[4] Pippings bibliografi, n:r XXXVI.

[5] Fol. B2r f.

[6] Fol. C1v f.

[7] 4 Esra 5: 1—13.

[8] Troligast är, att överflyttningen dit skedde 1621; denna invecklade detaljfråga kan emellertid ej diskuteras här. Ekenäs låg under patronatsrätt, som vid denna tid innehades av Sten Axelsson Lewenhaupt, greve till Raseborg, i den politiska historien beryktad som en våldsam man av tvivelaktig heder och en svår bondeplågare. Till honom har Forsius den 1 sept. 1621 dedicerat sitt prognostikon för 1622; möjligen hade han då redan erhållit pastoratet.

Forsius har här behandlats jämförelsevis utförligt — ehuru i och för sig alltför kortfattat[9] — emedan hans livsöde på ett så lärorikt sätt blottar den nya motsättningen i Sveriges andliga och religiösa liv. Han är, som förut påpekats, den förste företrädare för den mystiska strömningen i Sverige, vars åskådning träder i dagen på ett sådant sätt, att den bringar honom i öppen konflikt med den kyrkliga maktens innehavare. Visserligen inverkade därvidlag ej enbart ideella faktorer — även yttre omständigheter bidrogo till att skärpa motsättningen. Men man vill gärna i Forsius' hela personlighet, orolig, mångfrestande och utpräglat oppositionell, se något representativt för hela den åsiktsriktning han tillhörde.

Det oppositionella i hans åskådning framträder, som vi sett, icke minst i hans prognostiska och eskatologiska idéer. De höra ingalunda till de mest radikala i samtiden: de ha sålunda knappast något starkare inslag av kiliasm, och här skulle andra av den mystiska strömningens målsmän i Sverige, såsom Bureus och den märklige men äventyrlige och olycklige Friedrich Menius[1], komma att gå betydligt längre. Likväl måste man säga, att även gentemot sådana eskatologiska idéer, som komma i dagen i Forsius' prognostikon för 1620, framstår den samtida kyrklig-ortodoxa eskatologien som i högsta grad återhållsam och konventionell, för att icke säga ganska blodfattig.

Hur motsättningen vid denna tid blivit fullt klar även inom eskatologiens område, hur striden är i full gång, det ser man som i blixtbelysning av ett yttrande i Johannes Rudbeckius' förut berörda predikan över den 2:a adventstexten. Lutheranen Rudbeckius ger där med de traditionella argumenten uttryck för sin förvissning om Herrens snara ankomst. Samtidigt riktar den ortodoxe kyrkoledaren och aristoteliske teologen Rudbeckius ett häftigt angrepp mot dem, som söka uträkna år eller tid för domen.[2] Han vänder sig mot den tyske paracelsistiske apokalyptikern och astrologen Paul Nagel, som florerade just under dessa år.[3] Han vänder sig vidare mot den svärmiske bondeprofeten Jon Olofs-

[9] Det bör påpekas, att de mindre prognostika, som Forsius fogat till sina många almanackor, visserligen mestadels äro sammandrag av hans större prognostika men stundom därutöver innehålla intressanta upplysningar om hans religiösa och naturfilosofiska åskådning.

[1] Om honom se J. Nordström, Friedrich Menius, Samlaren 1921; samme förf:s Georg Stiernhielm, I, s. CLXXXV ff.; G. Fredén, Friedrich Menius und das Repertoire der englischen Komödianten in Deutschland, Diss. (Upps.), Sthm 1939.

[2] Fol. D4v. Före de personer, som beröras i det följande, nämner han Arnaldus de Villanova och Abraham Judaeus — jfr ovan s. 156 — samt Johannes Regiomontanus' förutsägelser om år 1588.

[3] Om honom se Nordström, Lejonet från Norden, s. 22 o. n. 46 och där anf. litteratur. — Intressant är att finna, att Forsius i sitt lilla prognostikon, som bifogats almanackan för

son, som nyligen vållat honom stora ämbetsbekymmer.[4] Och han vänder sig även mot Sigfrid Aronus Forsius, som alltjämt framhärdade i sina djärva och kätterska förutsägelser.[5] När Rudbeckius vill ge exempel på de falska profeter, som uppträda i den innevarande yttersta tiden[6], nämner han en rad förhatliga personer från den första reformationstiden, svärmare, reformerta och papister, och därjämte Fratres Roseae Crucis.

Så ha vi följt de eskatologiska föreställningarna genom det tidevarv, då den moderna svenska nationalstaten och inom dess gränser ett evangeliskt kyrkosamfund grundläggas. Vid detta skedes slut, där vi nu befinna oss, kunna vi blicka framåt mot stormaktstiden med dess väldiga politiska och kulturella kraftutveckling — mot en tid med nya problem och brytningar även inom det religiösa idélivet.

På denna tröskel stanna vi.

1621 (Pippings bibliografi, n:r XXXIII), nämner Nagel med uppenbar ironi. I samband med en viss astronomisk beräkning fäller han nämligen följande polemiska yttrande (fol. A2v): »Endoch iagh wäl weet at then nyie Rosencreutzer Nagelius, efter sin ny giorda Himmel gör ther til en annan tijdh och ascendent, än som thenna wår gamla Himmel lijdha wil . . .»

[4] Rudbeckius säger »Diekne Jon» men kan knappast avse någon annan än Jon Olofsson; möjligen är det ett vedernamn, som uppkommit med hänsyftning på Jons kringströvande existens.

[5] Det heter »Sigfridus hoc anno». Antingen avses Forsius' beräkningar i hans prognostikon för 1622 (se ovan), som dock ej ange någon alldeles exakt tid för domen, eller också hans prognostikon för 1623, som bör ha utkommit ungefär samtidigt med Rudbeckius' predikan. Av detta senare är emellertid intet ex. nu känt.

[6] Fol. B2v.

ÅBEROPADE SKRIFTER

HANDSKRIFTER

Uppsala universitetsbibliotek:

Codices Upsalienses

C 2 (utdrag av Hildegards från Bingen visioner).
C 17 (Pseudo-Methodius).
C 104 (Apokalypskommentar av »Frater Conradus»).
C 127 (glossor till Apokalypsen).
C 131 (Nicolaus Lyranus' Apokalypskommentar).
E 297 (anteckningar av Ericus Andreae).
K 26 (div. teologiska skrifter från det senare 1500-talet).
K 62 (div. skrifter i skilda ämnen från det senare 1500-talet).
N 36 (del av Olaus Medelpadius' påvehistoria).
N 120 (efemerid för år 1592).
N 974 (div. dokument rörande Petrus Jonae Helsingus).
N 1122 a (avskrifter av Hieronymi och Sibyllae profetior).
N 1908 (div. dokument rörande liturgiska striden).
Palmsk. 110 (avskrifter av böndagsplakat).
Palmsk. 172 (järteckenrelationer).
Palmsk. 343 (bibliografika).
Palmsk. 344 (»).
U 191 (Stiernmans Bibliotheca Svio-Gothica, Tom. I in 4:o).
U 199 (» » » Tom I in fol.).
W 117 (dikter av Joh. Petri Gothus).

Kungl. biblioteket:

Codices Holmienses

A 424 (anteckningar efter Val. Schachts exegetiska föreläsningar).
A 459 (avskrift av Petrus Petri Helsingus' traktat om den yttersta tiden).
A 484 (Rasmus Ludvigssons Manuale).
A 951: 1 (div. dokument rörande liturgiska striden).
A 956: 2 (kungalängd med kronologiska uppgifter).
A 974 (div. dokument rörande liturgiska striden).
B. III. 1. 2 (kronologiska verser).
C. IV. 1. 44 (disputationer av Laur. Paulinus Gothus).
D 29 a (ex. av Jacobus Gislonis' Chronologia med anteckningar).

D 29 b (järteckenrelationer).
D 52 (originalhandskrift till Ericus Skepperus' De Periodo Liturgica).
D 75 (variant av Olaus Medelpadius' påvehistoria).
D 364 (kungalängder med kronologiska uppgifter).
D 426 (fragment av avskrift av Sibyllae profetia).
D 562 (järteckenrelationer).
F. a. 15 (anteckningar av Joh. Bureus).
I. h. 15 (Petrus Petri Helsingus' stambok).
Rål. fol. n:o 111 (avskrift av Ericus Andreaes anteckningar).
Rål. 4:o n:o 40 (Olaus Medelpadius' påvehistoria jämte div. skrifter från det senare 1500-talet).
Rål. 4:o n:o 140 (notskrift till visan om »Stenen i grönan dal»).
Rål. 8:o n:o 16 (dikter av Joh. Petri Gothus).
X 751 (efemerid för år 1588).
X 753 (» » » »).
Autografsamlingen: Rasmus Ludvigsson (avskrift av profetia av Joh. Doleta).

Linköpings stifts- och landsbibliotek:

Codices Lincopenses
N 28 (Joen Petri Klints järteckensamling).
Spr. 1 (Joh. Bureus' avhandling om språkens uppkomst och skrivart).
T 137 (div. dokument rörande liturgiska striden).

Riksarkivet (RA):

Avskriftssamlingen 20, 22, 24.
Riksregistraturet 1580, 1607, 1610.
Trolleska och De Mornayska familjepapper.

Västerås domkapitels arkiv:

A. I: 2 (domkapitlets protokoll 1595—1603).

Det kongel. Bibliotek, Köpenhamn:

Codex Hafniensis Gl. Kgl. S. 4:o 3317 (avskrifter av Hieronymi och Petri Apostoli profetior).

KÄLLPUBLIKATIONER OCH ÄLDRE LITTERATUR

Abrahamus Andreae Angermannus, Forum adiaphororum h. e. Sententia Ecclesiae reformatae ... de ritibus & ceremonijs Ecclesiasticis. Witebergae 1587.
——, Historia Liturgica, se Laurentius Petri Nericius, Refutatio erroris Herbesti.
Agrippa, Henr. Corn., Opera. I—II. Lugduni s. a.
Ahnlund, N., En Härjedalsbeskrivning 1737 (i Arkiv för norrländsk hembygdsforskning 1921).

Album Academiae Vitebergensis ab A. Ch. MDII usque ad A. MDCII. II. Halis 1894.
Annius Viterbiensis, Joh., Commentaria super opera diversorum auctorum de antiquitatibus loquentium. Romae 1498.
Anteckningar af Johannes Thomae Agrivillensis Bureus. Utg. af G. E. Klemming (i Samlaren 1883).
Anteckningar af kyrkoherden Nicolaus Andreae från åren 1561—1592. Utg. af J. A. Almquist (i Historiska handlingar. 20. Stockholm 1905).
Augustinus, De civitate Dei (Patrologiae cursus completus ed. J.-P. Migne. Ser. Lat. XLI. 1845).
——, De Genesi contra Manichaeos (Patrologiae cursus completus ed. J.-P. Migne. Ser. Lat. XXXIV. Paris 1845).
Avenarius, Joh., Gudheligha Bööner och Tacksäyelser, för alla Christenheetennes Ständer och åliggiande Nödher. [Övers. av Petr. Joh. Gothus.] Rostock 1572.
Baazius, Joh., Een kort och enfåldigh, doch grundeligh Förklarning öffuer S. Johannis Vppenbarelse. Calmar 1629.
Baleus, Joh., De vitis Pontificum Romanorum. Ed. et contin. Joh. Martini Lydius. Lugduni 1615.
Beda Venerabilis, Opera. II. Basileae 1563.
Bekenntnisschriften, Die, der evangelisch-lutherischen Kirche. I. Wittenberg 1930.
Berättelser om k. Gustaf I:s sista stunder och död (i Historiska handlingar. 20. Stockholm 1905).
[Bibeln:] Biblia Sacra Vulgatae editionis. Ratisbonae et Romae 1922.
Svenska medeltidens bibel-arbeten. Utg. af G. E. Klemming. 2. Stockholm 1853. (Samlingar utg. af Svenska fornskrift-sällskapet. 7.)
Thet Nyia Testamentit på Swensko. Stockholm 1526.
Biblia, Thet är, All then Helgha Scrifft på Swensko. Upsala 1541.
Biblia, Det är All den Heliga Skrift Efter den uppå Konung Carl den Tolftes Befallning År 1703 utgifna edition ... Lund 1890.
Then Tridie och Fierde Boken Esdrae ... förswenskade ... aff Sigfr. Ar. Forsio. Stockholm 1613.
Biblioteket, Det Swenska, Utg. Af C. C. Gjörwell. IV. Stockholm 1760.
Biblioteket, Nya Svenska, Utg. Af C. C. Gjörwell. I: 2. Stockholm 1762.
[Birgitta:] Heliga Birgittas uppenbarelser. Utg. af G. E. Klemming. 5: bihang. Stockholm 1883—84 (i Samlingar utg. af Svenska fornskrift-sällskapet).
Brahe, Tycho, De nova et nullius aevi memoria prius visa Stella. Ed. Regia Societas Scientiarum Danica. Hauniae 1901.
Brandmüller, Joh., Conciones funebres CLXXX. Stockholmiae 1584.
Bureus, Joh., NordLandaLejonsens Rytande, Som aff KopparAltarsens Mätning, Vppenbarar Skriftennes Tijda Räkning. Upsala 1644.
——, Smaragdina tabula chronologiae cherubinicae hactenus sigillatae. Upsaliae [1639].
Busch, Georg, Om then nyia Stierno och Cometa, som syntes Anno Domini 1572. j Nouembris månat. Stockholm 1573.

Cardanus, Hier., Opera. V. Lugduni 1663.
Carion, Joh., Chronica. Leipzig 1552.
——, Chronicorum libri tres, ut sunt in Latinum sermonem conuersi, Hermanno Bonno interp. Basileae 1557.
Celsius, And., CCCXVI. Observationes de lumine boreali ab A. MDCCXVI. ad A. MDCCXXXII. Norimbergae 1733.
Chytraeus, Dav., De stella inusitata et nova, quae mense Nouembri, anno 1572. conspici coepit. Rostochii 1577.
——, Explicatio Apocalypsis Ioannis perspicua et brevis. Vitebergae 1564.
Corpus Reformatorum ed. C. G. Bretschneider. XII. Halis Saxonum 1844.
Cusanus, Nic., Opera. Basileae 1565.
Diarium Wazstenense ab anno 1344 ad annum 1545 (i Scriptores rerum Svecicarum medii aevi ed. E. M. Fant. I. Upsaliae 1818).
Doleta, Joh., Kurtze, gewisse vnd warhaffte Propheceyung oder Practica. Was sich vngefehrlich auff das M. D. LXXXVII. vnd auff das M. D. LXXXVIII. Jar zutragen soll. Rostock 1587.
[Draconites, Joh.,] Vtlegning på Propheten Daniel. [Utg. av Abr. Andr. Angermannus.] Wittemberg 1592.
Ericus Olai, Chronica Regni Gothorum (i Scriptores rerum Svecicarum medii aevi ed. E. M. Fant. II. Upsaliae 1828).
Eusebios, Demonstratio Evangelica (Patrologiae cursus completus ed. J.-P. Migne. Ser. Graeca. XXII. 1857).
Ficino, Mars., Opera. I—II. Basileae 1561.
Firmicus Maternus, Jul., Astronomicõn libri VIII. Ed. N. Pruckner. Basileae 1551.
Flacius Illyricus, Matth., Tres aurei tractatus. Cattopoli 1667.
Folkvisor, Svenska, utg. av E. G. Geijer och A. A. Afzelius. Ny uppl. utg. av R. Bergström och L. Höijer. 1—3. Stockholm 1880.
Forsius, Sigfr. Ar., Almanach, til thet Åår Christi M.DC.XXI. Stockholm s. a.
——, Een Berättelse, Och eenfallight Judicium, Om then Cometen som nw j thetta Åår M DC VII. ... syntes. Stockholm [1607].
——, Een liten Vnderwijsning, Om the selsamme himmelens impressioner, phasmata, eller vnderlige Figurer, I synnerheet, om the Wädhersolar, som ... seedde äre, I thetta Åhr 1608. Stokholmiae [1608].
——, En liten Vnderwijsning och itt enfallighit Judicium, Om några Cometer, som i thenne näst föregångne ååren sedde äre... Stockholm 1619.
——, Physica Eller Naturlighe tings Qualiteters och Egendomars Beskrijfuelse. Utg. av J. Nordström. (Uppsala universitets årsskrift; tryckt men ännu ej utkommen.)
——, Prognostica astro-theologica. Til then ytersta Sabbatz Tilberedhelse Dags Första Wächt, som är åhr Christi M.DC.XXI. Stockholm s. a.
——, Prognostica astrotheologica, Til thet åår Christi M. DC. XXII. Stockholm s. a.
——, Prognosticon astrologicum... Till thet Åår... M DC X. Stockholm [1609].
——, Prognosticon astrologicum... til Åår, M. DC. VI. Lybeck s. a.

Forsius, Sigfr. Ar., Prognosticon astro-theologicum. Til thet Vndersamma Förandringsåret M DC XX. Stockholm s. a.
——, Speculum vitae humanae. Om Menniskionnes Leffuerne ... förswenskat aff S. A. F. Stockholm 1620.
——, Then stora Prognostica til thet Åår Christi M DC XVII. Stockholm s. a.
——, Then stora Prognostica Til thet Åår Christi M. DC. XVIII. Stockholm s. a.
——, Then stora Prognostica Til thet Åår Christi M DC XIX. Stockholm s. a.
Funck, Joh., Chronologia. Basileae 1554.
Garzoni, Th., Piazza universale: Das ist: Allgemeiner Schawplatz, Marckt vnd Zusammenkunfft aller Professionen, Künsten, Geschäfften, Händeln vnnd Handt-Wercken. Frankfurt a. M. 1641.
Gemma, Corn., De naturae divinis characterismis. I—II. Antverpiae 1575.
Georgius Olai Upsaliensis, Calendarium duplex, Christianorum et Iudaeorum, Cum prognostico astrologico, På Thet ottonde och thet nyonde Åhrena öffuer M.D.LXXX ... Stockholm 1588.
——, Historia piissimi ac sanctissimi martyris Ioannis Hussi ... Gryphiswaldiae 1586.
Hallendorff, C., Ur en svensk kyrkobok från slutet af 1500-talet (i Kyrkohistorisk årsskrift 1902).
Haller, Joh., Een ganska nyttigh och Christeligh Bönebook vthdragen aff Dawittz Psaltare. [Övers. av Nic. Balck.] Stockholm 1603.
Handlingar från rättegången med Olaus Petri och Laurentius Andreae i Örebro 1539—40. Utg. av [H.] L[un]d[strö]m (i Kyrkohistorisk årsskrift 1909).
Herr Ivan Lejon-riddaren, en svensk rimmad dikt ifrån 1300-talet. Utg. af J. W. Liffman och G. Stephens. Stockholm 1849. (Samlingar utg. af Svenska fornskrift-sällskapet. 2. Häft. 2—4.)
Hesiodos, Carmina. Ed. A. Rzach. Lipsiae 1913 (i Bibliotheca Teubneriana).
Hofmann, Melchior, An de gelöfigen vorsambling inn Liflant ein korte formaninghe. S. l. 1526. (M. D. Taube ... am Tage Seiner 25jährigen Predigtamts-Feier. Riga 1856.)
——, Das xij Capitel des propheten Danielis auss gelegt, vnd das ewangelion des andern sondages, gefallendt im Aduent, vnd von den zeychenn des iüngsten gerichtes ... S. a. 1526.
Irenaeus, Contra haereses (Patrologiae cursus completus ed. J.-P. Migne. Ser. Graeca. VII. 1857).
Jacobus Gislonis, Chronologia seu temporum series. Stokholmiae 1592.
Johannes Magnus Gothus, Gothorum Sveonumque Historia. Romae 1554.
Jonas Magni, Tuba Angelica Seu Demonstratio Indubitatae Veritatis De Antichristo ... Upsaliae 1637.
Kempe, Andr. Petri, Die Schwedische Standart erhöhet. S. l. 1683.
Kepler, Joh., Epitome astronomiae Copernicanae. Francofurti 1635.
Kyrkeordningen, Then Swenska. Stockholm 1571.
Lactantius, Divinae institutiones (Patrologiae cursus completus ed. J.-P. Migne. Ser. Lat. VI. 1844).
Laurentius Paulinus Gothus, ALmanach Och Practica wppå thet M.D.XCII. Åhret. Gryphzwald 1591.

Laurentius Paulinus Gothus, [Almanack och prognostikon för år 1598]. Stockholm 1598.
——, Cometoscopia CometSpegel, Thet är: Christeligh och nödhtorfftigh Vnderwijsning, om Cometer, sampt Eldzblåss och Vndertekn. Stockholm 1613.
——, Ethicae Christianae pars prima. Stocholm 1617.
Laurentius Petri Nericius, [Cirkulär till ärkestiftets prästerskap om vinbristen]. [Stockholm 1564.]
——, Dialogus Om then förwandling som medh Messone skedde... Wittemberg 1587.
——, Emoot Dryckenskap. Stocholm 1557.
——, Om Kyrkio Stadgar och Ceremonier. Wittemberg 1587.
——, Postilla öffuer Winterdelen. I. Stocholm 1555.
——, Refutatio erroris Herbesti de consecratione Sacramenti Eucharistici. [Ed. Abr. Andr. Angermannus.] Hamburgi 1588.
Laurentius Raimundius, Historia Liturgica. Utg. Af A. A. von Stiernman. Stockholm 1745.
Lemnius, Lev., Occulta naturae miracula. Antverpiae 1564.
Leovitius, Cypr., De coniunctionibus magnis insignioribus superiorum planetarum. Laugingae 1564. — Witebergae 1586.
——, Grundliche, Klerliche beschreibung, vnd Historischer bericht, der fürnemsten grossen zusamenkunfft der obern Planeten. Laugingen 1564.
Luth, Olof, Nogre stycker aff thenn frije Konst Astronomia (Cod. Holm. D 77) med inledning utg. av H. Sandblad. Uppsala 1935. (Skrifter utg. av K. Humanistiska Vetenskaps-Samfundet i Uppsala 29: 4.)
Luther, Mart., Om man må fly för Dödhen eller Pestilentzien. [Övers. av Petr. Benedicti Upsaliensis.] Stockholm 1588.
——, Werke. Kritische Gesamtausgabe. Bd 2, 5, 6, 7, 8, 9, 10: 1: 2, 23, 53; Briefwechsel Bd 1, 2, 4. Weimar 1884—1933.
Lyranus, Nic., Textus biblie Cum ... postilla. I. Lugduni 1520.
Maestlin, Mich., Chronologicae theses et tabulae breves contractaeque. Ed. Sam. Hafenreffer. Tubingae 1641.
——, Epitome astronomiae. Heidelbergae 1582.
Manlius, Joh., Locorum communium collectanea. I—III. Basileae 1564.
Martinus Helsingius, Een nyttigh och Christeligh Bönebook. [3:e uppl.] Stockholm 1577.
Matrikel, Uppsala universitets. Utg. af A. Andersson. 1. 1595—1632. Uppsala 1900.
Matrikel, Die, der Universität Heidelberg von 1386 bis 1662. Herausg. von G. Toepke. II. Heidelberg 1886.
Matrikel, Die, der Universität Rostock. Herausg. von A. Hofmeister. II. Rostock 1891.
Matrikeln, Die, der Universität Tübingen. Herausg. von H. Hermelink. I. Stuttgart 1906.
Meine, Matth., Prognosticon Astrologicum Auff das Jar nach vnsers Herrn, Erlösers vnd Seligmachers Jesu Christi geburt M.D.LXXXVIII. S. l. 1587.

Melanchton, Phil., Chronica Carionis gantz new Latine geschrieben... Verdeudscht durch M. Eusebium Menium. Witteberg 1562.
——, Examen eorum qui audiuntur ante ritum publicae ordinationis... Witebergae 1555.
——, In Danielem Prophetam Commentarius. Vitebergae 1543.
——, Initia doctrinae physicae. Witebergae 1572.
——, Prima pars Chronici Carionis latine expositi et aucti. Witebergae 1562.
Messenius, Joh., Scondia illustrata. I—II. Stockholmiae 1700—03.
Milichius, Joh., Liber II. C. Plinii de mundi historia, cum commentariis. Francoforti 1543.
Musaeus, Sim., Catechismus. [Övers. av Nic. Balck.] Stockholm 1596.
Mylius, Georg, Christelig Predican ... Hållin öffuer ... Iohan Åkesons ... Lijksbegraaffning... [Övers. av Petr. Joh. Gothus.] Rostock 1602.
Nicolaus Olai Botniensis, Analysis in Apocalypsin beati Iohannis Theologi, cum analoga fidei interpretatione... redacta ab Engelberto Petri Angerm. Holmiae 1620.
——, De libero et servo hominis arbitrio. Theses ... ad disputandum propositae. Resp. Henr. Johannis. Stockholmiae 1588.
——, De sacra scriptura theses ad disputandum. Rostochii 1584.
Olaus Andreae Helsingius, Förklarning öffuer S. Johannis Apostoli, Evangelistae och Theologi, Vppenbarelse. Upsala 1621.
Olaus Martini, En Predijkan: Öfwer thet Euangelium som j Gudz församling plägar förhandlas then Ottende Sondaghen effter Helge Trefaldigheetz Sondagh. Stockholm 1606.
——, Quatuor priores Conciones nundinales, Seorsim editae à Simone O. Nauclero. Stockholmiae 1615.
Olavus Petri, Samlade skrifter. Utg. under redaktion af B. Hesselman. I—IV. Uppsala 1914—17.
Osiander, Andr., Coniecturae de ultimis temporibus, ac de fine mundi, ex Sacris literis. Norimbergae 1544.
Osiander, Luc., Warnung Vor der Jesuiter blutdurstigen Anschlägen vnnd bösen Practicken ... Tübingen 1585.
Ovidius, Metamorphoses. Ed. R. Ehwald. Lipsiae 1915 (i Bibliotheca Teubneriana).
Paulus Burgensis, Scrutinium scripturarum. Moguntiae 1478.
Peringskiöld, Joh., Monumenta Ullerakerensia cum Upsalia nova illustrata. Stockholm 1719.
Petrus Johannis Gothus, Om korss och anfechtning. Stockholm 1588.
——, Postilla. Rostock 1597—98.
——, Postilla. Rostock 1603.
——, Wägen til Salighetena. Rostock 1592.
Petrus Jonae Angermannus, [Likpredikan över Fru Anna Turesdotter Trolle]. Stockholm 1620.
Petrus Kenicius, De Christi in terris ecclesia militante, theses. In Synodo anniversariâ... ad disputandum propositae. Resp. Andr. Erici Wendelius. Stockholmiae 1611.

Petrus Pauli Gothus, Een rett Christeligh Vnderwijsningh, om heela Menniskiones leffnat här på Jordenne. Stockholm 1590.

Peucerus, Casp., Commentarius de praecipuis generibus divinationum. Witebergae 1580.

——, Liber quintus Chronici Carionis ... expositus et auctus. Witebergae 1572.

——, Tertia pars Chronici Carionis ... Exposita & aucta. Witebergae 1577.

Pico della Mirandola, Giov., Opera omnia. Basileae 1572.

Platon, Dialogi. Ed. C. F. Hermann. Lipsiae 1905 (i Bibliotheca Teubneriana).

——, Opera. Ex Io. Serrani interpr. II. Parisiis 1578.

Propheceien vnd Weissagungen ... Doctoris Paracelsi, Johan Liechtenbergers, M. Josephi Grünpeck, Joan. Carionis, Der Sibyllen, vnd anderer. S. l. & a.

Propheceyung, Ein grausame Vnd erschreckliche, oder Weissagung ... So sich vffs 88. Jahr anfangen werden zu geschehen ... Magdeburg 1587.

Psalmboken, Swenska, af 1536 å nyo utgifwen [av G. E. Klemming]. Stockholm 1862.

Registratur, Konung Gustaf den förstes. 4, 12, 16. Stockholm 1868—90—95. (Handlingar rörande Sveriges historia. Serie I.)

Ricius, Paul., Talmudica nouissime in latinum versa periocunda commentariola. Augustae Vindelicorum 1519.

Ringius, Nic., De Cometis, theses meteorologicae. Tubingae 1589.

——, Prognosticon theologicum och Nyttigh vnderwijsning om Domadags närwarelse. Wittenberg 1587.

Rudbeck, Olaus, Atlantica. Taflor. Fascimileuppl. utg. av A. Nelson. Uppsala 1938. (Lychnos-Bibliotek. 2: 5.)

Rudbeckius, Joh., Oratio de servitute pontificia, qua diu satis oppressi eramus, Et miranda liberatione per Singularem Dei virum B. Lutherum facta. Stokholmiae 1610.

——, Warningz Predikan, Öffuer Thet Evangelium, som pläghar förkunnas på then Andre Söndaghen i Adventet. Hållin Vthi Westerås Domkyrkio samma Söndagh och effterföliande Predikodaghar A. 1622. Wästerås 1637.

Seneca, Naturales quaestiones. Ed. A. Gercke. Lipsiae 1907 (i Bibliotheca Teubneriana).

[Shakespeare, Will.:] A new variorum edition of Shakespeare ed. by H. H. Furness. [9.] Hamlet. I. Philadelphia 1905.

[Sibylla:] Σιβυλλιακοὶ χρησμοί hoc est Sibyllina oracula ed. Joh. Opsopoeus. Parisiis 1599.

Σιβυλλιακῶν χρησμῶν λόγοι ὀκτώ ed. Xyst. Betuleius. Basileae 1545.

Sibyllina oracula ed. Seb. Castalio. Helmestadii 1673.

Stadius, Joh., Tabulae Bergenses aequabilis et adparentis motus orbium coelestium. Coloniae 1560.

Stenius, Mart. Olavi, Disputatio De incertitudine et vanitate praedictionum astrologicarum. Resp. Er. Johannis Prytz. Stockholmiae 1611.

Swart, Peder, Konung Gustaf I:s Krönika. Med inledning och ordförklaringar utg. af N. Edén. Stockholm 1912.

Talmud, Der Babylonische. Übers. von L. Goldschmidt. IX. Berlin 1934.

Talmud, Der Jerusalemische, in seinen haggadischen Bestandtheilen. Übers. von A. Wünsche Zürich 1880.
Tijdender, Sanfärdige Förskreckelige Nyia, om hwadh sigh in vthi Stralsunds staadh och ther haart vthan före, vthi thesso 97. åhrena tildraghit och begiffuit haffuer. Stockholm 1597.
Toltz, Joh., Der heyligen schrifft Artt, Weyse, vnd gebrauch. Tropi Bibliaci. Eyn kurtz handbuchlyn fur iunge Christen, so viel yhn zuwissen von nöten. Wittemberg [1526].
Torstenius Johannis, Arcana annuli pronubi, En Fästningaringz Heemligheter, nytta och bemerckelse. Stockholm 1604.
[Tortsch, Joh.,] Die burde der welt. Nürnberg 1481.
Trithemius, Joh., De septem secun[da]deis, id est, intelligentiis, sive spiritibus orbes post Deum moventibus. Coloniae 1567.
Universitäts-Matrikeln, Aeltere. I. Universität Frankfurt a. O. Herausg. von E. Friedlaender. 1. Leipzig 1887.
Universitäts-Matrikeln, Aeltere. II. Universität Greifswald. Herausg. von E. Friedlaender. 1. Leipzig 1893.
Werwing, Jon., Konung Sigismunds Och Konung Carl den IX:des Historier. Utg. Af A. A. von Stiernman. II. Stockholm 1747.
Weyse, Nic., Duo prognostica astrologica. Det er Tuennde Practica varendis vdi Tiuffue Aar. Kiöbenhavn 1581.
——, Prognosticon astrologicum Fra det Aar 1572. varendis indtil det 1588. Kiöbenhavn 1573.

NYARE LITTERATUR

Adell, A., Nya Testamentet på svenska 1526. Till frågan om dess tillkomst och karaktär. En kyrkohistorisk studie. Lund 1936.
Ahnlund, N., Gustav Adolf, lejonprofetian och astrologien (i Historisk tidskrift 1939).
——, Nils Rabenius (1648—1717). Studier i svensk historiografi. Stockholm 1927.
——, Oljeberget och Ladugårdsgärde. Stockholm 1924.
——, Svensk sägen och hävd. Stockholm 1928.
Albrecht, O., Eine handschriftliche Notiz Melanchtons aus dem Jahre 1559 (i Theologische Studien und Kritiken. Jahrg. 70. 1897).
——, Katechismusstudien. III (i Theologische Studien und Kritiken. Jahrg. 80. 1907).
Amelung, F., Melchior Hoffmann in Livland und die Einführung der Reformation in den Landkirchspielen Dorpat und Nüggen im Jahre 1525 (i Sitzungsberichte der Gelehrten Estnischen Gesellschaft 1901).
Andersen, J. O., Paulus Helie. I. Ungdom og Uddannelse c. 1485—1519. Universitetsaarene 1519—1522. København 1936.
Andersson, I., Källstudier till Sveriges historia 1230—1436. Inhemska berättande källor jämte Libellus Magnipolensis. Diss. Lund 1928.

Anker, J., och Dahl, S., Fabeldyr og andre Fabelvæsener i Fortid og Nutid. København 1938.
Annerstedt, C., Olaus Martini. Minnesteckning (i Svenska akademiens handlingar ifrån år 1886. 18. Stockholm 1904).
——, Upsala universitets historia. I & Bihang I. Stockholm o. Upsala 1877.
Arcadius, C. O., m. fl., Växjö stifts herdaminne. I. Växjö 1921.
Arnoldsson, S., Krigspropagandan i Sverige före trettioåriga kriget. Göteborg 1941. (Göteborgs högskolas årsskrift 1941: 7.)
Balodis, F., Våld och frihet. En lettisk universitetsprofessors minnen. Övers. Uppsala 1941.
Benz, E., Ecclesia spiritualis. Kirchenidee und Geschichtstheologie der franziskanischen Reformation. Stuttgart 1934.
Bernheim, E., Lehrbuch der Historischen Methode und der Geschichtsphilosophie. 5. u. 6. Aufl. München u. Leipzig 1914.
——, Mittelalterliche Zeitanschauungen in ihrem Einfluss auf Politik und Geschichtschreibung. I: Die Zeitanschauungen: Die Augustinischen Ideen — Antichrist und Friedensfürst — Regnum und Sacerdotium. Tübingen 1918.
Bezold, F. von, Aus Mittelalter und Renaissance. Kulturgeschichtliche Studien. München u. Berlin 1918.
Biaudet, H., Le Saint-Siège et la Suède durant la seconde moitié du XVIe siècle. I. Paris 1907.
Biographie, Allgemeine Deutsche. Bd 12, 20, 22, 25, 36. Leipzig 1880—93.
Block, H., Karl IX som teolog och religiös personlighet. Diss. (Lund). Göteborg 1918.
Bolin, G., Johan III:s högskola å Gråmunkeholmen. I—II (i Samfundet S:t Eriks årsbok 1912 och 1918).
Bornkamm, H., Mystik, Spiritualismus und die Anfänge des Pietismus im Luthertum. Giessen 1926. (Vorträge der theologischen Konferenz zu Giessen. 44. Folge.)
Bousset, W., Der Antichrist in der Überlieferung des Judentums, des neuen Testaments und der alten Kirche. Ein Beitrag zur Auslegung der Apocalypse. Göttingen 1895.
Brandrud, A., Klosterlasse. Et bidrag til den jesuitiske propagandas historie i Norden. Kristiania 1895.
Brun, F. de, Magister Jacobus Gislonis, stamfader för den finska släkten Svanfelt (i Personhistorisk tidskrift 1930).
Bygdén, L., Hernösands stifts herdaminne. IV. Uppsala 1926.
Carlsson, G., Mäster Beros af Lödöse bibliotek (i Nordisk tidskrift för bok- och biblioteksväsen 1922).
Clemen, O., Die lutherische Reformation und der Buchdruck. Leipzig 1939. (Schriften des Vereins für Reformationsgeschichte. Nr. 167.)
——, Schriften und Lebensausgang des Eisenacher Franziskaners Johann Hilten (i Zeitschrift für Kirchengeschichte 1928).
Cnattingius, H., Nicolaus Botniensis' teser om Skriften 1584 och Uppsala mötes beslut (i Kyrkohistorisk årsskrift 1937).

Collijn, I., Bibliografiska Miscellanea. V. Munkfisken. Ett nyfunnet flygblad från reformationstiden (i Kyrkohistorisk årsskrift 1909).
——, Sveriges bibliografi intill år 1600. I—III. Uppsala 1927—38.
Conger, G. P., Theories of macrocosms and microcosms in the history of philosophy. Diss. Columbia University. New York 1922.
Cornelius, C. A., Geschichte des Münsterischen Aufruhrs. 2. Leipzig 1860.
Cornell, H., Antikrists Mirakler i Sala (i Rig 1933).
Daae, L., Norges helgener. Christiania 1879.
Dahlbo, J., Uppränning till Matematikens Historia i Finland från äldsta tider till stora ofreden. Diss. (Helsingfors). Vasa 1897.
Dahlin, E. M., Bidrag till de matematiska vetenskapernas historia i Sverige före 1679 (i Uppsala universitets årsskrift 1875).
Delambre, [J. B. J.], Histoire de l'astronomie moderne. I. Paris 1821.
Dornseiff, F., Das Alphabet in Mystik und Magie. Leipzig u. Berlin 1922. (ΣΤΟΙΧΕΙΑ. Heft VII.)
Dreyer, J. L. E., Tycho Brahe. Übers. Karlsruhe 1894.
Döllinger, J. J. I., Kleinere Schriften, gedruckte und ungedruckte. Gesammelt und herausg. von F. H. Reusch. Stuttgart 1890.
Edsman, C.-M., Gezelii bibelverk och en återklang av kristen kronologi och antik världsålderslära. Uppsala 1941. (Uppsala universitets årsskrift 1941: 7. 14.)
Ehrencron-Müller, H., Forfatterlexikon omfattende Danmark, Norge og Island indtil 1814. IX. København 1932.
Elgenstierna, G., Den introducerade svenska adelns ättartavlor. VIII. Stockholm 1934.
Estborn, S., Evangeliska svenska bönböcker under reformationstidevarvet. Diss. Lund 1929.
Fant, J. E., och Låstbom, A. T., Upsala ärkestifts herdaminne. I—III. Upsala 1842—45.
Feilberg, H. F., Holger Danske och Antikrist (i Danske Studier 1920).
Franz, G., Der deutsche Bauernkrieg. München u. Berlin 1933.
Fredén, G., Friedrich Menius und das Repertoire der englischen Komödianten in Deutschland. Diss. (Uppsala). Stockholm 1939.
Friedensburg, W., Geschichte der Universität Wittenberg. Halle a. S. 1917.
Friedrich, J., Astrologie und Reformation Oder Die Astrologen als Prediger der Reformation und Urheber des Bauernkrieges. München 1864.
Günther, L., Kepler und die Theologie. Giessen 1905.
Günther, S., Peter und Philipp Apian, zwei deutsche Mathematiker u. Kartographen. Prag 1892. (Abhandlungen der kgl. böhm. Gesellschaft der Wissenschaften. VI. Folge. 11. Bd.)
Hagström, K. A., Strengnäs stifts herdaminne. I. Strengnäs 1897.
Hallman, J. G., The Twenne Bröder... Mest. Oluff Petri Phase ... Mest. Lars Petri... Stockholm 1726.
Hammargren, J. A., Om den liturgiska striden under konung Johan III. Diss. Uppsala 1898.

Hauffen, A., Husz eine Gans — Luther ein Schwan (i Prager deutscher Studien. Heft 9. Teil 2. 1908).
Hegler, A., Geist und Schrift bei Sebastian Franck. Eine Studie zur Geschichte des Spiritualismus in der Reformationszeit. Freiburg i. B. 1892.
Hellmann, G., Beiträge zur Geschichte der Meteorologie. 1. Aus der Blütezeit der Astrometeorologie. J. Stöfflers Prognose für das Jahr 1524 (i Veröffentlichungen des Kgl. Preussischen Meteorologischen Instituts. Nr. 273. 1914).
Henning, K., Strengnäs stift under den liturgiska striden till Upsala möte 1593. Strengnäs 1893.
Hertzberg, H., Ueber die Chroniken des Isidorus von Sevilla (i Forschungen zur Deutschen Geschichte. Bd 15. 1875).
Heyer, F., Der Kirchenbegriff der Schwärmer. Leipzig 1939. (Schriften des Vereins für Reformationsgeschichte. Nr. 166.)
Hildebrand, K., Johan III och Europas katolska makter 1568—1580. Diss. Uppsala 1898.
Hipler, [F.], Die christliche Geschichts-Auffassung. Köln 1884.
Hirsch, E., Die Theologie des Andreas Osiander und ihre geschichtlichen Voraussetzungen. Göttingen 1919.
Hofmeister, A., Conrad und Magnus Pegel (i Beiträge zur Geschichte der Stadt Rostock. Bd IV. Heft 4. 1903).
Holmdahl, O., Karl IX:s förmenta kalvinism (i Kyrkohistorisk årsskrift 1919).
Holmquist, H., Reformationstidevarvet 1521—1611. 1—2. Uppsala 1933. (Svenska kyrkans historia. III.)
——, Sigfrid Aron Forsius. Astrolog, präst och psalmdiktare (i Nordisk familjeboks månadskrönika 1938).
——, Svenska kyrkan under Gustav II Adolf 1611—1632. Uppsala 1938. (Svenska kyrkans historia. IV: 1.)
Hult, O., Vilhelmus Lemnius och Benedictus Olai, lifmedici hos Eric XIV och Johan III. Stockholm 1918.
Hultman, O. F., När dog Sigfrid Aronus Forsius? (i Skrifter utg. af Svenska literatursällskapet i Finland. XXXVI. Förhandlingar och uppsatser. 11. 1897. Helsingfors 1898).
Hydrén, E. L., Specimen historico-literarium, de fatis literaturae orientalis in Svecia. Resp. J. G. Humble. Upsaliae 1755.
Håhl, J. I., Linköpings stifts herdaminne. 2. Norrköping 1846.
Ittameier, [?], Die geschichtliche Grundlage für die lutherische Lehre vom Antichrist (i Neue kirchliche Zeitschrift 1893).
Jacobsson, N., En märklig samling järtecken af en luthersk östgötapräst (i Julhälsningar till Församlingarna från Präster i Linköpings stift 1915).
Johansen, P., Johann von Hilten in Livland. Ein franziskanischer Schwarmgeist am Vorabend der Reformation (i Archiv für Reformationsgeschichte 1939).
Jones, R. M., Spiritual reformers in the 16th and 17th centuries. London 1914.
Jöcher, C. G., Allgemeines Gelehrten-Lexicon. III. Leipzig 1751.
Jørgensen, E., Helgendyrkelse i Danmark. Studier over Kirkekultur og kirkeligt Liv fra det 11te Aarhundredes Midte til Reformationen. Diss. København 1909.

Kamlah, W., Apokalypse und Geschichtstheologie. Die mittelalterliche Auslegung der Apokalypse vor Joachim von Fiore. Diss. (Göttingen). Berlin 1935. (Historische Studien. Heft 285.)
Karppe, S., Étude sur les origines et la nature du Zohar. Diss. Paris 1901.
Kjöllerström, S., Striden kring kalvinismen i Sverige under Erik XIV. Diss. Lund 1935. (Lunds universitets årsskrift. N. F. Avd. 1. Bd 31. Nr 5.)
Klatt, D., David Chytraeus als Geschichtslehrer und Geschichtschreiber. Diss. Rostock 1908.
Kleinsorge, J. A., Beiträge zur Geschichte der Lehre vom Parallelismus der Individual- und Gesamtentwicklung. Diss. Jena 1900.
Klemming, G. E., Birgitta-literatur. Bibliografi. Stockholm 1883 (i Kongl. bibliotekets handlingar. 6).
Klemming, G. E., och Eneström, G., Svenska almanachor, kalendrar och kalendariska skrifter intill 1749. Stockholm 1878.
Klüpfel, [K.], Die Universität Tübingen in ihrer Vergangenheit und Gegenwart. Leipzig 1877.
Kohlmeyer, E., Zu Luthers Anschauungen vom Antichrist und von weltlicher Obrigkeit (i Archiv für Reformationsgeschichte 1927).
Kosegarten, J. G. L., Geschichte der Universität Greifswald mit urkundlichen Beilagen. I—II. Greifswald 1856—57.
Krabbe, O., David Chyträus. Rostock 1870.
——, Die Universität Rostock im funfzehnten und sechzehnten Jahrhundert. I—II. Rostock u. Schwerin 1854.
Krohn, B. N., Geschichte der Fanatischen und Enthusiastischen Wiedertäufer vornehmlich in Niederdeutschland. Melchior Hofmann und die Secte der Hofmannianer. Leipzig 1758.
Kvačala, J., Postelliana. Urkundliche Beiträge zur Geschichte der Mystik im Reformationszeitalter (i Acta et Commentationes Imp. Universitatis Jurievensis. 9. 1915).
Köhler, M., Melanchton und der Islam. Leipzig 1938.
Köstlin, J., Ein Beitrag zur Eschatologie der Reformatoren (i Theologische Studien und Kritiken. Jahrg. 51. 1878).
La Lande, J. de, Bibliographie astronomique. Paris 1803.
Lehmann, P., Skandinaviens Anteil an der lateinischen Literatur und Wissenschaft des Mittelalters. München 1936. (Sitzungsberichte der Bayerischen Akademie der Wissenschaften. Phil.-hist. Abt. Jahrg. 1936. Heft 2.)
Leinberg, K. G., Åbo stifts herdaminne 1554—1640. Helsingfors 1903.
Lemmens, L., Der Franziskaner Johannes Hilten († um 1500) (i Römische Quartalschrift 1929).
Lewenhaupt, E., Några anteckningar om den Westinska handskriftsamlingen i Upsala universitetsbibliotek (i Samlaren 1882).
Lexikon, Svenskt biografiskt. Bd 1, 4 & häft. 51. Stockholm 1918—24—41.
Lidell, H., Studier i Johannes Messenius dramer. Diss. Uppsala 1935.
Liedgren, E., Svensk psalm och andlig visa. Uppsala 1926.
Lietzmann, H., An die Korinther I·II. 2. Aufl. Tübingen 1923. (Handbuch zum Neuen Testament. 9.)

Lilje, H., Luthers Geschichtsanschauung. Diss. Zürich 1932.
Lindbæk, J., Den vidunderlige Fisk fra 1587 (i Vor Fortid 1917).
Lindberg, G., Johannes Rudbeckius som predikant. Uppsala 1927.
Lindberg, S., Till Uppsala universitets äldre historia (i Lychnos 1936).
Linden, F. O. zur, Melchior Hofmann, ein Prophet der Wiedertäufer. Haarlem 1885.
Linderholm, E., Om kometernas och andra naturföreteelsers religiösa tolkning i äldre tider. Studie till 1500- och 1600-talens naturåskådning (i Bibelforskaren 1910).
Lindquist, D., Studier i den svenska andaktslitteraturen under stormaktstidevarvet med särskild hänsyn till bön-, tröste- och nattvardsböcker. Diss. (Lund). Uppsala 1939.
Lindqvist, N., En isländsk svartkonstbok från 1500-talet. Uppsala 1921.
Lindström, M., Olavus Petri och Andreas Osiander (i Svensk teologisk kvartalskrift 1941).
Linton, O., Medeltida bibeltolkning. Anteckningar till »Fem Mose Böcker på svenska, tolkade och utlagde vid medlet af 1300-talet». Uppsala 1941. (Uppsala universitets årsskrift 1941: 7, 6.)
Lundström, H., Laurentius Paulinus Gothus. Hans lif och verksamhet (1565—1646). I. II. Diss. Uppsala 1893. III. Uppsala 1898.
——, Undersökningar och aktstycken. Uppsala 1898.
[Loenbom, S.,] Utkast Til en Historia Om swenska Bibel-Öfwersätningar. Stockholm 1774.
Löw, G., Sveriges forntid i svensk historieskrivning. I. Uppsala 1908.
Magnusson, A. M., Nicolaus Olai Botniensis. Diss. Uppsala 1898.
Mayer, J., Der Astronom Cyprianus Leovitius (1514—1574) und seine Schriften (i Bibliotheca mathematica. Folge 3. Bd 4. 1903).
Meinhold, P., Die Genesisvorlesung Luthers und ihre Herausgeber. Stuttgart 1936. (Forschungen zur Kirchen- und Geistesgeschichte. VIII.)
Menke-Glückert, E., Die Geschichtschreibung der Reformation und Gegenreformation. Bodin und die Begründung der Geschichtsmethodologie durch Bartholomäus Keckermann. Leipzig 1912.
Meyer, A., Wesen und Geschichte der Theorie vom Mikro- und Makrokosmos. Diss. Bern 1900.
Modin, E., Härjedalens ortnamn och bygdesägner. 2:a uppl. Stockholm 1911.
Moldaenke, G., Schriftverständnis und Schriftdeutung im Zeitalter der Reformation. I: Matthias Flacius Illyricus. Stuttgart 1936. (Forschungen zur Kirchen- und Geistesgeschichte. IX.)
Mollerus, J., Cimbria literata. II. Hauniae 1744.
Münch, G., Chronicon Carionis Philippicum. Ein Beitrag zur Würdigung Melanchtons als Historiker. Diss. Breslau 1923. [Tr. i referat.]
M[yrberg], O. F., Johannis Uppenbarelse. Öfversatt och förklarad. Inledning (i Bibelforskaren 1884).
Möller, W., Andreas Osiander. Leben und ausgewählte Schriften. Elberfeld 1870. (Leben und ausgewählte Schriften der Väter und Begründer der lutherischen Kirche. V.)

Nordström, J., Friedrich Menius. En äventyrlig Dorpatprofessor och hans glömda insats i det engelska komediantdramats historia (i Samlaren 1921).
——, Georg Stiernhielm. Filosofiska fragment. Diss. (Uppsala). I. Inledning. Stockholm 1924.
——, Lejonet från Norden (i Samlaren 1934).
Norlin, T., Fyra svenska judaister på Gustaf II Adolfs tid (i Teologisk tidskrift 1869).
Norlind, W., Astronomische Streifzüge in Joen Petri Klints »Om meteorer» (i ΔΡΑΓΜΑ Martino P. Nilsson . . . dedicatum. Lund 1939).
Nölle, G., Die legende von den fünfzehn zeichen vor dem jüngsten gerichte (i Beiträge zur Geschichte der deutschen Sprache und Literatur. Bd VI. 1879).
Opel, J. O., Valentin Weigel. Ein Beitrag zur Literatur- und Culturgeschichte Deutschlands im 17. Jahrhundert. Leipzig 1864.
Palmér, J., Undersökningar i Olavus Petris språk. III. Lund 1939. (Lunds universitets årsskrift. N. F. Avd. 1. Bd 35. Nr 2.)
Perger, A., Jesuitpateren Laurits Nielssen, saakaldt »Klosterlasse». Kristiania 1896.
Peuckert, W.-E., Die Rosenkreutzer. Jena 1928.
——, Pansophie. Ein Versuch zur Geschichte der weissen und schwarzen Magie. Stuttgart 1936.
Pflanz, H.-H., Geschichte und Eschatologie bei Martin Luther. Stuttgart 1939.
Pipping, F. W., Historiska bidrag till Finlands calendariografi. 1. Helsingfors 1858. (Bidrag till kännedom om Finlands natur och folk, utg. af Finska Vetenskaps-Societeten. Häft. 1.)
Preuss, H., Die Vorstellungen vom Antichrist im späten Mittelalter, bei Luther und in der konfessionellen Polemik. Leipzig 1906.
——, Martin Luther Der Prophet. Gütersloh 1933.
Realencyklopädie für protestantische Theologie und Kirche. 3. Aufl. Bd 18. 1906.
Rhyzelius, A. O., Episcoposcopia Sviogothica. Linköping 1752.
Rohr, J., Die Prophetie im letzten Jahrhundert vor der Reformation als Geschichtsquelle und Geschichtsfaktor. Ein Beitrag zur Geschichte der öffentlichen Meinung (i Historisches Jahrbuch. Bd IX. 1898).
Rosenberg, C., Nordboernes Aandsliv fra Oldtiden til vore Dage. III: 1. Kjøbenhavn 1885.
Rydberg, V., Vapensmeden. 19:e uppl. Stockholm 1926.
Sackur, E., Sibyllinische Texte und Forschungen. Pseudo-Methodius, Adso und die tiburtinische Sibylle. Halle a. S. 1898.
Sandblad, H., Kring konflikten mellan Gustav Vasa och reformatorerna. Ett par idéhistoriska bidrag (i Lychnos 1941).
Schmelzeis, J. P., Das Leben und Wirken der Heiligen Hildegardis nach den Quellen dargestellt. Freiburg i. B. 1879.
Schück, H., Några anmärkningar om Birgittas revelationer. Stockholm 1901. (K. Vitterhets Historie och Antiqvitets Akademiens handlingar. N. F. 13: 1.)

Schück, H., Petrus Johannis Gothus (i Till Hugo Geber. Stockholm 1913).
——, Svensk Literaturhistoria. I. Stockholm 1890.
Sjöstrand, W., Till ramismens historia i Sverige (i Lychnos 1940).
Stadelmann, R., Vom Geist des ausgehenden Mittelalters. Studien zur Geschichte der Weltanschauung von Nicolaus Cusanus bis Sebastian Franck. Halle a. S. 1929. (Deutsche Vierteljahrsschrift für Literaturwissenschaft und Geistesgeschichte. Bd 15.)
Stimson, D., The gradual acceptance of the Copernican theory of the universe. Diss. Columbia University. New York 1917.
Strauss, H. A., Der astrologische Gedanke in der deutschen Vergangenheit. München u. Berlin 1926.
Säve, T., Karlstads stifts grundande och superintendenten Jesper Marci (i Från Värmland och Dal. Karlstad 1907).
Söderqvist, O., Studier rörande förhållandet mellan Johan III och hertig Karl (1576—1582). I—IV (i Historisk tidskrift 1903 och 1904).
Söderwall, K. F., Ordbok öfver svenska medeltids-språket. Bd 2 c. Lund 1891 ff.
Tham, W., Axel Oxenstierna. Hans ungdom och verksamhet intill år 1612. Diss. Stockholm 1935.
Theiner, A., Schweden und seine Stellung zum heiligen Stuhl unter Johann III, Sigismund III und Karl IX. I—II. Augsburg 1838—39.
Troeltsch, E., Gesammelte Schriften. I. Die Soziallehren der christlichen Kirchen und Gruppen. Tübingen 1912.
Wadstein, E., Die eschatologische Ideengruppe: Antichrist — Weltsabbat — Weltende und Weltgericht, in den Hauptmomenten ihrer christlich-mittelalterlichen Gesamtenwickelung. Leipzig 1896.
Walde, O., Doktor Johann Copp. En astrolog och läkare från reformationstiden i svensk tjänst. I—II (i Lychnos 1937 och 1938).
——, En svensk boksamlare från Vasatiden. Hogenskild Bielke och hans bibliotek (i Uppsala universitets biblioteks minnesskrift 1621—1921. Uppsala 1921).
Valentin, H., Judarnas historia i Sverige. Stockholm 1924. (Judiska litteratursamfundets skriftserie. V.)
Vansteenberghe, E., Le cardinal Nicolas de Cues (1401—1464). L'action — la pensée. Paris 1920. (Bibliothèque du XVe siècle. XXIV.)
Warburg, A., Heidnisch-antike Weissagung in Wort und Bild zu Luthers Zeiten. Heidelberg 1920. (Sitzungsberichte der Heidelberger Akademie der Wissenschaften. Phil.-hist. Klasse. Jahrg. 1919. 26. Abh.)
Weidler, J. F., Historia astronomiae. Vitembergae 1741.
Weill, G., De Gulielmi Postelli vita et indole. Diss. Paris 1892.
Westerlund, J. A., och Setterdahl, J. A., Linköpings stifts herdaminne. 1—3. Linköping 1919.
Westman, K. B., Birgitta-studier. I. Diss. Uppsala 1911 (i Uppsala universitets årsskrift 1911. Bd 1).
——, Nicolaus af Cusa och mäster Matthias de Suecia (i Kyrkohistorisk årsskrift 1909).
——, Reformationens genombrottsår i Sverige. Uppsala 1918.

Westman, K. B., Reformation och revolution. En Olavus-Petri-studie. Uppsala 1941. (Uppsala universitets årsskrift 1941: 7, 8.)
W[estma]n, K. G., Om Birgittas orden; anteckningar med anledning af T. Höjer, Studier i Vadstena klosters och birgittinordens historia (i Historisk tidskrift 1906).
Wieselgren, H., I gamla dagar och i våra. Småskrifter. Stockholm 1900.
——, Reconditi Labores. Otryckta böcker af svenska författare från 15- och 16-hundratalen (i Samlaren 1888).
Wieselgren, O., En stambok från liturgiststridens dagar (i Nordisk tidskrift för bok- och biblioteksväsen 1934).
Virdestam, G., Växjö stifts herdaminne. 2 & 8. Växjö 1927—34.
Wohlwill, E., Galilei und sein Kampf für die copernicanische Lehre. I. Hamburg u. Leipzig 1909.
Wolf, R., Geschichte der Astronomie. München 1877.
Zeller, W., Die Schriften Valentin Weigels. Eine literarkritische Untersuchung. Berlin 1940. (Historische Studien. Heft 370.)
Ziegler, H., Chronicon Carionis. Ein Beitrag zur Geschichtschreibung des 16. Jahrhunderts. Halle 1898. (Hallesche Abhandlungen zur neueren Geschichte. Heft 35.)
Zimmermann, H., Die Illustrationen in Gustaf Vasas Bibel von 1540—41 und ihre Meister (i Nordisk tidskrift för bok- och biblioteksväsen 1927).
Zinner, E., Die Geschichte der Sternkunde von den ersten Anfängen bis zur Gegenwart. Berlin 1931.

19 42251.

PERSONREGISTER

Abraham Judaeus 156, *271*.
Abrahamus Andreae Angermannus 98, 99, *102—106*, 110, 112, 153, 169, 197, 199, *228*, 243.
Aepinus, Johannes 103.
Agrippa von Nettesheim, Cornelius 150, 151, 165—167, *252*.
Alarik 154.
Albertus pictor *22*.
Alexander den store 80.
Ambrosius Catharinus 35.
Amsdorf, Nicolaus von 49.
Anders Hansson 68.
Andreas Erici Wendelius *255*.
Andreas Laurentii, se Björnram.
Anna, prinsessa 195.
Annius Viterbiensis, Johannes 80, 174.
Antiochos 170, 171.
Anund i Sveg *207*, *215*, *218*, *233*.
Apianus, Philippus 120.
Aristoteles 57, *122*.
Arnaldus de Villanova 156, *271*.
Artaxerxes Longimanus *127*.
Augustinus 13, 61, *72*, 74, 111, 125, 129, 184.
Augustus, hertig *213*.
Avenarius (Habermann), Johannes 192, 193.

Baazius, Johannes d. ä. 119, *244*, *256*, *257*.
Balaeus, Johannes 91, 93, 94, 97.
Balck, Nicolaus 197, 198.
Baner, Johan *257*.
Bartholdus 230.
Bayle, John, se Balaeus.
Beda Venerabilis 80, 111.
Bellarminus, Robertus *256*.
Bengta Håkansdotter *235*.
Bernhard av Clairvaux 61.
Bero Magni 20.
Berosos 138.
Betuleius, Xystus 111.
Bibliander, Theodor 173.
Bielke, Hogenskild 99, 186, 187.
Birgitta 17—19, 28, 59, 61, 111, *207*, *228*, *232*.
Björnram, Andreas Laurentii 105, 110.
Bonifacius III 38, 89, 93, *127*, *245*, *246*.
Bonifacius VIII 245.
Bonnus, Hermannus *76*.
Brahe, Tycho 159—161, *264*.
Brandmüller, Johann *200*, *201*.
Brask, Hans 47, 48, 58, 59.
Brucaeus, Heinrich *248*.
Bureus, Johannes Thomae 168, *211*, *213*, *233*, *259*, *270*, *271*.
Busch, Georg 161, 162, 172.
Bååt, Johan Åkesson 118.
Bååt, Märta Johansdotter 118.
Bååt, Åke Johansson 116, 118.

Caesar 159.
Camerarius, Joachim 157.
Cardanus, Hieronymus 136, 139, 143, 156, 162.
Carion, Johann 43, 74, 75, 77—79, 81, 170, 174, 188, *212*.
Caselius, Johannes 117.
Castalio, Sebastian 111, 112
Chytraeus, David 89, 93, 98, 114, 117, 124, 125, *127*, 132, 154, 161, 174, *244*, *245*.
Claes Jönnsson *234*.
Coelestinus IV 94.
Conradus, frater 18.

Copernicus, Nicolaus 77, 120, 148, 264.
Copp, Johann 43.
Cranach, Lucas 41.
Cusanus, se Nicolaus Cusanus.
Cyriacus, superintendent 215.
Cyrillus 28.

Darius 80.
Datenberg, Siuerd von 230.
De Mornay, Charles 117.
De Mornay, Johan 117—119, 121.
Doleta, Johannes 135, 172.
Dominicus 61.
Donatus 91.
Draconites, Johannes 106, 169—171.
Duberchius, David 228.

Eck, Johann 33.
Engelbertus Petri Angermannus 243—245.
Ericus Andreae 225, 227, 229, 231.
Ericus Olai 82.
Ericus Olai Skepperus 121, 194, 228.
Erik den helige 17.
Erik XIV 89, 139, 192, 221.
Eusebios 127, 174, 188.

Faber, Niclaes 216.
Ferber, Augustin 146.
Ficino, Marsilio 111, 252.
Firmicus Maternus, Julius 168.
Flacius Illyricus, Matthias 42, 103, 114.
Fleming, Klas Hermansson 261.
Forsius, Sigfrid Aronus 228, 229, 235, *259—272*.
Franciscus 61.
Franck, Sebastian 188.
Fredrik III 28, 29.
Friess, Wilhelm de 135, 136.
Funck, Johann 97, 122, 126—129, 132, 173, 174.

Galenus 122.
Galilei, Galileo 120.
Galle, Peder 48, 59.
Garzoni, Thomas 152.
Gemma, Cornelius 160, 161.
Gemma Frisius, Reinerus 160.
Georgius Olai 111, 115, *146—168*, 169, 170, 172, 175, 180, 184, 185, 187, 248, 263.
Gerhard, Johann 129.
Germer, Hans 230.
Gezelius, Johannes d. y. 129.
Gislo Jacobi 173.
Gregorius I den store 19, 38, 246.
Gregorius XIII 153.
Grünpeck, Johann 28.
Gudmundus Petrejus Salnorpianus 99.
Gunilla, drottning 147, 148, 187.
Gustav II Adolf 199, 259, 262, 267.
Gustav Vasa 47, 50, 59, 67, 71, 87, 133, 219.
Gyllenstierna, Magdalena Eriksdotter 116.
Gyllenstierna, Nils Göransson 222.

Hafenreffer, Samuel 123.
Haller, Johann 198.
Halley, Edmund 235, 249.
Hans Jönsson 229.
Hans Pauli 107.
Hatto, biskop 189.
Hedio, Caspar 173, 174.
Heerbrand, Jacob 103, 104, 153.
Henrik VIII 103.
Herbestus, Johannes 105.
Herlitz, David 147, 212, 262.
Hermes Trismegistos 168.
Herodes 80.
Heshusen, Tilemann 103.
Hesiodos 125.
Hieronymus 163, 180, 181, 184—186, 204, 216.
Hildegard från Bingen 19.
Hilten, Johann 140—142, 156, 181, 182, 249, 263, 268.
Hipparchos 159.
Hofmann, Melchior *48—56*, 62, 103.
Hus, Jan 16, 129, 140—148, 251, 268.

Innocentius IV 93.
Irenaeus 93, 123, 129, 154.
Iunctinus, Franciscus 164.

Jacobus Erici 173.
Jacobus Gislonis 173, 174.

Janow, Matthias von 16.
Jeconias (Jojakin) 80.
Jesper Marci *107—110*, 185, *186—189*, 205, 206.
Joachim från Floris 15, 16, 19, 28.
Joachim Olai 98.
Joachim Westphalus 103.
Joas 80.
Johan III 87, 88, 90, 97, 99, 100, 102, 107, 113, 115, 117, 121, 179, 194, *220*, *222*, *241*, *242*.
Johan, hertig av Östergötland 199.
Johannes XVIII 94.
Johannes Magni Smalandus, se Ulfsparre.
Johannes Magnus 18, *221*.
Johannes Nicolai 68.
Johannes Nicolai (Ofeegh) *210*.
Johannes Petri Gothus 183—185.
Johannes Svenonis 121.
Jon Olofsson 266, *267*, *271*, *272*.
Jonas Magni *257*.
Josafat 185.
Josephus Matthiae Fogdonius *235*.
Judas Mackabeus 80.
Julius II 93.
Julius III 91.
Jöns Andersson *217—219*, *220*.

Karl den store 137.
Karl IX 99, 100, 107, 121, 149, 197, 199, *214*, *228*, *235*, *241*, *247*, *248*, *250*, *251*, *254*, *260—262*.
Karl Filip 199, *243*.
Karlstadt, Andreas 197.
Katarina Jagellonica 105.
Kempe, Andreas Petri 206.
Kepler, Johann 120.
Klint, Joen Petri 119, 120, *211—215*, 218, *220—222*, *224*, *226—228*, *231—234*, *236*.
Kloster-Lasse, se Laurentius Nicolai.
Knut, mäster 48.
Konstantin den store 128.
Kristian III *233*.
Kristina, Karl IX:s gemål *249*.
Kruse, Jacob *215*.
Kurck, Axel *261*.

Lactantius 111, 122, 125, 138, 163.
Lars Svensson *261*.
Laurentius Andreae 47, 50, 65, 68, 71.
Laurentius Nicolai 99, 100, 104.
Laurentius Paulinus Gothus 129, 162, 168, *235*, *247—254*, *262*, *266*, *267*.
Laurentius Petri Gothus 110, 194.
Laurentius Petri Nericius 70, 88, 102, 105.
Laurentius Raimundius 99—101, 105, 110.
Leijonhufvud, Sten Eriksson 71.
Lemnius, Levinus 139.
Lemnius, Vilhelmus 139.
Lentz, Paulus *231*.
Leo IV 91, 94.
Leovitius, Cyprianus 134, 136, 137, 144, 155, 164, 172, 173.
Lewenhaupt, Sten Axelsson *270*.
Lichtenberger, Johann 28, 111, 156, *270*.
Link, Wenzeslaus *32*.
Luth, Olaus Jonæ 97, 98, 110, 114, 115, 160, 197.
Luther, Martin *29—45*, 47—49, 54, 56—58, 60, 62, 68, 75, 77, 79—81, 94, 100, 103, *127*, *129*, *132*, 141, 147, 148, 153, 159, 164, 171, 174, 181, 194, 196, 197, *250*.
Lydius, Johannes 91.
Lyranus, se Nicolaus Lyranus.

Maestlin, Michael 120, 123.
Magnus Andreae 18.
Magnus Eriksson 18.
Malaspina, Germanico *212*, *228*.
Manilius *122*.
Manlius, se Mennel, Johann.
Martinus Olai Gestricius 98, 99, 101, 107, 192.
Matthias Lincopensis 17, 18.
Maximilian I 28, 29.
Meine, Matthias 135, 136.
Melanchton, Philippus 40, 42, 74—77, 79, 103, 119, 123, 125, 127, 132, 133, 138—141, 157, 170, 171, 174, 192.
Menius, Friedrich *271*.
Mennel, Johann 139—141.
Merlin *270*.

Messenius, Johannes 98, 108, 173, 205, 228, 232, 233, 255, 261.
Methodius 20, 28, 270.
(Pseudo-)Methodius 20, 21.
Michel Sigfridzen 219.
Milich, Jacob 133, 158, 159.
Muhammed 127, 170.
Musaeus, Simon 197, 198.
Musculus, Andreas 195.
Mylius, Georg 118.
Müller, Johann, se Regiomontanus.
Müller, Veit 119.
Münzer, Thomas 45.
Mårten Olsson Helsing 192.

Nagel, Paul 271, 272.
Nanni, se Annius.
Nauclerus, Simon Olai 255.
Nebukadnezar 80, 127.
Nero 100, 112.
Nicolaus Andreae 223, 224.
Nicolaus Benedicti 47.
Nicolaus Cusanus 130, 131, 168.
Nicolaus Lyranus 17, 152.
Nicolaus Nicolai 219.
Nicolaus Olai Botniensis 242—246, 247, 254, 256.
Nicolaus Stephani 121.
Norby, Sören 48.
Norman, Georg 70.

Ofeegh, se Johannes Nicolai.
Olaf Suensson 63, 186.
Olaus Andreae 244, 252.
Olaus Andreae Helsingius 244, 245, 256.
Olaus Martini 99, 100, 101, 254, 255.
Olaus Petri Medelpadius 90—97, 102, 114, 124, 199.
Olaus Petri Smolandus 243, 244, 246.
Olaus Stephani Bellinus 234.
Olavus Petri 47, 48, 55, 56—63, 65—84, 123—125, 154, 158, 168, 171, 174, 185.
Opsopoeus, Johannes 111, 112.
Orpheus 125, 126.
Osiander, Andreas 74, 77—79, 83, 106, 124, 125, 128, 129, 131, 132, 150—154, 170.
Osiander, Lucas d. ä. 106, 107, 129.
Ovidius 125.

Paracelsus, Theophrastus 259, 264.
Paulus IV 91.
Paulus Burgensis 73—77, 151.
Paulus Heliae, se Povl Helgesen.
Paulus Samosatenus 93.
Peder i Hovdesta 229.
Peder Jakobsson 48.
Pegel, Magnus 118
Petrus Benedicti Oelandus 121, 194, 232.
Petrus Benedicti Upsaliensis 194.
Petrus Erici 232.
Petrus Johannis Gothus 193, 195—197.
Petrus Jonae Angermannus 119.
Petrus Jonae Helsingus 99, 100, 114, 235.
Petrus Kenicius 255.
Petrus Laurentii 110.
Petrus Olavi 17.
Petrus Pauli Gothus 194, 195, 221—225, 227, 247.
Petrus Petri Helsingus 117, 178—183, 186.
Peucer, Caspar 76, 119, 125, 126, 141—143, 174.
Pflaum, Jacob 28.
Philippus Nicolai 168.
Philo 80.
(Pseudo-)Philo 80.
Phocas, kejsare 38, 89, 93, 127, 245, 246.
Phrygius, Sylvester 118.
Pico della Mirandola, Giovanni 73, 77, 78, 151, 156.
Pietro d'Abano 166.
Pippin 181.
Piscator, Petrus 118.
Platon 122, 125, 126, 142.
Plinius d. ä. 122, 133, 158, 159, 263.
Plotinos 168.
Possevino, Antonio 98, 104, 113, 212.
Postellus, Gulielmus 165.
Povl Helgesen 57, 59.
Praetorius, se Schultz, Jacob.
Proklos Lykios 166, 168.
Pruckner, Nicolaus 168.

Prytz Arbogensis, Ericus Johannis 252.
Ptolemaios 130, 138, 264, 265.

Ramitz (Ranitz), Jören (Jöran) 215.
Ramus, Petrus 150.
Rasmus Ludvigsson 113, 172.
Regiomontanus, Johannes 134, 271.
Reinhold, Erasmus 110.
Reuchlin, Johann 75, 77, 160.
Rhaeticus, Joachim 119.
Ricius, Paulus 74.
Ring, Mons 110.
Ring, Suend 110.
Ring, Tore 110.
Ringius, Nicolaus 115, *110—145*, 140, 155, 157—159, 168—170, 172, 175, 203, 260.
Ringius, Nicolaus Magni 110.
Romulus Augustulus 153.
Rudbeck, Olaus 108.
Rudbeckius, Johannes 156, 255—257, 271, 272.
Rudolf II 160, 167.

Sacrobosco, Johannes de 120.
Salomo 185, 200.
Salomon ben Levi, se Paulus Burgensis.
Samuel Matthiae Malmenius 173.
Saxo, Michaël 190.
Schacht, Valentin 171.
Schlusselnburgk, Conradus 230.
Schultz, Jacob 117.
Seneca 138, 161.
Serranus, Johannes 125.
Shakespeare, William 150.
Sigebertus Gemblacensis 188.
Sigismund 220, 228, 233, 241, 245, 247.
Sigmund, kejsare 20.
Sixtus III 91.
Soliman II 46.
Soop, Hans Åkesson 233.
Spalatin, Georg 32, 34.
Sparre, Erik Larsson 110.
Sparre, Gabriel 110.
Sparre, Johan Larsson 110.
Sparre, Nils Siggesson 110.
Staindl, Georg 138.
Stadius, Johannes 138, 260.
Staffan 204—207, 215, 218, 229, 233.
Stenius, Martinus Olavi 252, 253, 260, 264, 265, 267.
Steno Magni 116, 117.
Stopius, Nicolaus 105.
Stopius, Zacharias 105—107.
Straub, Caspar 119.
Stöffler, Johann 28, 43, 134, 156, 252.
Suart, Lars Erson 178.
Sursill, Carolus Erici 234.
Swart, Peder 54, 58.

Tannstetter, Georg 44.
Tegetmeier, Sylvester 49—51.
Titus 143.
Toltz, Johann 62.
Torstenius Johannis 199.
Tortsch, Johann 18.
Totila 124.
Trithemius, Johannes 167.
Trolle, Anna Turesdotter 117, 119.
Trolle, Brita Turesdotter 119.
Trolle, Elisabeth Turesdotter 119.
Trolle, Kristina Turesdotter 119.
Trolle, Ture Arvidsson 110, 119.
Typotius, Jacob 228.

Ulfsparre, Johan Månsson 118.
Ulfsparre, Måns Eriksson 118.
Ungius Hulzionensis, Samuel Petri 120, 121, 212, 227, 231, 234.
Ursinus Velianus, Johannes 135.

Valla, Lorenzo 40.
Varro, M. Terentius 111.
Weigel, Valentin 207, 260.
Werwing, Jonas 202.
Weyse, Nicolaus 134.
Wiclif, John 10, 30.
Vingaard, Matz 135.
Virdung, Johann 43, 44.

Zebrozynthius, Jacobus Johannis 233.
Zwingli, Ulrich 198.

Av

LYCHNOS-BIBLIOTEK

STUDIER OCH KÄLLSKRIFTER UTGIVNA AV
LÄRDOMSHISTORISKA SAMFUNDET

hava utkommit:

1. N. V. E. NORDENMARK, Anders Celsius. 1936. Häft. kr. 10: —, klotb. kr. 13: —.

2: 1. OLAUS RUDBECK, Atlantica. I. 1937. Häft. kr. 17: 50, klotb. kr. 19: 50.

2: 2. » » » II. 1939. » » 17: 50, » » 19: 50.

2: 5. » » » Taflor. 1938. » » 17: 50, » » 19: 50.

3. SAMUEL E. BRING, C. G. Warmholtz' och Louis De Geers bibliotek på Christineholm. 1941. Häft. kr. 10: —, klotb. kr. 13: —.

4. VILHELM DJURBERG, Läkaren Johan von Hoorn. 1942. Häft. kr. 12: 50, klotb. kr. 15: 50.

5. HENRIK SANDBLAD, De eskatologiska föreställningarna i Sverige under reformation och motreformation. 1942. Häft. kr. 12: 50, klotb. kr. 15: 50.

Av

LYCHNOS

LÄRDOMSHISTORISKA SAMFUNDETS ÅRSBOK

hava utkommit:

Årg. 1936—1941 à kr. 12: — häft., klotb. kr. 15: —.

Anmälan om önskat inträde i Lärdomshistoriska Samfundet emottages av *Lärdomshistoriska Samfundets Sekreterare,* adr. Uppsala, som lämnar upplysning om för Samfundets medlemmar vid direkt rekvisition gällande priser.

Pris häft. kr. 12: 50, klotband kr. 15: 50

UPPSALA 1942. ALMQVIST & WIKSELLS BOKTRYCKERI-A.-B. 42251